

mgr Kacper Szewczyk
nr albumu 6225

**Architektura a tożsamość. Problem wartościowania, promocji i
konserwacji zabytkowych organizmów miejskich na terenie
województwa łódzkiego**

*Architecture and Identity: The Valuation, Promotion, and Conservation of Historic Urban
Layouts in the Łódź Voivodeship*

Praca doktorska napisana

w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Łódzkiego

Promotor: dr hab. Piotr Gryglewski, prof. UŁ

Łódź 2026

Rozprawa doktorska przygotowana w związku z udziałem w IV edycji programu „Doktorat wdrożeniowy”, ustanowionego komunikatem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 29 maja 2019 r., realizowanego na podstawie umowy nr DWD/4/70/2020.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Dziękuję mojej żonie Ilonie oraz promotorowi, prof. Piotrowi Gryglewskiemu, za nieskończone pokłady cierpliwości i nieocenione wsparcie. Dziękuję również koleżankom i kolegom z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi za liczne porady, pomoc oraz godziny spędzone wspólnie w biurze i podczas wyjazdów terenowych.

Spis treści:

Wprowadzenie.....	7
Wstęp.....	7
Idea projektu i luka badawcza	8
Metody badawcze	19
Stan badań, literatura i źródła	21
Struktura pracy	27
CZĘŚĆ I. TŁO HISTORYCZNE ORAZ PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW I CHARAKTERYSTYKA WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO.	29
Rozdział 2. Historia ochrony zabytków ze szczególnym uwzględnieniem miast- wybrane zagadnienia.	29
1.1 Działania w zakresie zachowania reliktyw przeszłości od starożytności do XVIII w. ..	29
1.2 Początki konserwacji zabytków w XIX wieku.	33
1.3 Ochrona zabytkowych miast w Polsce. Zarys historii oraz współczesne uwarunkowania.	36
1.3.1 Rola pamiątek przeszłości i ochrona zabytków do 1918 r.	36
1.3.2 Ochrona zabytków w Polsce po 1918 r.	40
1.4 Formy ochrony konserwatorskiej - najważniejsze zagadnienia	52
1.5 Ochrona miast historycznych w międzynarodowych aktach doktrynalnych	62
Rozdział 2. Województwo Łódzkie- historia oraz ukształtowanie się sieci osadniczej.	69
2.1 Polska Środkowa- wprowadzenie	69
2.2 Podziały administracyjne i sieć osadnicza w okresie przedlokacyjnym	74
2.3 Lokacje miast na prawie niemieckim i zmiany administracyjne	76
2.4 Okres od połowy XVI do końca XVIII wieku	91
2.5 Lata 1793-1807- Prusy Południowe i kolonizacja fryderycjańska	101
2.6 Osady rękodzielnicze w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim	103
2.7 Podziały administracyjne w XX wieku - powstanie województwa łódzkiego	114
CZĘŚĆ II. PROJEKT WDROŻENIA I IMPLEMENTACJA	128
Rozdział 3. Wstępne koncepcje wdrożenia	128
Rozdział 4. Podstawowe założenia wdrożenia - kontekst i ramy wyznaczające granice możliwych działań	130
4.1. Założenie wstępne: granice i warunki wdrożenia ograniczają obowiązujące przepisy prawa	131
4.1.1 Konserwacja	132

4.1.2 Promocja	133
4.1.3 Wartościowanie.....	136
4.2 Rozwiązania muszą być możliwe do wprowadzenia w oparciu o istniejącą strukturę urzędu.	146
4.3 Działania muszą być nastawione na jak największą efektywność przy jak najmniejszym nakładzie czasu i nie wymagać znacznego odstępstwa od podstawowych zadań pracowników.	150
4.3.1 Warunki wdrażania nowych pracowników	154
Rozdział 5. Źródła informacji zabytkach.....	156
5.1. Materiały edukacyjne na stronach internetowych Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków w Polsce.....	159
5.2 Zabytki w województwie łódzkim	162
5.3 Wybrane rodzaje dokumentacji konserwatorskiej.....	165
5.3.1 Przydatności rodzajów dokumentacji konserwatorskiej w procesie ochrony zabytkowych układów urbanistycznych	167
Rozdział 6. Badania ankietowe środowiska pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.....	173
6.1 Metoda badań	173
6.2 Struktura ankiet dla pracowników WUOZ	175
6.3. Szczegółowe omówienie wyników ankiet dla pracowników WUOZ spoza województwa łódzkiego	175
6.4 Podsumowanie wyników ankiet dla pracowników WUOZ spoza województwa łódzkiego	192
6.5 Szczegółowe omówienie wyników ankiet dla pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.....	193
6.6 Podsumowanie wyników ankiet dla WUOZ w Łodzi	211
Rozdział 7. Pilotaż	213
7.1 Rozpoznanie zasobu historycznych układów urbanistycznych.....	213
7.1.1 Badania terenowe i wyjazdy	214
7.1.2 Kryteria doboru miejscowości i metoda badań.....	216
7.1.3 Kryteria wartościowania	218
7.1.4 Wybór miejscowości do objęcia pilotażem.	221
7.2 Spotkanie z mieszkańcami miasta	227
7.2.1 Dwutorowość przygotowań	227

7.2.2 Wykorzystanie aparatu naukowego	228
7.2.3 Popularyzacja i dyskusja-spotkanie z mieszkańcami Dąbrowic	236
7.2.4 Przebieg spotkania z mieszkańcami Dąbrowic	238
7.2.5 Ankiety skierowane do mieszkańców Dąbrowic	239
Rozdział 8. Wdrożenie – Przewodnik konserwatorski dla miasta historycznego oraz dokument dla pracowników WUOZ	243
8.1 Ogólne założenia Przewodników konserwatorskich dla miast historycznych oraz dokumentów wewnętrznych dla pracowników WUOZ	243
8.2 Ewaluacja dokumentu wewnętrznego	252
8.3 Ewaluacja „Poradnika konserwatorskiego”	256
8.4 Wnioski z pilotażu	261
Zakończenie	264
Bibliografia	268
Monografie i opracowania	269
Artykuły	274
Archiwalia i dokumentacje	268
Akty prawne i dokumenty urzędowe	268
Spis ilustracji	283
CZĘŚĆ III. Załączniki	287
Załącznik A. Mapa procesów	288
Załącznik B. Poradniki konserwatorskie	293
Dąbrowice	293
Kutno	310
Żychlin	335
Załącznik C. Dokumenty wewnętrzne dla pracowników Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków	354
Dąbrowice	354
Kutno	360
Żychlin	378
Załącznik D. Prezentacja przygotowana na potrzeby spotkania z mieszkańcami Dąbrowic	386
Załącznik E. Formularz ankiety skierowanej do mieszkańców Dąbrowic	408
Załącznik F. Formularz ankiety skierowanej do pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków	411

Załącznik G. Formularz ankiety ewaluacyjnej dla Poradnika Konserwatorskiego.....	416
--	-----

Wprowadzenie

*Komisja Rządowa z swej strony mniema: że rozkaz J.O. Księcia Namiestnika Królestwa, ażeby do spisania pomników w dobrach Rządowych delegowany był urzędnik z odpowiednim usposobieniem, ma na celu osiągnięcie nie już zewnętrznych tylko opisów tychże pomników, lecz takich, któreby dokładne dawały wyobrażenie o dawności pomnika, jego celu, jego historii, jego obecnym stanem, - o stanowisku wreszcie, jakie tenże w dziejach sztuk pięknych zajmować może ze względu na oryginalność pomysłu, dokładność wykończenia i dobre zachowanie.*¹

Przytoczone powyżej słowa znalazły się na samym początku tomu pierwszego opisów sporządzonych przez Delegację do opisów zabytków starożytności Królestwa Polskiego. Sformułowania użyte w dokumencie datowanym na 3/15 lutego 1844 r. wyraźnie charakteryzowały sylwetkę kierownika tego rewolucyjnego projektu, którym został Kazimierz Stronczyński. Dokument akcentował "odpowiednie usposobienie urzędnika", którego wiedza i zdolności pozwalałyby właściwie wartościować, dokumentować i chronić obiekt zabytkowy. To wciąż aktualne i na co dzień trudne do pogodzenia połączenie autorytetu urzędu państwowego i kruchej, często niedostrzeganej tkanki zabytkowej, stało się dla mnie inspiracją dla poniższego projektu.

Wstęp

W centrum mojej rozprawy znalazły się zabytkowe układy urbanistyczne, znajdujące się w granicach współczesnego województwa łódzkiego. Ze względu na specyfikę przyjętych założeń z obszaru moich zainteresowań badawczych zostały wyłączone duże zespoły miejskie, takie jak Łódź. Jako praca o charakterze wdrożeniowym, przygotowywana w ramach moich obowiązków pełnionych w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków Łodzi, obejmuje ona wprowadzeniową część teoretyczną i opis proponowanych rozwiązań praktycznych. Ta przypisana tego rodzaju projektom dwoistość będzie w znacznym stopniu determinowała nie tylko układ pracy, ale i przyjęte założenia badawcze. Głównym celem mojej pracy było wypracowanie propozycji rozwiązania pozwalającego na systematyzację dostępnej wiedzy merytorycznej o miastach historycznych, potrzebnej na poziomie aktywności Urzędu, przy jednoczesnych działaniach pozwalających na skuteczne i efektywne promowanie tej wiedzy wśród mieszkańców.

W ramach projektu opracowałem na potrzeby działań urzędu konserwatorskiego zestaw narzędzi, które umożliwiają przeprowadzenie analizy zasobu zabytkowych układów

¹ Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855). Tom I. Ogólne sprawozdanie Delegacji, opr. J. Kowalczyk, Warszawa 2009, s. 23.

urbanistycznych małych i średnich miast w województwie łódzkim z wykorzystaniem jednolitych metod i kryteriów wartościowania. Opracowany schemat działań przewiduje możliwość rozpoznania najpoważniejszych problemów widzianych na poziomie ochrony konserwatorskiej, związanych z poszczególnymi zespołami miejskimi. W swoim projekcie przyjąłem, że podsumowanie informacji merytorycznych, odnoszących się do wybranych miast, zestawione z wykazem problemów konserwatorskich i oceną wartościującą, może być wykorzystane do opracowania materiałów poradnikowych skierowanych do ich mieszkańców. Tego typu działania pozwalają również na stworzenie usystematyzowanych poradników merytorycznych, przydatnych w pracy urzędu. W ramach prezentowanego wdrożenia przedstawiłem i przetestowałem w trakcie pilotażu propozycje dwóch rodzajów opracowań - zewnętrznego poradnika o charakterze popularyzatorskim oraz wewnętrznego dokumentu stanowiącego podsumowanie informacji o danym mieście. Dodatkowym atutem wypracowanych rozwiązań była możliwość rozpoznania obszarów problemowych ochrony konserwatorskiej każdego ośrodka, co w kolejnym etapie pozwala na formułowanie przez urząd konserwatora jednolitych strategii w stosunku do omawianego dziedzictwa urbanistycznego.

U podstaw projektu leżało założenie, że we współczesnych warunkach wojewódzki konserwator zabytków poprzez zastosowanie odpowiednich metod komunikacji może pełnić, poza wszystkimi przypisanymi mu już zadaniami, rolę właściwego pośrednika w przepływie rzetelnych informacji na temat zabytków, ich wartości, znaczenia i tym samym przyczyniać się do zainteresowania nimi lokalnych społeczności, integrując je wokół potrzeby zachowania powierzonego dziedzictwa. Małe organizmy miejskie są miejscem przenikania się lokalnej historii (czasami o ponadlokalnym znaczeniu) z jej materialnymi świadectwami. Świadome przywiązanie do miejsca i jego przeszłości kreuje także poczucie przywiązania do regionu, co może przekładać się na pozytywny wizerunek miasta i potrzebę jego harmonijnego rozwoju². W mojej ocenie skutecznie wdrożone inicjatywy edukacyjne mają więc duże znaczenie dla społecznej akceptacji działań związanych z ochroną zabytków.

Idea projektu i luka badawcza

Badania nad miastami to dyscyplina złożona i mieszcząca w sobie bardzo szerokie spektrum zagadnień oraz ujęć badawczych. Sama historia powstawania i rozwoju miast jest przedmiotem zainteresowań różnych dyscyplin, w tym historyków, architektów i urbanistów,

² Z. Mańkowski, *Regionalizm a historia*, "Rocznik Lubelski", t. 25-26, 1983-1984, s. 167-177; M. Markocka, *Regionalizm w Polsce - tradycja i współczesność (wybrane zagadnienia)*, "Seminare", t. 35, 2014, s. 147-157; *Bliska historia. O badaniach historii lokalnej i regionalnej*, red. P. Wiszewski, Warszawa 2018.

historyków sztuki, archeologów, filozofów, geografów, socjologów oraz ekonomistów, a także przedstawicieli nauk prawnych³. Oczywiście wymieniona grupa nie stanowi zbioru zamkniętego, a szeroko pojmowana tematyka miast otwarta jest na inne ujęcia. W praktyce, mimo iż literatura naukowa poszczególnych dyscyplin zazwyczaj wydaje się opierać głównie na własnym dorobku i metodologii, to wyniki tych badań muszą być i są wykorzystywane interdyscyplinarnie. Tak więc geograf studiujący morfologię miasta w naturalny sposób korzysta z opracowań badań archeologów oraz analiz archiwaliów przygotowanych przez historyków. Architekt dokonujący analizy projektów budowlanych oraz powiązań widokowych i krajobrazowych, w projektowaniu przestrzeni może wesprzeć się badaniami historyków sztuki, lepiej analizujących historię formy, detalu czy dorobku poszczególnych wykonawców. Tło analiz zagadnień urbanistycznych współtworzą również kwestie natury gospodarczej oraz społecznej, które wyznaczały i wyznaczają ramy i kierunki rozwoju takich ośrodków. Poza tym badanie wpływu tych czynników na rozwój miast wymaga zastosowania odmiennego aparatu pojęć i metod.

Interdyscyplinarność badań nad miastami chyba jeszcze silniej ogniskuje się wokół zagadnień ochrony zabytków, która już w XIX w. zaczęła wykształcać się w osobną dziedzinę nauki. W przypadku ochrony miast zabytkowych analiza historii ich budowy i rozwoju stała się tylko jednym z wielu elementów działań konserwatorskich. Znajomość historii i urbanistyki ośrodków miejskich jest istotna zwłaszcza podczas określania wartości danego zespołu oraz identyfikowania jego najcenniejszych składowych. Pozwala na porównania wartości poszczególnych układów na tle całości zasobu kraju, a także powiązanie procesu ich kształtowania z ważnymi wydarzeniami i okresami historii. Pomaga również w planowaniu i w bieżącym zagospodarowaniu przestrzeni, gdyż pozwala zrozumieć jakie procesy doprowadziły do formowania układów urbanistycznych i wypełniających je obiektów. Dzięki takiej wiedzy jesteśmy w stanie powiązać układ i formę działek miejskich z rodzajem zabudowy i na tej podstawie sformułować parametry dla przyszłych inwestycji. Wszystko w celu właściwego wkomponowania ich w istniejący kontekst urbanistyczny. W XIX wieku ochrona zabytków, niemal intuicyjnie stanowiła domenę architektów, historyków sztuki czy archeologów, którzy potrafili skonfrontować zachowany obiekt z przekazem historycznym, zajmując się głównie pojedynczymi obiektami w zakresie ich przebudów oraz historii przekształceń. Rozwój dyscypliny w XX wieku doprowadził do poszerzenia zarówno definicji zabytku o nowe grupy obiektów, jak i rozszerzenie perspektyw badawczych o nowe ujęcia. W konsekwencji pojawiły

³ B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984, s. 7.

się również postulaty uwzględnienia w procesach ochrony większego kręgu interesantów. Wraz z rozwojem konserwacji zabytków jako dyscypliny, jej teoria i praktyka również ewoluowała. W toku XX wieku zmieniały się wytyczne konserwatorskie w sprawie postępowania z zabytkami, technologie badań i metody prowadzenia wszelkiego rodzaju robót budowlanych oraz prac konserwatorskich. Pojęcie dziedzictwa objęło już nie tylko kanon zabytków architektury, ale również całe zespoły staromiejskie, fragmenty ich dzielnic, a także dziedzictwo niematerialne, takie jak lokalne tradycje i sposoby gospodarowania przestrzenią. W powiększającym się gronie specjalistów niezbędnych do skutecznego zarządzania złożonymi elementami składowymi dziedzictwa zabytkowego, proste w wyrazie sformułowanie *primum non nocere*, do którego można sprowadzić najważniejsze zapisy Karty Ateńskiej oraz Karty Weneckiej podlegało nowym interpretacjom⁴.

W drugiej połowie XX wieku środowiska konserwatorskie zaczęły coraz częściej zwracać uwagę na znaczenie samych użytkowników w procesie zachowania dziedzictwa kulturowego. Zmieniające się uwarunkowania cywilizacyjne, przejawiające się w zmianach sposobu życia i zagospodarowywania miast, zaczęto postrzegać jako zagrożenie dla ich tradycyjnych wartości⁵. Te zmiany otworzyły drogę dla społecznego zaangażowania w ochronę zabytków, która w oczach specjalistów przestawała już być dziedziną zarezerwowaną tylko dla ekspertów, decydujących co i dlaczego zachować na użytek przyszłych, jednak nieokreślonych pokoleń. Nowe spojrzenie ukazywało działania konserwatorskie jako wspólny

⁴ „Niezależnie od różnorodności poszczególnych przypadków konferencja stwierdziła, że dominuje ogólna tendencja do zaniechania pełnych restytucji i do unikania związanego z nimi ryzyka przez regularne, stałe utrzymywanie w należytym stanie budowli, co zapewnia ich należyte zachowanie. W przypadku, gdy restauracja okazuje się niezbędna w wyniku degradacji lub destrukcji, konferencja zaleca respektowanie dzieła historycznego i artystycznego przeszłości nie wykluczając stylu żadnej epoki. Konferencja zaleca utrzymanie takiego użytkowania zabytków, które zapewnia ciągłość ich istnienia przeznaczając je jednak funkcjom, które szanują ich charakter historyczny lub artystyczny”. *Karta Ateńska-postanowienia konferencji w Atenach w 1931 r.*, [w:], *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 27-30. „Proces restauracji jest działaniem wysokospecjalistycznym. Jego celem jest zachowanie i ujawnienie estetycznej oraz historycznej wartości zabytku architektury, a opiera się on na poszanowaniu oryginalnej substancji i autentycznych dokumentów. Proces ten musi zakończyć się w miejscu, gdzie zaczynają się domysły”. *Karta Wenecka. Międzynarodowa karta konserwacji i restauracji zabytków architektury i miejsc historycznych*, [w:] B. Szmygin (oprac.), *Vademecum konserwatora...*, s. 41-43. Sformułowanie „*primum non nocere*” nie pojawia się bezpośrednio w najważniejszych aktach doktrynalnych, jednak to zapożyczenie ze świata medycyny jest często odnoszone do zabytków i cytowane jako wyrażające esencję zaleceń Karty Weneckiej.

⁵ Piero Gazzola (1908–1979), włoski historyk architektury, pierwszy przewodniczący ICOMOS, w 1965 roku wygłosił pogląd, że „...dla każdej nowoczesnej społeczności, która pragnie doskonalić swoje człowieczeństwo konieczne jest zachowanie dóbr kultury. (...) Niemniej, tragedia miejskich ośrodków zabytkowych, zagrożonych rozwojem urbanistyki i brakiem odpowiedniego przygotowania w planowaniu stanowi problem dnia dzisiejszego na całym świecie”. A. Majewski, *Trzy Kongresy. Paryż-1957, Wenecja-1964, Warszawa-Kraków-1965*, Warszawa 1996, s. 80, cyt. za A. Gaczoł, *Pomiędzy zasadą primum non nocere a ideą integracji dziedzictwa „przeszłość w przyszłości” Piero Gazzoli. Polityka kształtowania zasad niezbędnej interwencji konserwatorskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr. 43, 2015, s. 87.

wysiłek badaczy, konserwatorów oraz społeczności. Zaczęto również coraz częściej dopuszczać głosy, że podejmowany wysiłek konserwatorski powinien przynosić wymierne korzyści, proporcjonalne do zaangażowanych sił, w tym również materialne. Tak więc w parze ze społeczną korzyścią z poprawy warunków życia w rewitalizowanych i rewaloryzowanych dzielnicach oraz rozwoju turystyki, napędzającej lokalne gospodarki, zaczęła iść również prozaiczna chęć zysku. Idee zachowania dziedzictwa i edukacji kolejnych generacji poprzez wskazywanie i wyjaśnianie przykładów zabytkowej spuścizny stały się w ten sposób przeciwwagą dla twardych realiów ekonomii. Teoretycy wskazywali już również, że jednym z głównych zagrożeń dla wspólnego dobra za jakie uznano dziedzictwo zabytkowe jest nieograniczona wola uzyskania indywidualnej korzyści przez człowieka⁶. Część konserwatorów zwracała także uwagę, na trudne do zaakceptowania problemy adaptacji obiektów i miast historycznych do nowoczesnych potrzeb mieszkańców⁷. Jak wskazywała

Cechy systemu (kryteria porównania)	System obecny (po 1989 r.)	System poprzedni (do 1989 r.)
Forma własności (dominująca i preferowana)	prywatna własność zabytków	państwowa własność zabytków
Odpowiedzialność za zabytki	odpowiedzialność za zabytki została przypisana (ustawowo) właścicielowi i użytkownikowi	odpowiedzialność za zachowanie zabytkowego zasobu deklaruje państwo
Finansowanie zabytków	obowiązek finansowania zabytków (wraz z badaniami) spoczywa na właścicielu (prywatnym)	finansowanie ochrony zabytków i badań obciąża państwo
Status obiektu zabytkowego	zabytki są traktowane w sposób komercyjny – ich finansowanie uważane jest za inwestycję	zabytki nie są traktowane w sposób komercyjny – ich finansowanie nie jest uważane za inwestycję
Pozycja urzędu konserwatorskiego	urząd konserwatorski jest zależny (działa w strukturach urzędu wojewódzkiego)	urząd konserwatorski realizuje centralną politykę państwa
Rola urzędu konserwatorskiego	urząd konserwatorski jest pasywny – inicjatywa należy do właścicieli, inwestorów	urząd konserwatorski jest aktywny – określa formę trwania zabytków

1. Kryteria porównania systemów ochrony dziedzictwa. Źródło: J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa...*

⁶ Konflikt pomiędzy interesem prywatnym, a interesem społecznym, który wyraża się w ochronie zabytków jest jednym z głównych zagadnień ochrony zabytków. Opisywany jest w również w aktualnie obowiązującej w Polsce ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawodawca wskazuje, że zachowanie zabytków leży w interesie społecznym ze względu na ich wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2024 r. poz. 1292 ze zm.), art. 3 pkt 1. Autorzy taki jak Andrzej Gaczoł argumentują, że sposobem minimalizacji efektów tego konfliktu jest edukacja społeczeństwa od najmłodszych lat, tak aby wykształcić w przyszłych pokoleniach decydentów odpowiednią wrażliwość na wartości kulturowe zabytków. A. Gaczoł, op. cit. s. 90-92.

⁷ Pietro Gazzola pod koniec lat 70. XX wieku, zwracał uwagę, że: „Rozpoczynając ponownie dyskusję nad problemem dziedzictwa, musimy użyć języka bardziej zrozumiałego i akceptowalnego. Należy sięgnąć argumentami głębiej, zaczynając od szczerego pytania: co oznacza dla nas przeszłość? Jak zabytki mogą służyć ludzkości w teraźniejszości? Czy starożytne miasta mają nadal być użytkowane z ich wąskimi uliczkami i czy ich mieszkania mogą być nadal naszym domem, pomimo że są już niewygodne? Są to pytania, które należy zadać. Problem należy rozstrzygać z obecnego punktu widzenia, a nie jak to miało miejsce w przeszłości, kiedy to świadectwa dziedzictwa kulturowego dla ogółu były najczęściej ciężarem, przede wszystkim dla rozwoju gospodarki”. Cyt. za A. Gaczoł, op. cit. s. 89.

Danuta Kłosek-Kozłowska, wraz ze zmianą paradygmatu ochrony dziedzictwa, w stosunku do miast pojęcia „konserwacja” oraz „zabytek” stawały się być nieadekwatne dla nowego ujęcia problemu i zostały zastąpione „ochroną wartości”, która w odbywa się w procesie „rewaloryzacji”⁸.

W zakresie podejścia do ochrony zabytków w Polsce wręcz rewolucyjna zmiana zaszła w momencie transformacji ustrojowej i przejścia do realiów gospodarki wolnorynkowej. Jej znaczenie jest wyraźnie obecne w tekstach specjalistów z końca lat 80. dekady lat 90. XX wieku i wczesnych lat dwutysięcznych XXI wieku. Autorzy formułowali w nich swoje nadzieje, obawy oraz strategie konserwatorskie dostosowane do nowych realiów systemowych, które w praktyce podlegały dynamicznym przemianom. Wraz z postępującą globalizacją i rozwojem gospodarki wolnorynkowej w Polsce, istotnym czynnikiem ochrony zabytków stała się kapitalizacja działań podejmowanych wokół obiektów zabytkowych. Negatywnie skrajnym przejawem tego procesu jest obserwowalne obecnie wypieranie mieszkańców z historycznych centr miast zabytkowych przez narastających ruch turystyczny i powiązaną z nim komercjalizacją. Dosyć szeroko znane są przykłady Wenecji, Lizbony i Barcelony, gdzie niekontrolowany ruch turystyczny powoduje wzrost cen mieszkań i kosztów życia. Wynika to z przekształceń zwykłych lokali z przeznaczeniem na wynajem krótkoterminowy⁹. Z podobnymi problemami mierzą się polskie miasta o największym ruchu turystycznym takie jak Kraków czy Gdańsk, tak więc nie jest to zagadnienie dotyczące jedynie ośrodków zagranicznych. W odpowiedzi na takie zagrożenia powstają już mechanizmy broniące interesów mieszkańców. Równolegle z narastającą presją inwestycyjną na niektóre zabytki, coraz częściej zadawane jest pytanie o granice dopuszczalnej adaptacji zabytku oraz mierzalne określenie jego wartości zabytkowej. To z kolei powoduje, że środowiska konserwatorskie muszą wchodzić w dialog, a często nawet dyskusję, ze środowiskiem biznesowym i prawniczym, mierząc się z presją ekonomiczną. Obecna sytuacja wokół ochrony zabytków w Polsce, powoduje, że często ta wymiana zdań i argumentów odbywa się przy użyciu aparatu pojęciowego i argumentacji bliższej raczej tej drugiej grupie interesariuszy¹⁰.

⁸ D. Kłosek-Kozłowska, *Spoleczne wartościowanie przestrzeni miast historycznych jako element budowania systemu ochrony dziedzictwa miast w planie zagospodarowania przestrzennego*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2001, s. 131.

⁹ K. Gralak, *Tourism Gentrification as a Symptom of an Unsustainable Tourism Development*, „Problemy Zarządzania”, t. 16, nr 3, cz. 1, 2018, s. 197–212; A. Cocola-Gant, A. Gago, *Airbnb, Buy-to-Let Investment and Tourism-Driven Displacement: A Case Study in Lisbon*, „Environment and Planning A: Economy and Space”, t. 53, nr 7, 2021, s. 1671-1688.

¹⁰ O diametralnej zmianie postrzegania roli kultury oraz zabytków w Polsce przed i po transformacji pisał m.in. Jacek Purchla. Przeciwwstawiał sobie model obowiązujący w Polsce socjalistycznej, w którym państwo wchodziło w rolę mecenasu kultury i sztuki, a dziedzictwo stanowiło istotny element narracji politycznej, z modelem zdecentralizowanym, wolnorynkowym, charakterystycznym dla państw demokratycznych. Opisywał on także

O ile negatywne skutki stania się popularnym produktem turystycznym dotyczą raczej największych ośrodków, to problem presji inwestycyjnej jest już bardziej uniwersalny. Inwestorem może być firma deweloperska z dużym zapleczem prawniczym i konkretnymi wymaganiami biznesowymi, a także indywidualny właściciel zabytku, lub jego części, o ograniczonym budżecie, niezaznajomiony ze specyfiką i wymogami ochrony zabytków. Takie określenie „typów” inwestorów jest oczywiście jedynie daleko idącym uogólnieniem, ale służy zobrazowaniu jak elastyczny w doborze języka i argumentacji musi być przedstawiciel administracji konserwatorskiej prowadząc dialog z właścicielem zabytku lub inwestorem. Każdy z „aktorów” procesu ochrony zabytków ma według obowiązującej obecnie doktryny równoważne znaczenie.

Pracownik merytoryczny wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków musi być więc świetnie wykształconym specjalistą, zaznajomionym z wieloma aspektami branży konserwatorskiej. Aby dobrze spełniać swoją rolę musi płynnie poruszać się w przepisach prawa, posiadać odpowiednią wrażliwość na zagadnienia historii sztuki, architektury i specyfikę prac konserwatorskich, ale jednocześnie także rozumieć trudne realia placu budowy. Ze względu na częsty kontakt z klientem-wnioskodawcą, musi również posiadać odpowiednie zdolności interpersonalne, żeby umiejętnie i asertywnie prowadzić postępowania administracyjne. Pracownik WUOZ musi być również przygotowany na wymianę argumentów zaczerpniętych z wszystkich innych dziedzin powiązanych z dziedzictwem np. ekonomii i marketingu¹¹. Z uwagi na złożoność samej ochrony zabytków, zadania pracownika urzędu konserwatorskiego są bardzo wymagające również pod kątem merytorycznym. W takich warunkach kluczowe jest zarówno wsparcie pracowników narzędziami ułatwiającymi pracę, a także wyposażanie klientów urzędu w łatwo dostępną i przyswajalną wiedzę na temat zagadnień konserwatorskich. Takie podejście umożliwi zniwelowanie nierówności w dostępie do informacji, co może zapobiec ewentualnym konfliktom i nieporozumieniom, wynikającym z braku zrozumienia wzajemnych perspektyw.

Echa zarysowanej powyżej historii teorii i problemów ochrony dziedzictwa na terenie województwa łódzkiego pobrzmiewają obecnie najsilniej w jego stolicy – Łodzi. Pomiędzy miastami wojewódzkimi znajdują się setki mniejszych ośrodków, w których najczęściej

charakterystykę wyzwań społeczno-gospodarczych jakie stoją przed współczesną ochroną zabytków. Należy jednak zwrócić, że Purchla odnosił się do sytuacji z 2010 roku, a skala części obserwowanych wówczas przez niego zjawisk w zakresie postrzegania dziedzictwa jako produktu po 16 latach wydaje się przekraczać wszelkie prognozy. Patrz: J. Purchla, *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce*, „Zarządzanie Publiczne” nr 12, 2010, s. 69-82; D. Kłosek-Kozłowska, *Společné wartościowanie...*, s. 12.

¹¹ Na konieczność poszerzania we współczesnych warunkach wiedzy konserwatorów o wszystkie aspekty dziedzictwa zwracał już uwagę Jacek Purchla. J. Purchla, *W stronę systemu ochrony...*, s. 79.

mniejsza jest skala samych założeń urbanistycznych, a co za tym idzie rozmach inwestycji i dystans pomiędzy inwestorami, a administracją. Proporcjonalnie nie zmniejsza się natomiast wartość zabytkowa samego przedmiotu ochrony. Wraz z oddaleniem od stołecznych miast i zaplecza merytorycznego ośrodków akademickich oraz szerokiego dostępu do doświadczonych projektantów i wykonawców zmienia się rola urzędnika pracującego w wojewódzkim urzędzie ochrony zabytków. Z mojego doświadczenia zawodowego wynika, że zajmowanie się zabytkami mniejszych miejscowości wymaga innego podejścia do relacji urząd-właściciel zabytku¹². Dla miasta takiego jak Łódź funkcjonuje kilka narzędzi ułatwiających poruszanie się w świecie konserwatorskim, interaktywne mapy gminnej ewidencji zabytków, zespolony system informacji o miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Istnieją też miejskie programy dofinansowania remontów, z których mogą skorzystać właściciele mniej priorytetowych obiektów zabytkowych i w efekcie skromniejsze kamienice uzupełniające pierzeję zabudowę nie rywalizują o środki z bardziej spektakularnymi obiektami. W miastach powiatowych i gminnych często wsparcie dla mieszkańców w postaci narzędzi i mechanizmów finansowych jest mniejsze, dlatego szczególnie cenne jest wówczas wszystko, co bezpłatnie może przekazać pracownik wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków, a jest to wiedza, doświadczenie i czytelna informacja. Są one istotne zwłaszcza w przypadku zagadnień urbanistycznych, które bywają bardzo skomplikowane zarówno dla mieszkańców miast, jak i samych urzędników.

Projekt wdrożeniowy opisywany w niniejszej rozprawie realizowany był z pozycji szeregowego pracownika wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków i stanowił próbę wyjścia poza standardowe, sztywno narzucone przepisami ramy relacji pomiędzy urzędnikiem, a interesantem. Uważam, że niewiele urzędów państwowych pozwala na podjęcie się tak, wydawać się może, karkołomnego zadania. Możliwości takiego ujęcia problemu otwierają się dzięki wyjątkowo wyspecjalizowanemu charakterowi działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz niektórych, prawdopodobnie mało istotnych w skali reszty działalności organu, przepisów Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (w skrócie u.o.z.o.z.)¹³. Próba zastosowania takiego podejścia do problemu jest

¹² Wytoczne Generalnego Konserwatora Zabytków z 14.11.2018 r. (znak pisma DOZ-OAiK.6521.4.2018.DJ) w sprawie ochrony małych miast zabytkowych nie zawierają szczegółowych zaleceń, które w szczególności sposób mogłyby pomóc w rozpatrywaniu spraw pracownikom merytorycznym.

¹³ Zgodnie z treścią art. 91 ust. 4 pkt. 8 do zadań wojewódzkich konserwatorów zabytków, poza działalnością administracyjną, należy również upowszechnianie wiedzy o zabytkach. Mimo iż wobec szerokiego zakresu działań podstawowych realizowanych przez urzędy działania edukacyjne pozostają z konieczności kwestią marginalną, to przepis ten uznałem za podstawę prawną do rozwiązań objętych wdrożeniem. Uzasadnienia dla podejmowanych działań można również upatrywać w treści art. 4, który wskazuje zapewnienie warunków organizacyjnych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie jako jeden z instrumentów

również zgodna z poglądami na rolę konserwatorów, prezentowanymi przez niektórych przedstawicieli środowiska ochrony zabytków. Jacek Purchla w 2010 roku wskazywał, że strategia społecznego zaangażowania w ochronę dziedzictwa powinna opierać się na następujących założeniach¹⁴:

1. Wykorzystanie kapitału społecznego w procesie kreacji i identyfikacji dziedzictwa kulturowego. Procesy te oparte są bowiem na więziach społecznych i pamięci zbiorowej. Ich „produktem” są m.in. miejsca pamięci i umacnianie poczucia wspólnotowości.

2. Podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa, pojmowanej przede wszystkim jako wychowanie w poszanowaniu tradycji i wartości jej świadectw. Równocześnie edukację na rzecz dziedzictwa należy rozumieć nie tylko jako „rozmowę” o przeszłości, lecz także refleksję o teraźniejszości i przyszłości. Chodzi więc również o wyzwianie indywidualnej kreatywności i innowacyjności w kulturze poprzez „rozmowę” o dziedzictwie. Ten model edukacji winien uczyć oprócz odpowiedzialności za dziedzictwo również szacunku dla kulturowej różnorodności i umiejętności dialogu. Najważniejszą przestrzenią dla tworzenia kapitału społecznego w tym zakresie jest szkoła!

3. Politykę budowania szerokiej społecznej świadomości wobec dziedzictwa (heritage awareness). Winien to być nie tylko warunek konieczny skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego, ale fundament tworzenia społeczeństwa obywatelskiego. Wymaga to m.in. właściwej współpracy ze światem mediów.

4. Wspieranie przez państwo aktywnej partycypacji społeczeństwa obywatelskiego w procesie ochrony zabytków i opieki nad nimi, a zwłaszcza właściwe wykorzystanie potencjału organizacji pozarządowych. Wzrastającej aktywności społeczeństwa w procesach ochrony i opieki nad zabytkami nie towarzyszy skuteczna polityka państwa dla wzmocnienia tego kapitału społecznego. Liczne organizacje pozarządowe aktywnie działające w „obszarze dziedzictwa” nie uzyskują właściwego wsparcia ze strony państwa. Wynika to m.in. z ciągle anachronicznego traktowania w Polsce problematyki sektora pożytku publicznego.

ochrony zabytków, która pozostaje w gestii wojewódzkich konserwatorów zabytków. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.).

¹⁴ J. Purchla, *W stronę systemu ochrony...*, s. 80. Jeszcze w końcu lat 80 XX wieku, podobne kompromisowe podejście do konserwacji zabytków wzbudzało kontrowersje wśród przedstawicieli środowiska. Por. A. Tomaszewski, *Konserwatorstwo pomiędzy „estetyką” i autentyzmem*, „Ochrona Zabytków”, nr 3, 1988, s. 147-153.

5. Tworzenie mechanizmów dla wykorzystania synergii we współpracy samorządów gminnych, organizacji pozarządowych i sektora prywatnego dla efektywnego zarządzania dziedzictwem na poziomie lokalnym. Może to być zarówno ważne narzędzie rozwoju lokalnego, jak i instrument decentralizacji państwa.

6. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako zasobu dla zrównoważonego rozwoju regionalnego i ochrony krajobrazu kulturowego. Obszary wymagające w tej kwestii skoordynowanej polityki na poziomie regionalnym to m.in.:

- środowisko;
- rozwój społeczny;
- kultura;
- edukacja;
- turystyka i rozwój gospodarczy,
- planowanie przestrzenne.

7. Wzmacnianie i stymulowanie współpracy między różnymi podmiotami: instytucjami państwa, systemem edukacyjnym, instytucjami kultury, organizacjami pozarządowymi, przemysłem i prywatnymi firmami oraz spontanicznymi sieciami opartymi na technologiach cyfrowych.

Już wcześniej, na początku XXI wieku, Danuta Kłosek-Kozłowska zaznaczała istotną rolę społeczności lokalnych w procesie ochrony miast historycznych w warunkach państwa demokratycznego¹⁵:

W warunkach samorządności i demokracji nie można bowiem wyobrazić sobie skutecznej ochrony i odpowiedzialnej działalności urbanistów-konserwatorów bez ich udziału. To lokalne społeczności są prawdziwymi właścicielami przestrzeni i miejskich struktur, które my, urbaniści-konserwatorzy chcemy chronić. Identyfikacja wartości przestrzeni miasta, ważnych dla mieszkańców i przez nich wypowiedanych, staje się dziś równie niezbędna, jak stosowane dotąd rozpoznanie kulturowych wartości. Identyfikacja wartości przestrzeni miasta, ważnych dla mieszkańców i przez nich wypowiedanych, staje się dziś równie niezbędna, jak stosowane dotąd rozpoznanie kulturowych wartości badanego obszaru jedynie poprzez oceny profesjonalne.

Pierwszy Krajowy Program Ochrony Zabytków opracowywany od 2004 r. zawierał również zapisy, które uzasadniają kierunek działań realizowanych w ramach projektu

¹⁵ D. Kłosek-Kozłowska, *Społeczne wartościowanie...*, s. 128.

wdrożeniowego i opisywanych w niniejszej rozprawie. Twórcy programu jako jeden z celów edukacji społeczeństwa w ramach systemu ochrony zabytków w Polsce wskazywali:

Kształcenie społeczeństwa w duchu poszanowania dla autentyzmu oraz wartości materialnych i niematerialnych wspólnego, wielokulturowego dziedzictwa. Budowanie klimatu społecznego zrozumienia i akceptacji dla idei ochrony i dawności zabytków odczytywanych jako źródło tożsamości, wiedzy i dumy z przeszłości, tradycji, wiedzy o sposobie życia i pracy przodków.

W programie podkreślano także kierunki w jakich powinna iść realizacja działań promocyjnych skierowanych do właścicieli i użytkowników zabytków:

Upowszechnianie wśród właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych znajomości zasad konserwatorskich, zasad etyki i profilaktyki konserwatorskiej¹⁶.

Bogumiła Rouba, która brała udział w opracowywaniu tego dokumentu, omawiając zmiany, które zaszły w polskiej ochronie zabytków w drugiej dekadzie XXI wieku wskazywała, że:

Ogrom wiedzy wytworzonej i nagromadzonej w ostatnich latach jest imponujący, jednak w praktyce ciągle jeszcze mamy pewien kłopot z jej „konsumpcją”.

Jak ilustrują powyższe cytaty, w środowisku konserwatorów zabytków wyraźnie funkcjonuje potrzeba zacieśniania współpracy ze środowiskiem społecznym, a także systematyzacji rosnącej ilości wiedzy oraz źródeł. Opracowując schemat wdrożenia starałem się wyjść naprzeciw tym oczekiwaniom i korzystać z metod, które pozwolą realizować równocześnie kilka celów. Projekt łączył więc w sobie elementy edukacji społecznej, strukturyzacji informacji o dziedzictwie urbanistycznym oraz wsparcia pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków. Zakres tej pomocy obejmował również opracowanie schematu diagnozy wartości i problemów ochrony konserwatorskiej w miastach w województwie łódzkim.

Od wielu lat tematem edukacji wszystkich grup interesantów w ochronie dziedzictwa bardzo sprawnie zajmuje się Narodowy Instytut Dziedzictwa¹⁷. Mimo iż działania tej instytucji dobrze pokrywają wiele obszarów tematycznych i grup docelowych, to wciąż da się dostrzec przestrzeń do implementacji bardziej szczegółowych i ukierunkowanych na konkretne jednostki działań.

¹⁶ B. J. Rouba, *Potrzeba strukturyzacji wiedzy*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 56, 2018, s. 11

¹⁷ B. Skaldawski, *Działalność edukacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków”, t. 65, nr 1-2, 2012, s. 239-249.

Celem opracowanych w ramach projektu rozwiązań opisywanych w drugiej, wdrożeniowej części pracy było wypracowanie bardziej szczegółowych narzędzi ułatwiających poruszanie się w zagadnieniach dotyczących zabytkowych układów urbanistycznych zarówno pracownikom urzędów konserwatorskich, jak i mieszkańcom i władzom miast¹⁸. W tym celu opracowano dwa rodzaje dokumentacji, które podsumowują informacje o formach ochrony, historii, wartościach zabytkowych oraz bazach wiedzy i przydatnych poradach na temat miast historycznych. Obserwowalna rosnąca ilość źródeł wiedzy o zabytkach jest rozproszona w różnych miejscach sieci i połączona ze wciąż stosunkowo ograniczoną promocją archiwalnej dokumentacji. Powoduje to, że możliwości korzystania z istniejących baz danych i udogodnień jest utrudnione. Jednocześnie jednym z kluczowych założeń projektu był fakt, iż na terenie województwa łódzkiego ochrona zabytków jest w pełni scentralizowana i realizowana jedynie przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi. Urząd jest miejscem, z którym większość klientów jako pierwszym nawiązuje kontakt w sprawach dotyczących zabytków, często też jest jedynym źródłem informacji o nich. W związku z powyższym urząd konserwatora jest doskonałym podmiotem, który może skutecznie podsumowywać dostępne informacje na temat zagadnień związanych z ochroną, również miast historycznych, która jest zagadnieniem skomplikowanym i wielopoziomowym. Istotnym założeniem projektu jest również próba dostosowania zakresu informacji bezpośrednio do potrzeb pracowników merytorycznych i specyfiki pracy urzędu, czego nie jest w stanie skutecznie zdiagnozować i wdrożyć w łatwy sposób zewnętrzna instytucja. Opracowane rozwiązania uwzględniają także intensywną charakterystykę zadań realizowanych przez wojewódzkie urzędy ochrony zabytków. W obecnej sytuacji szybki dostęp do danych jest nieoceniony zarówno dla pracowników, jak i klientów urzędu.

Dodatkowym narzędziem opracowanym w ramach projektu jest wewnętrzny schemat wartościowania układów urbanistycznych, który umożliwia ponowną weryfikację zasobu zabytków urbanistyki oraz ocenę ich aktualnej wartości i problemów. Ponowna analiza zasobu zabytkowego według jednolitych kryteriów może umożliwić zidentyfikowanie obszarów wymagających interwencji, wskazać nowe elementy wartościowe i zweryfikować nietrafione decyzje w zakresie form ochrony podjęte w przeszłości. W efekcie została opracowana propozycja zamkniętego procesu prowadzącego od identyfikacji wartości do gromadzenia informacji na ich temat, następnie ich promocji w celach zarówno edukacyjnych, jak i praktycznych.

¹⁸ Na potrzebę usystematyzowania szeroko już dostępnej informacji o zabytkach zwracała uwagę m.in. Bogumiła Rouba. B. J. Rouba, op. cit., s. 20-21.

Metody badawcze

Realizacja wdrożenia oparta była na analizie literatury przedmiotu, czasopism branżowych, archiwalnych materiałów ikonograficznych i kartograficznych, a także raportów z badań na temat stanu systemu ochrony dziedzictwa w Polsce oraz wybranych dokumentów o charakterze strategicznym. Istotne znaczenie miała również analiza zawartości baz danych i serwisów internetowych udostępniających informacje o zabytkach¹⁹. Badania podstawowe w doktoracie uzupełniały wyjazdy terenowe obejmujące oględziny wybranych, 46 miast i miasteczek na terenie województwa łódzkiego²⁰. W ramach wdrożenia zorganizowałem również spotkanie z mieszkańcami miasteczka Dąbrowice, w trakcie którego odbyła się prelekcja na temat szeroko pojętego dziedzictwa lokalnego oraz dyskusja zakończona badaniem ankietowym. Uzupełnieniem obrazu budowanego poprzez aktywności ujęte w ramy metod naukowych stanowiło również ponad sześcioletnie doświadczenie pracy zawodowej w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi, a także liczne nieoficjalne rozmowy i dyskusje z pozostałymi pracownikami jednostki, a także klientami urzędu i zewnętrznymi specjalistami.

W projekcie wykorzystałem również metodę badań ankietowych jako sondażową technikę pozyskiwania materiału empirycznego przy użyciu standaryzowanego kwestionariusza²¹. Jej wybór wynikał z potrzeby zgromadzenia porównywalnych opinii dotyczących ochrony zabytkowych układów urbanistycznych, dostępności wiedzy konserwatorskiej, problemów napotykanych w praktyce administracyjnej oraz społecznego odbioru działań służb konserwatorskich. Badania miały charakter diagnostyczny i rozpoznawczy, a ich celem nie było uzyskanie statystycznie reprezentatywnego obrazu, lecz zebranie materiału pozwalającego rozpoznać najważniejsze problemy, potrzeby informacyjne i oczekiwania różnych grup respondentów. Kwestionariusze kierowane do pracowników

¹⁹ Popularność serwisów internetowych takich jak fotopolska.eu, czy specjalne grupy na portalach społecznościowych, umożliwiające dzielenie się dokumentacją archiwalną i wspomnieniami przeszłości, wskazuje na silną potrzebę oddolnej promocji historii i dziedzictwa przez mieszkańców miast. Materiały pochodzące z tych źródeł są często nieocenionym uzupełnieniem badań prowadzonych przez profesjonalne środowiska. Odpowiednie odnośniki pojawiają się w dalszej części pracy.

²⁰ W latach 2020-2024 przeprowadziłem wizje terenowe w miastach: Aleksandrów Łódzki, Będków, Biała Rawska, Bielawy, Bolimów, Brzeziny, Dąbrowice, Działoszyn, Grabów, Jeżów, Kamieńsk, Kazimierz, Kiernozia, Konstantynów Łódzki, Krośnice, Kutno, Lutomiersk, Łask, Łęczyca, Łowicz, Małyń, Nowa Brzeźnica, Opoczno, Orlów, Ozorków, Pajęczna, Piątek, Piotrków Trybunalski, Pabianice, Poddębice, Przedbórz, Rawa Mazowiecka, Rzgów, Sieradz, Skierniewice, Tomaszów Mazowiecki, Tuszyń, Ujazd, Warta, Widawa, Wieluń, Witonia, Wolbórz, Zgierz, Żłoczew, Żychlin.

²¹ A. Krzewińska, K. Grzeszkiewicz-Radulska, *Klasyfikacja sondażowych technik otrzymywania materiałów*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 62, nr 1, 2013, s. 9-31; N. Hipsz, *Standaryzowane techniki badawcze jako szczególny sposób komunikowania się*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 61, nr 1, 2012, s. 113-132; H. Mizerek, *Jak przygotować kwestionariusz ankiety? Kilka praktycznych uwag*, niepublikowany materiał dydaktyczny Instytutu Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.

wojewódzkich urzędów ochrony zabytków przygotowałem w formule ankiety internetowej, zbliżonej do techniki CAWI, co umożliwiało samodzielne wypełnienie formularza przez respondentów oraz dotarcie do rozproszonej grupy badanych²². Odmienny sposób dystrybucji zastosowałem w przypadku mieszkańców miasta Dąbrowice, którym ankiety przekazano w formie papierowej podczas spotkania poświęconego problematyce lokalnego dziedzictwa i ochrony zabytków. Rozwiązanie to wynikało z lokalnego charakteru badania oraz potrzeby zebrania opinii bezpośrednio od uczestników spotkania, a także umożliwiało udział osobom, które mogłyby nie skorzystać z formularza internetowego. Zastosowano pytania zamknięte, półotwarte i otwarte, ponieważ połączenie odpowiedzi standaryzowanych z możliwością swobodnego komentarza pozwalało zarówno na porównanie wyników, jak i na uchwycenie indywidualnych doświadczeń oraz opinii respondentów. Dobór próby miał charakter celowy i dobrowolny, dlatego uzyskane wyniki należy interpretować przede wszystkim jako materiał jakościowo-diagnostyczny, wspierający rozpoznanie problemu wdrożeniowego, a nie jako podstawę do uogólnień statystycznych. Z tego względu badania ankietowe potraktowano jako jedno z narzędzi diagnozy, uzupełniające analizę dokumentacji konserwatorskiej, literatury przedmiotu oraz doświadczenia zawodowego²³.

W ramach doktoratu wdrożeniowego zostały przeprowadzone badania formułujące model wartościowania, promowania i ochrony małych i średnich, zabytkowych układów urbanistycznych na terenie województwa łódzkiego²⁴. Właściwe osiągnięcie wdrożeniowe stanowi przykład konkretnych rozwiązań realizowanych na potrzeby pracowników Urzędu i pilotaż dotyczący wybranych ośrodków miejskich: Dąbrowic, Kutna i Żychlina w powiecie kutnowskim. Wytyczne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego wydawane dotychczas Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w kwestii ochrony mniejszych miejscowości nie określają szczegółowo warunków, ani strategii realizacji działań mających na celu utrwalenie ich zabytkowego charakteru. Niezbędnym elementem dopełniającym taką aktywność są działania upowszechniające w skali lokalnej rzetelną wiedzę o własnym dziedzictwie historycznym i materialnym. W przypadku takiej aktywności wyzwaniem była nie tylko sama akcja promocyjna, ale możliwość sformułowania merytorycznie uzasadnionego systemu wartościowania zachowanej substancji zabytkowej. Badania podjęte w ramach

²² W. Onyszków, M. Pierzchała, R. Ulatowska, *Badanie liczebności i aktywności społecznych opiekunów zabytków (SOZ) oraz zakresu realizacji zadania własnego starostów powiatowych polegającego na ustanawianiu społecznych opiekunów zabytków. Raport końcowy*, Warszawa 2023, s. 7-8.

²³ F. Sztabiński, *Ankieta pocztowa i wywiad kwestionariuszowy*, Warszawa 1997, s. 9-15; por. także s. 162-182, 192-198.

²⁴ Przyjęte kryteria są spójne z propozycjami środowiska naukowego. Więcej na temat w podrozdziałach nr 4.1.3 oraz 7.1.3.

doktoratu miały na celu identyfikację najistotniejszych problemów i stworzenie materiałów ułatwiających wdrażanie najskuteczniejszych rozwiązań.

Przyjęte dla doktoratu założenia metodologiczne łączyły doświadczenia z zakresu historii sztuki i historii, obejmujące kwerendę archiwalną, analizę zespołów architektonicznych i ich wartościowanie kontekstualne. Takie założenia pozwoliły na zestawienie opracowania merytorycznego z zakresu historii urbanistyki i architektury z opracowanym modelem wartościującym. Jest on rodzajem propozycji pozwalającej w realiach urzędu na wskazanie cennych elementów składowych zachowanego dziedzictwa materialnego i powiązanie z nim narracji historycznej. Opisane składowe mogą być punktem wyjścia dla propozycji popularyzatorskich, promujących wiedzę i zainteresowanie własnymi zabytkami. Istotną składową tego schematu są działania konserwatorskie, w umiejętny sposób ratujące cenne obiekty, ale również połączone z działaniami wyjaśniającymi ich znaczenie i cel.

Stan badań, literatura i źródła

Projekt stanowił próbę dotarcia do najbardziej podstawowych grup docelowych, pomiędzy którymi dochodzi do dialogu w procesie ochrony zabytków, pracowników merytorycznych, w tym przypadku wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków oraz właścicieli zabytków i mieszkańców średnich i małych miast o wartości zabytkowej. Taki sposób podejścia do problemu promocji wiedzy o dziedzictwie nie został do tej pory zaproponowany. Co istotne, o ile społeczności miast są dosyć powszechnie obiektem badań różnych dyscyplin, to samo środowisko pracowników urzędów konserwatorskich pozostawało do tej pory poza obszarem analiz.

Stan służb ochrony zabytków, w tym pośrednio także sytuacja jej pracowników, najpełniej opisywany jest przede wszystkim w wystąpieniach pokontrolnych Najwyższej Izby Kontroli oraz Urzędów Wojewódzkich, sprawujących nadzór nad Wojewódzkimi Urzędami Ochrony Zabytków, a także raportów środowiskowych²⁵. Stan zasobu zabytków obrazują z kolei raporty publikowane przez Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz dokumenty strategiczne, takiej jak wojewódzkie i gminne programy opieki nad zabytkami²⁶. Warto wskazać, że w ostatnim raporcie na temat zasobu zabytków w województwie łódzkim (lata 2009-2017) stan

²⁵ Przypisy do poszczególnych dokumentów wykorzystanych w pracy pojawiają się w podrozdziale nr 4.2 rozprawy.

²⁶ *Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie łódzkim na lata 2020–2023*, Łódź 2020; *Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Łódzkim na lata 2024–2027*, Łódź 2024.

wszystkich zabytków obszarowych został opisany na zaledwie 3 stronach²⁷. Dla zagadnień zaangażowania społecznego w ochronę dziedzictwa dostępne są raporty przede wszystkim dotyczące działania Społecznych Opiekunów Zabytków²⁸. Z pewnością interesującym dokumentem z punktu widzenia tematu pracy jest raport „Społeczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych”, który dostarcza cennych informacji na temat postrzegania różnych rodzajów dziedzictwa i związanych z nimi działań, a także opisuje relacje zabytków z zagadnieniami ekonomicznymi²⁹. Zasób zabytkowych obszarów miejskich w województwie łódzkim był ostatnio tematem zbiorczego opracowania w 2004 r. Należy podkreślić, że publikacja „Koncepcja ochrony i kształtowania środowiska kulturowego. Studium historycznych zespołów miejskich i wiejskich” nie pozostaje w powszechnym obiegu, pomimo swojej przydatności³⁰. Najważniejszym elementem opracowania jest tabelaryczne zestawienie ośrodków miejskich na terenie województwa z uwzględnieniem m.in. danych o dacie lokacji, historycznym rodzaju własności, waloryzacji na podstawie zachowanych struktur przestrzennych oraz propozycjami obszarów ochronnych³¹.

Bibliografia monografii i opracowań wykorzystanych w pracy zawiera szeroki wybór pozycji z różnych obszarów tematycznych, zwłaszcza historii budowy miast, urbanistyki poszczególnych ośrodków, ochrony zabytkowych zespołów urbanistycznych oraz historii, teorii i praktyki konserwacji zabytków. Należy zaznaczyć, że ze względu na bardzo bogaty dorobek polskiej nauki w tych dziedzinach musiałem dokonać zawężającej selekcji i mam pełną świadomość, że przegląd literatury w tym zakresie mógł objąć większą ilość publikacji³². Duży zakres zagadnień poruszanych w doktoracie spowodował, że posługiwałem się przede wszystkim opracowaniami o charakterze ogólnym i przekrojowym. Wśród badaczy

²⁷ P. Filipowicz, Z. Lechowicz, A. Lorenc-Karczewska, A. Michalska, P. Podgarbi, J. Welc-Jędrzejewska, W. Witkowski, A. Wójcik, *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie łódzkim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017, s. 79-81. Dostępne jest również szersze zestawienie, dotyczące całego kraju. *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017.

²⁸ W. Onyszków, M. Pierzchała, R. Ulatowska, op. cit.

²⁹ A. Kozioł, M. Trelka, P. Florjanowicz, *Społeczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2013.

³⁰ S. Ciesielska, D. Rycerz, M. Pabich, *Koncepcja ochrony i kształtowania środowiska kulturowego. Studium historycznych zespołów miejskich i wiejskich*, Łódź 2004.

³¹ Autorzy opracowania wymieniają 104 lokacje miejskie, natomiast w niniejszej pracy wskazano ich 94. Różnice mogą wynikać z innej metodologii i kryteriów oraz wykorzystanych źródeł. Ponadto zaproponowany model wartościowania oparty jest przede wszystkim o elementy morfogenetyczne i przestrzenne, natomiast w ramach projektu duży nacisk został położony na zachowane zespoły zabudowy historycznej.

³² Ogromny postęp w dziedzinie badań nad miastami nastąpił w Polsce po II wojnie światowej. Do tej pory wiele pozycji powstałych w latach 60. i 70. XX wieku nie uległo znacznej dezaktualizacji, a wiele z nich opatrzonych jest świetnej jakości planami i reprodukcjami archiwaliów. W przypisach przy poszczególnych nazwiskach wskazałem wybrane pozycje wykorzystane w trakcie pracy nad rozprawą, najistotniejsze z punktu widzenia projektu.

zajmujących się historią miast należy wskazać przede wszystkim: Wacława Ostrowskiego³³, Tadeusza Lalika³⁴, Wojciecha Kalinowskiego³⁵, Teresę Zarębską³⁶, Krzysztofa Pawłowskiego³⁷ oraz Bogusława Krasnowolskiego³⁸. W rozdziale historycznym wykorzystałem również klasyczne już prace Jarosława Widawskiego o murach miejskich, Wojciecha Trzebińskiego o działalności urbanistycznej szlachty w Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym oraz syntezę historii polskich miast autorstwa Marii Boguckiej i Henryka Samsonowicza³⁹. Duże znaczenie dla badań nad małymi miastami w XX w. w urbanistyce polskiej miała działalność Hanny Adamczewskiej-Wejchert i Kazimierza Wejcherta⁴⁰.

Większy poziom szczegółowości ma charakter literatura wykorzystana w rozdziale poświęconym historii miast Polski Środkowej i charakterystyki województwa łódzkiego. Z niewielkimi wyjątkami największy dorobek mają w tym temacie historycy, historycy sztuki, geografowie i archeolodzy związani z Uniwersytetem Łódzkim. Historycy, którzy przyczynili się do znaczącego rozpoznania sieci osadniczej regionu to przede wszystkim Ryszard Rosin⁴¹,

³³ W. Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce. 1815-1830*, Warszawa 1949; W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 2001; W. Ostrowski, *Zespoły zabytkowe a urbanistyka*, Warszawa 1980.

³⁴ T. Lalik, *Z zagadnień genezy miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, nr 3, 1958, s.460-485; T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo- wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.

³⁵ W. Kalinowski, *Badania nad historią budowy miast polskich w trzydziestoleciu*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, t. XX, z. 2, 1975; W. Kalinowski, *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik historii kultury materialnej”, t. VIII, nr. 3-4, 1963; W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce*, Toruń 1966; W. Kalinowski, *Zabudowa i struktura przestrzenna miast polskich od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*, [w:] *Dom i mieszkanie w Polsce (Druga połowa XVII i XIX w.)*, red. Z. Kamińska, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1975.

³⁶ T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971; T. Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975; T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, [w:] *Miasta doby feudalnej...*, op. cit.; 148. T. Zarębska, *Badania historyczno-urbanistyczne metodą analiz przestrzennych*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, t. XLIII, nr. 1, 1995;

³⁷ K. K. Pawłowski, *Meandry badań nad kształtowaniem miasta*, Warszawa 2023; K. K. Pawłowski, *Przestrzeń a tożsamość miasta*, Warszawa 2024, tam również bibliografia wybranych prac Profesora.

³⁸ B. Krasnowolski, *Wzorce lokacyjnych układów urbanistycznych w Małopolsce: stan i metody badań, postulaty badawcze, próba syntezy*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie środkowo- wschodniej*, red. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław 2006; B. Krasnowolski, *Rola analiz układów przestrzennych w badaniach dziejów miast i wsi. Rozważania metodologiczne*, „Teka komisji urbanistyki i architektury oddział PAN w Krakowie”, t. XLI, 2013.

³⁹ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962; W. Trzebiński, *Nadzór budowlany i przepisy policyjno-budowlane w Polsce oświecenia jako środki naprawy miast królewskich*, [w:] *Miasta doby feudalnej...*, op. cit.; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miasta i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

⁴⁰ H. Adamczewska-Wejchert, K. Wejchert, *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Warszawa 1986

⁴¹ R. Rosin, *Miasta do 1572 r.*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, red. J. Śmiałkowski, Łódź 1977; R. Rosin, *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, [w:] *Region łódzki. Studia i materiały t. 1, Region łódzki. Studia i materiały t. 1*, red. T. Olszewski, Łódź 1971; R. Rosin, *Wieluńskie w okresie staropolskim. O stanie i potrzebach badań*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. L. Kajzer, Sieradz 1993; R. Rosin, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967.

Stanisław Marian Zajączkowski⁴², Stanisław Zajączkowski⁴³ oraz Bohdan Baranowski⁴⁴. Znaczący dorobek na polu analizy rozplanowania miast w Polsce Środkowej mają również geografowie: Marek Koter⁴⁵, Mariusz Kulesza⁴⁶, Jan Dylik⁴⁷. Fragmenty pracy związane z architekturą opracowywałem przede wszystkim wykorzystując prace Adama Miłobędzkiego- w zakresie ogólnopolskim, a także historyków sztuki i archeologów związanych z Instytutem Historii Sztuki i Instytutem Archeologii UŁ- Leszka Kajzera⁴⁸, Piotra Gryglewskiego⁴⁹ i Ewy Kubiak⁵⁰. Ogromne znaczenie dla najnowszych badań nad urbanistyką centralnej Polski ma również niedawna publikacja Makarego Górzyńskiego, związanego z Uniwersytetem Kaliskim⁵¹.

Przy opracowywaniu zagadnień związanych z ochroną zabytków korzystałem z tekstów i prac Jana Zachwatowicza⁵², Bohdana Rymaszewskiego⁵³, Michała Witwickiego⁵⁴, Mariana

⁴² S. M. Zajączkowski, *Ziemie łęczycka i sieradzka od końca XIV do początków XVI w.*, Łódź 1969; S. M. Zajączkowski, *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, "Slavia Antiqua", t. 17, 1971.

⁴³ S. Zajączkowski, *O przejściu przez Błota Łęczyckie w średniowieczu* [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976.

⁴⁴ B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1975; B. Baranowski, *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, op. cit.

⁴⁵ M. Koter, *Historyczno-geograficzne podstawy oraz proces kształtowania się regionu łódzkiego*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, red. K. Badziak, M. Łapa, Łódź 2009; *Geografia historyczna i polityczna w badaniach Marka Kotera. Wybór Prac*, red. M. Barwiński, Łódź 2015.

⁴⁶ M. Kulesza, *Uwagi o niektórych zabytkowych układach miejskich na obszarze Polski środkowej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XLIII, z. 1-2, 1998; M. Kulesza, *Rozplanowania wczesnomiejskich osad targowych na obszarze Polski Środkowej (Dawna ziemia łęczycko- sieradzka)*, Acta Universitas Lodzensis Folia Geographica Socio-Oeconomica, t. II, 1999; M. Kulesza, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Łódź 2001; M. Kulesza, *Zagadnienia morfogenezy i rozplanowania miast średniowiecznych w Polsce*, Łódź 2011.

⁴⁷ J. Dylik, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971.

⁴⁸ L. Kajzer, *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004; L. Kajzer, J. Augustyniak, *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII- XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986; L. Kajzer, Łask, Łopatki i Ostrów - dwory, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, t.2, Warszawa 1994

⁴⁹ P. Gryglewski, *Polska środkowa- wprowadzenie*, [w:] *Sztuka Polski środkowej- studia. Architektura nowożytna*, red. Z. Bania, Łódź 2000; P. Gryglewski, *Między doczesnym domostwem a wieczną siedzibą. Związki między szlachecką rezydencją a mauzoleum na przykładzie nowożytnych zabytków z terenów środkowej Polski*, [w:] *Rzeczpospolita domów. Zamki, dwory i pałace*, red. K. Krawiec-Złotowska, Słupsk 2008

⁵⁰ E. Kubiak, *Rezydencje biskupów włocławskich w okresie nowożytnym*, Łódź 2010; E. Kubiak, *Zamek w Wolborzu- rezydencja biskupów kujawskich*, [w:] *Sztuka Polskie środkowej- studia. Architektura nowożytna*,

⁵¹ M. Górzyński, *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie i przestrzenne*, Kalisz 2024

⁵² J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965.

⁵³ B. Rymaszewski, *O przetrwanie ...*; B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005.

⁵⁴ K. Pawłowski, M. Witwicki, *Problemy oceny wartości zabytkowej historycznych zespołów miejskich*, „Ochrona Zabytków”, nr 4, 1968, s. 3-12; M. Witwicki, *Strefy ochrony konserwatorskiej: cechy obszarów chronionych, wyznaczenie granic ochrony, podstawowe wytyczne konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków”, t. 38, nr 3-4, 1985.

Araszyńskiego⁵⁵, Jacka Purchli⁵⁶, Danuty Kłosek-Kozłowskiej⁵⁷, Bogusława Szmygina⁵⁸, Jakuba Lewickiego⁵⁹, Bogumiły Rouby⁶⁰. Wśród ważnych dla doktoratu opracowań należy również wymienić prace Anety Anny Tomczak na temat krajobrazów kulturowych w województwie łódzkim oraz komentarz Katarzyny Zalasieńskiej do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁶¹.

Na potrzeby przygotowania rozprawy dokonano przeglądu artykułów opublikowanych w dwóch najważniejszych czasopismach naukowych poświęconych szeroko pojętej ochronie zabytków i zagadnieniom konserwatorskim „Wiadomości Konserwatorskich” publikowanych przez Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków oraz „Ochronie Zabytków”, wydawanej obecnie przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Oba periodyki stanowią obecnie najważniejszą platformę wymiany i doświadczeń pomiędzy osobami działającymi w obrębie dziedzictwa kulturowego. Zarówno w „Wiadomościach Konserwatorskich”, jak i w „Ochronie zabytków” pojawiają się artykuły o różnej tematyce i osadzone w różnych dyscyplinach- zarówno opisy poszczególnych realizacji konserwatorskich, studia przypadku, wyniki badań, opisy nowych technologii, jak i dyskusje metodologiczne omówienia zagadnień prawnych.

„Wiadomości konserwatorskie” wydawane są od 1985 roku, natomiast pierwszy numer „Ochrony Zabytków” pojawił się w 1948 roku jako publikacja Związku Historyków Sztuki i Kultury⁶². Od 1962 r. „Ochronę zabytków” wydawał Ośrodek Dokumentacji Zabytków (później pod nazwą Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, obecnie Narodowy Instytut Dziedzictwa). Co bardzo istotne czasopisma udostępniają przynajmniej część numerów w wersji cyfrowej. Wszystkie numery „Wiadomości Konserwatorskich” od 1985 roku dostępne są w wersji online na stronie internetowej Towarzystwa Konserwatorów Zabytków⁶³. Narodowy Instytut Dziedzictwa udostępnia na swojej stronie internetowej numery „Ochrony zabytków”, które ukazały się od 2003 roku, dostępne są również numery bibliograficzne

⁵⁵ M. Araszyński, *Idea-pamięć-troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007.

⁵⁶ J. Purchla, *W stronę systemu ochrony...*; J. Purchla, *Heritage and transformation*, Kraków 2005.

⁵⁷ D. Kłosek-Kozłowska, *Společne wartościowanie...*; D. Kłosek-Kozłowska, *Ochrona wartości kulturowych miast, a urbanistyka*, Warszawa 2017.

⁵⁸ B. Szmygin, op. cit.

⁵⁹ J. Lewicki, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, t. 52, nr 4, 1999.

⁶⁰ B. J. Rouba, op. cit.

⁶¹ A. A. Tomczak, *Otwarty krajobraz kulturowy z zabytkiem w tle. Formy ochrony na przykładach z ziemi łódzkiej*, Łódź 2018;

⁶² <https://ochronazabytkow.nid.pl/pane/about/> [dostęp: 7.06.2026]

<https://www.wiadomosci konserwatorskie.pl/> [dostęp: 7.06.2026]

⁶³ http://www.szkz.pl/skz_files/WK/WK_newest.php [dostęp: 7.06.2026]

podsumowujące zawartość numerów z lat 1948-1963 oraz 1948-2010⁶⁴. Większość starszych artykułów dostępna jest także na portalu internetowym Baz-Hum, służącym upowszechnianiu dorobku polskiej nauki, a zwłaszcza nauk humanistycznych⁶⁵.

Zawartość dwóch wspomnianych czasopism stanowi ogromny zespół tekstów branżowych. Do 2010 roku w samej „Ochronie zabytków” ukazało się prawie 3500 artykułów, natomiast zawartość „Wiadomości konserwatorskich” to ponad 1600 tekstów⁶⁶. Ze względu na tak dużą objętość bibliografii została przeprowadzona ścisła selekcja artykułów bezpośrednio powiązanych z tematem wdrożenia. Ścisłym przeglądem artykułów objęto roczniki „Wiadomości konserwatorskich” od 2015 do 2026 roku, natomiast „Ochrony Zabytków” od 2003 do 2026 roku. Rozpoznanie stanu badań zostało również wsparte analizą numerów „Kuriera Konserwatorskiego”, czyli wydawanego również przez Narodowy Instytut Dziedzictwa czasopisma skierowanego głównie do pracowników służb konserwatorskich, zawierającego artykuły prawne, opinie i zalecenia⁶⁷. Przegląd literatury branżowej ukierunkowany był na poszukiwanie rozwiązań zbliżonych do zaplanowanego wdrożenia oraz wyników badań i projektów dotyczących bezpośrednio pracowników wojewódzkich urzędów konserwatorskich lub mieszkańców miast historycznych.

W trakcie przeglądu literatury korzystałem z katalogów online- NUKAT oraz Federacji Bibliotek Cyfrowych oraz Polona⁶⁸, księgozbiorów Biblioteki Narodowej, Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego, Biblioteki Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego, Biblioteki Humanistycznej Uniwersytetu Łódzkiego, Biblioteki Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi, księgozbioru zakładowego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.

Kwerendy archiwalne przeprowadziłem przede wszystkim w związku z opracowywaniem materiałów wdrożeniowych oraz przygotowaniem do spotkania z mieszkańcami Miasta Dąbrowice. Kwerendy objęły dział zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w dziale Zbiorów Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki Państwowej Akademii Nauk w Warszawie, Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego, Archiwum

⁶⁴ <https://ochronazabytkow.nid.pl/> [dostęp: 7.06.2026]

⁶⁵ <https://bazhum.muzhp.pl/journals/125> [dostęp: 7.06.2026]

⁶⁶ „Ochrona zabytków”, t. LXIV, nr 1-4, Warszawa 2011, s. 5-121.

⁶⁷ <https://ksiegarnia.nid.pl/produkt/kurier-konserwatorski/> [dostęp: 7.06.2026]

⁶⁸ <https://centrum.nukat.edu.pl/pl/> [dostęp: 7.06.2026]

<https://fbc.pionier.net.pl/> [dostęp: 7.06.2026]

<https://polona.pl/> [dostęp: 7.06.2026]

Państwowym w Łodzi oraz Archiwum zakładowym Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi. Ponadto przydatne w pozyskiwaniu materiałów okazały się również liczne portale internetowe udostępniające archiwalne materiały ikonograficzne oraz kartograficzne, w szczególności Fotopolska, Polska-org.pl oraz Mapster⁶⁹.

Struktura pracy

Rozprawa składa się z trzech części, poprzedzonych obszernym wstępem, zawierającym opis celu pracy, rozpoznanej luki badawczej, metodologii badań, omówienia stanu badań, literatury i źródeł. Pierwsza część ma charakter wprowadzenia teoretyczno-historycznego, będącego punktem odniesienia dla części wdrożeniowej. W tej części znalazło się opracowanie wybranych zagadnień z zakresu historii konserwacji zabytków w Europie i w Polsce, najważniejszych aktów doktrynalnych oraz podstawowych pojęć związanych z obowiązującymi współcześnie w Polsce przepisami w ochronie zabytków. Te zagadnienia zostały przeze mnie opisane w rozdziale pierwszym. W rozdziale pierwszym zawarłem również opis formowania się sieci miast województwa łódzkiego i przeobrażeń ośrodków miejskich. W tym fragmencie pracy opisuję również zmiany administracyjne badanego obszaru od średniowiecza do czasów współczesnych. Jak już zaznaczałem, dobór tematów pojawiających się w części pierwszej podyktowany był zamiarem zarysowania tła historycznego oraz pojęciowego dla opisywanych później działań wdrożeniowych. Głównym tematem pracy jest opis opracowanego wdrożenia, dlatego zagadnienia dotyczące historii ochrony zabytków, a także sieci miejskiej województwa łódzkiego musiały zostać ograniczone jedynie do zarysu poszczególnych zagadnień. Z oczywistych względów ta część pracy nie ma na celu pełnego wyczerpania tematu, gdyż byłoby to zadanie zbyt obszerne w kontekście formatu wdrożeniowego rozprawy.

Część druga pracy, zawierająca szczegółowy opis wdrożenia i jego pilotażu, składa się z sześciu rozdziałów. Rozdział trzeci opisuje ewolucję pierwotnych koncepcji projektu, a rozdział czwarty skonkretyzowane w toku dalszych prac fundamentalne założenia wdrożenia. W rozdziale piątym omówiłem źródła informacji o zabytkach, w tym sposoby przekazywania wiedzy w sieci przez urzędy ochrony zabytków w Polsce, rodzaje dokumentacji konserwatorskiej. Dodatkowo w tym rozdziale zawarłem krótkie omówienie zasobu zabytków w województwie łódzkim. W rozdziale szóstym dokonałem opisu przeprowadzonych badań

⁶⁹ <https://fotopolska.eu/> [dostęp: 7.06.2026]
<https://polska-org.pl/> [dostęp: 7.06.2026]
<http://igrek.amzp.pl/> [dostęp: 7.06.2026]

ankietowych środowiska pracowników urzędów konserwatorskich w Polsce i województwie łódzkim. W następnym, siódmym, rozdziale dokonałem prezentacji przygotowania, przebiegu i efektów spotkania z mieszkańcami miasta Dąbrowice, które odbyło się w 2025 roku. Ostatni rozdział, ósmy, zawiera opis efektów wdrożenia, czyli opracowanych przeze mnie dwóch rodzajów dokumentów edukacyjnych oraz systematyzujących wiedzę na temat miast historycznych. Pracę kończą wnioski z projektu oraz podsumowanie.

Poza główną strukturą rozprawy znajduje się spis ilustracji w tekście oraz bibliografia. Pracę zamyka część trzecia, zawierająca aneksy w postaci opracowanych w trakcie wdrożenia materiałów, prezentacji, dokumentacji fotograficznej i formularzy ankiet.

CZĘŚĆ I. TŁO HISTORYCZNE ORAZ PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I CHARAKTERYSTYKA WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO.

Rozdział 2. Historia ochrony zabytków ze szczególnym uwzględnieniem miast- wybrane zagadnienia.

1.1 Działania w zakresie zachowania reliktyw przeszłości od starożytności do XVIII w.

Mimo iż ochrona zabytków we współczesnym rozumieniu zaczęła kształtować się jako osobna dyscyplina naukowa dopiero w XIX wieku, a rozwój prawnych form i teorii ochrony zabytków nastąpił w wieku XX, to pierwszych działań polegających na próbach zachowania reliktyw działalności budowlanej poprzednich pokoleń można doszukiwać się już w starożytności. Nie miały one charakteru systemowego i nie były ukierunkowane na ochronę całych miast czy dzielnic, lecz dotyczyły pojedynczych obiektów, wyróżniających się ze względu na wartość monumentalną lub artystyczną. Należy jednak wspomnieć o tych działaniach, gdyż rozwój świadomości wartości indywidualnych obiektów architektury w kolejnych epokach dał początek systemowej ochronie zabytków, w tym także zabytków urbanistyki. Przedstawione w dalszej części rozdziału przykłady nie wyczerpują nawet w małym stopniu skomplikowanego zagadnienia historii ochrony śladów przeszłości, a stanowią jedynie subiektywny wybór, ilustrujący wielowiekowe korzenie idei opieki nad dziedzictwem.

Za jeden z przykładów tego typu działań może posłużyć edykt cesarza Sewera Aleksandra z dnia 12 grudnia 222 r. zabraniający burzenia budynków monumentalnych w celach spekulacyjnych⁷⁰. Efektem tego dokumentu było częściowe objęcie ochroną niektórych dawnych budynków, mimo iż nie był to prawdopodobnie główny jego cel. W IV wieku cesarz Konstantyn Wielki zabronił usuwania i niszczenia ozdób z budynków monumentalnych pod groźbą wywłaszczenia, raczej w trosce o zachowanie walorów architektonicznych tych obiektów niż z powodu świadomości ich wartości zabytkowej⁷¹. Cesarze tacy jak Domicjan, Hadrian, Septymiusz, Karakalla, Leon czy Majorana inicjowali prace restauracyjne przy świątyniach i gmachach użyteczności publicznej, dbając o zachowanie ich dawnej formy artystycznej. Wśród szeregu prac wzmacniających i odtworzeniowych podejmowano również wówczas próby usuwania wtórnych względem oryginalnej formy budynku przekształceń, co może budzić skojarzenia z działaniami XIX wiecznych konserwatorów zabytków. Mimo iż nie zawsze skuteczne i w pełni egzekwowane, zarządzenia władców mogły skutkować częściowym

⁷⁰ J. Lepiarczyk, *Konserwacja Zabytków architektury*, Kraków 1954, s. 9 cyt. za: B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 11.

⁷¹ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 11

zachowaniem elementów przeszłości w ówczesnym krajobrazie miast cesarstwa. Można z dużą dozą prawdopodobieństwa zakładać, że celem tych inicjatyw było propagandowe utrwalenie potęgi państwa opartej na dokonaniach przodków, które w wymiarze materialnym reprezentowane były przez obiekty architektury⁷². Interesującym przykładem oddolnej troski o architektoniczne pamiątki jest interwencja Cyclerona w sprawie próby wybudowania przez polityka i poetę Gajusza Memmiusza nowego budynku w Atenach na pozostałościach domu, według tradycji zamieszkiwanego przez Epikura. W liście prosił on adresata o zrezygnowanie z tego zamiaru i ogłoszenia tego swoim stronnikiem⁷³. Okres upadku zachodniego Cesarstwa Rzymskiego. Z jednej strony w wyniku zewnętrznych najazdów doszło do znacznego wyniszczenia państwa, w tym i samego Rzymu, z drugiej jednak można pewną dbałością o pamiątki przeszłości cesarstwa wykazywał się król Ostrogotów Teodoryk (V w.), który w ten sposób legitymizował swoją władzę nad zdobytym terytorium. Teodoryk nadał swojemu sekretarzowi i historykowi Kasjodorowi obowiązki konserwatora zabytków i w 485 r. wydał edykt zakazujący burzenia dawnych budowli⁷⁴.

W okresie panowania Karola Wielkiego doszło do ponownego wykorzystania pewnych elementów dorobku starożytnego Rzymu, zarówno w zakresie kultury, jak i architektury. Korzenie odnowionej władzy cesarskiej wywodzono od władców rzymskich, a do jej legitymizacji konieczne było wykorzystanie artefaktów dawnego imperium. Karol Wielki dokonywał transferów elementów detalu architektonicznego m.in. z Rawenny i Rzymu do Akwizgranu, ustalił również specjalne stanowisko konserwatora. Nadal nie były to jednak działania związane bezpośrednio z ochroną całych ośrodków miejskich. Regulacje wprowadzane z bardziej pragmatycznych pobudek i ich celem były efekty polityczne. Istotnym czynnikiem była również chęć ograniczenia dostępu do cennych spoiów i materiału budowlanego tylko dla potrzeb władzy centralnej⁷⁵. Wraz z ponownym stopniowym wzrostem znaczenia miast Rzym, pojawiały się dyskusje i starania o zachowanie części antycznych ruin. W 1162 roku senat miasta uchwalił uchwałę grożącą osobie, która zniszczyłaby kolumnę Trajana, śmiercią oraz utratą mienia. Około połowy XI wieku rzymski arystokrata Krescencjusz wzniósł potężny dom, określany również jako wieża mieszkalna, wykorzystując do jego budowy antyczne spolia z terenu miasta. Liczne architektoniczne artefakty ozdobiły elewację budynku, a do jego konstrukcji wykorzystano w dużej części cegłę

⁷² Więcej na temat stosunku do ruin w Rzymie starożytnym w: D. Karmon, *The Ruin of the Eternal City. Antiquity and Preservation on Renaissance Rome*, Nowy Jork 2011, s. 22-45.

⁷³ L. Morgan, B. Taylor, *Memmius the Epicurean*, „The Classical Quarterly”, t. 67, nr 2, 2017, s. 530–537.

⁷⁴ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 11.

⁷⁵ Ibidem, s. 12.

rozbiórkową z ruin. Cel tego działania zdradza jedna ze stylizowanych na antyczne inskrypcji, zlokalizowana na fasadzie budynku: „Nie był ignorantem, Mikołaj, do którego dom ten należał, rozumiał, że chwała świata nie ma znaczenia. Zaprawdę, uczynił to nie dla próżnej chwały wiedziony, lecz by odnowić splendor dawnego Rzymu”⁷⁶. W ochronę zabytków Rzymu angażowali się również niektórzy papieże np. Marcin V (zm. 1431), Eugeniusz IV (zm. 1447 r.), Pius II (zm. 1464 r.).

W epoce nowożytnej doszło do dalszego ożywienia zainteresowania pozostałościami starożytności, odległego jeszcze jednak od współczesnego ujęcia naukowego. Szacunek i dbałość o zabytki antyczne szedł jednak często w parze z pogardą dla dzieł stylów późniejszych, zwłaszcza gotyku. Znamienna jest krytyka „barbarzyńskiej” architektury gotyckiej głoszona przez Georgio Vasariego (zm. 1574 r.). Teoretyk architektury Pietro Cataneo (zm. 1569) nieprzychylnie odnosił się do miast o chaotycznym planie i żywiołowo rozwijającej się zabudowie, kojarzonych z okresem średniowiecza. Mówił o nich, że „posiadają znakomite położenie, mają złe i w złych proporcjach rozplanowane elementy”⁷⁷. Dla nowożytnego architekta w kanon urbanistycznego piękna wpisywałoby się raczej dawne miasta rzymskie oparte o plan castrum, lub starożytne greckie kolonie rozplanowywane według ortogonalnego planu, który według tradycji usystematyzował Hippodamos z Miletu. Zainteresowanie teorią projektowania i przebudowy miast przybrało na sile w epoce nowożytnej za sprawą włoskich humanistów takich jak Leone Battista Alberti, Francesco di Giorgio Martini, Pietro Cataneo, Filarete, Vasari, Leonardo da Vinci, Palladio czy Vincenzo Scamozzi, którzy nie tylko opracowywali teoretyczne projekty idealnych układów urbanistycznych, ale zajmowali się również bardziej praktycznymi i możliwymi do wdrożenia rozwiązaniami w zakresie sanacji istniejących i rozwiniętych ośrodków miejskich na terenie Włoch. W swoich traktatach poruszali tematy poprawy warunków sanitarnych w miastach, przebudów placów i całych kwartałów zabudowy na potrzeby reprezentacyjne zgodnie z najświeższymi kanonami estetyki, a także konstrukcji nowych, skomplikowanych systemów obronnych. Weryfikacja wielu rozważań teoretycznych następowała w trakcie przekształceń istniejących miast i ich fragmentów. Szczególne miejsce w kanonie urbanistyki znalazły najbardziej monumentalne realizacje XVI wieku, takie jak przebudowa Rzymu (1585-1590) za czasów papieża Sykstusa V, budowa miasta La Valetta na Malcie (od 1565-1571), czy budowa idealnej twierdzy-miasta Palma Nova (1593-1595). Rozwój zainteresowania artystycznego relikami materialnymi i niematerialnymi antyku przyczynił się do rozwoju nie tylko architektury, ale także sztuki

⁷⁶ D. Karmon, op. cit. s. 36-45.

⁷⁷ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 13.

budowania miast. W epoce nowożytnej ponownie zaczęły powstawać traktaty architektoniczne oraz urbanistyczne, powszechnym tematem prac teoretycznych było również sporządzanie planów miast idealnych. Rozwój geometrii, matematyki oraz kartografii i zamiłowanie do rozwiązań estetycznych opartych na harmonii i symetrii dały efekt w postaci śmiałych koncepcji sanacji (uzdrowienia) istniejących miast np. autorstwa Leonarda da Vinci, a także budowy nowych zgodnie z nowoczesną sztuką budowniczą. Ze względu na utrwalone związki przestrzenne i duży stopień urbanizacji półwyspu apenińskiego realizacja takich przedsięwzięć była zdecydowanie utrudniona. Brak zrozumienia dla bardziej chaotycznego i organicznego rozplanowania miast średniowiecznych oraz panujące w nich złe warunki sanitarne przyczyniały się do braku szacunku do ich struktury. Teoretycy urbanistyki nowożytnej poszukiwali w miastach wygody, światła, świeżego powietrza i zieleni, czego nie dawały miasta istniejące, zwłaszcza ten najbardziej rozwinięte⁷⁸.

Zrujnowany w 1527 r. Rzym w drugiej połowie XVI wieku pozostawał siedliskiem chorób i przestępczości, rozwijającej się pośród mieszanek ruin budowli starożytnych oraz średniowiecznych i uległ drastycznej przebudowie w czasach pontyfikatu papieża Sykstusa V. Co ciekawe realizacja projektu przebudowy Dominika Fontanny, z punktu widzenia zachowania dawnej struktury miasta, była zjawiskiem o wielu wymiarach. Z jednej strony doszło do nieodwracalnego zniszczenia fragmentów dawnego planu miasta oraz reliktów zabudowy średniowiecznej i starożytnej. Z drugiej, burzenie pozostałości antycznych, wysoko cenionych w okresie renesansu, wzbudzało niechęć i pewien opór społeczeństwa. Pozostawienie architektowi wolnej ręki we wszelkich wyburzeniach przy wytyczaniu nowych arterii było działaniem totalnym, bezpowrotnie odmieniającym oblicze jednego z najważniejszych ośrodków dla historii budowy miast. Co ciekawe to właśnie społeczny, oddolny opór przed przebudowami i rozbiórkami dał przyszłości początek wielu inicjatywom konserwatorskim m.in. w miastach polskich w XIX wieku⁷⁹. Brak przywiązania do średniowiecznej struktury miasta nie przeszkadzał architektom w prowadzeniu bardziej wyważonych ingerencji i prac remontowych przy indywidualnych obiektach gotyckich. W trakcie przebudowy katedry w Orvieto (w latach 1513-1552) wykonano fasadę o dominująco gotyckim wyrazie, jedynie z elementami nowożytnymi, zaś w trakcie odbudowy Castello Comunale w Bolonii w 1505 r. odbudowano fragmenty ścian również w duchu gotyckim⁸⁰.

⁷⁸ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 15. Więcej na temat koncepcji renesansowych przebudów miast w: T. Zarębska, *Teoria urbanistyki...*, s. 9-20.

⁷⁹ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 42-56.

⁸⁰ Ibidem, s. 14.

Na zwiększenie zainteresowania zabytkami (także miastami) i rozwój metod ich dokumentacji wpłynęła znacząco eksploracja ruin Herculanium i Pompei w XVIII w., której efekty zostały rozpowszechnione przez prace Johana Joachima Wincklemanna (zm. 1768 r.), a także prace inwentaryzacyjne realizowane przez Dominika Vivanta Denona w trakcie egipskiej kampanii Napoleona na przełomie XVIII i XIX wieku⁸¹.

1.2 Początki konserwacji zabytków w XIX wieku.

Wcześniej wspomniane inicjatywy można uznawać za pierwsze zwiastuny rozwoju konserwacji zabytków jako osobnej dziedziny działalności architektonicznej i nauki. W XIX wieku zaczęły krystalizować się pierwsze szkoły konserwacji. Badacze, historycy i architekci zaangażowani w te procesy konserwacji i restauracji już od początku byli podzieleni na temat dopuszczalnych metod realizowania prac oraz kierunków i granic ingerencji w zabytki. Eugène Viollet-le-Duc, jeden z pionierów konserwacji, słynący z uwypuklania cech stylistycznych średniowiecznych zabytków i usuwania z nich nawarstwień późniejszych epok, kierował od 1853 r. pracami konserwatorskimi w mieście Carcassonne w południowej Francji. Popadające w ruinę od czasów napoleońskich, średniowieczne miasto w 1849 roku miało zostać rozebrane, co wywołało jednak sprzeciw środowisk naukowych⁸². Prace konserwatorskie le Duca prowadzone były głównie w obrębie murów obronnych, wież i bram. W ich trakcie oczyszczono powierzchnię i przedpole fortyfikacji z wszelkich przybudówek i nawarstwień historycznych, jednak już wówczas kontrowersje wzbudzały niektóre przyjęte rozwiązania materiałowe np. zastosowanie łupka na dachach, stosowanego raczej na północy kraju, skąd pochodził le Duc. Metody przez niego stosowane przez były krytykowane jeszcze za jego życia przez historyków i archeologów takich jak Prosper Mérimée, czy Adolphe Napoléon Didron⁸³.

Konserwacja i zabezpieczenie wyizolowanego elementu miasta jakim były mury obronne było działaniem zdecydowanie prostszym niż ochrona całej jego wewnętrznej struktury i zabudowy. Okres dynamicznego rozwoju miast w XIX wieku intensyfikował dyskusje na temat konieczności przeprowadzenia znacznych przebudów i regulacji największych ośrodków europejskich. Do różnych kompromisów i nieodwracalnych zmian w planie oraz zabudowie miasta, doszło w trakcie przebudowy Paryża w latach 1852-1870 pod kierownictwem Georges'a-Eugène'a Haussmanna. W jej trakcie zatarty został bezpowrotnie wykształcony na przestrzeni kolejnych epok dawny charakter miasta i średniowieczny układ

⁸¹ E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007, s. 31-34.

⁸² Ibidem, s. 35-36.

⁸³ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 50-51.

ulic. Kwestia niszczenia wartości historycznych była podnoszona przez współczesnych krytyków, jednak nie miało to znaczącego przełożenia na ostateczny sposób realizacji projektu⁸⁴. Duże przedsięwzięcia urbanistyczne takie jak przebudowa Paryża, budowa wiedeńskiego ringu (1857), czy rozbudowa Barcelony (1859) według koncepcji Ildefonso Cerdy przyczyniły się do formowania nowoczesnej myśli urbanistycznej, ale stanowiły również pretekst do dyskusji na temat kwestii zachowania dawnej zabudowy i rozplanowania historycznych dzielnic⁸⁵. Dynamiczne zmiany krajobrazu miast angielskich spowodowały wzrost sentymentu wobec pamiątek dawnych epok związanego z nurtami romantyzmu. Jednym z najważniejszych w XIX wieku teoretyków ochrony zabytków był pisarz i malarz John Ruskin, który wytykał wady industrializacji środowiska i społeczeństwa, a także przeciwstawiał się rekonstrukcji ruin⁸⁶. Kluczową postacią dla historii konserwacji architektury był również Niemiec Karl Friedrich Schinkel, który działał także przy obiektach współcześnie znajdujących się na terenie Polski⁸⁷.

Początki rozwoju urbanistyki jako osobnej dziedziny sięgają trzeciej ćwierci XIX wieku i pracy Ildefonso Cerdy pt. „Teoría General De La Urbanización” będącej pierwszym podręcznikiem akademickim traktującym o teorii i praktyce projektowania miast. Koncepcje i porady związane z budową i dobrym ich funkcjonowaniem pojawiały w twórczości różnych autorów już znacznie wcześniej, a spośród nich najwcześniejsze i najbardziej znaczące znane są ze wymianek o działalności Hippodamosa z Miletu (1 poł. V w. p.n.e.) w „Polityce” Arystotelesa, czy z traktatu „O architekturze ksiąg dziesięć” autorstwa Witruwiusza (I w. p.n.e.). W okresie średniowiecza nie wykształcił się żaden znacząco oddziałujący na kolejne epoki nurt teoretycznych rozważań urbanistycznych, jednak nie oznacza to, że pomiędzy upadkiem Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego, a epoką nowożytną sztuka budowy miast i ich rozplanowywania zupełnie zanikła. Wręcz przeciwnie, jeden z najstarszych zachowanych projektów architektonicznych, czyli projekt benedyktyńskiego założenia klasztoru w Sankt Gallen pochodzi z około 820 r. Skala projektowanego założenia oraz jego wymagana samowystarczalność wydaje się pozwalać na taktowanie tej dojrzałej koncepcji prawie jak teoretycznego planu miasteczka i zestawienie go z późniejszymi projektami miast idealnych. Świadectwami znacznego poziomu zaawansowania technik planistycznych w średniowieczu oraz zdolności praktycznego ich zastosowania są również układy przestrzenne miast

⁸⁴ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 61; J. Słodczyk, *Historia planowania i budowy miast*, Opole 2012, s. 348-351.

⁸⁵ J. Słodczyk, op. cit., s. 346-357.

⁸⁶ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 51; E. Małachowicz, op. cit., s. 38.

⁸⁷ E. Małachowicz, op. cit., s. 35.

zakładanych i rozmieszczanych na do tej pory słabo zurbanizowanych terenach środkowej i wschodniej Europy, w tym także wiele regularnych planów miast lokacyjnych w Polsce.

Do zmiany w postrzeganiu zachowanych pozostałości minionych epok w strukturach miast doszło w XIX wieku wraz ze stopniowym rozwijaniem się pojęcia zabytku. Kluczową pozycją z zakresu urbanistyki stała się książka wiedeńskiego architekta Camillo Sitte z 1889 r. pt. „Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen”, w której krytykował on koncepcje planowania miast w okresie przemysłowym i przywoływał przykłady starożytnych i nowożytnych realizacji jako wzorców piękna i indywidualizmu w projektowaniu. Sitte był krytykiem daleko idących rozbiórek i przebudów zabytkowych obszarów miast oraz wysoko cenił ich organiczność⁸⁸. Do 1945 r. pozycja dostępna była jedynie w oryginalnym, niemieckim języku oraz we francuskim i hiszpańskim tłumaczeniu, co wpłynęło na mniejszą jej znajomość w świecie anglosaskim aż do momentu wydania wersji anglojęzycznej.

W początkowym okresie badania nad miastami historycznymi nie miały charakteru interdyscyplinarnego, a autorzy tacy jak A. E. Brinckmann czy Paul Zucker analizowali dawne ośrodki przede wszystkim przez pryzmat formy i stylu, w sposób zbliżony do tego, w jaki historycy sztuki postrzegali dzieła sztuk plastycznych. Jednocześnie w toku rozważań teoretycznych na temat koncepcji i definicji zabytku, historycy sztuki i konserwatorzy wkraczali w obszar pojęć związanych z psychologią i filozofią. Związany ze szkołą wiedeńską badacz, historyk i historyk sztuki, jeden z ojców współczesnej konserwacji zabytków, Alois Riegl (1858-1905), wprowadzał pojęcia pamięci, wartości dokumentacyjnej i autentyzmu zabytku, postulował zachowanie nawarstwień pochodzących z różnych epok oraz opracowywał definicje i rodzaje klasyfikacji zabytków. Okres przełomu XIX i XX wieku zwiastował oddzielenie się konserwacji i historii sztuki od architektury jako nauki stosowanej, a zabytek stał się niezależnym przedmiotem badań architektów i historyków sztuki.

W podejściu protoplastów ochrony zabytków do pojedynczej budowli oraz historycznego zespołu miejskiego jako całości nie widać zasadniczych różnic metodologicznych. Pierwsi konserwatorzy i historycy sztuki, prekursorzy w definiowaniu wartości zabytkowej obiektów architektury i urbanistyki, doszukiwali jej się przede wszystkim w wartościach estetycznych i artystycznych. W XIX i na początku XX wieku nie postrzegano miasta jako osobnego, bardzo złożonego typu zabytku, wymagającego interdyscyplinarnych konsultacji w zakresie jego ochrony. Wówczas elementy miasta można było zachować, jeśli posiadały uznaną przez społeczność wartość artystyczną, ale sami historycy sztuki i

⁸⁸ J. Słodczyk, op. cit., s. 357-358; A. A. Tomczak, op. cit., s. 64-65.

konserwatorzy patrząc na miasto jak na dzieło sztuki nie posiadali narzędzi do planowania pełnej ochrony krajobrazu kulturowego. Mimo to już na przełomie XIX i XX wieku wiedeńscy konserwatorzy Alois Riegl oraz Max Dvořák wskazywali, że istotna w ochronie zabytków jest nie tylko ich własna substancja, ale także otoczenie i ekspozycja⁸⁹. Riegl, Dvořák stawali w opozycji do puryzmu le Duca opracowując własne koncepcje podejścia do zabytków, podejmując próby ujęcia ich w metody naukowe. Czynili to również włoscy teoretycy- Camillo Boito oraz Gustavo Giovannoni⁹⁰.

W XX wieku szczególne znaczenie dla usystematyzowania metodologii ochrony zabytków miały akty doktrynalne, opracowywane przez środowiska naukowe i konserwatorskie.

1.3 Ochrona zabytkowych miast w Polsce. Zarys historii oraz współczesne uwarunkowania.

1.3.1 Rola pamiątek przeszłości i ochrona zabytków do 1918 r.

Do wieku XVIII trudno mówić o szerszym zjawisku świadomej ochrony zabytków w Polsce, jednak możliwe jest wskazanie pewnych wcześniejszych działań i wydarzeń, które miały duże znaczenie dla późniejszego rozwoju tej dyscypliny. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć obecność ośrodków z terenów Rzeczypospolitej w pierwszym nowożytnym atlasie widoków miast świata, czyli *Civitates Orbis Terrarum*- sześciotomowym dziele Georga Brauna i Franza Hogenberga wydanym w latach 1572- 1618⁹¹. Wśród ponad 350 przedstawień znalazły się portrety Gdańska, Grodna, Wilna, Królewca, Krakowa (dwa widoki), Kalwarii Zebrzydowskiej, Poznania, Krosna, Warszawy, Lublina, Lwowa, Sandomierza, Biecha, Łowicza, Przemyśla i Zamościa. Grafiki zawarte w albumie stanowią najstarsze źródła ikonograficzne wykorzystywane w badaniach nad historią miast polskich. W grupie tej znalazł się Łowicz, znajdujący się na terenie województwa łódzkiego⁹².

⁸⁹ A. A. Tomczak, op. cit., s. 64-66. Do najważniejszych prac Riegla należy tekst „Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie”, w języku polskim dostępny w przekładzie R. Kasperowicza. A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, [w:] Alois Riegl, Goerg Dehio i kult zabytków, tłum. i oprac. R. Kasperowicz, Bielsko Biała 2012, s. 31-89.

⁹⁰ E. Małachowicz, op. cit., s. 38-39.

⁹¹ Po raz pierwszy widok polskiego miasta pojawił się w „Weltchronik” Hartmanna Schedla (1440-1515) opublikowanej w 1493 r. „Kronikę świata” opatrzone ogromną ilością 1806 ilustracji wykonanych przy użyciu 645 bloków drzeworytniczych. Wśród nich znalazły się liczne widoki miast fantastycznych i rysowanych z natury, wykorzystano także wydane już wcześniej panoramy. Z „Weltchronik” pochodzi najstarszy widok Krakowa, który łączy fantastyczne elementy przedstawienia z rzeczywistymi. S. Füssel, *Braun/Hogenberg. Cities of the World*, Kolonia 2008, s. 8.

⁹² Więcej na ten temat m.in. w: J. Łuczyński. *Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w Civitates Orbis Terrarum Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)*, [w:] Z dziejów

Kolejnym wydarzeniem, o którym należy wspomnieć jest również potop szwedzki w połowie XVII, który doprowadził do zniszczenia i upadku wielu miast w całym kraju, również w środkowej Polsce. Wynikiem najazdu armii szwedzkich było również wykonanie panoram polskich miast przez Erika Dalhberga, które następnie zostały wydane drukiem pod koniec XVII w. jako ilustracje do książki Samuela Pufendorfa „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis”. Szkice Dalhberga wykonywane były głównie na potrzeby działań wojennych, ale obecnie stanowią cenny przekaz ikonograficzny. W ten sposób powstał np. najstarszy widok Piotrkowa Trybunalskiego.

Pierwszą istotniejszą aktywność w zwiążaną z zainteresowaniem zabytkami w Polsce można dostrzec dopiero w XVIII wieku. Duży wpływ na jej charakter miała działalność kulturalna i fundacje architektoniczne króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a także późniejszy rozwój sentymentalizmu, zwiążany z brakiem państwowości i represjami na tle narodowościowym. W okresie stanisławowskim artyści zwiążani z dworem królewskim realizowali pierwsze inwentaryzacje zabytków. Akwarele widoków ruin i dawnych budowli sporządzali m.in. Zygmunt Vogel i Franciszek Smuglewicz, a veduty Canaletta przedstawiające Warszawę okazały się być bezcennym materiałem ikonograficznym wykorzystanym w procesie odbudowy Warszawy po II wojnie światowej. Istotną rolę w opiece nad polskim dziedzictwem i kulturą odegrała również aktywność rodów magnackich, zwłaszcza rodzin Czartoryskich, Potockich, Radziwiłłów, Działyńskich i Raczyńskich, których tradycje kolekcjonersko-muzealnicze sięgały jeszcze czasów przedrozbiorowych⁹³. Znakomitym zabytkiem tego okresu, na terenie współczesnego województwa łódzkiego, jest park sentymentalno-romantyczny w Arkadii pomiędzy Łowiczem, a Nieborowem. Założenie powstało z inicjatywy Heleny Radziwiłłowej, a przy tworzeniu projektu i jego realizacji brali udział najznamienitsi artyści i architekci drugiej połowy XVIII wieku, m.in. Szymon Bogumił Zug i Jan Piotr Norblin⁹⁴. Charakterystyczne dla początków zainteresowania zabytkami w Polsce jest jego rodzenie się prawie wyłącznie w środowiskach arystokratycznych. Spowodowane było to słabością kultury mieszczańskiej w I Rzeczypospolitej, co było efektem wielowiekowej dominacji społeczno-ekonomicznej szlachty nad pozostałymi stanami. Pod koniec XVIII wieku co istotniejsze miasta królewskie dopiero rozpoczynały domagać się reform systemowych i rozszerzenia praw, przy czym wiodącą rolę w tych staraniach odgrywali

kartografii, t. XV, Warszawa 2011; J. Babicz, *Renesansowa geneza najstarszych widoków i planów miast polskich*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. III, Warszawa 1984; J. Banach, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983.

⁹³ E. Małachowicz, op. cit., s. 40.

⁹⁴ Ibidem, s. 44.

mieszczanie warszawscy. Niekorzystne warunki większości ośrodków miejskich w Polsce powodowały, że tylko w największych ośrodkach kształtowały się związki mieszkańców z lokalną historią. Pod koniec XVIII wieku i na początku XIX wieku podejmowano również pierwsze inicjatywy związane z inwentaryzacją zabytków. Do najważniejszych zaliczyć można prospekt ks. Xawerego Zubowskiego z 1786 r. pt. „Kollekcya starożytnych i tego-czasowych osobliwości w kraju i za krajem znajdujących się Naród Polski interesujących” zawierający spisy, klasyfikację i instrukcje inwentaryzacji zabytków ruchomych, a także prospekt Stanisława Potockiego z roku 1821. Publikacja zawierała ilustracje Michała Stachowicza przedstawiające nagrobki, sarkofagi i trumny polskich władców z katedry wawelskiej⁹⁵.

W XIX wieku, gdy klarowały się pierwsze teorie ochrony zabytków, Polska pozostawała pod zaborami. Z tego powodu rozwój myśli konserwatorskiej w poszczególnych częściach kraju kształtował się pod wpływem dominujących ośrodków akademickich w państwach zaborczych. Kolebką polskiego konserwatorstwa był Kraków znajdujący się w granicach zaboru austriackiego. Drugim bardzo istotnym ośrodkiem w Galicji był również Lwów. Na poglądy i metody krakowskich konserwatorów i historyków sztuki silny wpływ miał ośrodek akademicki w Wiedniu⁹⁶. Rozważaniom teoretycznym początkowo nie towarzyszyły istotniejsze realizacje, a największe projekty (np. plan odbudowy Wawelu Franciszka Marii Lanciego z lat 1830-1833 lub plany Sebastiana Sierakowskiego względem zabudowy krakowskiego rynku⁹⁷) nie zostały wcielone w życie. W pierwszej połowie XIX wieku w działaniach przy polskich zabytkach przeważały przebudowy lub restauracje w duchu puryzmu indywidualnych obiektów architektonicznych - najczęściej zamków i kościołów (m.in. zamków w Książu Wielkim, Kórniku, Lublinie i Będzinie oraz katedry warszawskiej). Z punktu widzenia ochrony miast duże znaczenie miały prace prowadzone w Krakowie - restauracja Bramy Floriańskiej i Barbakanu, Collegium Maius, kościoła Dominikanów i kościoła Franciszkanów, a także przebudowa Sukiennic⁹⁸. W 1806 r. rozpoczęto burzenie murów miejskich Krakowa, jednak w wyniku interwencji przedstawicieli środowisk naukowych zdecydowano o zachowaniu Barbakanu i Bramy Floriańskiej jako obiektów o wartości historycznej⁹⁹. Powstałe w miejscu dawanych obwarowań stanowiły ozdobę miasta, ale ich powstanie wiązało się z licznymi rozbiórkami, które realizowane były również w stosunku do

⁹⁵ D. Ziarkowski, *Inwentaryzacja zabytków Królestwa Polskiego a system ochrony dziedzictwa kulturowego w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku*, „Sztuka Europy Wschodniej”, t. 1, 2013, s. 194-195.

⁹⁶ E. Małachowicz, op. cit., s. 45.

⁹⁷ E. Małachowicz, op. cit., s. 45; B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 43.

⁹⁸ E. Małachowicz, op. cit., s. 45; B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 57-61.

⁹⁹ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 46.

innych obiektów zabytkowych, co wzbudzało głosy krytyki społeczeństwa. Na skalę problemu zwracał w 1825 r. Artur Potocki w wystąpieniu skierowanym do Senatu Rządzącego w Krakowie¹⁰⁰.

W zaborze pruskim nowe władze wcześniej przystąpiły do porządkowania miast. Prawo Krajowe wprowadzone 1806 r. ograniczało możliwości przebudowy miejskich budynków do działań, które nie szkodziłyby wyglądowi placów i ulic. Jednocześnie w zgodzie z ówczesnymi tendencjami europejskimi w wielu miastach likwidowano średniowieczne mury miejskie. Działania takie podjęto w Gnieźnie, Środzie i Kaliszu. Zakaz rozbiórek fortyfikacji miejskich w zaborze pruskim został wprowadzony dopiero w 1830 r.¹⁰¹ W Gdańsku już w 1828 r. doszło do powstania pierwszej listy obiektów godnych zachowania, co zapobiegło rozbiórce lub szkodliwej przebudowie wielu staromiejskich kamienic. Ta szczególnie aktywna postawa mieszczan gdańskich w sprawie ochrony zabytków wyróżniała miasto na tle reszty kraju, a duże znaczenie dla jej kształtowania miała publikacja Johanna Carla Schultz z 1841 r.¹⁰² Na ziemiach zaboru pruskiego jedną z prób zorganizowania badań nad dawnymi pamiątkami przeszłości było powołanie w 1840 roku Towarzystwa Zbieraczy Starożytności Krajowych z siedzibą w Szamotułach. W statucie organizacji zakładano dokumentowanie i opisywanie szeroko rozumianych zabytków oraz wykonywanie ich widoków, obejmujących między innymi grodziska, fortyfikacje, dawne miasta, zamki, kościoły, nagrobki, pałace, uzbrojenie, ubiory i inne świadectwa dawnej kultury materialnej. Działalność Towarzystwa została jednak przerwana już w 1846 roku przez władze pruskie, dlatego też jego dorobek pozostał ograniczony. Zdołano rozpoznać jedynie kilkanaście grodzisk i zgromadzić niewielką kolekcję zabytków, której pozostałości trafiły później do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk¹⁰³.

W Królestwie Kongresowym w granicach zaboru rosyjskiego trudno wskazać istotniejsze konserwatorskie realizacje budowlane w tym czasie, jednak ogromne znaczenie dla rozwoju polskiej szkoły ochrony zabytków miała inwentaryzacja zabytków przeprowadzona przez delegację pochodzącego z Piotrkowa Kazimierza Stronczyńskiego¹⁰⁴. W wyniku jego prac powstały widoki dziesiątek zabytków z terenu Królestwa Polskiego, a wśród opublikowanych akwareli znalazło się wiele obiektów znajdujących się w granicach dzisiejszego województwa łódzkiego. Prace delegacji kierowanej przez Kazimierza

¹⁰⁰ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 48; Małachowicz, op. cit., s. 45.

¹⁰¹ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 43

¹⁰² Ibidem, s. 49, 53.

¹⁰³ D. Ziarkowski, op. cit., s. 195.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 193-205.

Stronczyńskiego pozostawały w ścisłym związku z ukazem Mikołaja I wydanym pod koniec 1826 roku, dotyczącym gromadzenia informacji o zabytkach oraz przeciwdziałania ich niszczeniu. Znaczącą rolę w powstaniu ukazu odegrał Aleksander Pisariew, ówczesny prezes Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych Królestwa Polskiego¹⁰⁵.

Na przełomie XIX i XX wieku zaczynają na terenach polski powstawać pierwsze organizacje zrzeszające pasjonatów i osoby zainteresowane zabytkami. W Krakowie w 1897 r. powstało Towarzystwo Miłośników Zabytków, a następnie Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury w 1902 r. W 1906 r. w Warszawie powołano Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości¹⁰⁶. Wówczas ugruntowało się również stanowisko polskich środowisk zabytkoznawczych na temat podstawowych zasad działań przy obiektach historycznych, a za najważniejszą z nich wskazywano prymat konserwacji nad restauracją, co zostało potwierdzone przez I Zjazd Miłośników Ojczystych Zabytków w 1911 r.¹⁰⁷ Zainteresowania społeczników obejmowały już również nie tylko pojedyncze zabytki, ale całe zespoły staromiejskie. Przejawem troski o przestrzeń historyczną miast były działania Komisji „Starej Warszawy”, która została założona w ramach Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Jej członkowie prowadzili starania mające na celu wykup oraz odrestaurowanie kamienic na Starym Mieście w Warszawie, a także uporządkowanie i zagospodarowanie rynku godne jego wartości historycznej¹⁰⁸. W tym czasie zdawano już sobie również sprawę ze znaczenia estetyki miast. W książce „W obronie piękności kraju” z 1910 r., autorka Ewa Łuskińska krytykowała powstawanie historyzującej zabudowy w miastach, a dwa lata później Leon Piński zwracał uwagę na szkodliwość reklam i szyldów sklepowych dla wyglądu fasad zabytkowych budynków.

1.3.2 Ochrona zabytków w Polsce po 1918 r.

Pierwszym dokumentem regulującym kwestie ochrony zabytków w odrodzonej Polsce był Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury. Inwentaryzacja zabytków stanowiła jeden z filarów kształtowania nowoczesnego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce. Jej znaczenie szczególnie wyraźnie ujawniło się po I wojnie światowej, kiedy skala zniszczeń wojennych unaoczniała brak pełnego rozpoznania zasobu zabytkowego. Wobec zrujnowania wielu budowli okazało się, że bez wcześniejszej dokumentacji trudno było zarówno oszacować straty, jak i prowadzić prace odbudowy oraz konserwacji w sposób wierny

¹⁰⁵ Ibidem, s. 193, 196-203.

¹⁰⁶ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 69.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 71.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 72.

i odpowiedzialny. Początkowo większą uwagę poświęcano obiektom zniszczonym lub zagrożonym niż tym, które nie ucierpiały wskutek działań wojennych. Wynikało to z pilnej potrzeby dokumentowania strat oraz zabezpieczania tych fragmentów dziedzictwa, które mogły ulec dalszej degradacji lub całkowitemu zanikowi¹⁰⁹.

Cenne doświadczenia w sprawie odbudowy zespołów staromiejskich polskie środowiska konserwatorskie pozyskiwały w trakcie odbudów zrujnowanych miast, zwłaszcza Kalisza oraz Kazimierza Dolnego. Brak wypracowanych do tej pory rozwiązań metodologicznych i utrudniony dostęp do materiałów ikonograficznych i kartograficznych zadecydował o zastosowaniu odstępstw od wiernej rekonstrukcji zabudowy tych miast¹¹⁰. Odbudowa była również okazją do poprawienia warunków mieszkaniowych, co również stanowiło argument przeciwko dokładnej rekonstrukcji.

W pierwszych latach niepodległości inwentaryzacja została powiązana z tworzeniem państwowego systemu opieki nad zabytkami. Szczególne znaczenie miał dekret Rady Regencyjnej z 31 października 1918 roku o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, który wprowadzał inwentarz zabytków jako podstawę określania, które obiekty podlegają ochronie prawa. Inwentarz ten miał być prowadzony w ramach Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, co oznaczało, że rozpoznanie zasobu zabytkowego stało się zadaniem publicznym, a nie wyłącznie inicjatywą środowisk naukowych lub społecznych¹¹¹. Dekretem tym ustanowiono wyspecjalizowane w ochronie dziedzictwa organy administracji państwowej, co było możliwe dzięki zaangażowaniu i inicjatywie środowisk specjalistów i pasjonatów¹¹². Wydana w 1919 roku przez Ministerstwo Kultury i Sztuk instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów miała zapewnić jednolitość opracowań. Nakazywała ona rozpoznanie materiałów archiwalnych, zebranie danych o dawnych nazwach, położeniu geograficznym, własności, stanie zachowania, materiale, technice wykonania i wymiarach zabytku. Opis miał być sporządzany na miejscu, podczas badania aktualnego stanu obiektu. Już na tym etapie wyznawana była więc zasada, że skuteczna ochrona zabytków musi opierać się na wiedzy uzyskanej przez bezpośrednie rozpoznanie, dokumentację i analizę źródeł¹¹³.

W trakcie Drugiego Ogólnopolskiego Zjazdu Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. rozpoczęto zaplanowaną na wiele lat inicjatywę opracowania polskiego inwentarza zabytków sztuki. Przygotowywane opracowanie miało obejmować nie tylko opis dzieł

¹⁰⁹ J. Lewicki, op. cit., s. 375-376.

¹¹⁰ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 74.

¹¹¹ J. Lewicki, op. cit., s. 377.

¹¹² B. J. Rouba, op. cit., s. 14.

¹¹³ J. Lewicki, op. cit., s. 377.

inwentaryzowanych zabytków, ale także reprodukcje najważniejszych źródeł. Planowany inwentarz stanowił połączenie dzisiejszej ewidencji, inwentaryzacji pomiarowej i fotograficznej oraz badań historycznych. Cele i zadania inwentaryzacji przedyskutowano na zjeździe konserwatorskim w Poznaniu (1928 r.). Uznano, że tworzony inwentarz zabytków będzie miał dwa cele: teoretyczny związany z postulatami naukowymi (m.in. historii sztuki), który ma doprowadzić do opracowania syntetycznego obrazu dziejów sztuki w Polsce, oraz cel praktyczny, który miał być związany z wykonywaniem czynności administracyjnych w stosunku do zabytków. W 1929 r., po 10 latach pracy, archiwa wojewódzkich Oddziałów Sztuki zawierały 20 tysięcy fotografii i około 4,5 tysiąca plansz pomiarowych odnoszących się do 1856 zabytków. Podczas prowadzonej inwentaryzacji dokonano wielu odkryć nieznanych wcześniej zabytków i ich fragmentów¹¹⁴. Umożliwiło to opracowanie historii rozwoju architektury w poszczególnych regionach Polski i zwrócenie uwagi na stan dawnych budowli w wielu mniejszych miejscowościach.

Mimo dużych osiągnięć akcja inwentaryzacyjna prowadzona przez wojewódzkie Oddziały Sztuki była elementem drugoplanowym ich działalności. Urzędy były skoncentrowane przede wszystkim na ochronie i konserwacji zabytków i nie mogły zajmować się równie intensywnie akcją inwentaryzacyjną. Jej wyniki zaprezentowano podczas Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu w 1928 r. Opracowano wtedy bardzo nowoczesny sposób przekazu obejmujący szereg specjalnie przygotowanych map (np. Zabytki w historycznym rozwoju, Mapy zabytków ośmiu województw, Mapy zabytków 12 powiatów, Zniszczenia i konserwacja zabytków architektury, Ruiny zamków). W 1930 r. wydano kolejną instrukcję szczegółową dla inwentaryzatorów zabytków sztuki. Opracowany program inwentaryzacji składał się z 278 obszarów obejmujących poszczególne powiaty całego kraju. Na podstawie wniosków kierowników Okręgowych Biur Inwentaryzacyjnych wypracowano szczegółowy plan inwentaryzacji kilkudziesięciu powiatów w różnych województwach (z punktu widzenia pracy istotne były w województwie warszawskim powiat rawski i grójecki, w województwie łódzkim powiat łódzki i wieluński). Później plany te zostały ograniczone. Planowano inwentaryzację zabytków w powiatach: krakowskim (d. podgórskim), nowotarskim, sieradzkim, brasławskim, rawskim, łowickim, złoczowskim, buczackim i zamojskim¹¹⁵. Podkreślono też, że zabytkowy charakter okolic znika z postępem czasu i dlatego też należy pilnie przeprowadzić prace inwentaryzacyjne. Uznano także, że drukowanie katalogu nie jest najważniejszą potrzebą i należałoby opublikować go w formie jednotomowej

¹¹⁴ J. Lewicki, op. cit., s. 378.

¹¹⁵ Ibidem s. 377.

artystycznej topografii w skromniejszej szacie zewnętrznej¹¹⁶. Rozważania na ten temat świadczą o dalszej dyskusji nad ostatecznym kształtem polskiego inwentarza zabytków i o ciągłym poparciu idei inwentaryzacji przez wybitne polskie autorytety z dziedziny historii sztuki. Akcja inwentaryzacji miała również drugorzędny pozytywny efekt, gdyż umożliwiała aktywizację licznych bezrobotnych architektów i fotografów¹¹⁷.

Nieoceniony wpływ na rozwój metod badań nad miastami miało środowisko badaczy związanych z Politechniką Lwowską. W ośrodku lwowskim obok inwentaryzacji pomiarowej pojedynczych zabytków architektury rozpoczęto także pionierskie badania urbanistyczne. Ich częścią było wykonywanie planów urbanistycznych, które były połączone z analizą historycznej struktury urbanistycznej. Część stosowanych metod stanowiła dokumentacja fotograficzna pojedynczych zabytków oraz ich detali. Niezmiernie ważne były fotografie fragmentów zabudowy, całych miast i ich panoram, które przechowywano i prezentowano na szklanych kliszach (negatywy i pozytywy). Umożliwiały one uzyskiwanie dobrej jakości negatywów oraz możliwość łatwej prezentacji pozytywów, które można było wyświetlać za pomocą specjalnie skonstruowanych rzutników. Działalność ośrodka lwowskiego miała ogromne znaczenie dla nauczania o zabytkach, a także prowadzenia pomiarów budownictwa monumentalnego, małomiasteczkowego i wiejskiego. Najwięcej pomiarów wykonywano podczas studenckich praktyk wakacyjnych, a o rejonie pracy decydowało pochodzenie poszczególnych studentów, którzy często odbywali praktyki inwentaryzacyjne w stronach rodzinnych. Z perspektywy czasu wydaje się, że to właśnie wykonane wtedy inwentaryzacje zabytków stanowiły największy wkład ośrodka lwowskiego w historię architektury, podczas gdy opracowane wtedy propozycje systematyki i kryteriów wartościowania dawnej architektury szybko się zdezaktualizowały, a w świetle dzisiejszego stanu badań, przedstawione wówczas koncepcje naukowe nie są już aktualne (dotyczy to wielu prac Jana Sasa-Zubrzyckiego uważanego wówczas za wielki autorytet w dziedzinie historii architektury polskiej). Znaczenie dorobku ośrodka lwowskiego podkreśla fakt, że w tym okresie wielu historyków i innych badaczy kwestionowało sens badania źródeł kartograficznych, dawnej ikonografii i badań in situ jako zupełnie nieprzydatnych do analizy dawnej architektury, którą należałoby badać tylko w oparciu o źródła pisane i analizę stylową. Niestety materiały

¹¹⁶ W okresie międzywojennym udało się opracować tom dotyczący powiatu rawsko-mazowieckiego, obecnie na terenie województwa łódzkiego. *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny, cz. VI: Województwo łódzkie, I.1, z. 1: Powiat rawsko-mazowiecki*, oprac. W. Kieszkowski, Warszawa 1939. Ukazał się jeszcze kolejny tom inwentarza poświęcony terenom dzisiejszego województwa łódzkiego: *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny, t. IV, powiat piotrkowski, województwo łódzkie*, red. J. Łoziński, B. Kopydłowski, Warszawa 1950.

¹¹⁷ J. Lewicki, op. cit., s. 381.

archiwalne Wydziału Architektury Politechniki Lwowskiej uległy zniszczeniu i rozproszeniu w wyniku działań Armii Czerwonej po zdobyciu Lwowa przez Związek Radziecki we wrześniu 1939 r.¹¹⁸.

Rozwój badań nad miastami miasteczkami w Polsce nie został całkowicie przerwany przez działania wojenne. Jeszcze w okresie okupacji Kazimierz Wejchert pracował nad rozprawą doktorską „Miasteczko polskie jako zagadnienie urbanistyczne”, której promotorem był Tadeusz Tołwiński, a recenzentami Bohdan Pniewski i Jan Zahwatowicz¹¹⁹. Pierwsze lata po II wojnie światowej związane były przede wszystkim z podnoszeniem z ruiny zniszczonego kraju. W początkowym okresie zabudowa miast z powodu trudnych warunków bytowych była często odbudowywana przez mieszkańców w sposób spontaniczny i żywiołowy, bez uwzględnienia szczegółowych planów. W literaturze dla tego procesu spotyka się określenie „odbudowa biologiczna”¹²⁰. Szerzej zakrojonym działaniom związanym z odbudowywaniem ośrodków miejskich towarzyszył rozwój metod inwentaryzacji i rewaloryzacji mniejszych miasteczek¹²¹. Doskonałe podsumowanie ewolucji podejścia do tego problemu prezentowanego przez architektów i urbanistów w okresie powojennym stanowią teksty Hanny Adamczewskiej-Wejchert i Kazimierza Wejchert opublikowane zbiorczo w ramach pracy „Małe miasta” z 1986 r. oraz artykuły Krzysztofa Pawłowskiego zebrane w publikacji „Przestrzeń a tożsamość miasta”¹²².

Duże znaczenie miało również włączaniem nowo pozyskanych terytoriów, tzw. ziem odzyskanych (Śląsk, Pomorze Zachodnie) w struktury państwowe. Jednym z narzędzi budowania narracji o odwiecznej Polskości terytoriów zachodnich była celowo kreowana polityka historyczna i co za tym idzie - konserwatorska. Jednym z przykładów przedsięwzięć o podłożu politycznym była odbudowa Szczecina, w trakcie której położono nacisk na podkreślenie związków miasta z historią Polski¹²³.

¹¹⁸ Ibidem, s. 381-383.

¹¹⁹ Praca została obroniona jeszcze w 1944 r. oraz opublikowana w 1947 r. H. Adamczewska-Wejchert, K. Wejchert, op. cit., s. 12.

¹²⁰ Ibidem, s. 16.

¹²¹ B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 83-158; J. Zachwatowicz, op. cit., s. 49-68.

¹²² H. Adamczewska-Wejchert, K. Wejchert, op. cit.; K. K. Pawłowski, *Przestrzeń a tożsamość...*, zwłaszcza s. 135-236. Duże znaczenia ma również publikacja „Przeszłość, a jutro miasta. Szkice urbanistyczne” zawierająca artykuły czołowych polskich badaczy zajmujących się historią i ochroną miast, związanych z Wacławem Ostrowskim. Patrz: *Przeszłość a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. Krzysztof Pawłowski, Teresa Zarębska, Warszawa 1977.

¹²³ J. Sroczyńska, *Polska polityka historyczna i jej wpływ na kształtowanie się praktyki konserwatorskiej w pierwszych latach powojennych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 44, 2015, s. 74-78.

Wojewódzcy konserwatorzy zabytków i Generalny Konserwator Zabytków

Jedną z najważniejszych dla ewolucji spojrzenia na ochronę zabytków urbanistyki postaci okresu powojennego, był Bohdan Rymaszewski (1935-2016), który dwukrotnie pełnił funkcję Generalnego Konserwatora Zabytków¹²⁴. Okres lat 70. związany z kadencją Edwarda Gierka jako pierwszego sekretarza, obfitował w liczne zmiany oddziałujące na sprawy ochrony dziedzictwa kulturowego. W tym okresie nastąpiła zmiana polityki państwowej na przychylniejszą ochronie dziedzictwa - doszło wówczas m.in. do odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie. Zachodzące zmiany sprzyjały reorganizacji systemu ochrony zabytków oraz kwestii konserwacji coraz wyraźniej zdegradowanych miast historycznych. Obowiązywała wówczas ustawa z 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach. W okresie kadencji Rymaszewskiego doszło do reformy administracyjnej w kraju i w efekcie wydzielenia 49 „małych” województw. W wielu miastach, które zostały nagle ustanowione ośrodkami wojewódzkimi brakowało odpowiednio wykształconych kadr oraz zaplecza organizacyjnego i technicznego. Rozdrobnienie struktur ochrony zabytków pozwoliło jednak na lepsze

¹²⁴ Bohdan Rymaszewski (1935-2016) jedna z najważniejszych postaci w polskiej ochronie zabytków zajmujących się tematem ochrony miast i dzielnic historycznych, był też silnie powiązany ze środowiskiem muzealników. Po 1957 roku został Miejskim Konserwatorem Zabytków w Toruniu. Zwracał uwagę na zły stan zamku oraz Starego Miasta, zwłaszcza gotyckich, renesansowych i barokowych kamienic mieszczańskich. Był jednym z pomysłodawców międzynarodowej konferencji „Zabytkowe kamienice mieszczańskie i ich adaptacja do współczesnych potrzeb”, która odbyła się w 1963 r. pod przewodnictwem Jana Zachwatowicza. Konferencja była prekursorska dla postrzegania kamienic mieszczańskich jako dzieła sztuki wymagającego ochrony konserwatorskiej. Był członkiem polskiej delegacji na Międzynarodowy Kongres Architektów i Konserwatorów w Wenecji w 1964 r., na którym przyjęto „Kartę Wenecką”. W 1965 r. brał udział w kongresie założycielskim ICOMOS, który odbył się w Warszawie i Krakowie. Plan konserwacji Starego Miasta w Toruniu stał się dzięki jego działaniom jednym elementów strategii miasta, czego długoterminowym efektem był wpis starówki na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. W 1972 r. Rymaszewski został dyrektorem Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków (ZMiOZ) w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W tym samym roku obronił pracę doktorską „Problematyka konserwatorska średniowiecznych miast w Polsce”, której promotorem był Stanisław Lorentz, a recenzentami Jan Zachwatowicz i Stanisław Herbst, czołowi badacze konserwacji i historii miast. Funkcję miejskiego konserwatora zabytków pełnił w Toruniu, który już wówczas był jednym z najważniejszych ośrodków akademickich kształconych konserwatorów zabytków. W latach 1974-1977 zajmował stanowisko Generalnego Konserwatora Zabytków. Konsekwencją reformy była konieczność przeprowadzenia reorganizacji służb konserwatorskich. W 1978 roku Rymaszewski został zastąpiony w funkcji generalnego konserwatora, jednak zachował stanowisko dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków, które przez cały czas piastował. Wówczas problematyka rewitalizacji zabytkowych miast i historycznych dzielnic po raz pierwszy zajęła istotne miejsce w działaniach służb konserwatorskich. Efektem tego było zarówno pozyskanie środków na realizację znaczących przedsięwzięć konserwatorskich i rewitalizacyjnych w Zamościu, jak również utworzenie międzyresortowego Zespołu Ekspertów współpracującego z resortem budownictwa w zakresie przygotowywania i koordynowania działań związanych z rewitalizacją miast historycznych. Środowisko służb konserwatorskich zwracało uwagę na błędy ustawy z 1962 roku, między innymi brak zarządzeń wykonawczych, brak zapewnionej ochrony dla miast i dzielnic powstałych na przełomie XIX i XX wieku. W latach 1981-1983 r. Rymaszewski ponownie został mianowany Generalnym Konserwatorem Zabytków. Po odejściu z ministerstwa w 1984 r. został sekretarzem generalnym Rady Ochrony Pomników Walk i Męczeństwa. Opublikowana w tym samym roku książka „O przetrwanie dawnych miast” stała się jednym z ważniejszych osiągnięć autorskich Rymaszewskiego i przyczyniła się do uzyskania przez niego w 1989 r. habilitacji na podstawie rozprawy „Geneza, uwarunkowania i mechanizmy ochrony zabytków w Polsce”. M. Konopka, *Bohdan Rymaszewski (1935-2016)*, „Wiadomości Konserwatorskie”, z. 51, 2017, s. 135-138.

rozpoznanie dziedzictwa mniejszych miejscowości i ich okolic, znajdujących się do tej pory dalej od największych ośrodków wojewódzkich. Sprzyjało to badaniom nad znaczeniem wartości bardziej peryferyjnych miast. Pozostałością tej rozdrobnionej organizacji pozostał system delegatur terenowych wojewódzkich urzędów ochrony zabytków, który obowiązuje od kolejnej reformy województw w 1999 r. do dzisiaj. Za kadencji Rymaszewskiego dyrektorem Ośrodka Dokumentacji Zabytków (ODZ) został Wojciech Kalinowski, architekt-urbanista, jeden z najważniejszych badaczy historii miast. Kalinowski zajął się reformą ośrodka, przygotowując go do roli specjalistycznej instytucji zajmującej się ochroną zabytków. Pod dyrekcją Kalinowskiego wprowadzono nową (tzw. białą) kartę ewidencyjną, rozpoczęto prace nad spisem architektury i budownictwa, ewidencją zabytkowych cmentarzy oraz, z inicjatywy Rymaszewskiego, utworzenia działu archeologii w Ośrodku Dokumentacji Zabytków. W okresie piastowania przez niego funkcji Generalnego Konserwatora Zabytków doszło również do ważnych zmian w zakresie definiowania zabytków. Upowszechniało się wówczas pojęcie krajobrazu kulturowego jako kategorii dziedzictwa obejmującego architekturę i zabudowę miast. Jako wartościowe jego elementy zaczęto również postrzegać obiekty i dzielnice powstałe w drugiej połowie XIX wieku i dwudziestoleciu międzywojennym.

Do 1990 roku zadania administracyjne z zakresu ochrony zabytków realizowali wojewódzcy konserwatorzy zabytków prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Transformacja ustrojowa wiązała się z koniecznością wprowadzenia zmian w organizacji służby ochrony zabytków, które objęły wszystkie jej instytucje. Wraz z wejściem w życie Ustawy z dnia 19 lipca 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach¹²⁵ wojewódzcy konserwatorzy zabytków zostali ustanowieni organami ochrony zabytków kierując wojewódzkimi oddziałami Państwowej Służby Ochrony Zabytków¹²⁶. Do ważnej zmiany, włączającej wojewódzkich konserwatorów w struktury administracji ogólnej i co za tym idzie podporządkowania ich wojewodom, doszło 1 października 1996 r. na mocy Ustawy z dnia 8 sierpnia 1996 r. o zmianie niektórych ustaw normujących funkcjonowanie gospodarki i administracji publicznej¹²⁷. Wówczas organami ochrony zabytków zostali wojewodowie, działający za pośrednictwem wojewódzkich konserwatorów zabytków w roli kierowników jednostek organizacyjnych. Reformy w tym zakresie stały się podstawą dla wielu późniejszych opinii w środowisku konserwatorskich o negatywnym wpływie upolitycznienia systemu

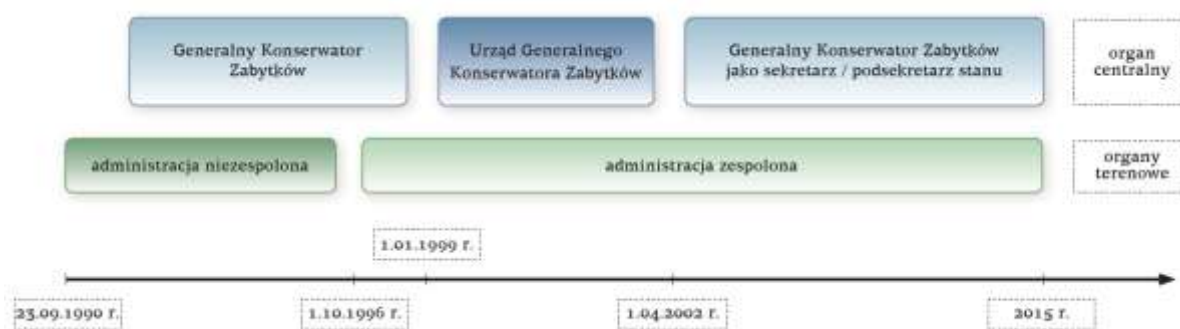
¹²⁵ Dz. U. z 1990 r., nr 56, poz. 322.

¹²⁶ K. Zalasńska, *Decentralizacja zadań z zakresu ochrony zabytków- stan obecny i perspektywy zmian ustroju administracji konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2015, s. 163-164.

¹²⁷ Dz.U. z 1996 r., Nr 106, poz. 496.

ochrony zabytków. Kilka lat później, w 1999 r. w wyniku reformy ustrojowej państwa Generalny Konserwator Zabytków został ustanowiony centralnym organem administracji państwowej, stając na czele Służby Ochrony Zabytków w ramach działalności Urzędu Generalnego Konserwatora Zabytków¹²⁸. Relacja pomiędzy wojewodami, a wojewódzkimi konserwatorami nie uległa zmianie, natomiast administracja ogólna (rządowa) została przemianowana na administrację zespoloną. W 2002 roku, po wejściu w życie Ustawy z dnia 1 marca 2002 r. o zmianach w organizacji i funkcjonowaniu centralnych organów administracji rządowej i jednostek im podporządkowanych oraz o zmianie niektórych ustaw¹²⁹, Generalny Konserwator przestał być niezależnym organem i został podporządkowany Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego w randze sekretarza bądź podsekretarza¹³⁰.

Równolegle dochodziło do istotnych, z punktu widzenia projektu, reform w zakresie roli administracji samorządowej w systemie ochrony zabytków. Miała miejsce też wówczas, sygnalizowanej już wcześniej, decentralizacja zadań i włączenia organów miejskich, gminnych i powiatowych do realizacji nowego zakresu działań w zakresie opieki na dziedzictwem. Pierwsze sygnały nowego podejścia do roli samorządów były widoczne już w 1990 roku w ustawie nowelizującej z dnia 19 lipca 1990 r., która zmieniała ustawę o ochronie dóbr kultury z dniem 23 września 1990 r. Zakres nowych zadań obejmował uwzględnienie ochrony zabytków m.in. w budżetach, planach ochrony, czy planowaniu przestrzennym¹³¹. Dla ukształtowania obecnego systemu relacji pomiędzy różnymi poziomami administracji państwowej miały, według Katarzyny Zalesińskiej, znaczenie przede wszystkim cztery akty prawne. Były to ustawy: z dnia 5 czerwca o samorządzie powiatowym¹³², z dnia 5 czerwca o

2. Zmiany w organizacji funkcji Generalnego konserwatora zabytków od lat 90. XX w. Źródło: K. Zalesińska, *Decentralizacja zadań z zakresu ochrony zabytków...*

¹²⁸ K. Zalesińska, *Decentralizacja...*, s. 163.

¹²⁹ Dz.U. z 2002 r., Nr 25, poz. 253.

¹³⁰ K. Zalesińska, *Decentralizacja...*, s. 163.

¹³⁰ Dz.U. z 2002 r., Nr 25, poz. 253.

¹³¹ K. Zalesińska, *Decentralizacja...*, s. 164.

¹³² t.j. Dz.U. z 2001 r., Nr 142, poz. 1592 z późn. zm.

samorządzie województwa¹³³, z dnia 5 czerwca o administracji rządowej w województwie¹³⁴, z dnia 24 lipca o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa¹³⁵. Nowa rola samorządów w ochronie zabytków została ostatecznie potwierdzona w obowiązującej do dzisiaj Ustawie z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹³⁶. Kierunek podejmowanych reform w tym zakresie był zgodny zarówno z postulatami części przedstawicieli środowiska konserwatorskiego, jak również stanowił odpowiedź na treść międzynarodowych aktów podkreślających rolę lokalnych wspólnot w zachowaniu dziedzictwa. Gminom przekazano zadania polegające na: tworzeniu parków kulturowych, tworzeniu stref ochrony konserwatorskiej w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, prowadzeniu gminnej ewidencji zabytków oraz sporządzaniu gminnych programów opieki nad zabytkami¹³⁷.

Funkcjonujący obecnie model wciąż zakłada dominującą rolę wojewódzkich konserwatorów zabytków w całym procesie Przekazywanie części kompetencji w tym zakresie organom samorządowym - gminnym i powiatowym, jest jedynie możliwością, z której nie zawsze się korzysta. W województwie łódzkim nie funkcjonują obecnie takie porozumienia, natomiast na terenie reszty kraju nie jest stosowany jednolity model regulowania tych relacji.

Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków

W 1950 roku zostało utworzone Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków (w skrócie PP PKZ, potocznie również nazywane PKZ), które do pewnego stopnia kontynuowało tradycje Pracowni Konserwacji Zabytków utworzonych w 1945 r., zatrudniając część tych samych specjalistów. Przedsiębiorstwo odpowiadało za wykonawstwo prac konserwatorskich w obrębie zabytków nieruchomych oraz ruchomych, w tym rzemiosła artystycznego, rzeźby malarstwa i grafiki, a także sporządzanie dokumentacji technicznej do konserwacji architektury, parków, ogrodów i budownictwa wiejskiego¹³⁸. Na przestrzeni lat 60. i 70. Przedsiębiorstwo zatrudniało coraz szersze grono konserwatorów i rzemieślników, a także zajmowało się sporządzaniem szerszego zakresu dokumentacji konserwatorskiej, badawczej i projektowej¹³⁹. Okres działalności PP PKZ wiązał się z rozwojem warsztatu badawczego i dokumentacyjnego zabytków w Polsce, który zyskiwał stopniowo coraz bardziej

¹³³ t.j. Dz.U. z 2001 r., Nr 142, poz. 1590 z późn. zm.

¹³⁴ t.j. Dz.U. z 2001 r., Nr 80, poz. 872 z późn. zm.

¹³⁵ Dz.U. z 1998 r., Nr 96, poz. 603 z późn. zm.

¹³⁶ K. Zalasńska, *Decentralizacja...*, s. 165.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ J. Gromnicki, *Dokumentacja konserwatorska Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków: powstanie i stan zasobu, sytuacja aktualna*, „Ochrona Zabytków”, t. 52, nr 4, 1999, s. 423.

¹³⁹ Ibidem.

interdyscyplinarny charakter. Standaryzacji ulegały również opracowania przeprowadzonych przy zabytkach prac badawczych, a także metody prowadzenia tych prac¹⁴⁰. Istotnym okresem działalności Przedsiębiorstwa była druga połowa lat 70. oraz lata 80., kiedy to na potrzeby prowadzonych prac (związanych m.in. z rewaloryzacją miast m.in. Krakowa, Zamościa oraz odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie) rozbudowywały się jego struktury. PP PKZ prowadziły współpracę ze środowiskiem naukowym m.in. z Instytutem Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu¹⁴¹. Wiele opracowań było przygotowywanych na zlecenie służb konserwatorskich i stanowiło również potem podstawę do publikacji naukowych. Dzięki działalności Przedsiębiorstwa powstało od lat 60. do lat 80. wiele opracowań, które nadal zachowują dużą wartość merytoryczną. Tzw. teczki urbanistyczne oraz pełne studia historyczno-urbanistyczne powstawały w większości w ramach działalności PKZ. Dokumentacja projektowa oraz badawcza przechowywana była w archiwach zakładowych poszczególnych oddziałów, nad którymi nadzór sprawował Ośrodek Informacji Konserwatorskiej PP PKZ w Warszawie. Prowadzono również katalogi opisujące prowadzone prace oraz sporządzane przez przedsiębiorstwo dokumentacje w latach 1951-1988/1989¹⁴².

W okresie swojej działalności PP PKZ nie utworzyło centralnego archiwum swoich zbiorów, przed wszystkim z powodu ograniczeń finansowych oraz przepisów nakazujących przechowywanie dokumentacji w miejscu jej powstania. Stan archiwów w poszczególnych oddziałach był zróżnicowany – część z nich prowadziła dokumentację w sposób rzetelny, podczas gdy w innych była ona rozproszona i słabo zabezpieczona. Proces prywatyzacji w latach 90. i przekształcania oddziałów w spółki wymusił działania archiwizacyjne, jednak nie wszędzie zostały one przeprowadzone w sposób właściwy. Dodatkowym problemem były malejące środki finansowe przeznaczone na ochronę zabytków, choć sytuację tę częściowo poprawiła współpraca z archiwami państwowymi¹⁴³. W 1995 roku dyrektor naczelny PP PKZ wraz z Wiceministrem Kultury i Sztuki podpisali porozumienie, w wyniku którego zgromadzona dokumentacja archiwalna została przekazana w użyczenie Ośrodkowi Dokumentacji Zabytków (w skrócie ODZ) oraz jego oddziałom¹⁴⁴. ODZ miał po przyjęciu całości opracowań z 22 oddziałów PKZ zajmować się ich odpowiednim przechowaniem, ewidencjonowaniem oraz udostępnianiem z zachowaniem praw autorskich¹⁴⁵. Materiały

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem, s. 424.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 425.

¹⁴⁵ Zasób dokumentacyjny przekazanej przez PP PKZ obejmował około 16 900 tomów dokumentacji badawczej, w tym studia historyczno-architektoniczne, urbanistyczne, etnograficzne oraz opracowania wyników badań

oddziału PP PKZ w Łodzi zostały przekazane do ówczesnego Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Łodzi¹⁴⁶.

Ośrodek Dokumentacji Zabytków i Narodowy Instytut Dziedzictwa

Kluczowy dla polskiego systemu ochrony zabytków był powołany na przełomie 1961 i 1962 r., wspomniany już Ośrodek Dokumentacji Zabytków (skrót ODZ). Instytucja ta powstała jako zaplecze eksperckie służb konserwatorskich, odpowiedzialne za gromadzenie, opracowywanie i udostępnianie dokumentacji zabytków. Jej utworzenie było bezpośrednio związane z wdrażaniem ustawy o ochronie dóbr kultury z 1962 r. oraz potrzebą stworzenia ujednoliconego systemu informacji o zasobie zabytkowym kraju. W założeniu Ośrodek miał wspierać administrację konserwatorską w rozstrzyganiu, które obiekty posiadają wartości uzasadniające objęcie ich ochroną oraz jakie instrumenty powinny zostać zastosowane dla ich zachowania¹⁴⁷.

W pierwszym okresie funkcjonowania Ośrodek koncentrował się przede wszystkim na rozwijaniu ewidencji zabytków nieruchomych. Podstawę tych działań stanowiły tzw. „zielone karty”, opracowane dla około 35 tysięcy obiektów architektury i budownictwa¹⁴⁸. Materiały te posłużyły następnie do przygotowania „Spisu zabytków architektury i budownictwa” z 1964 r., który miał stanowić podstawowe narzędzie administracji konserwatorskiej. Szybko okazało się jednak, że klasyfikacyjny charakter spisu nie odpowiada potrzebom rozwijającego się systemu ochrony zabytków. W szczególności nie pozwalał on na właściwe rozpoznanie wartości historycznych licznych obiektów XIX- i XX-wiecznych ani na ocenę wartości całych zespołów urbanistycznych i krajobrazów kulturowych. Już w latach 60. coraz wyraźniej dostrzegano ograniczenia modelu ochrony opartego wyłącznie na wpisach pojedynczych budynków do rejestru zabytków. Spis ten umożliwiał ochronę indywidualnych obiektów, jednak nie oferował skutecznych narzędzi zabezpieczania historycznych układów przestrzennych miast. W wielu przypadkach wartość zabytkowa wynikała nie z wyjątkowości pojedynczych kamienic, lecz z zachowania historycznego przebiegu ulic, kompozycji przestrzennej, skali zabudowy czy relacji pomiędzy poszczególnymi elementami miasta. Problem ten był szczególnie widoczny w odniesieniu do zabudowy XIX-wiecznej oraz historycznych dzielnic miejskich, które nie

archeologicznych, architektonicznych i laboratoryjnych. Ponadto archiwa zawierały około 6200 tomów dokumentacji prac konserwatorskich dotyczących zabytków ruchomych, blisko 68 tys. dokumentacji projektowych oraz około 2000 dokumentacji powykonawczych i innych materiałów. Istotną część zbiorów stanowiła również dokumentacja fotograficzna, obejmująca około 1,1 mln negatywów, odbitek i przeźroczy fotograficznych oraz fotogrametrycznych. Ibidem, s. 426.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 425.

¹⁴⁷ Szczegółową historię Ośrodka Dokumentacji Zabytków przedstawił Marek Konopka. M. Konopka, „*Aby z dawnego bytu wartości utrwalić i upowszechnić*”, „Ochrona Zabytków”, nr 1-2, 2012, s. 9-34.

¹⁴⁸ M. Konopka, op. cit., s. 11.

mieściły się w tradycyjnym modelu ochrony skoncentrowanym na wybitnych dziełach architektury¹⁴⁹. W związku z tym Ośrodek Dokumentacji Zabytków rozpoczął szeroko zakrojone badania nad historycznymi miastami Polski. W ich wyniku opracowano materiały dotyczące około 1400 miast, spośród których około 800 uznano za posiadające istotne wartości historyczne, urbanistyczne i architektoniczne. Prace te stały się podstawą późniejszych waloryzacji historycznych ośrodków miejskich (w ramach studiów historyczno-urbanistycznych) i stanowiły jedno z pierwszych przedsięwzięć o charakterze ogólnokrajowym ukierunkowanych na ocenę dziedzictwa urbanistycznego. Znaczenie tych działań wykraczało poza bieżące potrzeby administracyjne, ponieważ stworzyły one podstawy dla rozwoju metodologii ochrony historycznych miast w Polsce¹⁵⁰.

Bardzo istotne znaczenie dla działalności Ośrodka miało objęcie funkcji jego dyrektora przez Wojciecha Kalinowskiego (1919-1992) w 1975 roku. Był on jednym z czołowych polskich historyków urbanistyki, a jego działania ukierunkowane były m.in. na poszerzenia zakresu ochrony konserwatorskiej miast. Zwracał szczególnie uwagę na to, że zabytkiem nie był wyłącznie pojedynczy obiekt architektoniczny, lecz także historyczny krajobraz kulturowy, układ urbanistyczny, zabudowa przemysłowa, zespoły mieszkalne czy relikty dawnych struktur osadniczych. Koncepcja ta odpowiadała przemianom zachodzącym w międzynarodowej teorii ochrony zabytków, w której coraz większą rolę odgrywało pojęcie środowiska kulturowego oraz wartości krajobrazowych¹⁵¹. Dorobek naukowy Kalinowskiego współtworzy obecnie kanon polskiej literatury na temat historii budowy miast, a jego wpływ na współczesną ochronę zabytków jest nie do przecenienia. W trakcie kadencji Kalinowskiego opracowano nową tzw. „białą kartę zabytków”, obszerniejszą od wcześniejszej „zielonej karty”. Jej wzór został opracowany przez Andrzeja Olszewskiego, Wojciecha Jankowskiego i Jerzego Kalickiego¹⁵². W przeciwieństwie do starszego odpowiednika, nowa karta wymagała szczegółowego opisu zabytku, określenia jego wartości, wykonania dokumentacji fotograficznej oraz przygotowania materiałów kartograficznych i bibliograficznych. Nowe karty miały być przygotowywane przede wszystkim dla zabytków, które miały być wpisane do rejestru zabytków. Biała karta stanowi do tej pory najbardziej podstawowy rodzaj dokumentacji dla większości kategorii zabytków. Równolegle rozwijano wielostopniowy system rozpoznania zasobu zabytkowego. Obejmował on fiszki adresowe służące identyfikacji potencjalnych zabytków, szczegółowe

¹⁴⁹ Ibidem, s. 16-18.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 18-19.

¹⁵¹ Ibidem, s. 17.

¹⁵² Ibidem.

karty ewidencyjne oraz studia poszczególnych obiektów i miast. System ten miał umożliwić nie tylko dokumentowanie istniejących zabytków, ale również identyfikację nowych kategorii dziedzictwa. Szczególne znaczenie miało objęcie ewidencją historycznych miast, parków, ogrodów, cmentarzy oraz stanowisk archeologicznych, co było odpowiedzią na zmiany metodologiczne i odchodzenie od dotychczasowego rozumienia zabytku na rzecz bardziej kompleksowej ochrony krajobrazu kulturowego¹⁵³. Działalność Ośrodka Dokumentacji Zabytków w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych stworzyła fundament współczesnego systemu dokumentacji konserwatorskiej w Polsce. Opracowane wówczas metody ewidencji, waloryzacji oraz dokumentowania historycznych układów urbanistycznych wywarły trwały wpływ na praktykę służb konserwatorskich. Szczególnie istotne było odejście od postrzegania zabytków jako zbioru pojedynczych obiektów na rzecz ochrony zespołów urbanistycznych i krajobrazu kulturowego, co stało się jednym z najważniejszych kierunków rozwoju polskiej ochrony dziedzictwa w kolejnych dekadach. W 2002 roku Ośrodek został połączony z Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w ramach nowej instytucji o nazwie Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków. Kontynuację tradycji ośrodka stanowi utworzony w 2011 roku Narodowy Instytut Dziedzictwa¹⁵⁴.

1.4 Formy ochrony konserwatorskiej - najważniejsze zagadnienia

Z punktu widzenia tematu pracy, istotne jest przedstawienie podstawowych pojęć i przepisów uwzględnionych w Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Mają one znaczenie dla procedur realizowanych w postępowaniach administracyjnych prowadzonych przez pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków, a także określają ramy, w jakich powinno odbyć się wdrożenie. Ze względu na charakter wdrożeniowy pracy opracowane rozwiązania uwzględniają regulacje i definicje określone w tym kacie prawnym¹⁵⁵. Wspomniana ustawa nie określa szczegółowych norm czy dobrych praktyk w konserwacji zabytków. Nie czyni tego również żaden inny akt prawny, np. rozporządzenie ministerialne. W praktyce, służby konserwatorskie opierają się więc na doświadczeniu, wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków oraz aktach doktrynalnych opisywanych we wcześniejszej części pracy.

Podstawowym zadaniem wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz innych organów administracji jest „ochrona zabytków”, czyli działania realizowane przez państwo.

¹⁵³ Ibidem, s. 21-23.

¹⁵⁴ J. Wendtlandt, *Od Ośrodka Dokumentacji Zabytków do Narodowego Instytut Dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków”, nr 1-2, 2012, s. 35-47.

¹⁵⁵ Przedstawione pojęcia mogą mieć szersze znaczenie podlegać odmiennym interpretacjom i podlegają umówieniu w licznych opracowaniach. Por. E. Małachowicz, op. cit., s. 7-25.

Uzupełnieniem tych obowiązków jest „opieka nad zabytkiem”, która sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza. Zakres ochrony i opieki nad zabytkiem określają artykuły 4 i 5:

Art. 4. Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;*
- 2. zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;*
- 3. udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;*
- 4. przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;*
- 5. kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;*
- 6. uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.*

Art. 5. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1. naukowego badania i dokumentowania zabytku;*
- 2. prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;*
- 3. zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości;*
- 4. popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.*

Art. 7 ustawy wyróżnia pięć form prawnej ochrony konserwatorskiej, z czego cztery mają znaczenie dla zabytkowych układów urbanistycznych, ponieważ możliwość wpisu na Listę Skarbów Dziedzictwa nie dotyczy zabytków nieruchomych. Są to kolejno:

1. wpis do rejestru zabytków;
2. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
3. uznanie za pomnik historii;
4. utworzenie parku kulturowego;
5. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o

ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Rejestr zabytków

Art. 9 u.o.z.o.z. określa procedurę wpisu obiektów do rejestru zabytków, a szczególne znaczenie mają trzy pierwsze ustępy:

1. *Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.*
2. *W trybie określonym w ust. 1, do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.*
3. *Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych.*

Wpis do rejestru zabytków stanowi najwyższą i zarazem najbardziej podstawową formę ochrony konserwatorskiej w Polsce. Dotyczy zabytków posiadających wartość historyczną, artystyczną lub naukową, których zachowanie leży w interesie społecznym. W przypadku zabytków nieruchomych wpis następuje w drodze decyzji administracyjnej wojewódzkiego konserwatora zabytków, wydawanej z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym zabytek się znajduje.

Objęcie zabytku wpisem do rejestru oznacza, że wszelkie istotne działania mogące wpływać na jego substancję, wygląd, sposób użytkowania lub otoczenie podlegają kontroli organu konserwatorskiego. W praktyce właściciel lub inwestor musi uzyskać pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków m.in. na prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, prowadzenie badań, zmianę przeznaczenia lub sposobu korzystania z zabytku, umieszczanie urządzeń technicznych, tablic i reklam, a także na inne działania mogące naruszyć substancję albo wygląd zabytku. Wpis do rejestru nie oznacza więc zakazu użytkowania lub przekształcania obiektu, lecz wprowadza obowiązek prowadzenia takich działań w sposób kontrolowany, z poszanowaniem wartości zabytkowych.

W odniesieniu do zabytkowych układów urbanistycznych wpis do rejestru może obejmować nie tylko pojedyncze budynki, ale również większy obszar miasta, jego historyczne rozplanowanie, sieć ulic i placów, podziały własnościowe, dominanty przestrzenne, relacje

widokowe oraz zabudowę współtworzącą charakter historycznej przestrzeni. Ochrona rejestrowa ma wówczas charakter obszarowy i służy zachowaniu wartości całego układu, a nie wyłącznie wybranych obiektów architektonicznych. Z tego względu wpis do rejestru jest szczególnie ważny w przypadku miast historycznych, ponieważ pozwala traktować ich dziedzictwo jako złożoną strukturę przestrzenną.

Zdaniem części przedstawicieli środowiska prawniczego, wojewódzcy konserwatorzy zabytków, w wydawanych przez siebie decyzjach administracyjnych dotyczących pozwoleń na prowadzenie prac przy zabytkach, mogą powoływać się na pozaprawne dokumenty, takie jak akty doktrynalne czy wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków¹⁵⁶.

Ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego

Art. 19 u.o.z.o.z., reguluje funkcję planu ogólnego i miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego w procesie ochrony zabytków¹⁵⁷:

Art. 19. 1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;*
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.*

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;*
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.*

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;*
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.*

¹⁵⁶ A. Gaczoł, op. cit., s. 93.

¹⁵⁷ Szerzej na temat: A. Fogel, *Planowanie i zagospodarowanie przestrzenne w kontekście ochrony zabytków oraz ochrona krajobrazu-uwarunkowania prawne*, [w:] *Ochrona zabytków-aspekty materialnoprawne i procesowe*. Studium Konserwatorskie, red. K. Zalasieńska, Warszawa 2021, s. 120-134.

2. W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.

3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

W przypadku zabytków nieruchomych bardzo często dochodzi do nakładania się różnych form ochrony, przede wszystkim wpisu do rejestru zabytków oraz ochrony wynikającej z ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Anna Fogel wskazuje, że formy te nie mają charakteru konkurencyjnego, lecz wzajemnie uzupełniają się. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego wyznacza podstawowe ramy ochrony poprzez określenie nakazów, zakazów i ograniczeń dotyczących zagospodarowania przestrzeni, natomiast ich uszczegółowienie następuje podczas wydawania decyzji administracyjnej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków¹⁵⁸. Zdaniem autorki, pozwolenie konserwatorskie nie może pozostawać w sprzeczności z ustaleniami planu miejscowego, ponieważ plan stanowi akt prawa miejscowego i źródło powszechnie obowiązującego prawa. Jednocześnie konserwator zabytków posiada kompetencje do bardziej szczegółowego określenia wymogów ochrony zabytku niż wynikałoby to wyłącznie z zapisów planu, o ile jest to uzasadnione potrzebami ochrony wartości zabytkowych. Fogel podkreśla, że pozwolenie konserwatorskie pełni funkcję umożliwiającą dostosowanie zakresu ochrony do indywidualnych cech konkretnego zabytku oraz aktualnego stanu jego zachowania. W konsekwencji plan miejscowy wyznacza minimalny poziom ochrony, natomiast decyzja konserwatorska może ten poziom doprecyzowywać i uszczegółowić przy odpowiednim uzasadnieniu merytorycznym¹⁵⁹.

Formę oraz zawartość miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego określa Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym¹⁶⁰. Regulacje istotne z punktu widzenia ochrony zabytków i relacji z planem miejscowym zawiera również artykuł 67 Prawa Budowlanego¹⁶¹. Zgodnie z jego treścią, jeżeli nieużytkowany lub niewykończony obiekt budowlany nie nadaje się do remontu, odbudowy lub wykończenia, organ nadzoru budowlanego wydaje decyzję nakazującą właścicielowi lub zarządcy rozbiórkę

¹⁵⁸ Ibidem, s. 141-149.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ t.j. Dz. U. z 2026 r. poz. 538.

¹⁶¹ t.j. Dz. U. z 2026 r. poz. 524 z późn. zm.

tego obiektu i uporządkowanie terenu. Zgodnie z ustępem 3 w stosunku do obiektów budowlanych niewpisanych do rejestru zabytków, a objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, organ nadzoru budowlanego wydaje decyzję o nakazie rozbiórki dopiero po uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego uchwalają poszczególne gminy i to one zajmują się udostępnianiem informacji na temat ich treści. Zgodnie z art. 20 u.o.z.o.z. wojewódzki konserwator zabytków jedynie uzgadnia treść uchwały wprowadzającej lub zmieniającej plan miejscowy. W związku z tym, kluczowe z punktu widzenia użytkowników zabytków oraz pracowników urzędów ochrony zabytków informacje udostępniane są przez stronę trzecią, czyli gminy. Nie istnieje obecnie jeden zintegrowany system informacji o planach miejscowych, a każda gmina sama decyduje o zakresie udostępnianej informacji w sieci. W założeniu każda gmina powinna udostępniać treść uchwał w Biuletynie Informacji Publicznej, często zdarza się jednak, że zamieszczone tam informacje są nieaktualne lub brakuje w nich np. rysunków planów. Część gmin korzysta z indywidualnych systemów informacji przestrzennej, które gromadzą istotne dane planistyczne i udostępniają je w naniesieniu na plan, inne korzystają z zewnętrznych portali. Wartością projektu jest zbieranie informacji o miejscach w sieci, w których można szybko zweryfikować zakres ochrony konserwatorskiej w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Dla każdej gminy sposób udostępniania jest indywidualny.

Pomnik historii

Zgodnie z art. 15 ust. 1 u.o.z.o.z Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Obecnie ta forma ochrony funkcjonuje raczej jako prestiżowe wyróżnienie najcenniejszych z punktu widzenia polskiej historii obiektów i nie wprowadza szczególnych obostrzeń lub dodatkowych regulacji w zakresie mechanizmów ochrony. Formalne ramy ochrony pomników historii są wyznaczane przez wpis do rejestru zabytków, którym obiekty uznawane za pomniki historii są już najczęściej objęte wcześniej. Uznanie obiektu za pomnik historii stanowi jego symboliczną nobilitację i motywuje władze gminne oraz administrację konserwatorską do ściślejszego monitorowania ich stanu oraz sposobu prowadzonych przy nich prac.

W obowiązującym systemie polskiej ochrony zabytków nie istnieje urzędowo usankcjonowane rozróżnienie w wartości poszczególnych obiektów, co oznacza, że w świetle

przepisów prawa każdy zabytek jest równorzędny. Wprowadzenie formy wyróżnienia niektórych zabytków, jakim jest uznanie za pomnik historii, może świadczyć o tym, że istnieje wewnętrzna potrzeba środowiska, żeby część dziedzictwa wymaga jednak zróżnicowania ze względu na ich znaczenie dla kanonu architektury. Konieczność wprowadzenia takich regulacji sygnalizuje część badaczy i konserwatorów¹⁶². W województwie łódzkim pięć obiektów zostało dotąd uznanych za pomnik historii. Są to: krajobraz kulturowy miasta przemysłowego w Łodzi, kolegiata w Tumie, katedra w Łowiczu, opactwo cystersów w Sulejowie oraz zespół pałacowo-ogrodowy i ogród sentymentalno-romantyczny w Arkadii i Nieborowie¹⁶³. Na obszarze miast objętych pilotażem nie było w okresie realizacji projektu żadnych Pomników Historii.

Park kulturowy

Zadaniem parku kulturowego jest ochrona krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla lokalnej tradycji budowlanej i osadniczej¹⁶⁴. Zgodnie z art. 16 ust. 1 u.o.z.o.z. park kulturowy tworzony jest uchwałą rady gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. W uchwale określa się nazwę parku, jego granice, sposób ochrony oraz obowiązujące na jego obszarze zakazy i ograniczenia.

Park kulturowy wyróżnia się spośród innych form ochrony zabytków przede wszystkim założeniem ochrony obszarowej. Przedmiotem ochrony nie jest pojedynczy zabytek, lecz cały krajobraz kulturowy rozumiany jako historycznie ukształtowana przestrzeń zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. Park kulturowy, w przeciwieństwie do wpisu do rejestru zabytków, stanowi narzędzie zarządzania historyczną przestrzenią i przeciwdziałania procesom prowadzącym do degradacji wartości krajobrazowych, takim jak niekontrolowane przekształcenia zabudowy, chaos reklamowy czy nieodpowiednie zagospodarowanie przestrzeni publicznych. Zarządzanie nim odbywa się na poziomie samorządowym, w uzgodnieniu ze służbami konserwatorskimi.

Szczególną cechą parku kulturowego jest możliwość wprowadzenia na jego obszarze szczegółowych zakazów i ograniczeń określonych w art. 17 u.o.z.o.z. Mogą one dotyczyć między innymi prowadzenia robót budowlanych, działalności handlowej i usługowej, umieszczania tablic reklamowych i urządzeń reklamowych, składowania odpadów czy

¹⁶² B. Kwiatkowska-Kopka, *Pomnik historii – i inne formy nobilitacji zabytku jako priorytety na rzecz powszechnego dostępu do dziedzictwa i jego promocji*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 44, 2015, s. 98-108.

¹⁶³ https://www.wuoz-lodz.pl/Pomniki_historii.24 [dostęp 10.06.2026]

¹⁶⁴ Szerzej na temat: A. Fogel, op. cit., s. 120-134.

lokalizacji obiektów małej architektury. Dzięki temu park kulturowy stanowi jedno z wszechstronniejszych narzędzi ochrony historycznych układów urbanistycznych, pozwalając na zachowanie nie tylko pojedynczych zabytków, lecz również historycznych relacji przestrzennych, panoram, osi widokowych oraz tradycyjnego charakteru miejscowości.

W praktyce park kulturowy jest często wykorzystywany do ochrony historycznych centrów miast, zespołów staromiejskich oraz krajobrazów o szczególnych wartościach kulturowych. Skuteczność zastosowania takiego rozwiązania zależy jednak od odpowiedniego przygotowania aktu prawa miejscowego oraz konsekwentnego egzekwowania przyjętych zasad ochrony przez organy samorządu terytorialnego. W województwie łódzkim zostały utworzone cztery parki kulturowe - Park Kulturowy ulicy Piotrkowskiej w Łodzi, Miasto Tkaczy w Zgierzu, wzgórze zamkowe w Sieradzu oraz zespół założenia pałacowo - parkowego w Leszczynku w powiecie kutnowskim¹⁶⁵. W porównaniu z innymi województwami jest to bardzo mała liczba, co pokazuje, że gminy niechętnie jeszcze korzystają z tego narzędzia. Dodatkowym czynnikiem może być fakt, że ustanowienie parku kulturowego wymaga uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego na jego obszarze, co również może zniechęcać część organów samorządowych ze względu na koszty procesu przygotowawczego oraz ograniczenia jakie wprowadzają. W miastach, które objął pilotaż projektu nie funkcjonował w okresie jego realizacji ani jeden park kulturowy. Postulaty utworzenia go, ze wskazaniem konkretnych granic były uwzględniane w karcie adresowej historycznego centrum Kutna, ujętego w gminnej ewidencji zabytków.

Formy ewidencji zabytków

Spisy zabytków realizowane są w formie ewidencji - wojewódzkiej oraz gminnej. Te dwa zbiory często są mylone i niezrozumiałe, zwłaszcza przez osoby nie zajmujące się na co dzień ochroną zabytków. Sama ustawa o ochronie zabytków nie komunikuje wprost jakie są konsekwencje ujęcia obiektu w poszczególnych ewidencjach i wynika to dopiero z treści pojedynczych jej artykułów oraz przepisów w odrębnych ustawach, np. prawie budowlanym.

Wojewódzka ewidencja zabytków

Art. 22 ust. 2 u.o.z.o.z. wskazuje, że prowadzenie wojewódzkiej ewidencji zabytków należy do wojewódzkich konserwatorów zabytków. Ewidencja ta składa się kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa i obejmuje wszystkie zabytki, zarówno te wpisane do rejestru zabytków, jak i te niewpisane. Karty ewidencyjne to tzw. opisywane już wcześniej karty białe (dla zabytków nieruchomych i ruchomych), karty

¹⁶⁵ https://www.wuoz-lodz.pl/Parki_kulturowe.45 [dostęp: 10.06.2026 r.]

cmentarzy oraz karty zabytków archeologicznych. Wzór kart określa rozporządzenie wykonawcze - Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem¹⁶⁶. Samo ujęcie w wojewódzkiej ewidencji nie oznacza jeszcze objęcia zabytku ochroną konserwatorską w ustawowym rozumieniu, jednak wprowadza pewne ograniczenia i obostrzenia w jego użytkowaniu. Obiekt zaewidencjonowany jako zabytek podlega wszystkim przepisom ustawy u.o.z.o.z, które mówią o zabytku, nie wskazując, że chodzi wyłącznie o zabytek wpisany do rejestru zabytków. W praktyce oznacza to, że do obiektów ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków można odnosić np. przepisy zabraniające ich niszczenia (art. 108) lub penalizujące brak odpowiedniego zabezpieczenia przed zniszczeniem (art. 110). Przedmiotem analiz prawniczych jest możliwość zastosowania poszczególnych przepisów do obiektów ujętych w wojewódzkiej ewidencji w tym także możliwości prowadzenia ich kontroli na podstawie art. 38. Większość wojewódzkich urzędów ochrony zabytków udostępnia co najmniej spisy obiektów ujętych w ewidencji wojewódzkiej, ale ze względu na obszerność zasobu i jego stosunkowo częste zmiany, informacje te wymagają regularnej aktualizacji. Skany kart ewidencyjnych, po uprzednim zanonimizowaniu (usunięciu wrażliwych danych osobowych), udostępnia Narodowy Instytut Dziedzictwa za pośrednictwem portalu internetowego zabytek.pl oraz portalu mapowego, co stanowi duże ułatwienie dla interesantów urzędów oraz badaczy i pasjonatów¹⁶⁷. Z praktyki zawodowej wiem, że informacja o istnieniu tego istotnego udogodnienia nie jest powszechna nawet wśród osób zajmujących się zawodowo zabytkami, dlatego odnośniki do portalu NID zostały uwzględnione w dokumentach popularyzatorskich oraz wewnętrznych dla pracowników. Osobny serwis, dostępny tylko dla zarejestrowanych użytkowników pracujących w organach administracji konserwatorskiej, to tzw. *scan manager*¹⁶⁸. Narzędzie to pozwala na dostęp do wszystkich zdigitalizowanych do tej pory decyzji o wpisie do rejestru zabytków, białych i zielonych kart ewidencyjnych, ewidencji parkowych, kart cmentarzy i zabytków archeologicznych w formatach tif oraz pdf, a także w wersjach zanonimizowanych i niezanonimizowanych. W okresie realizacji projektu w serwisie nie były dostępne archiwalne studia historyczno-urbanistyczne, które również obecnie pozostają w dyspozycji NID.

¹⁶⁶ Dz.U. 2011 nr 113 poz. 661.

¹⁶⁷ <https://zabytek.pl/pl> [dostęp: 10.06.2026 r.]. Patrz też. B. J. Rouba, op. cit., s. 18.
<https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> [dostęp 10.06.2026 r.]

¹⁶⁸ <https://dokument.zabytek.gov.pl/> [dostęp 10.06.2026 r.]

Gminna ewidencja zabytków

Zgodnie art. 22 ust. 4 u.o.z.o.z. wójt, burmistrz lub prezydent miasta prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. Informacje i zawartość kart adresowych w poszczególnych gminach jest bardzo zróżnicowana. Niektóre gminy posiadają bardzo rozbudowane bazy danych obiektów w gminnej ewidencji zabytków, inne natomiast ograniczają się do fotografii, ogólnego datowania i adresu zabytku. Gminna ewidencja musi zawierać zabytki nieruchome wpisane do rejestru, inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz pozostałe zabytki nieruchome wyznaczone przez dany organ, w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Zabytki ujęte w gminnej ewidencji muszą zostać również uwzględnione w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Do najważniejszych regulacji dotyczących gminnej ewidencji zabytków należy art. 39 Prawa Budowlanego, zgodnie z którym wydanie pozwolenia na budowę lub rozbiórkę w stosunku do zabytku w niej uwzględnionego wymaga uzgodnienia wniosku przez właściwy organ architektoniczno-budowlany z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Ten rodzaj ewidencji daje bardzo małą możliwość kontroli na losami zabytku, ponieważ konserwator może wypowiedzieć się jedynie w sprawach określonych przepisami prawa budowlanego, co nie pozwala na taki poziom szczegółowości ustaleń jak rejestr zabytków. Jednocześnie konserwator nie posiada narzędzi nadzoru nad prawidłowym wykonaniem zatwierdzonych prac. W 2023 r. doszło do wydania kluczowego wyroku przez Trybunał Konstytucyjny niekonstytucyjności gminnej ewidencji zabytków, wynikającej z braku gwarancji udziału właściciela zabytku w procesie włączania obiektu do spisu¹⁶⁹. Jeszcze przed ogłoszeniem wyroku trwała dyskusja w środowisku konserwatorów na temat roli i przyszłości gminnej ewidencji i przybrała na sile po orzeczeniu jej niekonstytucyjności¹⁷⁰.

W trakcie realizacji projektu analizowana była możliwość włączenia spisów gminnych ewidencji zabytków do materiałów promocyjnych i wewnętrznych dokumentów. Rozstrzygnięcie tego dylematu było złożone ze względu na fakt, iż wojewódzki konserwator zabytków jest organem, który jedynie opiniuje fakt włączenia lub wyłączenia obiektu z jej zbiorów, a samą ewidencję prowadzi właściwa gmina. Informacje na temat jej zasobów są istotne z punktu widzenia ochrony zabytków, jednak sposoby prowadzenia ewidencji oraz

¹⁶⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).

¹⁷⁰ A. Jakubowski, *Co dalej z gminną ewidencją zabytków? Stan po wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 11 maja 2023 roku (sygn. P 12/18)*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2023, s. 35-47.

wartość ich zasobów są bardzo zróżnicowane. Kwestia udostępniania tych danych w ramach projektu pozostaje otwarta.

1.5 Ochrona miast historycznych w międzynarodowych aktach doktrynalnych¹⁷¹

Akty doktrynalne w ochronie zabytków to dokumenty zawierające szereg postulatów, rozwiązań formalnych, definicji, propozycji działań, zakazów, nakazów i dobrych praktyk w stosunku do obiektów zabytkowych. Powstają zazwyczaj w wyniku walnych obrad przy okazji bardziej znaczących zjazdów i konferencji naukowych, a ich autorami i następnie sygnatariuszami są czołowi badacze, specjaliści oraz praktycy działający w wielu dyscyplinach związanych z ochroną szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego (zarówno materialnego, jak i niematerialnego). Dokumenty doktrynalne nie są aktami odgórnie narzucającymi wprowadzanie rozwiązań prawnych w dziedzinach, których dotyczą, a ich sygnowanie nie zawsze odbywa się z udziałem przedstawicieli władz państwowych. Akty te wskazują jednak najnowsze kierunki i tendencje obowiązujące w środowisku naukowym i specjalistycznym, co może stanowić podstawę do podejmowania decyzji w zakresie ustanawiania przepisów prawa indywidualnie przez władze poszczególnych państw.

Charakter zaleceń formułowanych w aktach doktrynalnych jest z natury bardzo ogólny, gdyż obejmują one swoim zakresem niezmiernie szerokie kategorie obiektów. Wytyczne o takim charakterze często nie uwzględniają lokalnych uwarunkowań prawnych, społecznych tendencji czy potrzeb obywateli. Ich ilość i zakres tematyczny powodują również, że trudniejsze jest postrzeganie ich jako dokumentów definiujących jasno określoną, spójną politykę konserwatorską. Brak ogólnościowych przepisów regulujących proces powstawania dokumentów normatywnych powoduje, że powstaje ich stosunkowo wiele, często w różnych środowiskach naukowych, co w skrajnych przypadkach prowadzi do promowania przeciwstawnych postaw w ochronie zabytków.

Jedyną regulacją dotyczącą powstawania tekstów doktrynalnych była „Procedura” z 1984 roku, stworzona dla dokumentów przyjmowanych przez Zgromadzenia Generalnie

¹⁷¹ Poniższy rozdział został opracowany na podstawie analizy tłumaczeń tekstów aktów doktrynalnych zamieszczonych w publikacji B. Szmygina „Vademecum konserwatora zabytków”. Akty doktrynalne i rzeczywista implementacja ich założeń w wybranych miastach w województwie łódzkim była tematem wystąpienia konferencyjnego wygłoszonego przeze mnie w 09.06.2022 r. w trakcie konferencji naukowej „Trasowanie miasta. Samochodowe arterie komunikacyjne a urbanistyczne otoczenie zabytkowe dawniej, dziś i jutro” w Kaliszu. Artykuł pokonferencyjny ukazał się w Zeszytach Naukowych Politechniki Poznańskiej. K. Szewczyk, *Akty doktrynalne w ochronie zabytków a realia komunikacji samochodowej w miastach historycznych na przykładach Kutna i Łowicza*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura, Urbanistyka, Architektura Wnętrz”, nr 11, 2022, s. 135-146

ICOMOS 4. Nie zawierała ona jednak wskazań porządkowych (merytorycznych), a jedynie określała etapy procesu uzgodnień. Powinny one przebiegać następująco¹⁷²:

1. *Tekst doktrynalny musi być przygotowany albo zbadany przez Wyspecjalizowany Komitet Międzynarodowy lub Komitet Doraźny wyznaczony do tego celu przez Komitet Wykonawczy.*
2. *Tekst doktrynalny musi być przedstawiony do zaopiniowania wszystkim Komitetom Narodowym ICOMOS.*
3. *Tekst doktrynalny musi zostać zaakceptowany przez Komitet Wykonawczy nie później niż na ostatniej sesji w roku poprzedzającym Zgromadzenie Generalne.*
4. *Po zaopiniowaniu, dokument doktrynalny musi być przekazany ponownie do wszystkich Komitetów Narodowych, co najmniej na trzy miesiące przed dniem, w którym odbywa się Zgromadzenie Generalne.*

Akty doktrynalne nie są dokumentami, które rozwiązują jednoznacznie wszystkie problemy metodologiczne ochrony zabytków i posiadają pewne wady „wrodzone”. Należy do nich duża ich ilość, pewna doza nietrwałości ich ustaleń, czy brak jednoznacznego przełożenia założeń na realia prawne w poszczególnych krajach. Nie powinno powodować to jednak przeświadczenia o ich nieprzydatności lub szkodliwości. Z całą pewnością stanowią one podsumowanie aktualnego stanu myśli konserwatorskiej i pewnego rodzaju filozofii ochrony zabytków. Ich ważną funkcją jest również komunikowanie w stosunkowo zwartej formie aktualnych postulatów międzynarodowego środowiska naukowego organom prawodawczym w poszczególnych krajach, a także praktykom realizującym działania na płaszczyźnie lokalnej. W związku z tym, że od powstania pierwszego tekstu, który można określić mianem doktrynalnego minęło już blisko 150 lat, ich treść stanowi źródło cennych informacji na temat stanu wiedzy oraz podejścia do tematu ochrony zabytków w przeszłości¹⁷³. Z tego powodu najstarsze akty doktrynalne mogą być przedmiotem badań jako dokumenty historyczne.

Rozwój międzynarodowej doktryny konserwatorskiej pokazuje stopniowe rozszerzanie przedmiotu ochrony: od pojedynczego zabytku architektury, przez jego otoczenie i zespoły zabytkowe, aż po całe miasta historyczne, krajobraz kulturowy czy historyczny krajobraz miejski. W odniesieniu do zabytkowych układów urbanistycznych, szczególne znaczenie mają te dokumenty, które przestały ujmować zabytek jako wyizolowany obiekt, a zaczęły traktować go jako część szerszej struktury przestrzennej, społecznej i krajobrazowej. Z tej perspektywy

¹⁷² B. Szmygin, op. cit., s. 13.

¹⁷³ Manifest The Society for the Protection of Ancient Buildings napisany przez Williama Morrisa 1877 roku. B. Szmygin, op. cit., s. 13.

akty doktrynalne nie tylko formułowały ogólne zasady konserwatorskie, lecz także stopniowo tworzyły podstawy współczesnego myślenia o ochronie miasta jako historycznego organizmu.

Jednym z najważniejszych dokumentów i punktem wyjścia dla nowoczesnej refleksji konserwatorskiej była Karta Ateńska z 1931 roku. Dokument ten odnosił się przede wszystkim do zabytków architektury i zasad ich konserwacji, ale miał znaczenie przełomowe, ponieważ wskazywał na potrzebę międzynarodowej współpracy, naukowego rozpoznania zabytków oraz poszanowania ich historycznej wartości. W kontekście miast historycznych Karta Ateńska nie tworzyła jeszcze rozbudowanej teorii ochrony układów urbanistycznych, ale zapoczątkowała sposób myślenia, według którego ochrona zabytków powinna opierać się na rozpoznaniu wartości, dokumentacji i odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń. Znacznie większe znaczenie dla późniejszej ochrony miast historycznych, jak i całej teorii ochrony zabytków miała Karta Wenecka z 1964 roku. Choć również nie była dokumentem poświęconym wyłącznie miastom, to wprowadziła bardzo ważne rozszerzenie pojęcia zabytku. Przestał być on rozumiany jedynie jako pojedyncze dzieło architektury, ponieważ za przedmiot ochrony uznano także zespoły miejskie i wiejskie oraz miejsca będące świadectwem określonej cywilizacji, rozwoju historycznego lub wydarzenia. W praktyce oznaczało to otwarcie doktryny konserwatorskiej na ochronę zespołów przestrzennych, w których znaczenie miałyby nie tylko poszczególne budynki, lecz także ich wzajemne relacje, otoczenie, skala i historyczny kontekst. Dla ochrony zabytkowych układów urbanistycznych istotne było również podkreślenie autentyczności substancji, formy i przekazu historycznego.

Szczególne miejsce wśród dokumentów doktrynalnych zajmuje Karta Waszyngtońska z 1987 roku, czyli Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS. Był to pierwszy akt poświęcony bezpośrednio miastom historycznym i obszarom miejskim o wartościach zabytkowych. Dokument ten powstał jako uzupełnienie Karty Weneckiej, ponieważ ogólne zasady konserwacji zabytków nie były wystarczające dla ochrony złożonych struktur miejskich. Karta Waszyngtońska wskazywała, że miasta historyczne są zagrożone przez procesy urbanizacji, industrializacji, degradacji przestrzennej i przekształcania historycznej tkanki. Ochrona takich miast wymagała więc odrębnych metod, obejmujących zarówno konserwację, restaurację i zabezpieczenie, jak również harmonijny rozwój oraz adaptację do potrzeb życia współczesnego. Istotne w tym dokumencie jest precyzyjne wskazanie elementów tworzących wartość miasta historycznego. Karta Waszyngtońska nie ogranicza wartości miasta do zabytków architektury, lecz ujmując ją jako zespół elementów materialnych i niematerialnych. Do zbioru tego należą: plan miasta określony przez ulice i

działki, współzależność między zabudową, zielenią i przestrzeniami otwartymi, wygląd budynków określony skalą, rozmiarami, stylem, konstrukcją, materiałami, kolorem i wystrojem, relacja miasta z otaczającym je środowiskiem naturalnym i kulturowym oraz funkcje pełnione przez miasto lub dzielnicę w przeszłości. Jest to szczególnie ważne dla ochrony zabytkowych układów urbanistycznych, ponieważ dokument jasno wskazuje, że wartość miasta wynika z relacji przestrzennych, struktury, skali i funkcji, a nie tylko z obecności pojedynczych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Karta Waszyngtońska przenosi więc ciężar ochrony z zabytku-obiektu na miasto jako całość. Ochronie podlega nie tylko kościół, ratusz, kamienica czy fragment murów, ale także sieć ulic, rytm parcelacji, historyczne place, dominanty, skala zabudowy, powiązania widokowe, zieleń i otwarte przestrzenie. Dokument ten ma duże znaczenie dla interpretacji pojęcia historycznego układu urbanistycznego, ponieważ uzasadnia traktowanie miasta jako kompozycji przestrzennej, w której poszczególne elementy nabierają znaczenia dopiero w relacji do całości. Naruszenie tych relacji oznacza zagrożenie autentyczności miasta lub obszaru zabytkowego. Istotnym elementem Karty Waszyngtońskiej jest także postulat sporządzania planów ochrony. Dokument wskazuje, że plan ochrony powinien być poprzedzony analizą danych archeologicznych, historycznych, architektonicznych, technicznych, społecznych i gospodarczych. Powinien określać główne kierunki działania, wskazywać obiekty i zespoły przeznaczone do ochrony oraz te, których przekształcenia mogą być dopuszczalne. W praktyce oznacza to konieczność wcześniejszego rozpoznania wartości miasta i ustalenia hierarchii jego elementów. Bez takiej analizy ochrona układów urbanistycznych staje się niespójna, ponieważ decyzje konserwatorskie dotyczące nowych inwestycji, remontów, rozbiórek czy przekształceń przestrzeni publicznych nie mają dostatecznie jasno określonego punktu odniesienia. Karta Waszyngtońska nie zakłada jednak zamrożenia miasta historycznego. Przeciwnie, wskazuje na potrzebę pogodzenia ochrony z funkcjonowaniem miasta współczesnego. Nowe funkcje i infrastruktura powinny być dostosowane do charakteru historycznego miasta, a poprawa warunków mieszkaniowych została uznana za jeden z celów ochrony. Dokument dopuszcza wprowadzanie nowych elementów do historycznej struktury, ale pod warunkiem poszanowania układu przestrzennego, skali, parcelacji i charakteru całości. Ochrona miasta historycznego zostaje więc przedstawiona jako zarządzanie zmianą, a nie jako bezwzględne zatrzymanie procesów rozwojowych. Ważny jest również społeczny wymiar Karty Waszyngtońskiej. Dokument wskazuje, że udział mieszkańców jest warunkiem skuteczności ochrony miast i dzielnic zabytkowych. Ochrona miasta historycznego dotyczy bowiem przede wszystkim jego mieszkańców, a nie wyłącznie administracji konserwatorskiej czy środowiska eksperckiego. Z

tęgo względu konieczna jest edukacja, informowanie i budowanie społecznego zrozumienia dla celów ochrony. W tym kontekście Karta Waszyngtońska stanowi ważne uzasadnienie dla działań popularyzatorskich i informacyjnych prowadzonych przez służby konserwatorskie.

Ramowa konwencja Rady Europy dotycząca wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, przyjęta w Faro w 2005 roku, wprowadza bardzo ważną perspektywę społeczną. Dziedzictwo jest w niej ujmowane nie tylko jako zasób wymagający eksperckiej ochrony, ale także jako wartość istotna dla ludzi, wspólnot i jakości życia. W kontekście miast historycznych oznacza to konieczność uwzględniania mieszkańców jako uczestników procesu ochrony, a nie wyłącznie adresatów decyzji administracyjnych. Konwencja ta wzmacnia znaczenie edukacji, partycypacji, dostępu do wiedzy i społecznej odpowiedzialności za dziedzictwo. Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego z 2011 roku wprowadzą kolejne istotne przesunięcie w doktrynie. Miasto historyczne zostaje ujęte jako część szerszego krajobrazu miejskiego, obejmującego topografię, środowisko przyrodnicze, zabudowę, infrastrukturę, przestrzeń otwartą, użytkowanie terenu, relacje wizualne, praktyki społeczne i wartości niematerialne. Dokument ten ma szczególne znaczenie dla współczesnych miast, ponieważ zakłada, że ochrona dziedzictwa nie powinna być przeciwstawiana rozwojowi. Powinna zostać włączona do planowania przestrzennego, zarządzania miastem i polityki zrównoważonego rozwoju.

Najpełniejszą aktualizacją wcześniejszej doktryny dotyczącej miast historycznych jest Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych z 2011 roku. Dokument ten został opracowany przez Międzynarodowy Komitet Naukowy Miast Historycznych i Wsi CIVVIH działający w ramach ICOMOS i przyjęty przez XVII Zgromadzenie Generalne ICOMOS w Paryżu. Jego znaczenie polega na tym, że zasady zawarte wcześniej w Karcie Waszyngtońskiej, dostosowując je do nowych problemów ochrony miast historycznych. Dokument z La Valetty wyraźnie pokazuje, że od czasu przyjęcia Karty Waszyngtońskiej zmieniły się zarówno warunki funkcjonowania miast, jak i doktryna konserwatorskiej. Zwrócono uwagę na wartości niematerialne, ciągłość, tożsamość, tradycyjne użytkowanie terenu, rolę przestrzeni publicznych w relacjach społecznych, integralność miejsca, ochronę środowiska, znaczenie krajobrazu miejskiego, topografii i sylwety miasta. W dokumencie tym miasto historyczne jest więc rozumiane znacznie szerzej niż tylko jako zespół zabudowy i układ ulic. Jest ono strukturą materialną, społeczną, kulturową, krajobrazową i ekonomiczną. Najważniejszą cechą Dokumentu jest silne zaakcentowanie zarządzania zmianami struktury urbanistycznej. Miasta historyczne nie są traktowane jako przestrzeń, które należy wyłączyć z rozwoju, ale jako żywe organizmy wymagające odpowiedzialnego

sterowania przekształceniami. Stanowi on, że ochrona powinna polegać na rozpoznaniu wartości, określeniu dopuszczalnych granic zmian oraz takim prowadzeniu procesów planistycznych i inwestycyjnych, aby nie prowadziły one do utraty autentyczności, integralności i tożsamości miejsca. Dokument ten jest zatem szczególnie przydatny dla praktyki konserwatorskiej, ponieważ odpowiada na realne problemy współczesnych miast: presję inwestycyjną, nowe funkcje, modernizację infrastruktury, ruch turystyczny, transport, efektywność energetyczną i konieczność poprawy warunków życia mieszkańców. Dokument z La Valetty rozwija również pojęcie planu ochrony i planu zarządzania. Plan ochrony powinien wynikać z rozpoznania wartości miasta historycznego, uwzględniać jego kontekst kulturowy i przyrodniczy oraz być powiązany z narzędziami planowania przestrzennego. Plan zarządzania powinien natomiast określać sposoby wdrażania zasad ochrony, koordynować działania różnych podmiotów i uwzględniać uwarunkowania prawne, finansowe, społeczne i gospodarcze. W tym sensie Dokument z La Valetty przechodzi od samego formułowania wartości do problemu skuteczności ochrony. Dla ochrony zabytkowych układów urbanistycznych jest to szczególnie ważne, ponieważ sama identyfikacja wartości nie wystarcza, jeśli nie zostanie przełożona na czytelne procedury, narzędzia planistyczne i komunikację z użytkownikami przestrzeni. Istotną częścią Dokumentu z La Valetty jest odniesienie do nowych wyzwań, które w Karcie Waszyngtońskiej były obecne w mniejszym stopniu albo nie występowały wprost. Omawia on między innymi wpływ turystyki, zagrożeń naturalnych i cywilizacyjnych, potrzeby oszczędzania energii, ograniczania zanieczyszczeń oraz wykorzystywania zieleni miejskiej. Szczególnie aktualne jest wskazanie, że interwencje w obrębie miast historycznych powinny brać pod uwagę poprawę efektywności energetycznej, ale nie mogą naruszać wartości dziedzictwa. W praktyce współczesnej ochrony oznacza to konieczność wyważenia między wymogami modernizacji a zachowaniem historycznej substancji, krajobrazu i charakteru przestrzeni.

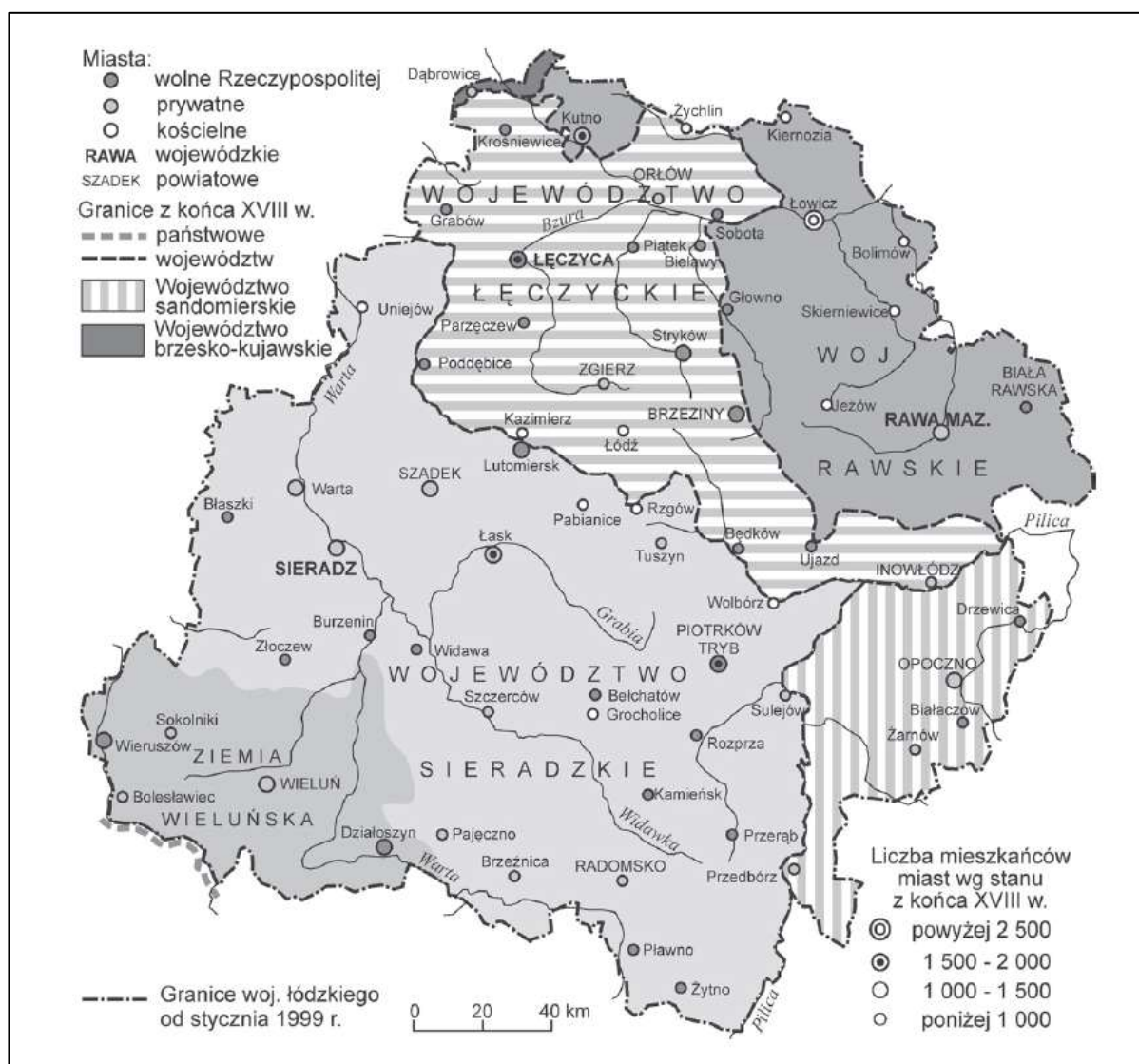
Dokument z La Valetty, podobnie jak Karta Waszyngtońska, silnie podkreśla znaczenie zaangażowania społeczności. Według obydwóch aktów ochrona miast historycznych dotyczy przede wszystkim mieszkańców, dlatego ich udział powinien być elementem procesu planowania i zarządzania. Dokument z La Valetty wskazuje, że projektowanie w historycznych obszarach miejskich powinno angażować zainteresowane strony, a edukacja i informowanie są warunkiem skutecznej ochrony. Dla praktyki wojewódzkich urzędów ochrony zabytków oznacza to potrzebę nie tylko wydawania decyzji i uzgodnień, lecz także objaśniania wartości zabytkowych, wyjaśniania zasad postępowania oraz udostępniania wiedzy w formie zrozumiałej dla mieszkańców, inwestorów i właścicieli nieruchomości. W tym kontekście

opracowywanie narzędzi porządkujących informacje o miastach historycznych, ich wartościach, źródłach wiedzy i zasadach postępowania konserwatorskiego należy uznać za działanie zgodne z głównymi kierunkami współczesnej doktryny konserwatorskiej.

Rozdział 2. Województwo Łódzkie- historia oraz ukształtowanie się sieci osadniczej.

2.1 Polska Środkowa- wprowadzenie

W pracy tej w sposób jednoznaczny został wskazany zakres terytorialny, określony w granicach województwa łódzkiego¹⁷⁴. Równocześnie przedmiotem zainteresowania jest analiza zagadnień związanych z miastami i ich zabytkową tkanką urbanistyczną kształtowaną od średniowiecza po czasy nowożytne, a więc na długo przed wykształceniem się zasięgu

3. Obszar obecnego województwa łódzkiego w podziale administracyjnym Polski w okresie przedrozbiorowym (XIII–XVIII w.) źródło: Marek Koter, *Historyczno-geograficzne podstawy oraz proces kształtowania się regionu łódzkiego*

¹⁷⁴ M. Bandurka, *Rozwój terytorialny ziem województwa łódzkiego w okresie 1918–1993*, "Rocznik Łódzki", t. 41, 1984, s. 13-45; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1985; M. Sobczyński, *Historia powstania i przemiany administracyjne województwa łódzkiego*, [w:] *Województwo łódzkie na tle przemian administracyjnych Polski. W osiemdziesiąt rocznicę utworzenia województwa*, Łódź 2000, s. 7-21; J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz, *Powstanie i podziały administracyjne województwa łódzkiego*, "Acta Geographica Lodziensia", t. 109, 2019, s. 49-57.

współczesnej jednostki administracyjnej.¹⁷⁵ Wymaga to omówienia złożonych czynników geograficznych, historycznych i politycznych, które wpłynęły na specyfikę tego terenu. Poza tym uwarunkowania te miały zasadnicze znaczenie dla kształtowania się tutejszej sieci osadniczej i charakteru dawnych ośrodków miejskich. Definiowały one charakter oraz rolę poszczególnych osiedli¹⁷⁶. Lokalizacja osadnictwa w najwcześniejszym okresie powiązana była z cechami fizycznymi terenu i wynikającym z nich dostępem do wody, spławnych rzek, obronnością czy połączeniem z ponadlokalnymi szlakami komunikacyjnymi. Wpływ na to miała również dynamiczna topografia polityczna. Z kolei zmiany własnościowe osiedli, przesuwanie granic państwa czy przekierowanie uwagi władz na inny rejon, potrafiły doprowadzić do tego, że ważny dotąd ośrodek tracił na znaczeniu administracyjnym lub ekonomicznym, a wcześniej peryferyjne miasteczko stawało się prężnie rozwijającym się ośrodkiem. Historia miast zlokalizowanych w granicach województwa łódzkiego doskonale ilustruje tę zmienną w czasie dynamikę procesów rozwojowych. Można w niej jasno wskazać dwa kluczowe okresy. Pierwszy z nich jest związany z czasem średniowiecznych lokacji na prawie niemieckim, w trakcie których wykształcił się zasadniczy zrąb sieci miejskiej regionu. Kolejny zaś czynnik, który miał wpływ na obecny krajobraz urbanistyczny, to wynik intensywnej fali urbanizacji w XIX i XX wieku, której efektem była między innymi transformacja wcześniej peryferyjnej Łodzi w jedno z największych centr przemysłu w Królestwie Polskim. Złożone i nawarstwiające się czynniki urbanizacyjne wpływały na specyfikę ośrodków miejskich tego regionu, w dużym stopniu oddziałując na wykształcenie się ich wartości zabytkowych.

Istotnym elementem niniejszej pracy jest więc zdefiniowanie zasobu zabytków urbanistyki w województwie łódzkim, czyli zakresu przedmiotowego. Jak już zaznaczono, określenie go wymaga zarysowania historii terytorium w kontekście przemian podziałów administracyjnych oraz dynamiki procesów osadniczych w poszczególnych okresach historycznych. Należy przy tym jeszcze raz zaznaczyć, że obecne granice województwa określono w wyniku reform podziału administracyjnego przeprowadzonych w końcu XX wieku, natomiast historia kształtowania się sieci miejskiej na jego obszarze musi być rozpatrywana w kontekście organizacji terytorialnej w różnych okresach historycznych. Wspominana w dalszej części tekstu „Polska Środkowa” nie jest określeniem tożsamym z

¹⁷⁵ I. Jażdżewska, *Miejska sieć osadnicza i jej przemiany*, [w:] Zarys monografii województwa łódzkiego, red. S. Liszewski, Łódź 2001, s. 225-240; S. Liszewski, *Miasta i wsie. Procesy urbanizacji*, [w:] Zarys monografii województwa łódzkiego, red. S. Liszewski, Łódź 2001, 213-224.

¹⁷⁶ M. Kulesza, *Zagadnienia morfogenezy i rozplanowania miast średniowiecznych w Polsce*, s. 31-42; W. Kalinowski, *Zarys historii...*, s. 5-9;

województwem łódzkim w jego obecnych granicach, jest jednak propozycją terminologiczną, które obok pojęć "Polska centralna", "Wschodnia Wielkopolska", były używane jako określenie historycznych ziem łęczyckiej, sieradzkiej i wieluńskiej, które, z pewnymi zmianami, ustanowiły rdzeń współcześnie istniejącej jednostki administracyjnej.¹⁷⁷

Utworzone w 1999 r. województwo łódzkie zajmuje obecnie powierzchnię 18 219 km² i podzielone jest na 24 powiaty, w tym 3 miasta na prawach powiatu grodzkiego: Łódź, Piotrków Trybunalski oraz Skierniewice¹⁷⁸. Jego granice nie obejmują jednego regionu, który można by wyróżnić ze względu na odrębne tradycje, dialekt czy wspólne cechy architektury i sztuki¹⁷⁹. Również pod względem geograficznym teren województwa nie jest jednolity, gdyż jego granice nie pokrywają się z obszarami krain naturalnych, powiązanych z dorzeczem jednej z głównych rzek, czy wyznaczonych przez inne cechy ukształtowania terenu np. granice wysoczyzn. Takie usytuowanie odróżnia omawiany obszar od dużych regionów geograficzno-historycznych w Polsce. Granice Śląska, Wielkopolski, Pomorza, Małopolski i Mazowsza ukształtowały się już we wczesnym średniowieczu i odpowiadają zasięgowi osadnictwa powiązanego z różnymi odcinkami dorzeczy Odry i Wisły¹⁸⁰. Najważniejsze rzeki województwa, czyli Warta oraz dopływy Wisły - Bzura i Pilica, niejako okalają jego centrum, co jest konsekwencją cech ukształtowania terenu. Południe województwa łódzkiego stanowią górzyście tereny stanowiące kontynuację wysoczyznowego krajobrazu południowej Polski. Obszar ten wciną się niejako wąskim „półwyspem” w centralnej części województwa w zdecydowanie nizinny krajobraz dominujący północną część województwa¹⁸¹. Analiza mapy fizycznej województwa pozwala lepiej zrozumieć przyczyny niewykształcenia się na tych terenach wspólnej regionalności. W przeciwieństwie do np. w Wielkopolski czy Małopolski głównej osi regionu nie stanowi duża rzeka, a wyniesienia terenu zazwyczaj stanowiące jego granice, rozdziela województwo w jego centrum. Wspomniane cechy geograficzne omawianego terytorium już w średniowieczu zdeterminowały krajobraz urbanistyczny regionu.

¹⁷⁷ P. Gryglewski, *Polska środkowa...*, s. 5-14.

¹⁷⁸ Reforma administracyjna przeprowadzona na mocy ustawy z 24 lipca 1998 r. wprowadziła od 1 stycznia 1999 r. trójstopniowy podział terytorialny państwa oraz utworzyła 16 województw, w tym województwo łódzkie. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz.U. 1998 nr 96, poz. 603); Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 1998 r. w sprawie utworzenia powiatów (Dz.U. 1998 nr 103, poz. 652). *Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami województwa łódzkiego na lata 2024-2027*, s. 17.

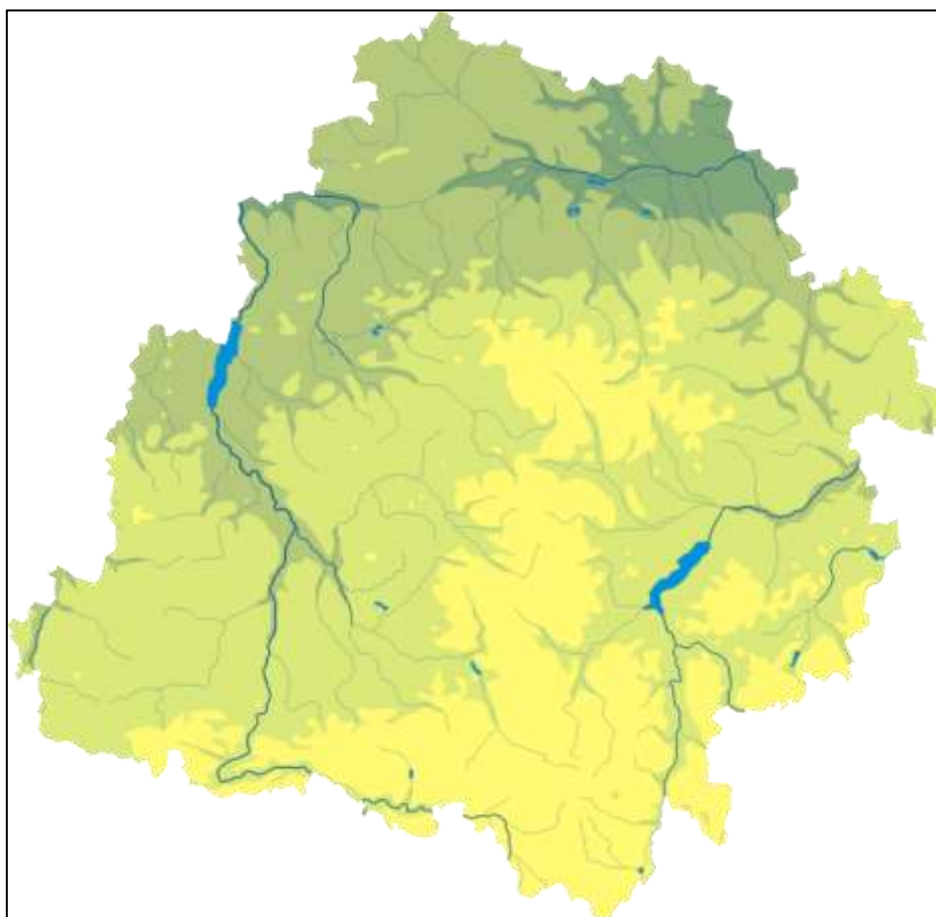
¹⁷⁹ M. Kulesza, *Rozważania na temat regionu geograficzno-historycznego*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, t. 3, 2014, s. 27-48.

¹⁸⁰ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 131.

¹⁸¹ J. Dylik, op. cit., s. 18-25.

Największe ośrodki o znaczeniu administracyjnym i ekonomicznym - Łęczyca, Sieradz, Wieluń, Łowicz i Piotrków Trybunalski ulokowane zostały w strefach nizinnych dolin wymienionych wcześniej rzek. Są to jednocześnie miasta, które można wskazać jako jedne najbardziej wartościowych pod względem zabytkowym i konserwatorskim w województwie. Dopiero w wieku XIX wraz z lokalizacją osad rękodzielniczych, a następnie rozwojem przemysłu, w regionie Łodzi doszło do intensyfikacji procesów urbanizacyjnych i zagospodarowania terenów stanowiących obecnie centrum województwa.

Wraz z rozwojem badań regionalnych prowadzonych głównie przez historyków, historyków sztuki, archeologów i geografów związanych z Uniwersytetem Łódzkim, powszechnie przyjęto w literaturze nazwę „Polska Środkowa” lub „Polska Centralna” dla określenia terenów rozciągających się pomiędzy dorzeczami Wisły i Warty. Jest to termin przeważnie stosowany dla zbiorczego określenia przedrozbiorowych województw łęczyckiego, sieradzkiego (i wchodzącej w jego skład ziemi wieluńskiej), jednak bywa także używany

4. Mapa fizyczna woj. łódzkiego, źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Łódzkie_mapa_fizyczna.png

rozszerzająco o fragmenty ziemi z nimi sąsiadujących, np. południowego Mazowsza¹⁸². Obszar tzw. „Polski Środkowej” graniczy z następującymi regionami historyczno-geograficznymi: z Wielkopolską od północnego zachodu, Kujawami od północy, Mazowszem od północnego wschodu, Małopolską od południowego wschodu i południa oraz Śląskiem od południowego zachodu. Konieczność wypracowania niejako „sztucznie” nazwy regionu, który przez długi okres funkcjonował jako miejsce styczne pograniczy większych dzielnic, była wynikiem prac badawczych, w toku których zaczęto wskazywać na pewną odrębność historii, procesów osadniczych i artystycznych w nim zachodzących. Korzenie tej oddzielności sięgają wczesnego średniowiecza, kiedy to tereny centralnej Polski znajdowały się pod kontrolą wspólnoty plemiennej nazywanej współcześnie Łęczycanami. Państwo Łęczycan, z głównym grodem w Łęczycy, było w stanie opanować na pewien czas sąsiednie terytoria, jednak nie było na tyle silne, by oprzeć się ekspansji silniejszych sąsiadów i już drugiej połowie X w. zostało podporządkowane władztwu rozwijającego się państwa Piastów¹⁸³. W okresie przedrozbiorowym, wraz z wykrystalizowaniem się wewnętrznych granic administracyjnych Królestwa Polskiego (w XIV w. za panowania Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, województwo łęczyckie, składające się z ziemi łęczyckiej, oraz województwo sieradzkie, składające się z ziem sieradzkiej i wieluńskiej), stały się częścią prowincji wielkopolskiej¹⁸⁴. Miało to swoje konsekwencje w określaniu tych ziem przez część współczesnych autorów mianem „wschodniej Wielkopolski”, co odzwierciedlało przedrozbiorową przynależność terytorialną obszaru¹⁸⁵. W ujęciu historycznym i geograficznym nie dało się jednoznacznie przyporządkować tych ziem do jednego regionu, tak więc tereny nie będące ani Wielkopolską, ani Małopolską, Mazowszem, Śląskiem czy Kujawami zostały wtórnie określone nazwą Polski Środkowej.

¹⁸² P. Gryglewski, *Polska środkowa...*, s. 5-14; M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 131-161; R. Rosin, *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, [w:] Region łódzki. Studia i materiały t. 1, red. Tomasz Olszewski, Łódź 1971, s. 118; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870, t. 1: Przemysł*, Łódź 1964, s. 9-18.

¹⁸³ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 133-136; H. Samsonowicz, *Łęczycza, Łęczykanie, "Gród Galla", „Notatki Płockie”*, z. 2, 2006, s. 3-6.

¹⁸⁴ *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku, cz. I: mapy i plany*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998.

¹⁸⁵ S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, przeł. i oprac. A. Piskadło, Kraków 1976, s. 62-69.

2.2 Podziały administracyjne i sieć osadnicza w okresie przedlokacyjnym

Jak już wcześniej wspomniano, we wczesnym średniowieczu obszar obecnego regionu łódzkiego nie stanowił jednolitej jednostki administracyjnej ani historycznej. Teren ten znajdował się na pograniczu stref wpływów kilku przedpiastowskich państewek związanych z dorzeczami Warty, Pilicy i Bzury. Szczególne znaczenie miała ziemia łęczycka, która już od XI–XII wieku zaczęła odgrywać rolę odrębnej prowincji administracyjnej państwa Piastów. Jej wyjątkowość wynikała z położenia na głównym dziale wodnym między dorzeczami Wisły i Odry, co odróżniało ją od innych historycznych prowincji rozwijających się zazwyczaj w obrębie jednego dorzecza¹⁸⁶. Według Marka Kotera, ziemia łęczycka była historycznym „protoplastą” regionu łódzkiego i już we wczesnym średniowieczu obejmowała bardzo rozległy obszar – od terenów położonych na zachód od Warty aż po okolice Pilicy¹⁸⁷. Region ten tworzyły skupiska grodów i osad otwartych, z których najważniejsze znajdowały się wokół grodu w Tumie pod późniejszą, lokacyjną Łęczycą, a także w rejonie Sieradza, Spicymierza, Rozprzy czy Wolborza. Badacze przypuszczają, że początkowo były to odrębne organizacje opolne, które z czasem zostały podporządkowane silniejszemu ośrodkowi łęczyckiemu, który następnie został opanowany przez wielkopolskich Piastów. W ramach organizacji państwa pierwszych Piastów ziemia łęczycka została przekształcona w prowincję łęczycką. W drugiej połowie XI lub na początku XII wieku utworzono tutaj system kasztelański, będący podstawą administracji terytorialnej monarchii wczesnopiastowskiej. Według bulli gnieźnieńskiej z 1136 roku prowincja łęczycka składała się z ośmiu kasztelanii. Najważniejszą była kasztelania łęczycka obejmująca okolice dolin Bzury i Neru. Oprócz niej funkcjonowały m.in. kasztelanie sieradzka, spicymierska, wolborska i rozpierska. Układ tych jednostek administracyjnych był wyraźnie związany z siecią rzeczną oraz rozmieszczeniem głównych grodów obronnych. Kasztelanie pełnili funkcje wojskowe, administracyjne i sądownicze, a ich ośrodkami były grody zarządzane przez kasztelanów reprezentujących władzę książęcą.

Istotne zmiany w podziale administracyjnym regionu przyniósł okres rozbiecia dzielnicowego. Na mocy testamentu Bolesława Krzywoustego z 1138 roku ziemia łęczycka znalazła się początkowo w obrębie dzielnicy senioralnej, a następnie stała się przedmiotem walk między książętami piastowskimi. W XIII wieku doszło do wyodrębnienia księstwa sieradzkiego, które objęło południowo-zachodnią część dawnej prowincji łęczyckiej. Granice

¹⁸⁶ Na temat samej Łęczycy i jej znaczenia jako centrum polityczne: A. Nadolski, *Łęczyca we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Ziemia łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964; S. M. Zajęzkowski, *O kształtowaniu się granic...*; *Łęczyca Monografia miasta*, red. R. Rosin, Łęczyca 1990; *Łęczyca Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku*, red. J. Szymczak, Łęczyca 2003.

¹⁸⁷ K. Koter, *historyczno-geograficzne...*, s. 133-136.

nowego księstwa wyznaczały głównie rzeki Ner i Wolborka. W ten sposób dawny jednolity organizm administracyjny został podzielony na dwa odrębne księstwa – łączyckie i sieradzkie – które jednak nadal zachowywały silne związki historyczne i osadnicze¹⁸⁸. Dawna prowincja łączycka, która we wczesnym średniowieczu obejmowała rozległy obszar położony po obu stronach głównego działu wodnego Wisły i Odry, zaczęła tracić swój jednolity charakter. Jej wcześniejsza odrębność wynikała z roli Łęczycy jako ośrodka położonego w miejscu szczególnie dogodnym komunikacyjnie, przy przeprawie przez zabagnioną rozlewiska Bzury¹⁸⁹.

Od XIII wieku obszar Polski Centralnej, wchodził w fazę intensywnych przemian politycznych, administracyjnych i osadniczych. Był to moment przejściowy między wcześniejszą organizacją grodowo-kasztelańską a późniejszym, bardziej ustabilizowanym podziałem terytorialnym Królestwa Polskiego. W procesie tych zmian największe znaczenie dla dalszych przemian w obrębie sieci osadniczej oraz podziałów administracyjnych terytorium miało rozbięcie dzielnicowe. Jak już wcześniej wspomniano, w jego wyniku dawna prowincja łączycka została stopniowo rozdzielona na mniejsze organizmy polityczne. Szczególnie istotne było wyodrębnienie się osobnego księstwa sieradzkiego, które objęło południowo-zachodnią część dawnego dużego księstwa łączyckiego. Do wydzielenia księstwa sieradzkiego doszło w latach 1263-1264 w ramach ugody między Kazimierzem Kujawskim, a jego synem Leszkiem Czarnym¹⁹⁰. Odtąd w regionie funkcjonowały dwa główne centra władzy: Łęczyca i Sieradz. Pierwsza zachowała znaczenie jako stolica księstwa łączyckiego, druga natomiast stała się centrum nowego księstwa sieradzkiego. Podział ten nie oznaczał jednak całkowitego zerwania wcześniejszych więzi, oba obszary zachowały wspólne podobne układy osadnicze oraz zbliżone formy organizacji przestrzeni. Równocześnie zaczęły kształtować się ich osobne tradycje administracyjne, które po zjednoczeniu państwa polskiego znalazły kontynuację w postaci województw łączyckiego i sieradzkiego.

Z wczesnego okresu istnienia państwa polskiego na terenie współczesnego województwa łódzkiego zachowało się jedynie kilka obiektów budowlanych, jednak każdy z nich należy do kanonu zabytków sztuki romańskiej opisywanych w opracowaniach z zakresu

¹⁸⁸ Szerzej na ten temat w: J. Dylik, op. cit., s. 54-75; M. Kulesza, *Zagadnienia morfogenezy...*, s. 31-47; M. Kulesza, *Morfogeneza...*, s. 41-45; M. Bogucka, H. Samsonowicz, op. cit., s. 21-44; H. Rutkowski, *Podziały administracyjne. Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łączyckie w drugiej połowie XVI wieku. Cz. II: komentarz, indeksy, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998.

¹⁸⁹ S. Zajączkowski, op. cit., s. 89-125.

¹⁹⁰ S. M. Zajączkowski, *Osadnictwo i stosunki własnościowe...*, s. 30-33.

historii architektury¹⁹¹. Do najważniejszych należą archikolegiata pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny i św. Aleksego w Tumie pod Łęczycą, kościół pw. Św. Idziego w Inowłodzu oraz część budynków wchodzących w skład zespołu opactwa cysterskiego w Sulejowie. Relikty elementów romańskich można także odnaleźć w kościele pw. św. Urszuli w Strońsku, a także w kościele pw. św. Mikołaja w Żarnowie. Te nieliczne zabytki przetrwały do czasów współczesnych dzięki swojej randze oraz trwalszej, murowanej technologii wykorzystanej do ich budowy. W niektórych układach urbanistycznych miast regionu dość czytelnie zachowały się również pozostałości rozplanowania przestrzennego przedolokacyjnych osad targowych. Mariusz Kulesza wskazuje tu zwłaszcza Inowódz, Grabów Łęczycki i Łubnice¹⁹².

2.3 Lokacje miast na prawie niemieckim i zmiany administracyjne

Wprowadzanie nowych podziałów administracyjnych w państwie Władysława Łokietka stanowiło jeden z najważniejszych etapów stabilizacji regionu. Działania Łokietka, który odziedziczył w końcu XIII wieku po braciach obydwu księstwa, doprowadziły do wprowadzenia podziału terytorialnego, który przetrwał z nieznacznymi zmianami do upadku Rzeczypospolitej w XVIII wieku. W zjednoczonym Królestwie Polskim dawne księstwa łęczyckie i sieradzkie zostały przekształcone w województwa, co utrwaliło wcześniejszy podział dzielnicowy. Województwo łęczyckie obejmowało północną część dawnej prowincji łęczyckiej, natomiast województwo sieradzkie jego część południowo-zachodnią. Nieco odrębnie przebiegała historia dawnej kasztelanii Rudzkiej, której genezy można upatrywać w funkcjonowaniu odrębnego od łęczyckiego ośrodka plemiennego. Wczesnopiastowska kasztelania związana była z Wielkopolską, a w 1234 r. stała się własnością książąt śląskich. Około 1285 r. przeniesiono jej stolicę do lepiej rozwijającego się Wielunia. Łokietek przejął władzę nad kasztelanią w około 1329 r., a następnie w 1370 r. została ona lennem Władysława Opolczyka. Dopiero w 1391 r. kasztelania, już wówczas wieluńska, została zdobyta w trakcie zbrojnej kampanii przez Władysława Jagiełłę i otrzymała status ziemi. Około 1420 r. ziemia wieluńska została włączona do województwa sieradzkiego, jednak do końca istnienia I Rzeczypospolitej zachowała pewną autonomię¹⁹³.

¹⁹¹ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000; Z. Świechowski, E. Świechowska, *Sztuka polska t.1. Romanizm*, Warszawa 2004; Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009; na temat nowszych badań: *Początki architektury sakralnej w Polsce Centralnej. Cz. 1 Strońsko-Ruda-Krzyworzeka*, red. L. Kajzer, Łódź 2009.

¹⁹² M. Kulesza, *Rozplanowanie wczesnomiejskich osad...*, s. 92-93.

¹⁹³ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 137-138.

Województwa zostały podzielone na powiaty, które od XIV wieku zaczęły zastępować wcześniejsze jednostki kasztelańskie jako podstawowe jednostki administracji sądowej, wojskowej i samorządowej szlachty. Województwo łęczyckie obejmowało powiaty łęczycki, brzeziński i orłowski, natomiast województwo sieradzkie dzieliło się na powiaty sieradzki, szadkowski, piotrkowski i radomszczański. Stanowiąca część województwa sieradzkiego ziemia wieluńska przechodziła nieco inną drogę kształtowania, by zostać podzieloną na powiat wieluński i ostrzeszowski¹⁹⁴. Ostateczna stabilizacja granic tych jednostek nastąpiła pod koniec XV wieku¹⁹⁵. Dawne grody kasztelańskie nie utraciły od razu znaczenia, lecz ich funkcje były stopniowo przejmowane przez miasta lokacyjne, sądy ziemskie i ośrodki powiatowe¹⁹⁶.

Mimo iż ziemie łęczycka i sieradzka przez większą część średniowiecza i okresu przedrozbiorowego pozostawały ze sobą związane politycznie i administracyjnie, pozostałe obszary współczesnego województwa łódzkiego rozwijały się w powiązaniu z innymi, ościennymi regionami historyczno-geograficznymi. Tereny położone na południe od Pilicy, odłączone od ziemi łęczyckiej w 1239 r., zostały przyłączone do ziemi sandomierskiej, a następnie województwa sandomierskiego, pozostając częścią historycznej Małopolski. Z kolei obszary położone na wschód od ziemi łęczyckiej, obejmujące dawne kasztelanie białską (później rawską), łowicką i gostynińską, dzieliły losy Mazowsza. W 1313 r. weszły one w skład wydzielonego księstwa rawskiego, które zachowało odrębność polityczną aż do 1462 r., kiedy to po wygaśnięciu lokalnej linii Piastów mazowieckich, zostało ono włączone do Korony i przekształcone w województwo rawskie. Odmienny charakter miały również zachodnie krańce obecnego regionu łódzkiego, położone m.in. w rejonie Błaszek, które przez stulecia były częścią ziemi i województwa kaliskiego, pozostając częścią historycznej Wielkopolski¹⁹⁷. Odmienność losów ziem łęczyckiej, sieradzkiej i wieluńskiej od fragmentów Mazowsza, Małopolski oraz Wielkopolski jest do tej pory obserwowalna w pewnych cechach lokalnego dziedzictwa. Szczególnie charakterystyczny jest obszar tzw. tytularnego Księstwa Łowickiego, które od XII wieku było kluczową domeną arcybiskupów gnieźnieńskich.

Na tle tych przemian politycznych okresu rozbicia dzielnicowego, a następnie zjednoczenia kraju bardzo istotne było przejście z organizacji grodowej do systemu opartego na lokacjach miejskich na prawie niemieckim. Wcześniejsze kasztelanie opierały się na grodach, które pełniły funkcje obronne, administracyjne, skarbowe i sądowe. Wokół nich

¹⁹⁴ R. Rosin, *Wieluńskie...*, s. 49-61.

¹⁹⁵ H. Rutkowski, *Podziały administracyjne...*, s. 26.

¹⁹⁶ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 137-138.

¹⁹⁷ Ibidem, s. 138.

rozwijały się podgrodzia oraz osady targowe, skupiające ludność zajmującą się rzemiosłem, handlem, obsługą grodu i produkcją rolną. Ludność ta pełniła funkcje pomocnicze dla grodów i była w pełni podległa lokalnemu możnowładcy. Mariusz Kulesza wskazuje, że na obszarze dawnej ziemi łęczycko-sieradzkiej przed lokacjami miejskimi istniało osiem ważnych ośrodków przedlokacyjnych: Łęczyca, Sieradz, Rozprza, Spicymierz, Wolbórz, Ruda, Sulejów i Inowłódz. Były one związane z grodami lub osadami targowymi i wszystkie uzyskały później prawa miejskie¹⁹⁸. Łęczyca i Sieradz należały do najważniejszych centr władzy, gdyż pełniły funkcje stołeczne najpierw w ramach księstw. Wolbórz, Rozprza, Spicymierz czy Ruda miały znaczenie bardziej lokalne, choć również odgrywały istotną rolę w organizacji osadniczej i komunikacyjnej. Kulesza zwraca uwagę, że wspólną cechą najstarszych ośrodków było ich skupienie przy silnie ufortyfikowanych grodach¹⁹⁹. Podgrodzia tworzyły załączki przyszłych miast, ponieważ już przed lokacją występowała w nich częściowa odrębność gospodarcza, wynikająca z obecności rzemiosła, handlu i funkcji usługowych²⁰⁰. Nie każde centrum grodowe rozwinęło się jednak w miasto. Spośród grodów kasztelańskich prowincji łęczyckiej część, jak Łęczyca, Sieradz, Rozprza i Wolbórz, rozwinęła się w pełnoprawne ośrodki miejskie, inne natomiast utraciły znaczenie nie wykształcając dojrzałych cech miejskich²⁰¹.

Okres rozbicia dzielnicowego związany był z początkiem zjawiska długotrwałej, planowej urbanizacji ziem polskich. Już w pierwszej połowie XIII wieku, szczególnie na Śląsku, rozpoczęto przebudowę i regulację istniejących ośrodków miejskich²⁰². Rozwój gospodarczy, obejmujący m.in. udoskonalenie metod uprawy roli i hodowli zwierząt, doskonalenie narzędzi produkcji oraz upowszechnienie gospodarki towarowo-pieniężnej, przyczynił się do głębokich przemian społecznych. W rezultacie pojawiła się potrzeba reorganizacji funkcjonowania miast i dostosowania ich do wymogów kształtującego się społeczeństwa stanowego. Równocześnie na ziemię piastowskie przenikały z Europy Zachodniej nowe wzorce organizacji społecznej, odmienne od dotychczas dominującego systemu książęcego opartego na daninach, a także nowoczesne zasady planowania i zarządzania przestrzenią miejską. Rozdrobienie ziem władców dzielnicowych oznaczało, że wiele nowych ośrodków osadniczych urosło do rangi centr mniejszych państw książęcych. Jednocześnie możnowładcy byli coraz bardziej zainteresowani pozyskiwaniem opłat w kruszcu z czynszów

¹⁹⁸ M. Kulesza, *Rozplanowania wczesnomiejskich osad...*, s. 71-72.

¹⁹⁹ Ibidem

²⁰⁰ Ibidem

²⁰¹ Ibidem

²⁰² H. Münch, *Początki układu średniowiecznego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, t. V, z. 3, 1960, s. 357-373.

i opłat handlowych, zamiast danin towarowych. W tym czasie rosło znaczenie pieniądza, a nowe formy organizacji miast umożliwiały bardziej efektywne jego pozyskiwanie.

Zmieniające się warunki ekonomiczne wymusiły również przemiany w zakresie handlu i rzemiosła, a tym samym modernizację miejsc związanych z tymi funkcjami. W konsekwencji konieczne stało się dostosowanie istniejących osad do nowych potrzeb gospodarczych. W pierwszych dekadach XIII wieku, głównie za sprawą działalności Henryka Brodatego, w pobliżu starszych, nieregularnie rozwiniętych osad zaczęły powstawać tzw. nowe targi. Ich mieszkańcy otrzymywali prawa miejskie oparte na rozwiązaniach funkcjonujących już w rozwiniętych miastach Europy Zachodniej, przede wszystkim na obszarze Niemiec. Największą popularność zdobyło prawo magdeburskie, określane również jako prawo niemieckie. Z czasem zakładanie nowych targów przekształciło się w szeroko rozpowszechniony proces lokacji miast²⁰³. Nowe miasta wytyczano według określonych zasad urbanistycznych, opartych na regularnym planie przestrzennym. Za najstarsze miasta lokacyjne na ziemiach dzisiejszej Polski uznaje się Złotoryję, lokowaną w 1211 roku, oraz Środę Śląską, gdzie w tym samym roku przeprowadzono regulację istniejącego targu²⁰⁴. Dzięki tym procesom rozpoczął się trwający przez kolejne stulecia rozwój sieci miejskiej, który wywarł istotny wpływ na kształt osadnictwa w Polsce, w tym również na terenie dzisiejszego województwa łódzkiego. Lokacje miejskie na prawie niemieckim od XIII wieku były nie tyle początkiem urbanizacji, ile nowym etapem procesu rozpoczętego wcześniej. Część badaczy podkreśla jednak, że fakt posiadania prawa miejskiego nie jest jedynym wyróżnikiem ośrodka o charakterze miejskim. Tadeusz Lalik podkreślał, że miasta należy rozumieć nie tylko jako jednostki posiadające odrębne prawo, ale także jako ośrodki pełniące określone funkcje gospodarcze wobec bliższego i dalszego zaplecza²⁰⁵. O miejskości decydowały więc koncentracja ludności, rozwój rzemiosła, wymiana handlowa oraz rola danego ośrodka w obsłudze otaczającego terytorium. Prawo miejskie nadawało tym procesom ramy prawne i ustrojowe, lecz w praktyce rzadko oznaczało utworzenie miasta od podstaw, czyli na tzw. surowym korzeniu.

W przypadku Polski Centralnej szczególnie dobrze widoczna jest ciągłość między osadami przedlokacyjnymi a miastami lokacyjnymi. Dawne targi, podgrodzia i osady przygodowe stanowiły podstawę dla późniejszych lokacji. Lokacja na prawie niemieckim wprowadzała precyzyjniejsze zasady organizacji: wyznaczała granice miasta, porządkowała

²⁰³ W. Kalinowski, *Zarys historii...*, s. 10- 11.

²⁰⁴ H. Münch, op. cit., s. 360-368.

²⁰⁵ T. Lalik, op. cit., s. 461.

własność i wielkość parcel, regulowała obowiązki mieszkańców, tworzyła samorząd organizowała niezależne sądownictwo oraz określała zasady funkcjonowania rynku²⁰⁶. Zmieniała również układ przestrzenny. W miejsce nieregularnych osad targowych, rozwijających się najczęściej wzdłuż drogi lub przy placu targowym, pojawiały się bardziej regularne układy urbanistyczne z zazwyczaj prostokątnym, lub zbliżonym do prostokąta, rynkiem jako centralnym punktem. Rynek pełnił funkcje handlowe, administracyjne i reprezentacyjne, a wychodzące od niego ulice organizowały dalszą zabudowę²⁰⁷. Układy miast lokacyjnych w Polsce Środkowej nie odróżniały się znacząco pod względem rozplanowania i wielkości od innych ośrodków na ziemiach polskich. Ich rozplanowanie dążyło do ortogonalności, czyli modularności kwartałów rozlokowanych w sieci przecinających się pod kątem prostych dróg. Szczególnie konsekwentną regularność układu urbanistycznego zaobserwować można jednak w planach niewielu miast np. w Łęczycy. W większości ośrodków układ ulic i parcelację dostosowywano do warunków terenowych i istniejących relacji przestrzennych z okresu sprzed lokacji, przez co najczęściej w miastach Polski Środkowej najpełniejszą modularność można zaobserwować w kwartałach bezpośrednio sąsiadujących z centralnym rynkiem.²⁰⁸ Najbardziej konsekwentną regularność zachowywały miasta otoczone stałymi fortyfikacjami lub ziemnymi obwałowaniami i rowami granicznymi, natomiast układy osad otwartych często rozrzedzały się wraz z oddalaniem się zabudowy od rynku²⁰⁹. Nie licząc pojedynczych przypadków zabudowa mieszkalna miast była głównie drewniana. Na prostokątnych działkach miejskich domy stawiano kalenicowo (czyli fasadą do ulicy) lub częściej szczytowo (szczytem do ulicy). Za nimi znajdowała się przestrzeń na prywatne ogrody, sady oraz ewentualne dodatkowe zabudowania. Najbardziej prestiżowymi działkami były te znajdujące się przy rynkach. Podczas lokacji osiedlali się tam najbogatsi obywatele, jednak z upływem czasu dochodziło do przemieszania się ludności, tak więc nawet ulice rzemieślnicze traciły swój jednolity charakter zawodowy. Na rynkach budowano kupieckie kramy i stragany, część miast posiadała również ratusze, jednak w większości przypadków o dość skromnych formach. Mieściły one pomieszczenia dla rady, miejskie wagi lub postrzygalnie sukna, zbrojownie, a także areszty. Często do ich zewnętrznych ścian dobudowywano sklepy lub jatki i inne zabudowania handlowo-gospodarcze.

²⁰⁶ W. Kalinowski, *Zarys historii...*, s. 10-12.

²⁰⁷ Ibidem, s. 12-14.

²⁰⁸ M. Kulesza, *Morfogeneza...*, s. 95-96; H. Adamczewska-Wejchert, *Elementy struktury małych i średnich miast polskich*, [w:] *Przeszłość, a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. Krzysztof Pawłowski, Teresa Zarębska, Warszawa 1977, s. 146-149.

²⁰⁹ M. Kulesza, *Morfogeneza...*, s. 229-230.

W XIII i XIV wieku lokacje miejskie były ściśle związane z interesami władzy książęcej, królewskiej, kościelnej i możnowładczej. Książęta dzielnicowi i królowie zjednoczonego już państwa polskiego lokowali miasta, aby usprawnić administrację, zwiększyć dochody z cel, targów i czynszów oraz wzmocnić kontrolę nad terytorium²¹⁰. Przykładami takich lokacji są wymieniane już wcześniej dawne stolice piastowskich kasztelanii - Łęczyca (przed 1268), Sieradz (przed 1255), Inowłódz (przed 1370). Co istotne, trzy wczesnopiastowskie grody utraciły z czasem znaczenie na rzecz pobliskich miast lokowanych już na prawie niemieckim. Od Rudy (przed 1264) i Spycimierza (przed 1357) przejęły rolę dominującego odpowiednio - Wieluń (przed 1283) i Uniejów (przed 1290). Rozprza (przed 1272) utraciła znaczenie kosztem lepiej lokalizowanego komunikacyjnie Piotrkowa (przed 1313)²¹¹. Przypadki Wielunia i Piotrkowa są przy tym szczególnie istotne, gdyż ośrodki te rozwinęły się na przestrzeni średniowiecza i wczesnej nowożytności do rangi najważniejszych miast w regionie. Wieluń stał się stolicą wyodrębniającej się ziemi wieluńskiej i prosperował dzięki korzystnemu dla handlu położeniu w pobliżu granicy ze Śląskiem, natomiast Piotrków w ciągu XVI wieku przez pewien czas pełnił funkcję sejmowe, a następnie był miejscem zebrań trybunału koronnego dla prowincji Wielkopolskiej. Na omawianym terenie wszystkie miasta, które zostały otoczone obwodem murów obronnych były własnością monarszą. Murowane fortyfikacje z czasem otrzymała Łęczyca, Sieradz, Wieluń, Piotrków, Inowłódz i Opoczno²¹². Inwestycje w tym zakresie m.in. w Łęczycy, Piotrkowie i Wieluniu są przypisywane inicjatywie Kazimierza Wielkiego²¹³. Co istotne, w każdym z tych miast znajdował się również zamek w formie sprzężonej z murami miejskimi lub też jako osobny zespół obwarowań.

Znaczącymi posiadaczami ziemskimi były również instytucje kościelne, które rozwijały miasta na terenach własnych dóbr oraz przejmowały w ramach darowizn lub umów miasta już lokowane²¹⁴. Największymi i najważniejszymi posiadaczami ziemskimi z duchowieństwa na terenie Polski Środkowej byli arcybiskupi gnieźnieńscy, biskupi kujawscy oraz klasztory np. sulejowscy cystersi. Przykładami miast kościelnych są ośrodki takie jak Wolbórz (przed 1272), Sulejów (przed 1292), Uniejów (przed 1290) czy Pabianice (przed 1370). Miasta te pełniły często rolę ośrodków handlowych i rzemieślniczych większych kluczy ziemskich w posiadaniu duchowieństwa np. klucz pabianicki przekazany kapitule krakowskiej już w końcu XI wieku

²¹⁰ W. Kalinowski, *Zarys historii...*, s. 12-14.

²¹¹ W dalszej części rozdziału w nawiasach podano przybliżone daty pierwszych lokacji miast za opracowaniem: R. Krzysztófik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007.

²¹² J. Widawski, op. cit., s. 139-142, 285-295, 328-342, 418-424, 481-495.

²¹³ W. Kalinowski, *Zarys historii...*, s. 16.

²¹⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, op. cit., s. 128.

przez Judytę, pierwszą żonę Władysława Hermana²¹⁵. Do szczególnie istotnych posiadłości duchownych na omawianym terenie należał klucz łowicki ze stolicą w Łowiczu. W toku stopniowego przenoszenia najważniejszych instytucji administracyjnych do centrum kraju we wczesnym okresie nowożytnym ogromne znaczenie zyskał Łowicz, będący stolicą klucza ziemskiego nazywanego księstwem. Będąc już w średniowieczu silnym i rozbudowanym miastem o złożonym układzie urbanistycznym, w XVI wieku Łowicz urósł do rangi faktycznej siedziby arcybiskupów i stał się miejscem licznych inwestycji budowlanych właścicieli, a także ich pochówków. Co istotnie w większości najważniejszych miast należnych do stanu duchownego znajdowały się umocnione rezydencje lub zamki. Warowne siedziby znajdowały się w Łowiczu, Wolborzu, Uniejowie i Pabianicach²¹⁶.

Możnowładcy i rycerstwo zakładali natomiast mniejsze miasta prywatne, które bywały stolicami państweczek dzielnicowych, a następnie w zjednoczonym Królestwie Polskim pełniły rolę gniazd rodowych. Miasta prywatne dopełniały sieć miejską, pełniąc funkcję lokalnych centr wymiany i rzemiosła i stawały się często zapleczem dla najbliższych wsi. W ten sposób sieć miejska regionu gęstniała, ale jej struktura była zróżnicowana: obok dużych ośrodków politycznych i administracyjnych istniały niewielkie miasta rolnicze, których gospodarka nadal w znacznym stopniu opierała się na zapleczu wiejskim²¹⁷. Część miast, z uwagi na funkcję głównych siedzib rodów, była miejscem znaczących inwestycji budowlanych. W ten sposób w powiązaniu z prywatnymi miastami Oporowem, Ujazdem, Lutomiernikiem i Drzewicą powstały warowne zamki. Do znaczniejszych miast prywatnych, mimo iż lokowane z inicjatywy monarszej, należały Brzeziny będące stolicą powiatu, które w okresie nowożytnym stały się jednym z ważniejszych ośrodków sukienniczych w Koronie²¹⁸.

Ważnym czynnikiem decydującym o powodzeniu lokacji było położenie komunikacyjne. Największe szanse rozwoju miały ośrodki leżące przy szlakach handlowych, przeprawach rzecznych i granicach większych jednostek terytorialnych. Łęczyca korzystała z położenia przy przeprawie przez pradolinę Neru i Bzury, Sieradz z lokalizacji nad Wartą, Wolbórz z położenia nad Wolbórką i w pobliżu szlaków prowadzących ku Małopolsce, a

²¹⁵ M. Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne: monografia historyczna dawnych dóbr Kapituły Krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, Warszawa 1903, s. 22-27.

²¹⁶ L. Kajzer, *Zamki i dwory...*, s. 211; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów włocławskich...*, s. 43- 44; E. Kubiak, *Zamek w Wolborzu...*, s. 15-50; Z. Wilk- Woś, *Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Uniejowie w XV wieku w świetle źródeł pisanych*, „Biuletyn uniejowski”, t. IV, 2015, s. 45; L. Krantz, *Zamek w Uniejowie*, Warszawa-Poznań, 1980; J. Łoziński, *Renesansowy dwór obronny w Pabianicach i jego budowniczy Wawrzyniec Lorek*, „Biuletyn Historii Sztuki”, nr. 1, 1995, s. 101- 102; W. Puget, *Zamek w Łowiczu w okresie swej świetności: działalność budowlana arcybiskupów w świetle dokumentów*, Łowicz 1989.

²¹⁷ M. Kulesza, *Morfogeneza...*, s. 144-230.

²¹⁸ A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV- XVII wiek*, Warszawa 1955, s. 185-187.

Inowłódz i Sulejów z lokalizacji nad Pilicą. W okresie transformacji miast na prawie niemieckim istotniejsze od obronności i zapewniającej ją niedostępności terenowej, okazywało się dogodne położenie na szlakach komunikacyjnych, co dobrze obrazują przypadki degradacji ośrodków w Rudzie, Rozprzy oraz przesunięcia lokalizacji miasta lokacyjnego względem dawnych grodów jak np. w Łęczycy²¹⁹. W każdym z tych przypadków zdecydowało przesunięcie funkcji komunikacyjnych, administracyjnych lub gospodarczych do ośrodka lepiej odpowiadającego nowym uwarunkowaniom.

Awans Piotrkowa był jednym z najważniejszych zjawisk w regionie w okresie późnego średniowiecza. Miasto to, początkowo nieposiadające tak wielowiekowo utrwalonej rangi jak Łęczyca czy Sieradz, wykorzystało korzystne położenie między głównymi dzielnicami Królestwa Polskiego. Leżało na trasach łączących Małopolskę, Wielkopolskę, Mazowsze i Śląsk, dzięki czemu stało się dogodnym miejscem zjazdów politycznych i kościelnych. W XV wieku jego znaczenie wyraźnie wzrosło, a funkcje polityczne i administracyjne zaczęły wykraczać poza skalę regionalną. Piotrków stopniowo stawał się jednym z ważniejszych miejsc życia publicznego Królestwa Polskiego, co w późniejszym czasie doprowadziło do utrwalenia jego roli jako ośrodka sejmowego i trybunalskiego²²⁰. Równocześnie Łęczyca i Sieradz zachowywały znaczenie jako stolice województw oraz centra szlacheckiego życia politycznego. Od XIV wieku w obu województwach funkcjonowały urzędy ziemskie i grodzkie, odbywały się sądy oraz sejmiki. Miasta te były więc nie tylko ośrodkami handlu i rzemiosła, ale również miejscami koncentracji administracji terytorialnej. Ich znaczenie wynikało z połączenia kilku funkcji: dawnej tradycji grodowej, pozycji stolicy księstwa, a następnie województw oraz roli lokalnego centrum gospodarczego.

Do końca XV wieku sieć miejska Polski Centralnej była już stosunkowo dobrze rozwinięta i gęsta, składając się z ośrodków różnej rangi i wielkości oraz o zróżnicowanej sytuacji własnościowej. Część z nich miała znaczenie ponadlokalne, inne obsługiwały przede wszystkim najbliższe zaplecze wiejskie. Duże miasta, takie jak Łęczyca, Sieradz czy Piotrków, pełniły funkcje administracyjne, sądowe, polityczne i handlowe. Mniejsze ośrodki, takie jak Uniejów, Wolbórz, Inowłódz, Szadek, Warta, Lutomiersk czy Brzeziny, rozwijały się jako lokalne centra wymiany, rzemiosła i zarządu dóbr. Jeszcze mniejsze miasta prywatne i kościelne pełniły funkcję zaplecza gospodarczego dla okolicznych wsi i majątków.

²¹⁹ Łęczyca. *Dzieje miasta...*, s. 89-93; A. Tomczak, *Katalog planów Łęczycy*, Warszawa 1962, s. 8; M. Wilska, *Piotrków*, [w:] *Atlas historyczny Polski...*, op. cit., s. 80; K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków-Kielce 1984.

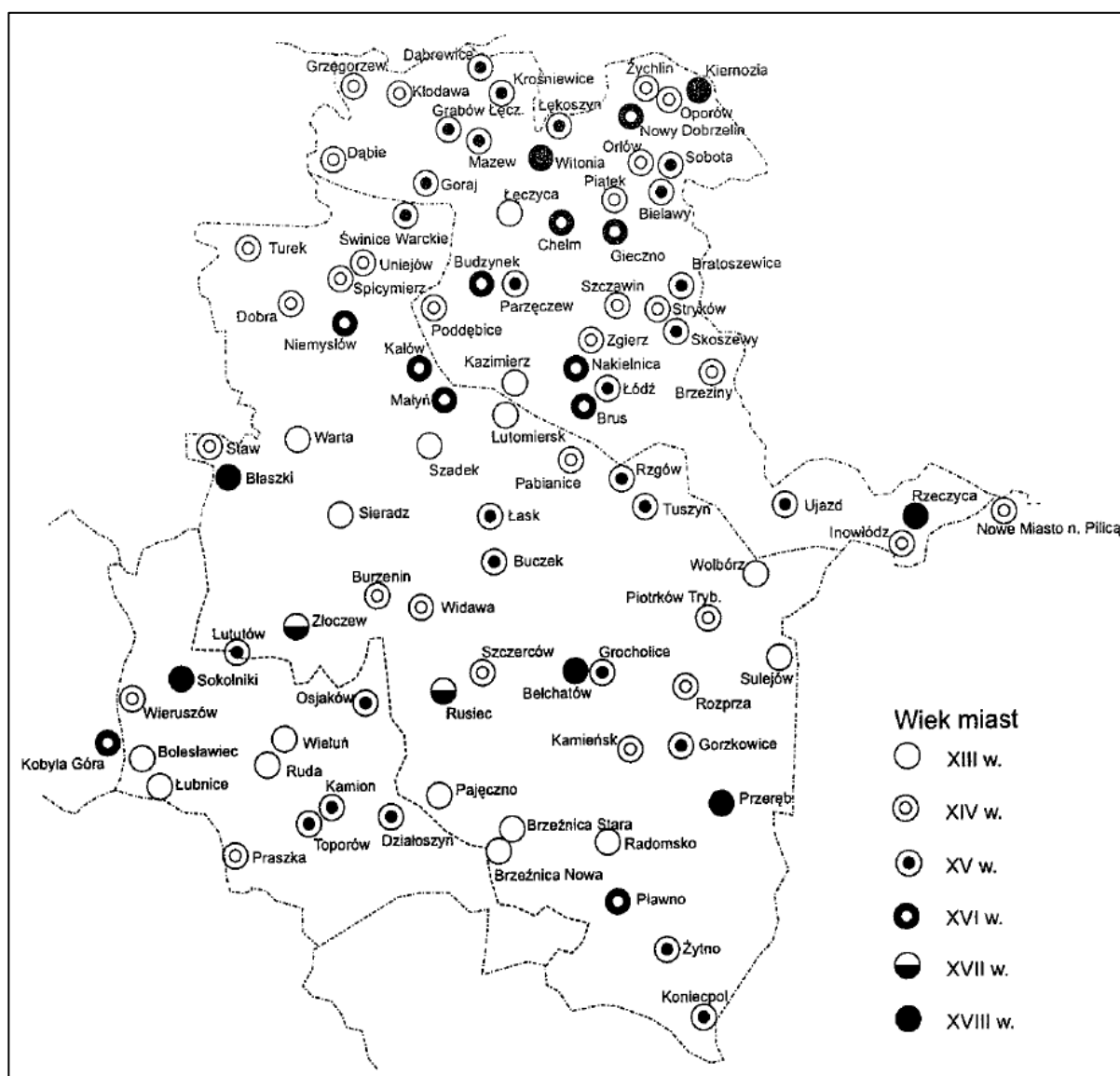
²²⁰ H. Rutkowski, *Trybunał Koronny (1578–1794)*, „Palestra”, nr 10, 1978.

Przemiany administracyjne i akcje lokacyjne od XIII do końca XV wieku miały trwałe konsekwencje dla dalszych dziejów regionu. Nastąpiło wówczas przejście od organizacji kasztelańsko-grodowej do struktury opartej na województwa i powiatach oraz od osad targowych i podgrodzi do miast lokacyjnych. Utrwalił się podział na dwa główne człony historyczne: łączycki i sieradzki. Procesy te były ze sobą ściśle powiązane. Prawne i przestrzenne ramy lokacji miejskich stymulowały rozwój rzemiosła i handlu w warunkach niezależnych od bezpośredniej jurysdykcji monarszej, co prowadziło do kształtowania się stanu mieszczańskiego. Dawne grody i kasztelanie dały początek części najważniejszych ośrodków miejskich, jednak nie wszystkie utrzymały dawną rangę. O powodzeniu miasta decydowały położenie, funkcje polityczne, zaplecze gospodarcze, własność oraz zdolność dostosowania się do nowych warunków prawnych i przestrzennych. Do końca XV wieku ukształtowany został zasadniczy szkielet osadniczo-administracyjny Polski Środkowej, który definiował kierunki dalszego rozwoju w epoce nowożytnej²²¹.

²²¹ Marek Koter, powołując się na twierdzenia Mariusza Kuleszy oraz opracowanie „Miasta polskie w tysiącleciu” wymienił najważniejsze ośrodki protomiejskie na terenie województwa łódzkiego we wczesnym średniowieczu. W tej grupie wskazał zarówno najistotniejsze ośrodki, stolice księstw (Łęczyca, Sieradz) i kasztelanii (Spycimierz, Ruda, Radomsko, Rozprza, Wolbórz, Żarnów, Skrzynno, Biała (Biała Rawska), Łowicz, prawdopodobne stolice kasztelanii (Inowódz, Pajęczno, Brzeziny, Orlów), istotniejsze osady targowe (Bolesławiec, Burzenin, Gorzkowice, Grabów Łęczycki, Kazimierz nad Nerem, Lubnice, Piątek, Piotrków, Sobota, Sulejów, Uniejów, Warta), przedlokacyjne ośrodki miejskie o innym rodowodzie (Jeżów, Lutomiersk, Przedbórz, Szadek), w tym ośrodki o mniejszym znaczeniu (Stara Brzeźnica, Grocholice, Działoszyn). Koter wskazał, że wszystkie te ośrodki otrzymały w późniejszym okresie lokacje na prawie niemieckim. Oprócz tego wymienił również obszerną grupę miast lokowanych w okresie intensyfikacji procesów urbanizacyjnych w XIV oraz zwłaszcza w XV i XVI wieku, które nie posiadały do tej pory dużego znaczenia: Białaczów, Bielawy, Błaszki, Bolimów, Bratoszewice, Brzeźnica Nowa, Buczek, Budziszewice, Budzynek, Dąbrowice, Dmosin, Drzewica, Gieczno, Głowno, Goraj, Kałów, Kamieńsk, Kamion, Kiernoż, Krośniewice, Kutno, Lututów, Łask, Łęgonice, Łódź, Małyń, Mazew, Oporów, Opoczno, Osjaków, Pabianice, Parzęczew, Pławno, Poddębice, Przerąb, Rawa, Rusiec, Rzeczyca, Rzgów, Skierniewice, Skoszewy Stare, Sokolniki, Stryków, Świnice Warckie, Toporów, Tuszyń, Ujazd, Widawa, Wieluń, Wieruszów, Witonia, Zgierz, Złoczew i Żychlin. Spośród wymienionych 88 miast Koter wskazał zbiór 33 miast monarszych, które z najczęściej posiadały najkorzystniejsze uwarunkowania do dalszego rozwoju (Biała (Rawska), Bolesławiec, Bolimów, Brzeziny, Brzeźnica Stara i Nowa, Budziszewice, Burzenin, Dąbrowice, Inowódz, Jeżów, Lutomiersk, Łęczyca, Opoczno, Orlów, Pajęczno, Piątek, Piotrków, Przedbórz, Radomsko, Rawa, Rozprza, Ruda, Rzeczyca, Sieradz, Sulejów, Szadek, Tuszyń, Warta, Wieluń, Wolbórz, Zgierz i Żarnów. Badacz podkreślił również rosnące od XIII wieku znaczenie najprężniejszych ośrodków handlowych, dobrze zlokalizowanych względem sieci komunikacyjnej. Był to Łęczyca (od XVII wieku jeden z ośrodków handlu z kupcami zagranicznymi), Wieluń, Sieradz, Pajęczno, Wieruszów, Bolesławiec, Radomsko (miasta ziem sieradzkiej i wieluńskiej korzystające z przebiegu szlaków z Rusi na Śląsk) oraz inne większe ośrodki- Inowódz, Rawa, Opoczno, Warta, Szadek i Zgierz. Dalej opisuje 11 miast należących od początku do stanu duchownego: Kazimierz nad Nerem, Łęgonice, Łowicz, Łódź, Mazew, Pabianice, Rzgów, Skierniewice, Sobota, Świnice Warckie, Uniejów oraz takie, które przeszły na własność instytucji kościelnych stanowiąc wcześniej własność monarszą lub szlachecką: Biała, Jeżów, Piątek, Sulejów, Tuszyń, Wolbórz, Żarnów, Lubnice, Toporów. Pozostałe 40 lokowanych ośrodków stanowiło własność rycerską, a następnie szlachecką i były to miasteczka o raczej lokalnym znaczeniu. Dość powszechnie zdarzało się, że po uzyskaniu przywileju lokacyjnego do rozmiernienia pełnoprawnego układu miejskiego nie dochodziło wcale lub że miasteczko, które zakładano bez uwzględnienia uwarunkowań gospodarczych szybko karłało lub nie rozwijało się wcale i zachowywało trwale wiejski charakter. M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 139-141.

Czas lokacji (wiek)	Ilość lokacji
XIII	18
XIV	24
XV	30
XVI	11
XVII	2
XVIII	7

5. Lokacje miejskie w czasie w województwach sieradzkim i łęczyckim. Opracowanie własne na podstawie M. Kulesza, Morfogeneza...

6. Rozwój urbanizacji województw sieradzkie i łęczyckiego w okresie przedrozbiorowym. Źródło: M. Kulesza, Morfogeneza...

Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI wieku

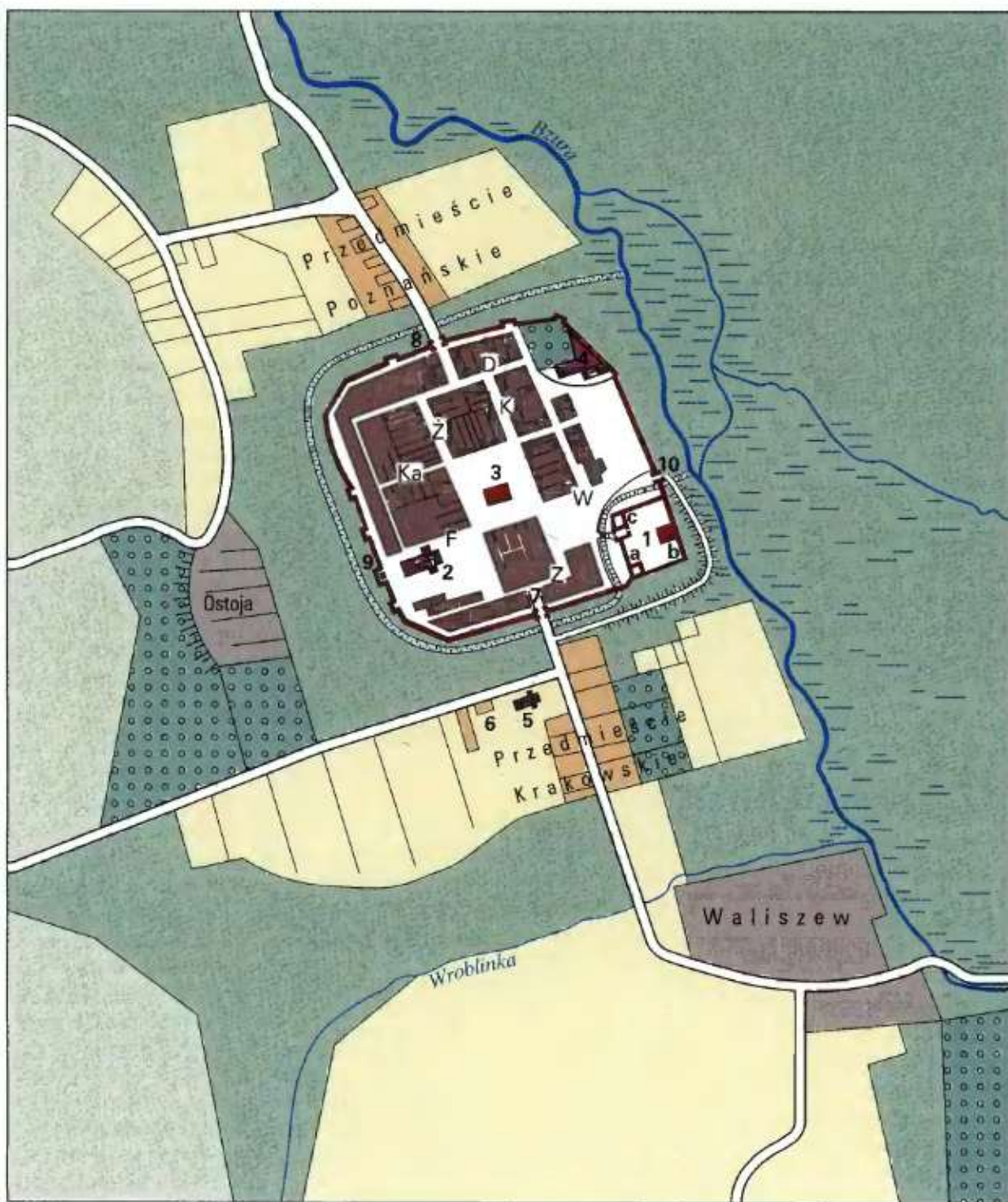
Powiat, ziemia, województwo	Powierzchnia w km ²	Miasto większe	Miasteczko	Razem	Liczba km ² na 1 miasto
Powiat: łęczycki	2343	3	11	14	167
brzeziński	1318	2	6	8	165
orłowski	665	–	5	5	133
Województwo łęczyckie	4326	5	22	27	160
Powiat: sieradzki	2326	3	6	9	258
szadkowski	2228	5	1	6	371
piotrkowski	2117	4	3	7	302
radomszczański	2340	2	5	7	334
Ziemia sieradzka	9011	14	15	29	311
Powiat: wieluński	2443	1	9	10	244
ostrzeszowski	1071	1	5	6	179
Ziemia wieluńska	3514	2	14	16	220
Województwo sieradzkie	12525	16	29	45	278
Razem	16851	21	51	72	234

7. Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI wieku w województwach sieradzkim i łęczyckim, źródło: Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku. Cz. II: komentarz, indeksy.

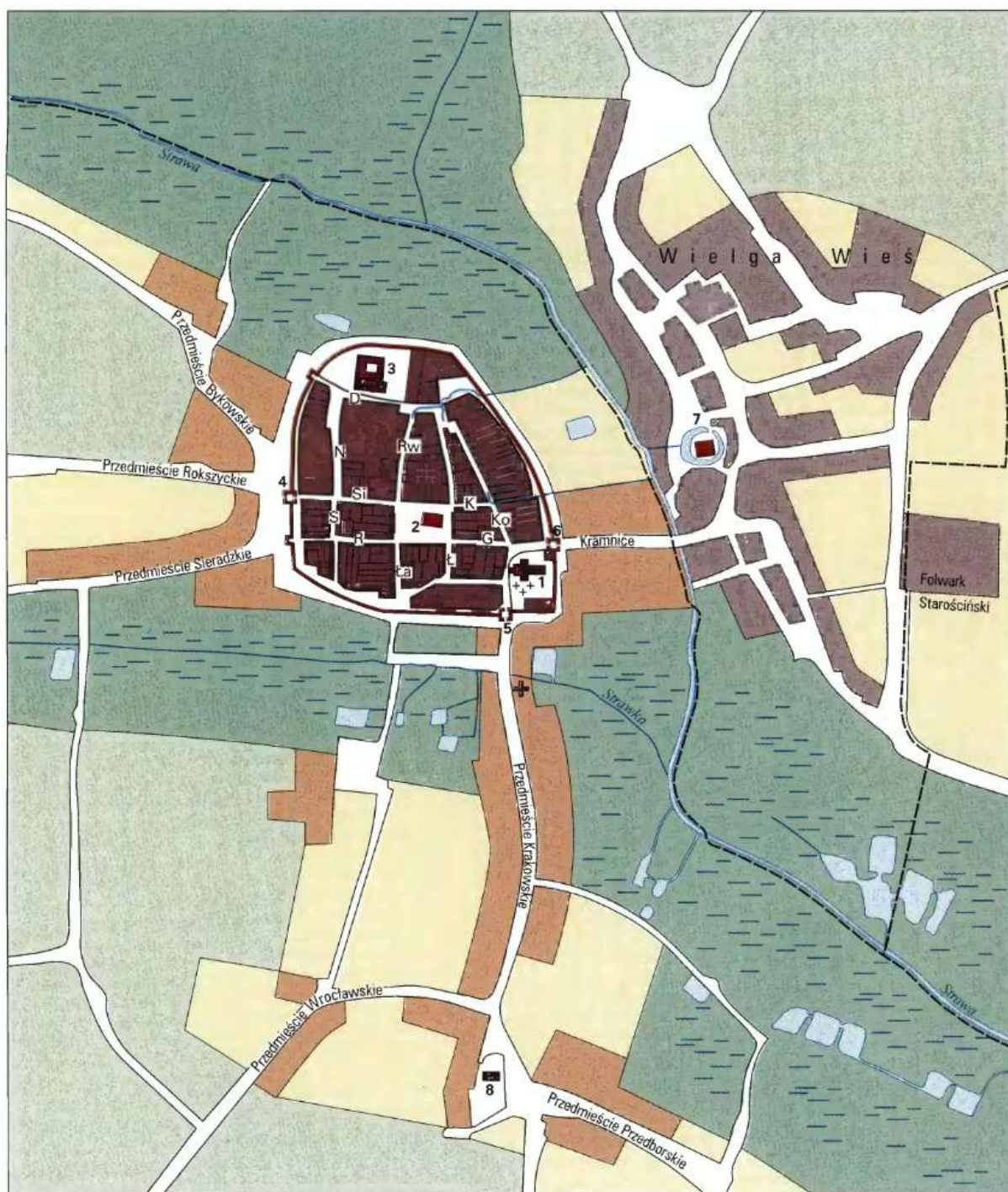
Liczba miast w drugiej połowie XVI wieku

Powiat, ziemia, województwo	Miasta			Razem
	królewskie	duchowne	szlacheckie	
Powiat: łęczycki	5	3	6	14
brzeziński	1	1	6	8
orłowski	–	–	5	5
Województwo łęczyckie	6	4	17	27
Powiat: sieradzki	3	1	5	9
szadkowski	1	2	3	6
piotrkowski	2	4	1	7
radomszczański	3	–	4	7
Ziemia sieradzka	9	7	13	29
Powiat: wieluński	3	0,5	6,5	10
ostrzeszowski	4	–	2	6
Ziemia wieluńska	7	0,5	8,5	16
Województwo sieradzkie	16	7,5	21,5	45
Razem	22	11,5	38,5	72

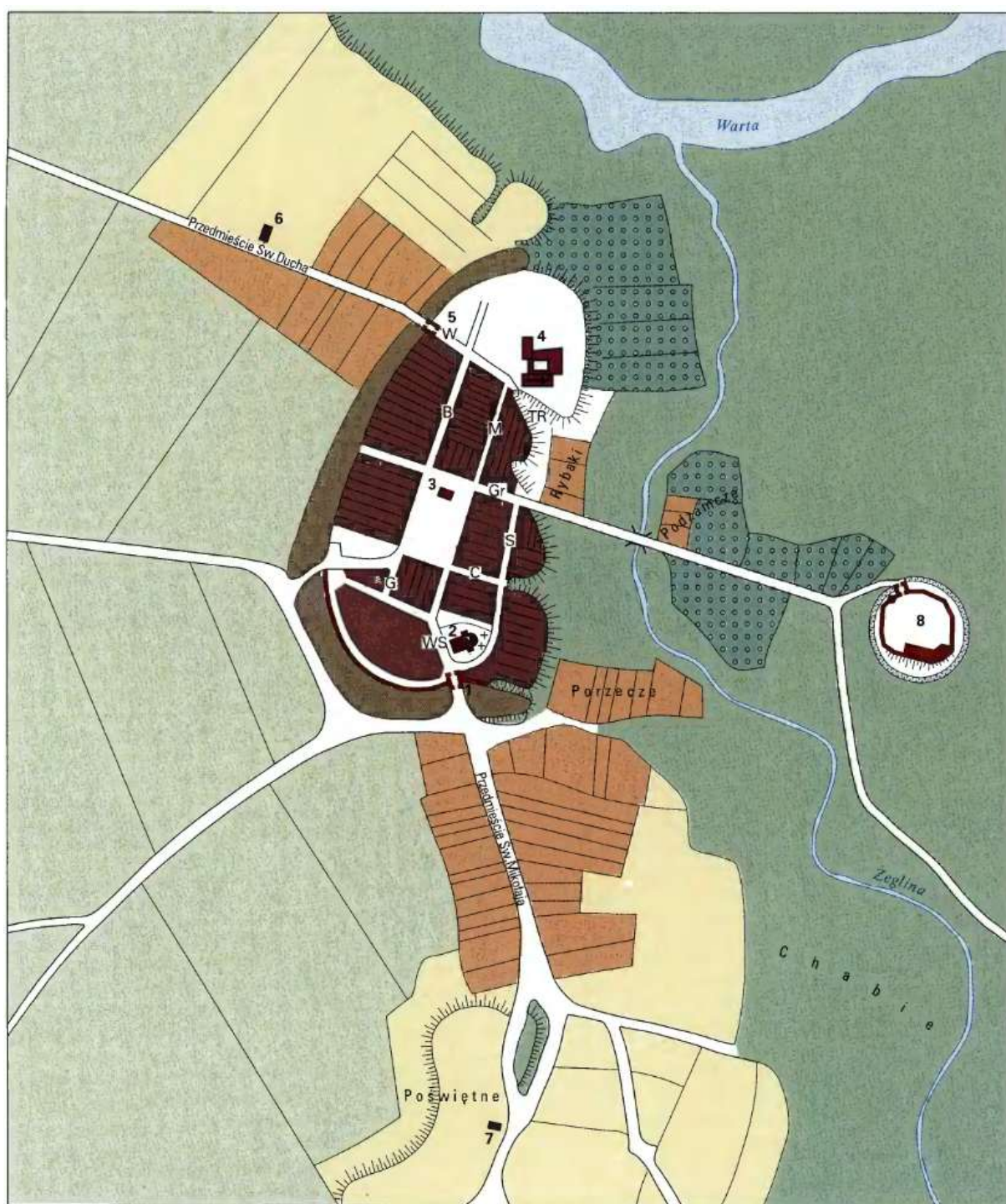
8. Liczba miast w drugiej połowie XVI wieku w województwach sieradzkim i łęczyckim, źródło: Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku. Cz. II: komentarz, indeksy.

9. Rekonstrukcja planu Łęczycy w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.

10. Rekonstrukcja planu Piotrkowa w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.

11. Rekonstrukcja planu Sieradza w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.

12. Rekonstrukcja planu Wielunia w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.

2.4 Okres od połowy XVI do końca XVIII wieku²²²

Wraz z końcem XVI wieku ilość nowych lokacji zaczęła znacząco się zmniejszać. Wszystkie inicjatywy miastotwórcze na terenie Polski Środkowej do końca istnienia Rzeczypospolitej podejmowane były przez stan szlachecki. Z nielicznymi wyjątkami miasteczka wówczas zakładane nie rozwinęły się w poważniejsze ośrodki i nie uzyskały trwałego znaczenia dla sieci osadniczej kraju, a nawet regionu. Struktura miast była już w tym okresie bardzo mocno nasycona środkami zarówno o ugruntowanej pozycji, jak i takimi o znaczeniu lokalnym, tak więc każda kolejna lokacja musiała konkurować z już istniejącymi. Część szlacheckich fundatorów lokowała miasta wyłącznie ze względów prestiżowych lub kierowała się chęcią uzyskania dodatkowych zysków z opłat miejskich, nie zapewniając jednak lokacji silnych podstaw ekonomicznych²²³. Szlachta oraz magnaci w okresie nowożytnym stawali się najsilniejszą politycznie i ekonomicznie warstwą społeczną w Rzeczypospolitej. Jej dominująca rola miała również przełożenie na ilość fundacji architektonicznych oraz urbanistycznych. Warto jednak zaznaczyć, że Wojciech Trzebiński, autor jednego z ważniejszych opracowań poświęconych szlacheckim i magnackim inicjatywom urbanistycznym, prawie wcale nie wspomina o miastach z terenu Polski Środkowej. Przyczyny takiego stanu rzeczy należy dopatrywać się w fakcie, że tereny te zostały już silnie zurbanizowane w okresie średniowiecza i właściwe nie było możliwe skuteczne założenie tam nowego miasta, które mogłoby dobrze prosperować. Jednocześnie struktura własnościowa Polski Środkowej była stosunkowo rozdrobiona i rozbita na własności króla, instytucji duchownych i licznej, najczęściej średniej szlachty. W epoce nowożytnej działalność urbanistyczną prowadzili głównie magnaci, którzy lokowali miasta raczej na obszarach słabiej zagospodarowanych Rzeczypospolitej - na Mazowszu, w Wielkim Księstwie Litewskim oraz na ziemiach ruskich.

O ile do połowy XVI wieku można mówić o stopniowym rozwoju najsilniejszych miast, to wiekach XVII i XVIII Polska Środkowa była miejscem wielu zniszczeń, zwłaszcza w wyniku działań wojennych. Już wcześniej pożary były największym zagrożeniem dla w większości drewnianej zabudowy miast Rzeczypospolitej. Pomimo prób zapobiegania ich powstawaniu poprzez lokowanie korzystających z otwartego ognia gałęzi rzemiosła w oddaleniu od reszty zabudowy, miasta były regularnie przez nie niszczone, czasami nawet kilka razy w ciągu

²²² Niniejszy podrozdział został opracowany w wykorzystaniem fragmentów pracy magisterskiej autora niniejszej rozprawy. K. Szewczyk, *Miasta i miasteczka staropolskich województw sieradzkiego i łęczyckiego. Układy przestrzenne*, niepublikowana praca magisterska napisana pod kierunkiem dr hab. Piotr Gryglewski, prof. UŁ, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019.

²²³ A. Wyrobisz, *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976, s. 178-187; T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne...*, s. 217-252.

jednego stulecia. Z tego też powodu na obrzeżach centr miast, a czasem także na terenie przedmieść, powstawały tzw. dzielnice stodołne, czyli obszary, gdzie umieszczano wszelkie szopy, stodoły oraz rzadziej, spichlerze na zboże i inne towary²²⁴.

Kolejnym elementem mogącym przyczynić się do znacznego pogorszenia kondycji miasta były wszelkie konflikty zbrojne. W omawianym okresie Polska Centralna była miejscem wielu działań wojennych, a do najważniejszych z nich należały: rokosz marszałka wielkiego koronnego Mikołaja Zebrzydowskiego (1606- 1607), tzw. potop szwedzki (1655- 1660), rokosz hetmana polnego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego (1665- 1666) oraz Wielka Wojna Północna (działania na terenie Rzeczypospolitej w okresie 1702 - 1706 r.). Poza tym, osadom miejskim zagrażały również lokalne konflikty pomiędzy szlachtą oraz grupy bandytów i nieopłacanych żołnierzy. Szczególnie mocno związane ze zniszczeniami wojennymi były również wszelkie zarazy, najczęściej rozwijające się w momencie pogorszenia warunków sanitarnych w zrujnowanych wojnami miastach. Po najeździe szwedzkim w połowie XVII wieku wiele miast już nigdy w pełni się nie odbudowało.

Układy urbanistyczne miast Polski Centralnej ukształtowane od XVI wieku do końca okresu przedrozbiorowego wykazywały się wyjątkową trwałością. Tak jak na terenie całego kraju, na opisywanym terytorium nawet w epoce nowożytnej żywe były wzorce średniowiecznej urbanistyki. Z jej rozwiązań jako dobrze sprawdzonych w praktyce, niechętnie rezygnowano, na co z pewnością miała wpływ nieduża skala większości miejscowości, a także lokalna tradycja miernicza pozbawiona zewnętrznych bodźców. O ile plany miast lokowanych w XIII, XIV, czy XV wieku utrzymywały system modułarny, z centralnym rynkiem i parami ulic wychodzącymi z jego z narożników, to późniejsze lokacje charakteryzowało swobodne podejście do tego modelu. Wśród zrealizowanych inicjatyw na omawianym terenie, do prawdopodobnie najciekawszych należy lokacja Złoczewa²²⁵ w ziemi sieradzkiej w początku XVII wieku oraz ponowna lokacja Białaczowa²²⁶ w ziemi opoczyńskiej w końcu wieku XVIII.

Od połowy XVI wieku wraz z przenikaniem renesansowych wpływów architektonicznych w strukturze zabudowy miast sieradzkiego i łęczyckiego zaczęły się przemiany stylistyczne przejawiające się w największym stopniu w przebudowach budowli gotyckich i wznoszeniu nowych obiektów, najczęściej pałaców, zamków i kościołów. W

²²⁴ B. Baranowski, *Życie codzienne...*, s. 17-18.

²²⁵ Z. Szczerbik, *Złoczew i okoliczne wsie od II połowy XVI wieku do 1793 roku*, [w:] Monografia Złoczewa, red. Z. Włodarczyk, Złoczew 2017; J. Milczarek, *Złoczew w XVI-XVIII wieku*, [w:] Między północą a południem..., op. cit.; Monografia Złoczewa, red. Z. Włodarczyk, Złoczew 2017; E. Bąbka, *Z działalności budowlanej Jerzego Hoffmana na terenie sieradzkiego, wieluńskiego i łęczyckiego*, [w:] Między północą, a południem..., op. cit.

²²⁶ M. Milecka, *Białaczów- Małe miasto z wielką perspektywą* [w:] Miasto z widokiem na wieś. Materiały sesji naukowej Warszawa, 22-23 maja 1997, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1998, s.73-88.

nielicznych miastach powstawała nowa murowana lub drewniana zabudowa mieszkalna. Działania te nie przyjęły jednak formy gwałtownej rewolucji, a raczej zachowawczej ewolucji organicznej przez konserwatywne podejście szlachty, której przedstawiciele stanowili większość fundatorów nowych realizacji. Założenia renesansowej i wczesnobarokowej urbanistyki były sporadycznie wprowadzane w przestrzeń opisywanych. Przykłady zamykania fasadami kościołów osi ulic w Łasku, Brzezinach, Piotrkowie czy Żychlinie to oczywiste odniesienia do założeń architektury i urbanistyki doby nowożytnej, a także efekt wpływu planistów jezuickich²²⁷. Do rozpowszechniania nowoczesnych rozwiązań architektonicznych przyczyniali się najzamożniejsi fundatorzy - królowie, magnaci i wysokie duchowieństwo. To postaciom takim jak Zygmunt Stary budujący zamek w Piotrkowie, Jan Łaski fundujący kolegiatę w rodzimym Łasku, czy Kasper Denhoff, który przebudował zamek w Bolesławcu, zawdzięczamy realizacje najszerzej oddziałujące lub czerpiące z najbardziej aktualnych wzorców.²²⁸ Zamek królewski w Piotrkowie rozpoczął na pewien okres renesans dworu w typie wieży rycerskiej, a kolegiata w Łasku była jednym z najwcześniejszych przedjezuickich przykładów sprzężenia fasady kościoła z osią ulicy wychodzącej z rynku. Zamki w Łęczycy, Wieluniu, Wolborzu i Bolesławcu z inicjatyw wojewodów, starostów, kasztelanów i biskupów przybierały formy prestiżowych rezydencji²²⁹. Rozwinęła się obecna już w średniowieczu świadomość ideowego wydziwisku powiązań dominant architektonicznych i ich form w strukturze urbanistycznej. Ekspozycja kościołów na wzniesieniach i dobudowywanie do nich kaplic przy najważniejszych arteriach komunikacyjnych była zabiegiem powszechnie stosowanym np. w kościołach parafialnych w Brzezinach, Wieluniu czy Poddębicach²³⁰. Istniejące kościoły gotyckie otrzymywały nowe elewacje wieńczone dekoracyjnymi szczytami, a na przedmieściach miast i w centrach miast fundowano nowe klasztory najczęściej, franciszkanów, bernardynów i jezuitów.

²²⁷ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku, t. II*, Warszawa 1980, s. 65; T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne...*, s. 233; P. Filipowicz, M. Filipowicz, *Wyniki badań architektonicznych kościoła pw. Podwyższenia Świętego Krzyża w Brzezinach, realizowanych w latach 2014, 2018*, [w:] Brzeziny i region. Przeszłość w narracji interdyscyplinarnej, Brzeziny-Łódź 2019, s. 71-87.

²²⁸ T. Jakimowicz, "Turris Pyotrkoviensis" pałac Zygmunta I, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t.17, 1972, z. 1, s. 21-40; T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI*, Warszawa 1979; L. Kajzer, *Łask, Łopatki ...*; A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Z badań pałacu Kacpra Denhoffa w Ujeździe koło Tomaszowa Mazowieckiego*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej*, t. 3. *Sztuka nowożytna i nowoczesna*, Łódź 2007, s. 9-18.

²²⁹ E. Kubiak, *Zamek w Wolborzu...*, s. 15-50; E. Kubiak, *Tradycja, historia, nowoczesność. Rezydencje biskupa Hieronima Rozdrażewskiego w Subkowach, Raciążku i Wolborzu w latach 1582-1600*, [w:] *Rzeczpospolita domów. Zamki, dwory i pałace*, red. K. Krawiec-Złotowska, Słupsk 2008, s. 210-219; E. Kubiak, *Rezydencje biskupów włocławskich w okresie nowożytnym*, Łódź 2010.

²³⁰ P. Gryglewski, *Między doczesnym domostwem...*, s. 267-275.

W drugiej połowie XVIII wieku w Wolborzu powstała nowa rezydencja biskupów kujawskich w typie *entre cour et jardin* z obszernym ogrodem i zwierzyńcem, znacznie oddalona od miasta. Rezydencje właścicieli miast już wcześniej wiązano z przestrzenią urbanistyczną, zazwyczaj lokując je prostopadle do najważniejszych dróg, a także na zamknięciu ulic przyrynkowych, czasem nadając przy tym rynkom reprezentacyjny charakter jak np. w Działoszynie. Przemiany te dobrze obrazują sytuację społeczną i polityczną pierwszej Rzeczypospolitej. Najbardziej aktywnymi fundatorami w Sieradzkim i Łęczyckim była szlachta i magnateria oraz wysokie duchowieństwo, co wyraźnie kontrastowało z ograniczoną liczbą inicjatyw monarszych oraz mieszczańskich. Szczególnie widoczne jest to w zestawieniu z bryłami ratuszy, które miały zazwyczaj skromne formy. Nieliczne wyjątki stanowiły pod tym względem budowle w trybunalskim Piotrkowie czy Wolborzu. Mecenat mieszczański przejawiał się głównie w finansowaniu modernizacji i doposażaniu lokalnych kościołów oraz klasztorów, które w życiu miast pełniły bardzo ważną rolę religijną, kulturalną i społeczną. Przemiany architektury domów miejskich są trudne do przenalizowania ze względu na nieliczne zachowane obiekty i skromne przekazy ikonograficzne. Murowane kamienice mieszczańskie występowały bardzo rzadko, a reszta drewnianej zabudowy była mniej trwała i narażona na pożary. Do czasów obecnych przetrwał, najcenniejszy w województwie, duży zespół XVII i XVIII wiecznej zabudowy w Łowiczu, który stanowi ewenement na skalę regionu. Zachowana zabudowa jest świadectwem złotego wieku prymasowskiego miasta, którego pozostałością są liczne murowane domy miejskie oraz kościoły o wysokiej klasie artystycznej. W zakresie wieku i wartości zabudowy niewiele ustępuje Łowiczowi Piotrków (obecnie Piotrków Trybunalski), o nieco mniej złożonym rozplanowaniu, ale również nasyconym licznymi zabytkami z okresu przedrozbiorowego.

Zasygnalizowane już wcześniej współistnienie form tradycyjnych i nowoczesnych (gotyckich z renesansowymi, późnorenesansowych i manierystycznych z barokowymi) jest odbiciem kulturalnej atmosfery epoki i dość konserwatywnych gustów artystycznych mieszkańców Rzeczypospolitej. To charakterystyczne szczególnie dla XVI i XVII wieku zjawisko jest określane mianem „nieantagonistycznego dualizmu”, który objawiał się oddziaływaniem równoległe wpływów struktur cechowych reprezentujących przestarzałe nurty i działalności zagranicznych artystów wprowadzających nowe rozwiązania²³¹. Tak więc miasta planowano tak, jak budowano dwory, czyli „podług nieba i zwyczaju polskiego”.

²³¹ E. Bąbka, op. cit., s. 111.

Proces przemiany obrazu polskich miast rozpoczął się pod koniec XVIII wieku, kiedy to koniecznymi dla ratowania sytuacji w państwie reformami planowano objąć również miasta. Jeszcze w XVIII wieku dla niektórych miast królewskich zostały przygotowane plany regulacji, opracowane przez mierniczych królewskich²³². Proces ten nie został zakończony z powodu upadku państwa w trakcie III rozbioru, jednak podejmowane pod koniec istnienia Rzeczypospolitej próby, miały swoją kontynuację w postaci dalszych przemian, które odbywały się już w XIX wieku, w ramach zmieniających się struktur administracyjnych i granic politycznych. Okres od XVI do XVIII wieku to także etap rozwoju kartografii i grafiki, dzięki której upowszechniały się pierwsze widoki pejzażowe miast regionu, które stanowią najstarsze źródła ikonograficzne dla dziejów miast. Do najcenniejszych i najczęściej reprodukowanych należą widoki Łowicza i Piotrkowa. Pierwsze przedstawienie Łowicza pochodzi z VI tomu dzieła Georga Brauna i Franza Hogenberga „Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber sextus” wydanego w 1618 r. w ramach serii Civitates Orbis Terrarum i przedstawia miasto w jednym z najważniejszych momentów jego rozwoju²³³. Widok Piotrkowa znajduje się natomiast na miedziorycie zamieszczonym w księdze Samuela Pufendorfa „De rebus a Carolo Gustavo Sueciae rege gestis” wykonanym na podstawie szkicu Erika Dalhberga z 1657 roku, przedstawiającego panoramę miasta od strony południowo zachodniej w trakcie szwedzkiego oblężenia. Wśród licznych szkiców Dalhberg przygotował również widok zamku prymasowskiego w Łowiczu, również z okresu Potopu.

²³² H. Rutkowski, *Piotrków...*, s. 91.

²³³ Widoki miast polskich w Civitates Orbis Terrarum, w tym Łowicza, były tematem pracy licencjackiej autora niniejszej rozprawy doktorskiej. K. Szewczyk, *Portret miasta na przełomie XVI i XVII w. na przykładzie wybranych wizerunków z dzieła „Civitates Orbis Terrarum”*, niepublikowana praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr hab. Piotr Gryglewski, prof. UŁ, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017. Widokiem Łowicza zajmował się zwłaszcza Zdzisław Kryściak: Z. Kryściak, *Łowicz w atlasie najznamienitszych miast*, „Roczniki Łowickie”, t. IX, 2012; Z. Kryściak, *Opis Łowicza w „Civitates orbis terrarum”*, „Roczniki Łowickie”, t. 1, 2003.

13. Plan regulacji Piotrkowa z 1786 r. autorstwa Dominika Merliniego. APPT, sygn. 48/191/0/-/2310

15. Łowicz na widoku z lat 1606-1608 z *Civitates Orbis Terrarum*. Źródło: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/braun1618bd6/0164/image.info>

16. Widok i plan otoczenia zamku w Łowiczu z 1657 r. autorstwa Erika Dahlberga. Źródło: <https://polona.pl/item-view/df2d4484-bd4d-46a4-beb2-04af327da73d?page=145>

17. Polska na mapie Johna Speed'a z 1626 r. Źródło: <https://polona.pl/item-view/7844c9fd-d077-489a-ba54-b7ed8c5b0620?page=0>

2.5 Lata 1793-1807- Prusy Południowe i kolonizacja fryderycjańska²³⁴

Po przeprowadzonym w 1793 roku II rozbiorze, Królestwo Prus przejęło kontrolę nad terenami obejmującym większą część ziemi łęczyckiej, sieradzkiej, wieluńskiej oraz rawskiej i włączyło je do prowincji tzw. Prus Południowych, a następnie przystąpiło do porządkowania nowych nabytków terytorialnych, w tym także miast. W ramach nowego podziału administracyjnego, rząd pruski utworzył departament łęczycki, wkrótce przemianowany na piotrkowski ze względu na lepszą sytuację Piotrkowa i możliwości pełnienia przez to miasto funkcji stołecznej. W tym czasie granica pomiędzy Prusami, a Rzeczpospolitą została ustalona wzdłuż rzeki Pilicy. W Prusach Południowych nie znalazły się w ten sposób tereny wokół Opoczna, a podział ten został utrwalony już po trzecim rozbiorze, kiedy zapiliczańskie ziemie stały się częścią Galicji Zachodniej, czyli prowincji w granicach Cesarstwa Austriackiego.²³⁵ W roku 1786 doszło do rewizji podziału administracyjnego pruskiego terytorium - ziemie łęczycką oraz rawską włączono do departamentu warszawskiego, a ziemie sieradzką i wieluńską do kaliskiego. W ramach nowych struktur administracyjnych wyznaczono również nowe powiaty - zgierski oraz warcki²³⁶. Rząd pruski dokonał także sekularyzacji własności duchownych, przejmując dotychczasowe posiadłości arcybiskupów gnieźnieńskich, biskupów kujawskich i innych instytucji kościelnych. W ten sposób własnością rządową stały się m.in. miasta Łowicz, Skierniewice, Wolbórz, Pabianice, Łódź, Grocholice, Jeżów, Łęgonice, Piątek, Rzgów, Sulejów czy Uniejów²³⁷.

Do jednych z największych przedsięwzięć tego okresu należała regulacja rozlewisk Bzdury i fortyfikacja Łęczycy²³⁸. W zakresie planistyki szczególnie zwraca uwagę działalność władz pruskich w ramach zakładania nowych osad, realizowana się w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej²³⁹. Miała ona dwa zasadnicze cele. Po pierwsze zagospodarowanie nieużytkowanych, w szczególności silnie zalesionych i bagnistych obszarów, a po drugie zaludnienie ich lojalnymi wobec władzy niemieckojęzycznymi protestantami, co w efekcie miało przynieść większą integrację gospodarczą oraz kulturową nowych ziem z resztą państwa. Na terenach dawnej Rzeczpospolitej istniały już wcześniej w XVI i XVII wieku tzw. osadnictwo holenderskie, lub olenderskie/olęderskie, polegające na zasiedlaniu podmokłych

²³⁴ Podrozdziały 2.5 i 2.6 w dużym stopniu został oparty na nieopublikowanym dotąd artykule autora niniejszej rozprawy. K. Szewczyk, „Urbanistyka XIX wiecznych osad tkackich, a starsze miasta w regionie łódzkim”.

²³⁵ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 143.

²³⁶ Ibidem, s. 143.

²³⁷ Ibidem, s. 143-144.

²³⁸ S. Zajączkowski, op. cit., s. 94; A. Tomczak, op. cit., s. 2-7.

²³⁹ K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku*, Łódź 2013, s. 77-86.

terenów dorzeczy Wisły oraz Warty przez przybyszów z Niderlandów²⁴⁰. W XIX wieku osadami „olęderskimi” nazywano już potocznie wszystkie osady zakładane na zmeliorowanym lub wcześniej niedostępnym z innych powodów terenie, bez względu na narodowość ich założycieli²⁴¹.

Na przełomie XVIII i XIX wieku okolice Zgierza i Łodzi były znacząco zalesione, a istniejące miasteczka raczej niewielkie i mało ludne. W latach 1800-1807 osadnicy niemieccy założyli na tym terenie kilka wsi, m.in. Wiączyń Górny i Dolny, Olechów, Augustów oraz Nowosolną. Ich mieszkańcy pochodzili z objętych kryzysem, przeludnionych regionów południa Niemiec. Pruska administracja otwierała przed wieloma zdesperowanymi rolnikami perspektywę nowego życia na terenie prowincji Prus Południowych, utworzonej z centralnych ziem Rzeczypospolitej. Koloniści porzucali swoje gospodarstwa w rodzinnych miejscowościach i w zorganizowanych przez władze lub prywatnych organizatorów ekspedycjach wyruszali na tereny Prus Południowych, gdzie poza przydziałem ziemi, otrzymywali od państwa wsparcie w postaci bezpośredniego finansowania, okresu wolnizny (po zakończeniu której mieli odprowadzać czynsz), przydziału potrzebnych narzędzi czy zwolnienia ze służby wojskowej. Osadnicy trudnili się początkowo wyrębem lasów, a następnie na działkach wyrwanych puszczy uprawiali ziemię²⁴².

Od istniejących wsi i miasteczek na terenie centralnej Polski, nowe kolonie odróżniały regularne układy, wytyczane według ściśle określonego planu, a także wyznaczona przepisami forma zabudowy. Domy miały mieć murowany fundament, komin i palenisko. Początkowo dopuszczano konstrukcję drewnianą, ale ostatecznie władze nakazywały budowanie w konstrukcji szachulcowej, rzadko stosowanej wcześniej na terenie centralnej Polski²⁴³. Większość osad miała liniowy plan, jednak wyjątkiem pod tym względem była Nowosolna (pierwotnie Neu-Sulzfeld) o formie przypominającej gwiazdę, osiągniętej poprzez wytyczenie ośmioramiennego skrzyżowania dróg²⁴⁴. Wszystkie kolonie zachowywały wierną regularność względem pierwotnych projektów, a ich plany nie ulegały deformacji poprzez dostosowywanie ich do warunków terenowych. Fala kolonizacji pruskiej, mimo iż nastawiona na germanizację zdobytych terenów, wprowadzała nową, opartą o racjonalistyczną myśl, jakość w projektowaniu przestrzeni. O ile nie były to ośrodki o charakterze miejskim to ich powstanie

²⁴⁰ K. P. Woźniak, *Pruskie wsie liniowe w okolicach Łodzi i ich mieszkańcy w początkach XIX wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis Folia Geographica Socio-oconomica”, z. 21, 2015, s. 21-75.

²⁴¹ K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie...*, s. 12.

²⁴² Ibidem, s. 83-88.

²⁴³ Ibidem, s. 87-88.

²⁴⁴ Obszerniejsza bibliografia dotycząca Nowosolnej w: K. Szewczyk, T. Kroc, *Gwiazdzisty plan Nowosolnej – zarys historii i współczesne problemy konserwatorskie*, „Builder”; nr. 303, 2022, s. 48-51.

zwiastowało nadejście nowego nurtu w planowaniu miast i osad oraz wyznaczało pewien standard dla przyszłych osad rękodzielniczych realizowanych przez władze polskie²⁴⁵. Okres władz pruskich spowodował, że terytorium Polski Środkowej stało się znanym miejscem migracji osadników niemieckich, co w przyszłości ułatwiło sprowadzenie potrzebnych rzemieślników i fabrykantów²⁴⁶.

2.6 Osady rękodzielnicze w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim

Po pokoju w Tylży, podpisanym w 1807 r., centralna Polska została włączona do Księstwa Warszawskiego, w związku z czym niemieccy osadnicy osadzeni niedawno w miastach oraz nowo powstałych koloniach stracili protekcję władz pruskich. W granicach księstwa znalazły się zarówno ziemie drugiego i trzeciego zaboru pruskiego, jak i zapaliczańskie ziemie wraz z Opoczmem, znajdujące się wcześniej pod zaborem austriackim. Po utworzeniu księstwa nie zaszły znaczące zmiany w podziale administracyjnym ustalonym za rządów pruskich, za wyjątkiem utworzenia departamentu radomskiego, do którego został włączony powiat opoczyński²⁴⁷.

Trudną sytuację niemieckich osadników pozbawionych protekcji rządu pruskiego wykorzystał Ignacy Starzyński, właściciel kilku wsi w powiecie zgierskim, między innymi Ozorkowa. W 1807 r. nakłonił on grupę niemieckich sukienników i szewców z Dąbia nad Nerem, sprowadzonych tam jeszcze przez rząd pruski, do osadzenia się właśnie w Ozorkowie, w którym utworzył miasteczko rękodzielnicze²⁴⁸. Pomiędzy rzemieślnikami, a właścicielem dóbr została podpisana umowa, regulująca najistotniejsze kwestie organizacyjne pomiędzy stronami. W pierwszej fazie rozwoju zabudowa Ozorkowa koncentrowała się obręb głównego traktu wiodącego przez miasteczko oraz wokół placu kościelnego. Starzyński wydzierżawił sukiennikom, wytyczone przez mierniczego Karola Dornsteina, działki pod budowę domów oraz nadziały łąk i ziemi pod uprawę, pilnując jedynie porządku linii zabudowy oraz kwestii wpływających na bezpieczeństwo pożarowe osady, takich jak obowiązek murowania kominów z cegły czy krycia domów gontem lub dachówką²⁴⁹. W 1815 r. Ozorków posiadał już ponad 1800 mieszkańców, przerastając pod względem liczby ludności najbliższe miasta, czyli Łódź i Zgierz. W 1816 roku, osadzie zostały nadane prawa miasta prywatnego i z tego roku pochodzi

²⁴⁵ K. P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie...*, s. 78.

²⁴⁶ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 144.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ W. Wunsz, *Ewangelicy w Dąbiu i okolicach*, [w:] Dąbie. Miasto wielu kultur, red. Hanna Siweszczakowska, Warszawa 2020, s. 51.

²⁴⁹ P. A. Górny, *Przemysł starszy od miasta*, Ozorków 2014, s. 7-9; M. Czochoński, G. Kowalski, *Geodezja w początkach Królestwa Polskiego*, Łódź 2014, s. 194.

też zachowany plan miasta autorstwa Augusta Wilhelma Dornsteina. Główny rynek Ozorkowa ma na nim kształt zbliżony do kwadratu, którego południowy bok został częściowo zniekształcony przez istniejący trakt z Łęczycy do Piotrkowa, przecinający w tym miejscu miasto. Ze środka północnej krawędzi rynku odchodzi ulica poprzeczna, łącząca się prostopadłe z kolejną ulicą, tworząc tym samym jedyną przestrzeń zabudowy poza obrębem głównej osi miasta. W narożniku rynku, przy szerokiej arterii odchodzącej na południowy zachód, zlokalizowany jest, ustawiony frontem od osi ulicy, kościół katolicki, co nadaje mu walorów ekspozycyjnych. Arteria na południowym wschodzie zakończona jest kolejnym rynkiem, tym razem trójkątnym, z którego ramion oraz wschodniego boku odchodzą cztery drogi. Przy trójkątnym rynku zlokalizowany jest kościół ewangelicki, podobnie jak katolicki zlokalizowany przy głównym trakcie i wzdłuż jego osi. Plan ten zakłada pewien kompromis pomiędzy regularnym rozplanowaniem, a dostosowaniem przestrzeni do istniejących uwarunkowań. Mimo, że projektowana przestrzeń nie jest wyraźnie rozdzielona na część „starą” oraz „nową”, to widoczna jest pewna dbałość planisty o aspekty reprezentacyjne i widokowe. Istotnym elementem kompozycji jest również trójkątny plac rozchodzący się na cztery drogi, którego forma pozwala doszukiwać się analogii w barokowym planowaniu²⁵⁰.

Sprowadzenie do Ozorkowa sukienników było pierwszą inicjatywą tego typu na omawianym terenie, rozpoczętą jednak w niespokojnych czasach wojen napoleońskich. Warto zauważyć, że było to przedsięwzięcie prywatne i do pewnego stopnia prekursorskie, tak więc przyjęte rozwiązania planistyczne cechuje pewna indywidualność. Kolejne osady sukiennicze na gruntach prywatnych powstawały w Brzezinach (1815), Aleksandrowie (1817), Konstantynowie (1821), Tomaszowie (1823) oraz Zduńskiej Woli (1825)²⁵¹. W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego próby uprzemysłowienia kraju nie znajdowały jeszcze odpowiednich warunków polityczno-gospodarczych, pozwalających na ich trwałe i skuteczne wdrożenie, gdyż ze względu na unię personalną z Królestwem Saksonii to silniejszy partner pełnił rolę producenta kluczowych dóbr²⁵².

W 1815 r., w wyniku ustaleń Kongresu Wiedeńskiego, ziemie Polski Środkowej stały się częścią Królestwa Polskiego zależnego od Rosji i połączonego z nią unią personalną. W granicach tzw. Kongresówki nie znalazła się, pozostała w granicach Królestwa Prus, Wielkopolska, pełniąca od XVII wieku funkcję zaplecza produkcji sukienniczej w Polsce.

²⁵⁰ Por.: O. Sosnowski, *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Warszawa 1930, s. 28-30.

²⁵¹ P.A. Górny, op. cit., s. 14-15.

²⁵² W. Ostrowski, *Świetna karta...*, s. 16.

Nowy przebieg granic oraz izolacja celna Rosji od krajów zachodnich sprawiła, że na omawianym obszarze powstały dogodne warunki dla rozwoju rodzimego przemysłu, a szczególnie produkcji sukna²⁵³. Lokalny protekcyjizm wynikający z wysokich cef wwozowych, otwarcie na rynki wschodnie oraz słabe jeszcze uprzemysłowienie Imperium Rosyjskiego były czynnikami, na których swój plan uprzemysłowienia Królestwa Polskiego opierał prezes Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu - książę Ksawery Drucki-Lubecki, który pełnił tą funkcję od 1821 roku²⁵⁴. Wacław Ostrowski wskazywał w 1949 roku, że przygraniczne obszary województw kaliskiego i mazowieckiego posiadały łatwy dostęp do wyspecjalizowanych rzemieślników z Wielkopolski i krajów niemieckich. Tego samego mechanizmu dopatrywał się we wcześniejszej emigracji po wojnie trzydziestoletniej sukienników czeskich i śląskich do miast przygranicznych Rzeczypospolitej, zwłaszcza na terenie Wielkopolski. Według Ostrowskiego, poza gwarantowanymi przez prywatnych właścicieli ziemskich i rząd korzystnymi warunkami ekonomicznymi, dodatkowym czynnikiem wpływającym korzystnie na chęć osiedlania się na terenach centralnej Polski przez zagranicznych sukienników, było również istniejące dotychczasowe osadnictwo niemieckie²⁵⁵.

Kolejną inicjatywą prywatną związaną z utworzeniem osady sukienniczej był Aleksandrów, założony pomiędzy 1816 a 1818 rokiem na terenach wsi Brużycy i Wierzbno przez Rafała Bratoszewskiego, sędziego pokoju powiatu orłowskiego²⁵⁶. Osadę charakteryzowała wysoka regularność planu, rozmierzonego w obrębie skrzyżowania traktów łączących Łęczycę z Łodzią i Zgierz z Lutomierskiem, możliwa dzięki dotychczas słabemu zagospodarowaniu terenu. Na planie Bernarda Schuttenbacha z 1821 roku, dwie główne przestrzenie miasteczka - kwadratowy, reprezentacyjny rynek z wydzielonym szpalerami drzew skwerem oraz targowisko zlokalizowane zostały po dwóch stronach skrzyżowania wspomnianych wcześniej traktów. Działki mieszkalne usytuowane zostały głównie przy rynku oraz uliczkach poprzecznych do drogi Lutomiersk-Zgierz, a w oddaleniu od niego wytyczono działki rolnicze. W południowym narożniku rynku wyznaczono niewielki, prostokątny placyk, przy którym zlokalizowany został kościół katolicki oraz zajazd. W późniejszych latach zbudowano przy nim również jatki (1829), a w nieznacznym oddaleniu, już przy samym rynku, ratusz (1824)²⁵⁷. W 1828 roku, w północnym narożniku rynku powstał kościół ewangelicki²⁵⁸.

²⁵³ W. Ostrowski, *Świetna karta...*, s. 23-33; G. Missalowa, *op. cit.*, s.15-16.

²⁵⁴ W Ostrowski, *Świetna karta...*, s. 16.

²⁵⁵ Ibidem, s. 23-33.

²⁵⁶ H. Tukaj, J. Wróbel, *Aleksandrów Łódzki. Zarys dziejów 1816-1948*, Aleksandrów 1992, s. 7.

²⁵⁷ Ibidem, s. 11-14.

²⁵⁸ Ibidem.

Cmentarz zlokalizowany został w oddaleniu od centrum, co ważne, założono również rezerwę gruntu, umożliwiającą jego rozbudowę. Aleksandrów z pierwszych lat istnienia prezentuje się jako miasteczko wzorcowe, na miarę ambicji jego właściciela. Posiadało uporządkowany plan, przestrzenie publiczne podzielone pod względem funkcjonalnym, najważniejsze obiekty użyteczności publicznej w reprezentacyjnej szacie architektonicznej oraz odpowiednią infrastrukturę. Kompleksowość tego założenia zdecydowanie wyróżniała je nie tylko na tle starszych miejscowości, ale nawet wśród innych osad sukienniczych²⁵⁹.

Następną prywatną osadą był Konstantynów, który został założony na gruntach wsi Żabice Wielkie w 1821 r. przez Mikołaja Krzywica-Okołowicza²⁶⁰. Założeniu nadano, identyczną jak w Aleksandrowie, orientację regularnego układu ulic opartego o skrzyżowanie traktów z Łodzi do Lutomierska oraz prowadzącej do miasta o północy drogi ze Zgierza, która na południu miasteczka odbijała prostopadle w kierunku Pabianic²⁶¹. Obydwie drogi krzyżowały się pośrodku kwadratowego reprezentacyjnego placu, wpadając do niego poprzez środki pierzei, co skutkowało powstaniem czteropolewego układu rynku, jak w Nowym Mieście w Zgierzu. Główną oś komunikacyjną Konstantynowa stanowił pierwszy z wymienionych traktów i to przy nim, przy zachodnim krańcu miasta, rozplanowany został drugi plac - prostokątne targowisko, o znacznych rozmiarach około 12 ha, służące obsłudze jarmarków. Ulice poprzeczne względem głównej osi, tworzące dziś ortogonalny układ urbanistyczny miasta, zostały wytyczone w kolejnych dekadach XIX wieku.

Osobną grupę stanowią osady rządowe - Zgierz, Łódź i Pabianice, lokowane w istniejących miastach w pewnym oddaleniu od ich starych centr²⁶². Pierwszym dokumentem, który regulował warunki osiedlania się w nowych osadach była tzw. umowa zgierska z 1821 r. Dotyczyła ona rozplanowania Nowego Miasta w Zgierzu i stanowiła następnie podstawę dla podobnych dokumentów sporządzanych dla innych ośrodków sukienniczych - Łodzi, Dąbia, Przedcza i Gostynina²⁶³. Dokument dopuszczał możliwość budowania nowych domów z drewna na kamiennym fundamencie, jednak po wzniesieniu miejskiej cegielni nakazywał budowę domów w całości murowanych, przynajmniej przy głównych ulicach i krytych dachówką. Dla pierwszych osadników drewno na budowę domów miało być wydawane bezpłatnie z obszernych lasów rządowych, a cena cegieł była z góry określona. Głównym

²⁵⁹ M. Czochoński, G. Kowalski, op. cit., s. 214.

²⁶⁰ G. Missalowa, op. cit., s. 42.

²⁶¹ S. Ciesielska, D. Rycerz, M. Pabich, op. cit. s. 96-97.

²⁶² H. Jaworowski, *Łódź*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja- miasta historyczne*, Warszawa 1986, s. 307-308.

²⁶³ Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta miasta Łodzi, sygn. 5397a, k. 14 – 19, kopia. Wyd. M. Bandurka, *Źródła do historii przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w XIX w.*, s. 28-35.

inicjatorem działań rządu królestwa w zakresie tworzenia osad rękodzielniczych był Rajmund Rembieliński, prezes komisji województwa mazowieckiego, a także właściciel m.in. miasteczka Krośniewice. Wykorzystał on, korzystne w nowych warunkach komunikacyjnie, położenie okolic Łodzi, a także dostępność sieci rzek koniecznych w procesie produkcji np. do napędzania foluszy i farbiarni. Istotnym czynnikiem był również dostatek koniecznego do budowy drewna, zapewnionego przez gęste zalesienie regionu²⁶⁴. Dzięki działaniom Rembielińskiego, możliwe było sformalizowanie procesu zakładania osad oraz włączenie rządu krajowego w procesy zapoczątkowane już na tym terenie przez prywatnych właścicieli ziemskich.

W obrębie planu, nowe miasta w Zgierzu i Łodzi wykazują duże podobieństwa i opierają się na podobnych założeniach jak powstałe w latach wcześniejszych prywatne osady. Centra nowych ośrodków stanowiły foremne rynki - w Zgierzu kwadratowy, w Łodzi ośmioboczny, na które główne ulice wpadały w środkach pierzei i przecinały się w centralnym punkcie rynków. Ponownie w sąsiedztwie głównych placów oraz dróg stanowiących osie układu wytyczano działki pod zabudowę mieszkalną oraz gospodarczą, zaś w ich sąsiedztwie rozparcelowywano grunty dla osadników pod uprawę roli. Układowi urbanistycznemu Nowego Miasta w Pabianicach z 1823 r. brakuje symetryczności wcześniejszych dwóch osad. Bloki zabudowy zamknięto w obszarze zbliżonym do prostokąta, a centrum układu stanowił kwadratowy plac połączony z główną, poszerzoną arterią biegnącą przez most na rzece Dobrzyńce do starego miasta. Regularnie rozmierzone działki ogrodowe otaczają obszar zabudowy z trzech stron. We wszystkich przypadkach główną oś komunikacyjną układu stanowi droga łącząca rynek nowej osady z rynkiem lokacyjnym istniejącego miasta.

Domy wznoszone były według projektów typowych lub określonych wzorców, a osadnik miał obowiązek zbudować działkę w przeciągu 2 lat zgodnie z projektem zatwierdzonym przez Rembielińskiego²⁶⁵. Część domów była budowana przez sam rząd i udostępniana osadnikom do zamieszkania, w zamian za opłatę podlegającą uiszczeniu po ustalonym okresie zwolnienia z czynszów. Wbrew regulacjom, w większości wymienionych miasteczek przeważały konstrukcje drewniane domów, nie udało się też realizować postulatu obowiązkowego krycia ich dachówką i powszechnie stosowano gonty. We wszystkich osadach sukienniczych, zarówno prywatnych, jak i rządowych, obserwować można pewien jednolity typ budynku sukienniczego z dachem naczółkowym lub dwuspadowym, o nieparzystej liczbie

²⁶⁴ W. Ostrowski, *Świetna karta...*, s. 34-38.

²⁶⁵ I. Popławska, *Architektura*, [w:] Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku, red. R. Rosin, Łódź, Zgierz 1995, s. 589-591; W. Ostrowski, *Świetna karta...*, s. 59-63.

osi elewacji i wejściem w osi środkowej. Dostęp do wnętrza działki możliwy był przez przejazd z boku domu, a we wszystkich osadach powszechny był nowoczesny na owe czasy kalenicowy układ zabudowy, w Królestwie Kongresowym odgórnie już nakazany²⁶⁶. Szczególnie pod kątem formy architektonicznej wyróżniały się domy zgierskie, z których część posiadała na centralnej osi wystawki zwieńczone trójkątnymi naczółkami, wsparte na parach skromnie dekorowanych snycersko słupów. Typy domów z wystawką pojawiają się w większości wymienianych wcześniej osad, zarówno w obiektach murowanych, jak i drewnianych, ale w Zgierzu były zdecydowanie powszechniejsze. Archetyp domu sukienniczego oparty jest na propozycjach pruskiego budowniczego Davida Gilly'ego i realizacjach z terenu Brandenburgii²⁶⁷. W opinii badaczy, taki rodzaj architektury odpowiadał wymaganiom osadników oraz założycieli osad prywatnych i władz państwowych. Typowy dom sukienniczy był parterowy, wznoszony w powszechnie znanych konstrukcjach ciesielskich, np. zrębowych, sumikowo-łątkowych i przysłupowych, z łatwo dostępnego drewna, kryty gontem, rzadziej murowany lub kryty dachówką. Zabudowa o takich założeniach była stosunkowo tania, prosta i funkcjonalna, a przy tym nowoczesna pod względem układu zabudowy. Zgodna z najnowszymi tendencjami była również klasycystyczna forma architektoniczna domów, przejawiająca się w zastosowaniu rozwiązań naśladujących portyki kolumnowe i rozbudowanych gzymsów wieńczących elewacje oraz naczółki wystawek. W zestawieniu z dominantami w postaci obiektów sakralnych oraz użyteczności publicznej, również wznoszonych według klasycystycznych wzorców, osady tkackie stanowiły dzieło spójne estetycznie i uporządkowane w zakresie planu oraz treści architektonicznej.

Dziewiętnastowieczne osady sukiennicze wprowadziły nową jakość urbanistyczną do obszaru regionu łódzkiego. Nowe lokacje doprowadziły do zagospodarowania zalesionych i słabo rozwiniętych dotychczas obszarów leśnych oraz odmieniły krajobraz istniejących miast o metryce średniowiecznej lub wczesno nowożytnej. Olbrzymi kontrast widoczny jest w rządowych miastach przemysłowych, gdzie na jednym dokumencie widoczne są chaotyczne i zdegradowane plany dawnych miast o jeszcze średniowiecznym rodowodzie oraz racjonalnie i regularnie rozplanowane nowe osiedla. Jako jeden z najbardziej obrazowych przykładów takiej sytuacji można uznać plan Zgierza z 1823 r. W osadach rękodzielniczych obserwowalny jest czytelny, jasno określony plan, równomierna parcelacja terenu i jasno określone zasady

²⁶⁶ K. Dumała, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1974, s. 49.

²⁶⁷ P. Łodziński, *Osada sukiennicza XIX wieku jako przykład oszczędnych rozwiązań w architekturze i urbanistyce*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, r. 107, z. 6-A/1, s. 275-277.

lokalizacji domów oraz obiektów dominujących przestrzeń. W okresie uprzemysławiania centralnej polski doszło do przerwania zastoju urbanistycznego w regionie, nasilającego się od osłabnięcia intensywności akcji lokacji miast na prawie niemieckim trwającej do XV wieku.

Odmiana nastąpiła nie tylko na poziomie planu, ale także architektury. W obrazie miasta przedrozbiorowego regionu łódzkiego dominowały domy o różnorodnych układach, konstrukcji oraz formach dachów, kryte w większości strzechą, utrzymujące względnie linie zabudowy jedynie w obrębie średniowiecznych rynków. Dominanty istniejących miasteczek stanowiły murowane kościoły gotyckie, rzadziej nowożytnie lub drewniane o formach barokowych, rzadziej pojawiały się ratusze lub poważniejsza architektura monumentalna tj. XVI wieczny dwór kapituły krakowskiej w Pabianicach. Nowe osady wypełniała zabudowa mieszkalna wznoszona według ogólnie przyjętych standardów, zapewniających jakość estetyczną oraz pewne bezpieczeństwo pożarowe. Powszechnie pojawiły się obiekty o jednorodnej klasycystycznej stylistyce, co dotychczas nie miało na omawianym terenie precedensu.

Osady rządowe i przedsięwzięcia prywatne posiadały pewne wspólne cechy, ale były też zróżnicowane pod względem układów urbanistycznych i przyjętych rozwiązań planistycznych. Przedsięwzięcia te stanowiły kontynuację dotychczasowego kierunku przemian urbanistycznych końca XVIII wieku i okresu rządów pruskich, ale cechowały się przy tym większą dojrzałością na poziomie organizacyjnym oraz większą skalą. Regularne, prawie ortogonalne plany założeniu umożliwiały w przyszłości rozbudowę miasta, co obecnie szczególnie czytelne jest w planie Łodzi. Przyjęte rozwiązania planistyczne cechowała regularność i prostota oraz funkcjonalizm, charakterystyczne dla najstarszych koncepcji urbanistycznych np. układu hipodamejskiego, czy rzymskiego castrum. Forma placów miejskich i podejście do projektowania głównych arterii ma ponadto swoje korzenie w francuskiej myśli urbanistycznej XVII wieku i późniejszej, a także długiej tradycji układów centralnych²⁶⁸. W początkowym okresie lat 1815-1830 cechą szczególnie wyróżniającą nowe osady było uporządkowanie i schludność zabudowy mieszkalnej, którą ozdabiała klasycystyczne obiekty użyteczności publicznej, takie jak ratusze, kościoły katolickie i protestanckie oraz jatki.

Okres pomyślnego „rozruchu” produkcji sukienniczej w ośrodku łódzkim został przerwany przez porażkę powstania listopadowego. W ramach represji Rosja wprowadziła bariery celne pomiędzy Królestwem Polskim, a Imperium, co doprowadziło do odcięcia

²⁶⁸ W. Ostrowski, *Świetna karta...*, s. 59-60.

rozrastających się osad tkackich od głównych rynków zbytu dla produktów lnianych i wełnianych - rosyjskiego i chińskiego²⁶⁹. Do tej pory wręcz ścigające się na wzrost liczby mieszkańców osady dotknęła stagnacja, a część rzemieślników zmuszona było opuścić niedawno zasiedlone miasteczka. Najludniejszy początkowo Ozorków, a następnie Zgierz, zaczęła wyprzedzać Łódź, która dzięki podjętym wcześniej decyzjom Rembielińskiego najlepiej obroniła się przed konsekwencjami gospodarczymi przegranego powstania. Oprócz Nowego Miasta w Łodzi wytyczono wkrótce również Osadę Łódzką, w której rzemieślnicy mieli zajmować się produkcją produktów lnianych, a później także przetwórstwem bawełny. Kluczowe było również rozparcelowanie terenów posiadłości fabrycznych przeznaczonych pod budowę fabryk napędzanych maszynami parowymi²⁷⁰. Dominującą pozycję Łodzi na tle pozostałych miast i rozwoju przemysłu, podtrzymała budowa połączenia kolejowego w roku 1865 r.²⁷¹ Pozostałe osady, takie jak Ozorków czy Aleksandrów, takie połączenia otrzymały dużo później, lub nie wybudowano ich wcale. Do ważnych inwestycji infrastrukturalnych należała również budowa nowych bitych dróg, zwłaszcza tzw. traktu fabrycznego łączącego Kalisz z Warszawą, przebiegającego przez Łowicz, Stryków, Zgierz, Łódź (przez odgałęzienie od traktu głównego), Pabianice, Łask i Sieradz. Bezpośrednio poza regionem łódzkim, do roli istotniejszych miast przemysłowych urosły w XIX wieku Tomaszów oraz Zduńska Wola, również opierając się na produkcji sukna. W części pozostałych miast rządowych np. Łęczycy, Rawie, Skierniewicach, Przedborzu, Wieluniu i Uniejowie również próbowano lokować osady rękodzielnicze lub manufaktury, lecz bez długotrwałego efektu²⁷². W Sieradzu w 1823 r. otwarto jedną z pierwszych w Królestwie Polskim fabryk napędzanych maszyną parową - przędzalnię sukna Harrera²⁷³. We wszystkich wymienionych miastach, popowstaniowe bariery celne doprowadziły do znacznego zahamowania produkcji i przez to do stagnacji miast na kolejne kilkadziesiąt lat. Wszelkie inicjatywy rządowe i prywatne w zakresie zarządzania miast zostały wstrzymane przez zniesienie znacznej części autonomii Królestwa Polskiego i zastępowanie władz lokalnych urzędnikami wybieranymi przez władze carskie. Po powstaniu przemianowano również dotychczasowe województwa na gubernie. W 1845 r. połączono dotychczasowe gubernie mazowiecką i kaliską, które utworzyły zamiast tego dużą gubernię warszawską²⁷⁴.

²⁶⁹ Ibidem, s. 82.

²⁷⁰ Ibidem, s. 82-84.

²⁷¹ Ibidem, 82.

²⁷² M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 146.

²⁷³ *Miasta Polskie w tysiącleciu cz. II*, red. W. Kalinowski, s. 82-84, 93-94.

²⁷⁴ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 147-148.

Powstanie listopadowe można uznać za jedną z cezur czasowych w historii miast regionu Polski Środkowej, gdyż skutki represji były dla nich odczuwalne przez kolejne 30 lat. Do ważniejszych wydarzeń, które wpłynęły na dynamikę wzrostu miast w regionie w okresie międzypowstaniowym była budowa linii kolei Warszawsko-Wiedeńskiej w 1845 r., dzięki czemu na znaczeniu zyskały pierwsze miasta z nią połączone - Skierniewice oraz Piotrków. W latach 60. XIX w. z połączeń skorzystała również Łódź oraz Kutno i Łowicz, a także wówczas jeszcze wieś - Koluszki²⁷⁵.

W drugiej połowie XIX wieku, miasta Królestwa Polskiego wchodziły w kluczową fazę rewolucji przemysłowej. Był to okres trudny do jednoznacznej oceny. Dotkliwa fala represji po powstaniu styczniowym miała miejsce w okresie intensyfikacji urbanizacji i uprzemysłowienia całego kraju i nie była w stanie ograniczyć tych procesów, a w niektórych aspektach wręcz ją napędzała. Resztki autonomii Królestwa Polskiego likwidowano od 1864 r. przez Komitet Urządzający powołany przez administrację rosyjską. W 1866 r. wprowadzono nowy podział administracyjny guberni i na omawianym terenie wyznaczono nową, ze stolicą w Piotrkowie²⁷⁶. Administracyjny awans Piotrkowa, podyktowany był utrwalonymi tradycjami miejskości tego ośrodka oraz stał się czynnikiem skutecznie stymulującym jego rozwój w kolejnych dziesięcioleciach. W tym samym roku ukazem carskim doszło do likwidacji stosunków dominalnych pomiędzy mieszkańcami, a właścicielami miast prywatnych. Reforma z 1866 r. zniósła pozostałości feudalnych stosunków własnościowych w miastach Królestwa Polskiego, przekształcając mieszczan w pełnoprawnych właścicieli użytkowanych nieruchomości i kończąc zależność wielu ośrodków od ich dotychczasowych właścicieli prywatnych lub kościelnych. Stanowiła ona jeden z najważniejszych elementów modernizacji ustroju miejskiego w okresie popowstaniowym²⁷⁷. Ważnym wydarzeniem, które spowodowało napływ dużych mas ludności do najlepiej rozwijających się miast było również uwłaszczenie chłopów wprowadzone dekretem z 1864 roku²⁷⁸.

Komitet Urządzający w latach 1869–1870 przeprowadził kolejną reformę miast. Jej celem było ograniczenie liczby miejscowości posiadających status miasta poprzez pozbawienie praw miejskich tych ośrodków, które uznano za zbyt małe, słabe gospodarczo lub pozbawione perspektyw rozwoju. Minister spraw wewnętrznych Aleksander Timaszow postulował, aby

²⁷⁵ Koluszki funkcjonowały początkowo jako osada kolejowa, ale dzięki rozbudowie węzła oraz infrastruktury zyskały na znaczeniu w XX wieku i otrzymały prawa miejskie w 1949 r., stając się najmłodszym miastem we współczesnym województwie łódzkim. *Miasta Polskie w tysiącleciu*, s. 47-48.

²⁷⁶ M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim. 1865-1914*, Warszawa 1986, s. 30.

²⁷⁷ Ibidem, s. 30-46.

²⁷⁸ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 148.

status miasta zachowywały jedynie miejscowości spełniające określone warunki dotyczące liczby mieszkańców, wysokości dochodów miejskich lub wartości majątku nieruchomego. Ostatecznie za podstawowe kryterium uznano liczbę ludności, uznając, że rzeczywistym potrzebom Królestwa odpowiadałaby znacznie mniejsza liczba miast niż dotychczas. W wyniku reformy prawa miejskie utraciło 336 spośród około 452 miast istniejących wcześniej w Królestwie Polskim. Pozostawiono jedynie 116 miast, a resztę miejscowości przekształcono w osady podporządkowane administracji gminnej. Reforma objęła przede wszystkim niewielkie miasteczka o dominującej funkcji rolniczej, ale również część młodych ośrodków przemysłowych, które nie osiągnęły jeszcze odpowiedniego poziomu rozwoju gospodarczego.

Władze rosyjskie uzasadniały reformę argumentem, że wiele małych miast nie różniło się w praktyce od większych wsi i nie było w stanie samodzielnie utrzymywać administracji miejskiej. Jednocześnie deklarowano, że miejscowości, które w przyszłości osiągną odpowiedni poziom rozwoju, będą mogły odzyskać prawa miejskie. Jak zauważa Maria Nietyksza, deklaracje te nie znalazły jednak potwierdzenia w praktyce. Nawet dynamicznie rozwijające się osady przez dziesięciolecia nie odzyskiwały utraconego statusu. Konsekwencje reformy były wielowymiarowe. Przede wszystkim nastąpiła zasadnicza zmiana sytuacji prawnej i administracyjnej setek miejscowości. Osady zostały podporządkowane władzom gminnym, tracąc odrębność ustrojową charakterystyczną dla miast. Reformie towarzyszyło również ograniczenie możliwości uczestnictwa mieszkańców w lokalnym zarządzaniu, a funkcjonowanie nowych jednostek dostosowywano do przepisów obowiązujących na obszarach wiejskich. Skutki społeczne reformy były równie istotne. W warunkach XIX-wiecznego społeczeństwa, w którym nadal silnie funkcjonowały podziały stanowe i związane z nimi wyobrażenia o prestiżu społecznym, utrata praw miejskich była często postrzegana jako forma degradacji. Mieszkańcy dawnych miast tracili nie tylko określone przywileje administracyjne, lecz także poczucie przynależności do wspólnoty miejskiej. Zdaniem Nietykszy reforma mogła działać hamująco na rozwój wielu niewielkich ośrodków, ograniczając ich atrakcyjność gospodarczą i osłabiając lokalne aspiracje rozwojowe.

Reforma miast przeprowadzona w latach 1869–1870 wywarła trwały wpływ na sieć osadniczą Królestwa Polskiego. W wielu regionach liczba miast została radykalnie zmniejszona, a część dawnych ośrodków miejskich odzyskała prawa miejskie dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, w drugiej połowie XX wieku lub dopiero w czasach współczesnych²⁷⁹. Sytuacja miast w Królestwie wymagała przeprowadzenia reformy ze

²⁷⁹ M. Nietyksza, op. cit., s. 46-93.

względem na postępującą rustyfikację, lecz działania podjęte przez władze carskie miały podłoże polityczne i stanowiły jedno z narzędzi represji, przez co nie zostały zrealizowane według w pełni adekwatnych i korzystnych kryteriów²⁸⁰. Mimo iż reforma jedynie formalnie potwierdziła stopniową zamianę wielu miejscowości w osady, o charakterze bliskim wsiom, to jej konsekwencje odczuły również miasteczka mające przed sobą perspektywy regulacji, układu przestrzennego i rozwoju.

Druga połowa XIX wieku to okres ważnych przemian również na polu regulacji istniejących miast oraz zmiany ich oblicza architektonicznego. Charakter krajobrazów kulturowych większości ośrodków jest efektem procesów, które zachodziły właśnie w tym czasie. Nowoczesne, często już kilkupiętrowe kamienice czynszowe w stylach historyzujących i eklektycznych, wille i pałace fabrykantów oraz nowe ratusze i kościoły zaczęły się częściej pojawiać zwłaszcza w największych miastach dzisiejszego województwa łódzkiego m.in. w Łodzi, Piotrkowie, Sieradzu, Łęczycy, Kutnie, Zgierzu, Pabianicach, Radomsku²⁸¹. Skala przemian jakie zaszły w zabudowie miasteczek polskich na przestrzeni całego XIX wieku oraz zanikanie tradycyjnych form budowlanych było tematem dyskusji środowisk architektonicznych jeszcze przed odzyskaniem niepodległości. W 1915 roku Koło Architektów oraz Towarzystwo Opieki nad Zabytkami w Warszawie przygotowało wystawę tradycyjnej polskiej architektury i budownictwa. We wstępie do albumu „Wieś i miasteczko” wydanego w 1916 roku przez TONZ, Juliusz Kłos podkreślał jak istotnie zmienił repertuar form i technik budowlanych od czasów przedrozbiorowych²⁸². Nurt refleksji nad dawną rodzimą architekturą stał się przyczynkiem do opracowania różnych odmian polskich stylów narodowych, inhibitowanych dziełami baroku i renesansu. Stopień złożoności przemian przestrzennych i architektonicznych w poszczególnych miastach jest tak duży, że wykracza poza zakres niniejszego rozdziału. Z punktu widzenia niniejszej rozprawy dalsze najważniejsze zmiany w zakresie miast i administracji dotyczą podziałów terytorialnych w XX wieku.

²⁸⁰ K. Dumała, *Rustyfikacja oblicza małych miast w Królestwie Polskim (do 1914 roku)*, [w:] Miasto z widokiem na wieś. Materiały sesji naukowej Warszawa, 22-23 maja 1997, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1998, s. 37-42.

²⁸¹ Pierwszym opracowaniem procesów urbanizacyjnych zachodzących w Królestwie Polskim od drugiej połowy XIX wieku, osadzonym przede wszystkim w perspektywie historii architektury i urbanistyki, jest praca Makarego Górzyńskiego. Publikacja ta ukazała się stosunkowo niedawno, już w trakcie przygotowywania niniejszej rozprawy. Wcześniejsze badania koncentrowały się natomiast głównie na aspektach historycznych, gospodarczych oraz społecznych rozwoju miast, poświęcając znacznie mniej uwagi ich przemianom przestrzennym i architektonicznym oraz ich ramom formalno-prawnym. Zob. M. Górzyński, op. cit.

²⁸² *Wieś i miasteczko. Materiały do architektury polskiej, t. 1*, Warszawa 1916, wstęp.

2.7 Podziały administracyjne w XX wieku - powstanie województwa łódzkiego

Gwałtowne wydarzenia polityczne rozgrywające się od końca XVIII wieku do roku 1945 wiązały się z częstymi zmianami koncepcji wewnętrznego podziału kraju, w tym także obszaru dzisiejszego województwa łódzkiego. Przedrozbiorowe województwa sieradzkie i łęczyckie, w XIX wieku przestały istnieć i zostały zastąpione innymi jednostkami w granicach Królestwa Prus, a następnie w Księstwie Warszawskim oraz kongresowym Królestwie Polskim.

Pierwsze województwo łódzkie zostało utworzone w 1919 r., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Powstało ono z połączenia terenów dawnych guberni kaliskiej i piotrkowskiej, przy czym jego granice w dużym stopniu odzwierciedlały jeszcze podziały ukształtowane w okresie zaborów. W skład województwa weszły powiaty wieluński, sieradzki, łęczycki, turecki, kaliski, kolski, koniński, słupecki, łaski, łódzki, brzeziński, piotrkowski i radomszczański, natomiast powiaty kutnowski, łowicki, skierniewicki i rawski pozostały w województwie warszawskim. Łódź po raz pierwszy uzyskała rangę stolicy województwa odpowiadającego znaczeniu miasta jako głównego ośrodka regionu. Istotne zmiany wprowadzono w 1938 r., kiedy dokonano korekty granic województw. Od województwa łódzkiego odłączono pięć zachodnich powiatów: kaliski, kolski, turecki, koniński i słupecki, które weszły w skład województwa poznańskiego. Jednocześnie do województwa łódzkiego przyłączono powiaty kutnowski, łowicki, skierniewicki i rawski z województwa warszawskiego oraz powiat opoczyński z województwa kieleckiego. Po II wojnie światowej województwo łódzkie zostało odtworzone w granicach zbliżonych do tych obowiązujących od 1938 r. W 1950 r. odłączono od niego jednak powiaty opoczyński i konecki wraz z gminą Koniecpol, które włączono do województwa kieleckiego. W połowie lat pięćdziesiątych przeprowadzono również zmiany wewnętrzne, tworząc nowe powiaty: bełchatowski, pajęczański, wieruszowski i poddębicki. Do tego ostatniego przyłączono także gminę Uniejów, wcześniej należącą do województwa poznańskiego. Największą zmianę przyniosła reforma administracyjna z 1975 r., w wyniku której zlikwidowano powiaty oraz zastąpiono dotychczasowe duże województwa 49 mniejszymi. Dotychczasowy region łódzki został podzielony pomiędzy kilka województw, przede wszystkim łódzkie miejskie, sieradzkie, piotrkowskie i skierniewickie, a jego peryferyjne części znalazły się również w województwach kaliskim, konińskim, płockim i częstochowskim²⁸³.

²⁸³ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 156- 158.

Reforma ta doprowadziła do rozbicia dotychczasowej spójności administracyjnej regionu, ale miała ogromne znaczenie dla administracji konserwatorskiej, która została podzielona pomiędzy nowe władze wojewódzkie. Dla ochrony konserwatorskiej w łódzkim podział ten miał ogromne znaczenie, a jego skutki odczuwalne są do dzisiaj, gdyż w latach 60. i 70. XX wieku przeprowadzono reformy systemu ochrony zabytków i wiele obiektów było wpisywanych do rejestru zabytków właśnie w tym okresie. Różna praktyka konserwatorska w poszczególnych województwach na lata utrwaliła strategię i kierunki działań urzędów ochrony zabytków w Polsce Środkowej i dzisiejszym województwie łódzkim.

Obecne województwo łódzkie zostało utworzone w wyniku reformy administracyjnej z 1 stycznia 1999 r. Powstało ono przez połączenie większości terenów dawnych województw łódzkiego, sieradzkiego, piotrkowskiego i skierniewickiego. Jednocześnie przywrócono trójstopniowy podział administracyjny państwa, obejmujący województwa, powiaty i gminy. W wyniku reformy odtworzono część dawnych powiatów oraz utworzono nowe jednostki, m.in. powiaty pabianicki, zduńskowolski, zgierski i łódzki wschodni²⁸⁴. Współczesny kształt województwa łódzkiego jest w znacznym stopniu zbliżony do granic województwa funkcjonującego po reformie z 1938 r. i obejmuje większą część historycznych ziem sieradzkiej łączyckiej i wieluńskiej, bez powiatu ostrzeszowskiego, koneckiego, okolic Turku i Kłodawy. W granicach województwa znalazły się również fragmenty Mazowsza, z ważniejszymi miastami Łowiczem, Skierniewicami, Rawą Mazowiecką i Kutnem, oraz zapiliczańskie terytoria Małopolski z Opoczmem.

²⁸⁴ M. Koter, *Historyczno-geograficzne...*, s. 158-159.

18. Mapa województwa łęczyckiego z 1793 r. autorstwa Karola de Pertheesa. Źródło: AGAD, AK 96 (Zb. SA 12).

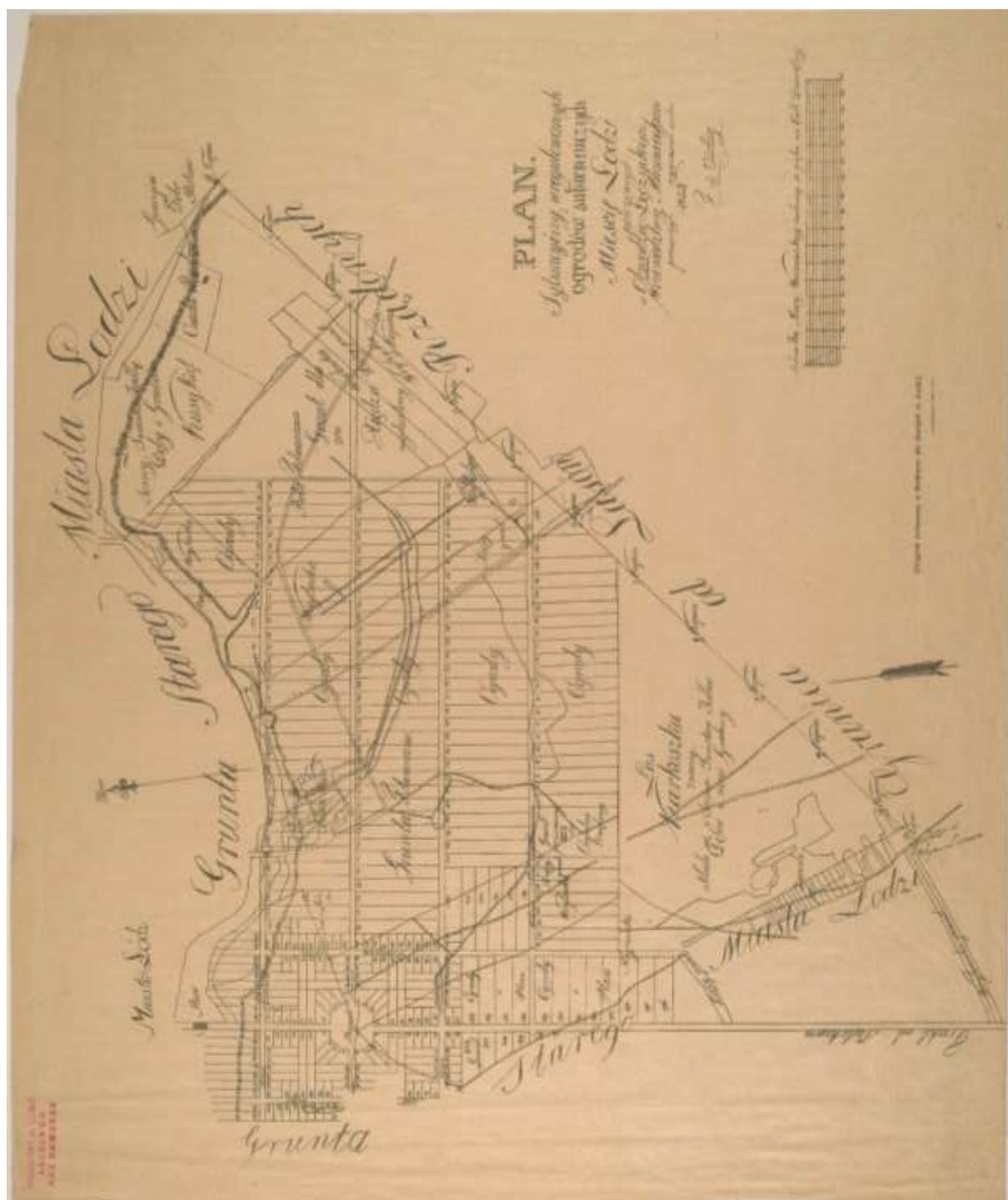
19. Odrys planu Wielunia z 1799 r. Źródło: <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/12157/edition/9162/content>

27. Plan kolonii pruskiej Neu Sulzfeld (Nowosolna) z 1803 r. Źródło: <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/287-15/index.html>

28. Plan Starego i Nowego Miasta w Zgierzu z 1821 r. APŁ, sygn. 39/609/0/-/99.

30. Plan sytuacyjny Ogródów Sukienniczych Nowego Miasta w Łodzi z 1823 r. Źródło:
<http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/48-14/index.html>

32. Plan Piotrkowa z 1882 r. Źródło: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/a8322c78e22b52f706e4fd956d85ea99fa1b722eae53e7a2a9bd51554de8bd8>

34. Kolegiata w Tumię na widoku K. Stronczyńskiego z poł. XIX w. Źródło: Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855). Tom III. Gubernia Warszawska.

33. Ruiny zamku w Łęczycy na widoku K. Stronczyńskiego z poł. XIX w. Źródło: Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855). Tom III. Gubernia Warszawska.

KALISKIE,

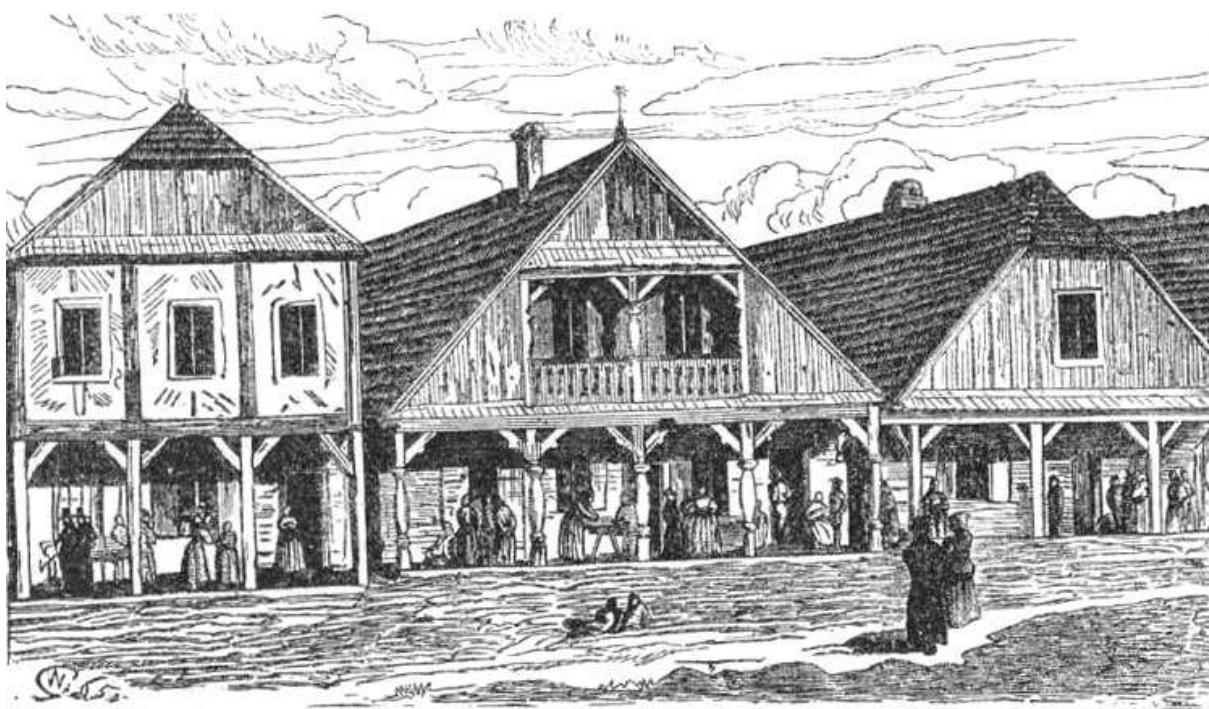
pow. brzeziński.

370. JEŻÓW, DOMY MIEJSKIE

371. JEŻÓW, DOM Z RYSIAMI

36. XVIII wieczne mieszczańskie domy podcieniowe w Piotrkowie. Źródło: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska* t. II, 1901.

37. Ratusz i kościół ewangelicki na rynku Nowego Miasta w Łodzi z publikacji Oskara Flatta „Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym” z 1853 r.

38. Zabudowa ulicy Długiej w Zgierzu w 1901 r. Fot. B. Wilkoszewski. Źródło: <https://polska-org.pl/7706227,foto.html>

39. Stacja kolei w Kutnie w 1862 r. Źródło: „Tygodnik Ilustrowany” 1862, nr 134.

CZĘŚĆ II. PROJEKT WDROŻENIA I IMPLEMENTACJA

Rozdział 3. Wstępne koncepcje wdrożenia

Początkowe założenia wdrożenia, o charakterze wyjściowym zostały nakreślone na etapie formułowania treści wniosku o przyznanie finansowania projektu oraz w trakcie rekrutacji do Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Łódzkiego (SDNH UŁ). Od samego początku jako główny przedmiot badań wskazywana była przeze mnie relacja pomiędzy zabytkiem, w tym przypadku miastem historycznym, a interesariuszami zaangażowanymi w procesy jego ochrony, czyli służbami konserwatorskimi, mieszkańcami i władzami miast. Jako kluczowy element wpływający na specyfikę zabytków urbanistyki wskazywałem wówczas immanentną konieczność dostosowywania się do zmieniających się warunków życia. Wynika to ze złożonego charakteru takich zespołów i wieloskładnikowej konstrukcji ich wartości zabytkowej, na którą składają się funkcjonujące układy przestrzenne miejskich organizmów i wypełniające je liczne obiekty architektury, wykorzystywane w ramach zróżnicowanych funkcji. Złożony układ relacji pomiędzy tym co konserwatorsko niezmiennie, czyli względnie możliwe do utrzymania w jednolitej formie i materii, a tym co wymaga regularnego dostosowywania i zmiany, powoduje, że miasto i miasteczko zabytkowe nigdy nie jest możliwe do „zakonserwowania”. Jest to daleki od stabilności żywy, dynamicznie zmieniający się organizm reagujący na złożone bodźce ekonomiczne i społeczne. Te czynniki powodują, że w stosunku do miast historycznych stosowany jest inny aparat pojęciowy niż w przypadku pojedynczych budynków lub zabytków ruchomych. Układy urbanistyczne nie tyle poddają się konserwacji, lecz podlegają rewaloryzacji i rewitalizacji. Również pojęcie „organizm miejski” oddaje zmienność miast. Z tych cech wynika konieczność dostosowania stosowanych narzędzi oraz ciągła kalibracja spojrzenia na procesy przemian ocenianych przez konserwatorów zabytków, którzy w stosunku do indywidualnych obiektów architektury trwałość i niezmiennność tradycyjnie uznają za paradygmat.

Ujednolicone kryteria wartościowania historycznych układów urbanistycznych oraz metody promocji wiedzy na ich temat uznałem za istotne narzędzia, które wspierają służby konserwatorskim w identyfikowaniu oraz komunikowaniu społeczeństwu o najcenniejszych cech zabytkowych historycznych układów urbanistycznych. Jednocześnie zwróciłem uwagę na potencjalnie pozytywny wpływ tych działań na współpracę pomiędzy organami ochrony zabytków, mieszkańcami i władzami miast. Ta trójstronna relacja od wielu lat jest przedmiotem rosnącego zainteresowania środowisk naukowych i specjalistycznych związanych z ochroną

dziedzictwa, czego emanacją są zapisy aktów doktrynalnych takich jak Karta Waszyngtońska czy Dokument z La Valetty²⁸⁵.

Przystępnie przekazana wiedza o zamieszkiwanym mieście historycznym jest jednym z czynników wpływających na budowanie współodpowiedzialności mieszkańców za utrzymanie jego wartości. Skuteczna komunikacja i współpraca pomiędzy interesariuszami wymaga, po pierwsze jasnego zdefiniowania tych wartości, a po drugie zastosowania efektywnych metod informowania o nich społeczeństwa. Układ urbanistyczny jest rodzajem zabytku, który jest zawsze ogólnodostępnym, w przeciwieństwie do pojedynczego budynku, który może pozostać zamknięty dla postronnego widza lub zabytku ruchomego przechowanego na wystawie, w magazynie muzeum lub pozostającego w prywatnej kolekcji. Powszechność kontaktu odbiorcy z miastem historycznym powoduje, że interpretacji jego wartości zabytkowych dokonują szersze grupy odbiorców niż w przypadku innych kategorii zabytków. Ocena walorów estetycznych przestrzeni miejskiej zwykle nie wymaga specjalistycznej wiedzy i przygotowania. Właściwe przygotowanie merytoryczne bardziej kojarzy się z procesem wskazywania wartości zabytkowej i jej elementów składowych. Instynktowna ocena znaczenia zabytkowego składników układu urbanistycznego wyłącznie na podstawie indywidualnych odczuć estetycznych jest szkodliwa z konserwatorskiego punktu widzenia, tym bardziej, że podlega ciągłym zmianom, wynikającym z rozwoju społecznego i kulturowego. Z tego powodu szczególnie ważne jest dzielenie się przez środowiska specjalistyczne narzędziami pozwalającymi odbiorcom na sprawniejszą interpretację przestrzeni historycznej. Jest to wręcz niezbędne dla budowania wspólnego dialogu interesariuszy w procesach ochrony miast zabytkowych.

Włączenie mieszkańców i władz miast w proces ochrony zabytkowych przestrzeni miejskich jest konieczne dla osiągnięcia ich odpowiedniej skuteczności. Taka współpraca jest korzystna dla organów ochrony zabytków, gdyż stanowi wsparcie w realizacji ustawowych zadań, ale jej efekty stanowią korzyść również dla samych mieszkańców. Korzyść ta przejawia się w kreowaniu przywiązania do miejsca zamieszkania i jego historii, co może mieć przełożenie na kwestie społeczne oraz gospodarcze. Co więcej, oparcie rozwoju miasta na zachowanych wartościach zabytkowych może wpłynąć na poprawę jego atrakcyjność dla turystów, z czego korzyści ekonomiczne czerpią samorządy i mieszkańcy. W dłuższej perspektywie może to rodzić większe zrozumienie dla ochrony wybranych układów.

²⁸⁵ Patrz rozdział 2.4.

Początkowy stan wiedzy na temat zasobu zabytków urbanistycznych w województwie łódzkim wymagał w toku prac badawczych doprecyzowania i opracowania z wykorzystaniem jednolitych kryteriów. Wraz z postępem prac na projektem istotnym zagadnieniem okazał się stan badań oraz zasób dokumentacji konserwatorskiej dotyczącej opisywanych miast. Jest on dużo obszerniejszy niż wskazywało wstępne rozpoznanie i co istotne, nie było to zauważalne w codziennej pracy w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi²⁸⁶. W toku prac nad wdrożeniem problem dysproporcji między ilością opracowań, a ich dostępnością stał się jednym z wiodących motywów wdrożenia. Te ustalenia zdefiniowały kierunek rozwoju projektu, którego głównym celem stała się systematyzacja wiedzy o miastach historycznych oraz ich dalsze udostępnienie w formie materiałów edukacyjnych i promocyjnych.

Etap I	Etap II	Etap III
1. Badania podstawowe: • Badanie literatura naukowej • archiwalia • badania terenowe • analiza porównawcza i wartościowanie.	1. Aktualizacja danych i wiedzy posiadanych przez WUOZ; 2. Wykorzystanie wiedzy na potrzeby aktualizacji i obejmowania ochroną konserwatorską; 3. Systematyzowanie „baz danych” i udostępnianie ich.	1. Wykorzystanie informacji udostępnianych przez WUOZ przez jednostki samorządowe i organizacje zajmujące się promocją zabytków. 2. Opracowanie wytycznych w oparciu o dotychczasowe doświadczenia.

40. Początkowy schemat założeń projektu wdrożeniowego

Rozdział 4. Podstawowe założenia wdrożenia - kontekst i ramy wyznaczające granice możliwych działań

Celem części I niniejszej rozprawy było opisanie uwarunkowań, które stanowią tło projektu, definiując obszar działań i jego specyfikę. Zarys rozwoju ochrony konserwatorskiej miast, współcześnie obowiązujących mechanizmów prawnych oraz historii kształtowania się województwa łódzkiego i jego sieci miejskiej stanowi podstawę dla zagadnień omawianych w

²⁸⁶ Przykładem jest uzyskanie przez mnie dostępu do publikowanego syntetycznego opracowania konserwatorskiego miast w województwie, którego brak sygnalizowałem na etapie rozpisywania projektu. Ciesielska, D. Rycerz, M. Pabich, op. cit.

dalszej części pracy. Przed rozpoczęciem pilotażu projekt wdrożenia przechodził różne etapy rozwoju koncepcji, jednak jego ostateczna forma stanowił rozwinięcie początkowo przyjętych założeń.

W momencie rozpoczęcia prac mój staż pracy w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi wynosił niecały rok, co sprawiało, że wraz z upływem czasu koncepcje wdrożenia były w naturalny sposób wzbogacane o nabywane doświadczenie zawodowe. Było to bardzo istotne dla zmian sposobu postrzegania przez mnie poruszanej w pracy problematyki, a także spodziewanych efektów końcowych i wniosków z projektu, który stanowił zwieńczenie kilku lat pracy naukowej i zawodowej. Działalność w ramach urzędu umożliwiła przeprowadzenie, poza bezpośrednimi badaniami ujętymi w metodę naukową, kilkuset spraw związanych z ochroną zabytków oraz licznych rozmów eksperckich zarówno z przedstawicielami środowiska pracowników łódzkiego urzędu, jak i jego klientów. Podstawę projektu stanowiły więc zarówno ustalenia naukowe, jak i refleksja na temat doświadczeń z codziennej pracy inspektora do spraw zabytków nieruchomych, a także inne działania popularyzatorskie podejmowane równolegle do wdrożenia. Pierwsze etapy prac koncepcyjnych doprowadziły do zidentyfikowania możliwych usprawnień w pracy urzędu i opracowania podstawowych założeń wdrożenia, które okazały się być słuszne z perspektywy przeprowadzonego pilotażu. Założenia te zostaną przedstawione w kolejnych podrozdziałach.

4.1. Założenie wstępne: granice i warunki wdrożenia ograniczają obowiązujące przepisy prawa

Pomimo dyskusji toczonych przez środowiska konserwatorskie na temat pozycji wojewódzkich konserwatorów zabytków w ramach struktur administracji państwowej, niezmienny pozostaje fakt, iż ramy działania organu wyznaczają granice prawne, w szczególności cytowana już Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W moim projekcie świadomie zrezygnowałem z projektowania i postulowania rozwiązań wymagających wprowadzenia zmian w przepisach prawa lub organizacji systemu ochrony zabytków, ponieważ doświadczenia praktyki administracyjnej wskazują, że procesy legislacyjne są długotrwałe i pozostają poza możliwościami oddziaływania pojedynczej jednostki organizacyjnej, a co więcej, znajdują się poza obszarem specjalizacji autora. Każda modyfikacja przepisów, związanych nie tylko z ochroną zabytków, to proces zbyt skomplikowany i wykraczający poza możliwości i założenia tego typu projektów. Z tych powodów działania wdrożeniowe zaplanowano w zakresie zarządzania wiedzą, w którym możliwe było osiągnięcie wymiernych efektów organizacyjnych przy wykorzystaniu

obowiązujących procedur, dostępnych zasobów informacyjnych i możliwości organizacyjnych urzędu. Takie podejście pozwoliło na stworzenie rozwiązania możliwego do natychmiastowego zastosowania przez pracowników oraz potencjalnie łatwego do adaptacji w szerszej skali w obowiązujących realiach prawnych i metodologicznych. Z tym też był związany niezbędny proces ewaluacji proponowanych rozwiązań.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, reguluje podstawy działania systemu ochrony zabytków w Polsce, w tym, choć nie zawsze bezpośrednio, działania określone w tytule niniejszej pracy, czyli wartościowanie, promocję i konserwację zabytkowych układów urbanistycznych. Nie sprawia trudności wskazanie w niej regulacji działań związanych z konserwacją zabytków- dotyczy jej większa część ustawy, trudniej jednak będzie w niej odnaleźć konkretne przepisy dotyczące promocji i wartościowania.

4.1.1 Konserwacja

Ustawa nie wskazuje definicji konserwacji, a co więcej słowo to nie pojawia się w jej tekście ani razu. „Mały słownik ochrony zabytków” autorstwa Mieczysława Kurzątkowskiego opisuje jego znaczenie następująco²⁸⁷:

Konserwacja (łac. Conservatio = utrzymanie, zachowania) – 1. W ścisłym znaczeniu, zgodnym z – „Kartą Wenecką”, działania mające na celu utrzymanie zabytku w stanie należytym, tj. nie stwarzającym zagrożenia dla „substancji zabytkowej” oraz umożliwiającym postrzeganie i odbiór „wartości zabytkowych”. Obejmuje czynności zapobiegawcze i utrwalające. Czynności wykraczające poza ten zakres (np. „restauracja”, „rekonstrukcja”, „odbudowa”) są wyłączone z tak rozumianego pojęcia konserwacji. 2. Całość prac podejmowanych przy zabytkach.

W stosunku do miast historycznych rzadko stosuje się już określenie konserwacji rozumianej jako utrwalenie. Jak już wspomniałem we wstępie rozprawy, dużo powszechniej używane jest pojęcie „rewaloryzacji”, które jest zdecydowanie bardziej adekwatne w odniesieniu do żywego organizmu miejskiego, który musi podlegać przemianom, aby być dostosowywany do nowych uwarunkowań²⁸⁸. Wśród istotnych procesów związanych z ochroną dziedzictwa i urbanistyką można również wskazać „rewitalizację”, czyli przywrócenie funkcjonowania obszaru lub obiektu w oparciu o działalność nie tylko konserwatorską, ale również mechanizmy ekonomiczne i czynniki społeczne²⁸⁹. Wdrożenie nie obejmuje zagadnień związanych

²⁸⁷ M. Kurzątkowski, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989, hasło „Konserwacja”, s. 35.

²⁸⁸ W starszej literaturze pojawiają się również pojęcia „rehabilitacja” i „sanacja” miast, które ma znaczenie równoznaczne do rewaloryzacji, jednak współcześnie są już rzadziej stosowane. Por. B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 159-206.

²⁸⁹ M. Kurzątkowski, op. cit., hasło „Rewitalizacja”, s. 70.

bezpośrednio z rewitalizacją, jednak opracowane rozwiązania mogą służyć jako jedno z narzędzi edukacji społecznej w tym procesie. Konserwacja pojawiająca się w temacie pracy oznacza całokształt procesów związanych z ochroną konserwatorską miast, z kolei ochrona zabytków w rozumieniu ustawy o ochronie zabytków polega m.in. na zapewnieniu warunków organizacyjnych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie²⁹⁰. Propozycja dokumentu wewnętrznego podsumowującego wiedzę o danym mieście, przeznaczona dla pracowników wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków, opracowanego w ramach projektu stanowi wsparcie organizacyjne w obszarze ochrony miast o wartości zabytkowej.

4.1.2 Promocja

Jeszcze przed rozpoczęciem realizacji projektu Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków prowadził działania edukacyjne oraz działania na polu upowszechniania wiedzy o zabytkach. Kluczowym przepisem, umożliwiającym organom ochrony zabytków na angażowanie się w działalność promocyjną i edukacyjną jest artykuł 91 ust. 4 pkt 8 u.o.z.o.z., wskazujący, że wśród zadań należących do wojewódzkiego konserwatora zabytków znajduje się upowszechnianie wiedzy o zabytkach. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi realizuje ten obszar działalności organizując konkursy, szkolenia i publikując materiały dotyczących zabytków w mediach społecznościowych²⁹¹. We wstępie pracy przybliżono już obowiązujący w teorii ochrony zabytków pogląd na temat kluczowej roli społeczeństwa, mieszkańców w procesie zachowania dziedzictwa. Upowszechnianie wiedzy o zabytkach odbywa się poprzez promocję informacji o wartości zabytkowej czy prowadzonych działaniach konserwatorskich oraz edukację różnych grup wiekowych i typów odbiorców. Zamierzonym efektem tych działań jest budowanie społecznej akceptacji dla ochrony zabytków, która wynika z pogłębianej świadomości znaczenia dorobku rodzimej kultury i w budowaniu tożsamości.

Organizowane konkursy edukacyjne stanowią narzędzie popularyzacji wiedzy o dziedzictwie kulturowym oraz budowania społecznej świadomości znaczenia ochrony zabytków wśród dzieci i młodzieży. W latach 2020-2025 odbyło się ich blisko 10 m.in. konkurs na plakat promujący ochronę zabytków inspirowany zabytkiem z terenu województwa łódzkiego, konkurs plastyczny "Ferie z Zabytkami", konkurs fotograficzny „Kadr na

²⁹⁰ Ł. Czwojda, K. Zalasieńska, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2025, s. 13-16.

²⁹¹ Szerzej komunikacji, promocji oraz działaniach o charakterze marketingowym w ochronie zabytków w: A. Gołębicka, *Budowanie strategii działania i modeli komunikacyjnych w praktyce służb konserwatorskich*, [w:] *Ochrona zabytków-aspekty materialnoprawne i procesowe. Studium Konserwatorskie*, red. K. Zalasieńska, Warszawa 2021, s. 230-244.

zabytek”²⁹². Ich celem było rozwijanie zainteresowania lokalnym dziedzictwem, kształtowanie postaw sprzyjających jego ochronie oraz angażowanie uczestników w działania promocyjne wykorzystujące środki wyrazu artystycznego. Poprzez fotografię i działalność plastyczną młodzi uczestnicy mieli możliwość interpretowania wartości zabytków oraz prezentowania ich znaczenia dla tożsamości regionalnej i lokalnej. Dzięki prostej konwencji konkursy aktywizują najmłodsze pokolenia i kształtują ich świadomość dziedzictwa.

Drugi rodzaj aktywności edukacyjnych stanowią szkolenia dla społecznych opiekunów zabytków, w trakcie których pracownicy WUOZ prowadzą wykłady na temat wybranych zagadnień z zakresu przepisów, historii sztuki i archeologii. Instytucja społecznych opiekunów zabytków (w skrócie SOZ) została wprowadzona jako próba aktywizacji społeczeństwa i włączenia osób nie zajmujących się profesjonalnie dziedzictwem w system ochrony zabytków. Ich rolę określa art. 102 u.o.z.o.z. ust. 1, który stanowi, że społeczni opiekunowie zabytków podejmują działania związane z zachowaniem wartości zabytków i utrzymaniem ich w jak najlepszym stanie oraz upowszechniają wiedzę o zabytkach. Z kolei art. 104 nadaje społecznym opiekunom uprawnienie do pouczania osób naruszających przepisy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁹³. W okresie realizacji projektu nie obowiązywał jednolity program lub schemat prowadzenia tych szkoleń i w każdym roku zajęcia mogły mieć inny przebieg i prowadzących²⁹⁴. Na stronie internetowej urzędu funkcjonuje zakładka zawierające informacje na temat celów, podstaw prawnych oraz formalności związanych udziałem w szkoleniu, a każdy cykl szkoleń był również ogłaszany w mediach społecznościowych urzędu²⁹⁵. Mimo iż

²⁹² Warunki organizacyjne w zakresie przygotowania wszelkich konkursów zapewniają zarządzenia określające m.in. cel konkursu, sposób wyłaniania zwycięzców. Zarządzenia Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora nr 75/2024, 13/2025, 12/2025.

²⁹³ Funkcja społecznych opiekunów zabytków w obowiązującym systemie ochrony zabytków w Polsce jest wciąż bardzo mglista i niedookreślona, jednak z prowadzonych badań wynika, że zaangażowanie społeczne wciąż pozostaje niewykorzystanym potencjałem systemu ochrony zabytków. Narodowy Instytut Dziedzictwa w 2023 r. opublikował podsumowanie badań dotyczących funkcjonowania i perspektyw dalszego funkcjonowania Społecznych Opiekunów Zabytków, z którego wynika, że społeczni opiekunowie zabytków stanowią istotny, lecz niewystarczająco wykorzystany element systemu ochrony dziedzictwa, a ich aktywność opiera się głównie na indywidualnym zaangażowaniu i współpracy z wojewódzkimi urzędami ochrony zabytków. Jednocześnie stwierdzono liczne problemy organizacyjne, w tym nieaktualne ewidencje, brak systemowego wsparcia i ograniczoną współpracę ze starostwami, co utrudnia pełne wykorzystanie potencjału tej instytucji. W. Onyszków, M. Pierzchała, R. Ulatowska, *Badanie liczebności i aktywności społecznych opiekunów zabytków (SOZ) oraz zakresu realizacji zadania własnego starostów powiatowych polegającego na ustanawianiu społecznych opiekunów zabytków. Raport końcowy*, Warszawa 2023. Por. D. Staniszewski, *Społeczni opiekunowie zabytków*, Warszawa 2024.

²⁹⁴ W ramach działań towarzyszących realizacji projektu 29.09.2023 r. przeprowadziłem wykład dla społecznych opiekunów zabytków poświęcony sztuce antycznej i średniowiecznej. Jego celem było przedstawienie podstawowych pojęć historii sztuki oraz wskazanie znaczenia ich znajomości w kontekście charakterystyki dziedzictwa województwa łódzkiego. Podstawę treści wykładu stanowiło założenie, że program szkolenia skierowanego do osób, które nie są profesjonalistami w dziedzinie ochrony zabytków powinien obejmować osadzenie lokalnego dziedzictwa w szerszym kontekście historii sztuki.

²⁹⁵ https://www.wuoz-lodz.pl/Dla_spoecznych_opiekunow_zabytkow,74 [dostęp: 11.10.2025].

opracowany w ramach wdrożenia „Poradnik konserwatorski” nie był projektowany bezpośrednio z myślą o społecznych opiekunach zabytków, to może on stanowić dla nich przydatne narzędzie jako materiał edukacyjny do własnego użytku oraz dalszego przekazywania wiedzy. Konieczność poprawy współpracy między różnymi instytucjami zajmującymi się dziedzictwem, zewnętrznej komunikacji ze społecznymi opiekunami zabytków oraz strukturalizacji wiedzy jest obecnie wskazywana jako aktualne wyzwanie²⁹⁶.

Od 2024 r. Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków w ramach współpracy z Wydziałem Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego organizuje również spotkania o charakterze popularno- naukowym, których temat jest szeroko rozumiana ochrona dziedzictwa. W trakcie dwóch z trzech zrealizowanych do tej pory edycji cyklu „O zabytkach przy kawie” wygłosiłem wykłady związane z tematyką prowadzonych w ramach projektu badań. W dniu 28.05.2024 r. zaprezentowałem prelekcję pt. „Założenia aktów doktrynalnych w ochronie miast zabytkowych kontra rzeczywistość”, której głównym tematem były dysproporcje pomiędzy postulatami środowiska naukowego w zakresie ochrony miast, a ich faktyczną implementacją. Kolejne spotkanie odbyło się 27.04.2026 r. przy okazji wręczenia dyplomów kończącym w tym roku kurs społecznym opiekunom zabytków. Celem wystąpienia pt. „Rola społecznych opiekunów zabytków i pasjonatów w ochronie dziedzictwa miast historycznych” była prezentacja wyników pilotażu wdrożenia. Przedstawiony zostało studium przypadku miejscowości Dąbrowice oraz spotkania z jego władzami i mieszkańcami.

Trzeci filar działalności urzędu związanej z promowaniem dziedzictwa stanowi profil na portalu Facebook²⁹⁷. Jest on wykorzystywany do nieformalnej komunikacji z użytkownikami serwisu, a swobodniejszy od oficjalnej strony internetowej i Biuletynu Informacji Publicznej format treści pozwala na osiągnięcie szerszych zasięgów i dotarcie do większej liczby odbiorców. Na profilu regularnie publikowane są informacje na temat funkcjonowania urzędu, ważniejszych wydarzeń, a także prezentowane są fotografie zabytków, czasami opatrzone dodatkowo zarysem ich historii. Włączenie się Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w działania związane z Europejskimi Dniami Dziedzictwa w 2022 roku umożliwiły przeprowadzenie pierwszej próby posłużenia się materiałami archiwalnymi z zasobu urzędu w działaniach promocyjnych²⁹⁸. Na przestrzeni września i października 2022 r.

²⁹⁶ Problemy wielostronnej komunikacji pomiędzy różnymi uczestnikami procesu ochrony zabytków w środowisku łódzkim przedstawia artykuł Adama Miziołka i Julii Wiśniewskiej. A. Miziołek, J. Wiśniewska, *Spółeczny opiekun zabytków – wybrane problemy, doświadczenia i rekomendacje*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”, nr 19, 2024, s. 99-121.

²⁹⁷ <https://www.facebook.com/piotrkowska99> [dostęp: 11.10.2025]

²⁹⁸ Europejskie dni dziedzictwa to cykliczne wydarzenie zainicjowane przez Radę Europy oraz Unię Europejską, mające na celu powiększanie świadomości i przywiązania obywateli Europy do dziedzictwa historycznego i

opracowałem serię postów w serwisie Facebook prezentujących archiwalne fotografie miast takich jak Kutno, Krośniewice i Dąbrowice, Łowicz i Piątek wykonanych na potrzeby studiów historyczno-urbanistycznych i tzw. teczek urbanistycznych. Pomysł publikacji materiałów oparty był na popularności grup społecznościowych na portalu takich jak „Łódzki Wehikuł Czasu”, czy „Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej”, na których użytkownicy zamieszczają odnalezione we własnych zasobach lub różnych miejscach internetu archiwalne fotografie miast i zabytków²⁹⁹. Duże zainteresowanie oraz ilość reakcji i udostępnień materiałów potwierdziły, że wśród osób obserwujących działalność internetową WUOZ w Łodzi istnieje duże zainteresowanie archiwalnymi materiałami wizualnymi³⁰⁰.

Do istotniejszych inicjatyw o charakterze popularyzatorskim zrealizowanych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w okresie prac nad projektem była jednorazowa współpraca z wydawcą czasopisma branżowego „Renowacje i zabytki” w postaci publikacji numeru w pełni poświęconemu województwu łódzkiemu, zawierającego artykuły autorstwa pracowników łódzkiego urzędu. Publikacja numeru nie była związana z realizacją projektu wdrożeniowego, jednak włączyłem się w pracę nad nim poprzez opracowanie artykułu „Dawne miasta historycznego Mazowsza w województwie łódzkim”³⁰¹. Artykuł miał na celu w popularyzatorskiej formie przybliżyć czytelnikom okoliczności włączenia do województwa łódzkiego terenów historycznie związanych z Mazowszem oraz wartości zabytkowe miast takich jak Łowicz, Kutno, Skierniewice czy Rawa Mazowiecka, a także ich aktualne problemy konserwatorskie.

4.1.3 Wartościowanie

Proces identyfikacji czynników, które decydują o znaczeniu danego obiektu oraz uzasadniających fakt uznania go za zabytek, czyli wartości nazywany jest wartościowaniem. Zgodnie z definicją zawartą w przywoływanym już „Małym słowniku ochrony zabytków” wartości zabytkowe to³⁰²:

kulturalnego. W ramach EDD uczestniczące w nich instytucje opracowują własny program edukacyjny i popularyzatorski, np. zapewniając darmowe wejścia do muzeów, organizując prelekcje, warsztaty czy wydarzenia masowe. Źródło: <https://edd.nid.pl/o-edd/> [dostęp: 11.10.2025]

²⁹⁹ Łódzki Wehikuł Czasu gromadzi obecnie 71,2 tys. użytkowników serwisu Facebook, natomiast Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej 6,6 tys.

<https://www.facebook.com/groups/332226390303794>;

<https://www.facebook.com/groups/407731793834106/> [dostęp: 11.10.2025].

³⁰⁰ W publikowanych treściach uwzględniono odnośniki do źródeł oraz nazwiska autorów poszczególnych zdjęć.

³⁰¹ K. Szewczyk, *Dawne miasta historycznego Mazowsza w województwie łódzkim*, „Renowacje i Zabytki”, nr 1, 2023, s. 90-109.

³⁰² M. Kurzątkowski, op. cit., hasło „Wartości zabytkowe”, s. 80-81. Por. W. Borusiewicz, *Konserwacja budownictwa murowanego*, Warszawa 1985, s. 25-26.

Ogół czynników materialnych i niematerialnych, stanowiących o tym, że pewien obszar, miejsce, obiekt lub przedmiot jest przekazem z przeszłości, zawierającym treści poznawcze oraz mającym zdolność do oddziaływania emocjonalnego. Czynniki materialne to: tworzywo, technika wykonania, ukształtowanie. Do czynników niematerialnych należą: fakty historyczne oraz tradycja i legendy związane z obszarem, obiektem lub przedmiotem, rola w świadomości powszechnej, narodowej lub lokalnej. Wartości zabytkowe nie są niezmiennie. Mogą wzrastać w wyniku odkryć w samym zabytku, nowych ustaleń naukowych, zmniejszania się liczby zabytków danego rodzaju, pozytywnych przewartościowań wobec pewnych kierunków artystycznych (np. w stosunku do architektury secesyjnej i eklektycznej) i pewnych rodzajów obiektów lub przedmiotów (np. w stosunku do architektury przemysłowej i osiedli robotniczych, przedmiotów użytkowych wyrabianych fabrycznie). Błędne jest przekonanie, że wartości zabytkowe mogą wzrosnąć w wyniku przedsięwzięć wzbogacających lub upiększających (np. wykonanie posadzki marmurowej w pomieszczeniu, w którym zawsze była podłoga z desek). Mogą ulegać zmniejszeniu w następstwie nieodwracalnych szkód, mogą też być zweryfikowane w trakcie badań. Są niezależne od stanu technicznego zabytku, mogą ulec zmniejszeniu, jeżeli w wyniku braku odpowiednich środków technicznych lub niewłaściwego wykonania robót autentyczne składniki zabytku zostaną unicestwione lub zastąpione nowymi.

Identyfikacja wartości jest więc procesem określania zbioru czynników, które trudno ująć w jednoznaczne ramy prawne. W przypadku różnych kategorii zabytków kryteria wartościowania mogą być odmienne i mogą się także zmieniać w czasie wraz ze zmianą stanu badań i poglądów środowiska naukowego³⁰³. W sytuacji oceny znaczenia miast historycznych szczególne znaczenie mają ustalenia badawcze oraz obowiązujący konsensus naukowy. Cytowana powyżej definicja jako przykłady zabytków, co do których zmieniło się podejście wskazuje obiekty secesyjne, eklektyczne i poprzemysłowe, pochodzi ona jednak z publikacji wydanej 1989 r. W pierwszej ćwierci XXI wieku fakt, iż budynki reprezentujące te style nie są zabytkami drugiej kategorii nie jest już podważany. Coraz mniejsze kontrowersje budzą już zabytki międzywojennego i powojennego modernizmu, a dyskurs środowiskowy dotyczy

³⁰³ Por. J. Kłapa, *Rozumienie pojęcia układu urbanistycznego w polskim systemie ochrony zabytków – wybrane zagadnienia*, [w:] *Segmenty dziedzictwa kulturowego- między ochroną dziedzictwa materialnego a niematerialnego*, red. P. Dobosz, W. Górny, A. Kozień, A. Mazur, Kraków 2020, s. 245-272.

obecnie coraz częściej architektury postmodernistycznej, a nawet młodszych obiektów o dostrzegalnym, ponadprzeciętnym znaczeniu³⁰⁴.

Za wiążące dla opracowywanych rozwiązań wdrożeniowych uznałem definicje wskazane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które określają jakie cechy posiada zabytek, a także czym jest w rozumieniu przepisów historyczny układ urbanistyczny³⁰⁵. Mimo iż zawarte w ustawie objaśnienia są mało precyzyjne i pod wieloma względami otwarte, to uznanie ich za jedyny punkt odniesienia pozwoliło na uniknięcie wchodzenia w trudny dialog z propozycjami metodologicznymi reprezentowanymi przez różnych badaczy na temat definicji zabytku, układów urbanistycznych i kryteriów ich wartościowania. Co więcej, dla działalności organu administracji państwowej, to treść przepisu prawa jest najważniejsza i wiążąca zgodnie z art. 6 Kodeksu postępowania administracyjnego natomiast publikacje o charakterze naukowym i doktrynalnym, mogą pełnić jedynie rolę wpierającą np. przy konstruowaniu uzasadnienia decyzji administracyjnej³⁰⁶. W rozumieniu ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytkiem jest:

*nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową*³⁰⁷.

Sama ustawa nie precyzuje dalej jak należy rozumieć te trzy kluczowe wartości i kwestia ta jest tematem rozpraw naukowych, rozstrzygnięć sądowych i ministerialnych oraz częstych dyskusji pomiędzy wszystkimi stronami zaangażowanymi w proces ochrony zabytków³⁰⁸. Cechy zabytku nie są więc tak obiektywnie określone jak można by spodziewać się po przepisie prawa, co jest charakterystyczne dla całego systemu ochrony zabytków. Jest to jednocześnie zaleta tej definicji, jak i jej kluczowa wada- każdy indywidualny zabytek może posiadać różny zestaw wartości, a każdy odbiorca może je inaczej postrzegać, przy czym najważniejsze są cechy określone przez konserwatora w decyzji o wpisie do rejestru zabytków.

³⁰⁴ <https://sukces.rp.pl/architektura/art37566211-najmlodszy-zabytek-w-polsce-ma-11-lat-to-prywatna-kaplica-na-mazowszu> [dostęp: 14.06.2026]
<https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/postmodernizm-to-juz-3-lata-od-wyburzenia-solpolu-karnawal-architektury-30-lat-pozniej-aa-n9Ab-M5N2-hbPs.html> [dostęp: 14.06.2026]

³⁰⁵ Szerzej o konsekwencjach prawnych poszczególnych rodzajów wpisu do rejestru zabytku oraz uznania obiektu za zabytek w: Ł. Czwojda, K. Zalasinska, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2025, s. 24-29.

³⁰⁶ „Organy administracji publicznej działają na podstawie przepisów prawa”. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 1691).

³⁰⁷ Art. 3 pkt. 3 u.o.z.o.z. Por. W. Borusiewicz, op. cit., s. 24-25 i M. Kurzątkowski, op. cit., hasło „Zabytek”, s. 86.

³⁰⁸ Ł. Czwojda, K. Zalasinska, op. cit., s. 12.

Bardziej jednoznaczna jest definicja historycznych układów urbanistycznych. Należy jednak zaznaczyć, że w procesie wartościowania urbanistyki dochodzi do oceny złożonych i rozległych zespołów, których wartość jest mniej czytelna dla laików niż w przypadku indywidualnych obiektów architektury. W rozumieniu przepisów ustawy historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny to:

*przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg*³⁰⁹

Kluczowym aspektem tej definicji jest fakt konieczności posiadania przez układ przestrzenny jednocześnie dwóch elementów, koniecznych do uznania go za historyczny układ urbanistyczny. Ustawodawca przyjął, że układem urbanistycznym nie może być samo rozmieszczenie ulic i działek zachowanych w historycznym układzie, jednak nie zawierających żadnej zabudowy zabytkowej, a także nie może to być zespół historycznych budynków pozbawionych pierwotnego kontekstu urbanistycznego.

Z zagadnieniem ochrony miast powiązane są jeszcze dwie definicje wskazane w ustawie: zespołu budowlanego oraz krajobrazu kulturowego. Według definicji ustawowej historyczne zespoły budowlane są:

*powiązaną przestrzennie grupą budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi*³¹⁰

Zespoły budowlane są więc grupami obiektów powiązanych ze sobą różnymi cechami, które wojewódzki konserwator może wyróżnić poprzez zastosowanie takiej formy wpisu do rejestru zabytków. Razem z indywidualnymi obiektami zabytkowymi mogą pojawiać się w granicach historycznych układów urbanistycznych. Relację pomiędzy wpisem do rejestru zabytków historycznego układu urbanistycznego, historycznego zespołu budowlanego oraz indywidualnego obiektu można zobrazować w następujący sposób. Układ urbanistyczny miasta zostaje wpisany do rejestru zabytków w określonych granicach obejmujących historyczną dzielnicę, w której znajduje się zabytkowy zespół fabryczny składających się z budynków przemysłowych oraz osiedla robotniczego, które razem tworzą historyczny zespół budowlany. W tej samej dzielnicy znajduje się historyczna willa, która została wpisana indywidualnie do rejestru zabytków. Wszystkie wpisy posiadają równoważne znaczenie, skutkujące koniecznością uzyskania pozwolenia konserwatorskiego na wszelkie prace przy zabytkach,

³⁰⁹ Art. 3 pkt. 12 u.o.z.o.z.

³¹⁰ Art. 3 pkt. 13 u.o.z.o.z.

których dotyczą³¹¹. Kluczową różnicą pomiędzy tymi formami ochrony jest jedynie różne zastosowanie przepisu art. 37c ustawy, który nakłada na inwestora obowiązek prowadzenia robót budowlanych pod kierownictwem lub nadzorem osób, które posiadają odpowiednio udokumentowane wykształcenie i doświadczenie przy pracy z zabytkami. Obowiązek ten dotyczy, tylko zabytków wpisanych indywidualnie do rejestru zabytków³¹².

Pojęcie krajobrazu kulturowego powstało dla odróżnienia w przestrzeni obszarów, które posiadają wartość kulturową nie tylko w wyniku celowej działalności człowieka, ale również poprzez współlistnienie jej efektów z czynnikami nieantropogenicznymi, takimi jak cechy fizyczne terenu czy walory przyrodnicze. Ustawa o ochronie zabytków opisuje krajobraz kulturowy następująco³¹³:

postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka.

W realizowanych działaniach wdrożeniowych nie poruszałem w sposób bardziej szczegółowy tematyki krajobrazów kulturowych oraz związanych z nim kwestii planowania przestrzennego oraz relacji widokowych i ekspozycyjnych. Pojawiają się one jako jeden z licznych elementów pracy urzędu ochrony zabytków, zazwyczaj w kontekście innych mechanizmów. Przyjmowane kryteria wartościowania wynikały z bardziej tradycyjnego ujęcia wynikającego z warsztatu badawczego historyka sztuki i architektury. Obszerne opracowanie tematyki krajobrazów kulturowych w województwie łódzkim przygotowała w ubiegłych latach Anna Aneta Tomczak³¹⁴.

Przykłady niektórych układów urbanistycznych i ruralistycznych z terenu województwa, zazwyczaj ujmowanych w gminnych ewidencjach zabytków pokazują, że ustawowe rozumienie historycznego układu urbanistycznego nie zawsze jest konsekwentnie egzekwowane. Jednym najwyraźniejszych przykładów obrazujących taką sytuację, jest układ

³¹¹ Art. 36 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa katalog działań wymagających uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Obejmuje on prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, wykonywanie robót budowlanych w jego otoczeniu, prowadzenie badań konserwatorskich, architektonicznych i archeologicznych, zmianę przeznaczenia lub sposobu korzystania z zabytku, a także podejmowanie innych działań mogących naruszyć substancję lub wygląd zabytku.

³¹² Wynika to z § 13 ust. 3 Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2021 poz. 81).

³¹³ Art. 3 pkt. 14 u.o.z.o.z.

³¹⁴ A. A. Tomczak, op. cit.

Spycimierza, który posiada przedlokacyjny rozbudowany i nieregularny układ dróg oraz działek powstały we wczesnym średniowieczu, co stanowi rzadkość na terenie województwa łódzkiego³¹⁵. Wartość i unikalność rozplanowania miejscowości jest niepodważalna, natomiast na jej terenie właściwie brakuje obecnie budynków zabytkowych, co oznacza, że nie spełnia on ustawowych warunków koniecznych do uznania za historyczny układ urbanistyczny. Jednocześnie układ Spycimierza jest obecnie ujęty w gminnej ewidencji zabytków, co skutkuje koniecznością uzgadniania wszystkich pozwoleń na budowę na terenie objętym nadzorem z Łódzkim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. W takiej sytuacji obecne przepisy nie są w pełni adekwatne do potrzeb ochrony układu. Skuteczne zabezpieczenie wartości obywałoby się poprzez objęcie ochroną układu dróg oraz parcelacji, co gwarantuje wyłącznie wpis do rejestru zabytków lub odpowiednie zapisy w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Jednocześnie zarówno potencjalny wpis do rejestru zabytków, jak obecne ujęcie w gminnej ewidencji zabytków, generuje konieczność uzgadniania prac przy obiektach, które nie będą miały żadnego znaczenia dla wartości zabytkowych, co zajmuje cenny czas pracownikom WUOZ w Łodzi i jest jednocześnie uciążliwe dla mieszkańców Spycimierza. W sytuacji niedostosowania form ochrony zdiagnozowanych wartości układu cierpią wszyscy interesariusze tego procesu.

Wartościowanie zabytków urbanistyki odbywa się najczęściej jednorazowo w procesie obejmowania ochroną konserwatorską lub ujmowania w ewidencjonowania układów przestrzennych. Często są sytuacje, w których opracowane jeszcze w latach 80. studium urbanistyczno-historyczne wskazuje istotne wartości układu przestrzennego wymagające wpisu do rejestru zabytków, który nigdy nie nastąpił. Sytuację taką można zaobserwować na przykład w Żychlinie lub Dąbrowicach w powiecie kutnowskim, dla których na zlecenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków sporządzono jeszcze w ubiegłym wieku obszerną dokumentację konserwatorską, której zalecenia nigdy nie zostały wprowadzone w życie³¹⁶. Istotnym przykładem zatarcia instytucjonalnej pamięci o dostępnych materiałach pomocniczych jest

³¹⁵ T. Figlus, *Rozwój układu ruralistycznego Spycimierza na tle dziejów osadnictwa w świetle badań geograficzno-historycznych i archeologicznych*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 4, 2015, s. 73-94.

³¹⁶ W archiwum zakładowym WUOZ w Łodzi dostępna jest następująca dokumentacja konserwatorska dla Żychlina: Z. Perzanowski, A. Domański, *Żychlin. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Kraków 1961; B. Sadurska, B. Ważbińska, M. Furmaniuk, L. Czyżniewska, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie m. Żychlina woj. Płockie*, Toruń 1983-84; L. Kozakiewicz, J. Kubiak, „Teczka urbanistyczna” Żychlina, Warszawa 1963 oraz dla Dąbrowic: L. Kozakiewicz, J. Kubiak, „Teczka urbanistyczna”, Warszawa 1963; *Dąbrowice - zespół staromiejski. Ustalenia konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego*, Płock 1982; I. Błaszczuk, *Ekspertyza historyczno-urbanistyczna i wytyczne konserwatorskie dla miasta Dąbrowice w województwie płockim*, Warszawa 1990.

również brak wśród pracowników Urzędu świadomości istnienia opracowania z 2004 r. historycznych zespołów urbanistycznych i ruralistycznych³¹⁷.

Podobna sytuacja dotyczy układu radialnego osady pruskiej Nowosolna z początku XIX wieku, znajdującej się obecnie w granicach miasta Łodzi. Unikalny w skali regionu łódzkiego regularny układ urbanistyczny jeszcze w latach 80. XX wieku był przedmiotem badań oraz konkursów urbanistycznych. Wówczas jeszcze istniało na terenie ówczesnej wsi wiele murowanych i drewnianych obiektów mieszkalnych z XIX i XX wieku, a także zespół dawnego zboru braci morawskich z domem parafialnym, plebania i dzwonnica. Zdaniem autorów historyczno-ruralistycznego Nowosolna powinna stać się obiektem wpisu do rejestru zabytków, co pozwoliłoby na ochronę jej wartości oraz rewaloryzację. Do 2021 r. Nowosolna była ujęta jedynie w gminnej ewidencji zabytków, co nie pozwoliło na skuteczną ochronę historycznej zabudowy, podziałów własnościowych oraz relacji przestrzennych. Z czasem doszło do stopniowego wyburzania pozostałych zabytkowych domów oraz translokacji drewnianego zboru do skansenu przy centralnym muzeum włókiennictwa w Łodzi, co doprowadziło do prawie całkowitego pozbawienia układu jej kluczowej z punktu widzenia ustawy cechy, czyli obecności historycznej zabudowy. Ostatecznie układ Nowosolnej został usunięty z gminnej ewidencji zabytków w 2021 r.- w tym samym czasie, w którym uchwalono spóźniony o kilkadziesiąt lat miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, który nie był w stanie zapobiec degradacji krajobrazu kulturowego. Należy wskazać, że dla regularnego założenia przestrzennego jakim jest Nowosolna jedynym rozwiązaniem, pozwalającym na zaplanowanie skutecznej strategii rewaloryzacji jest właśnie dokument planistyczny, który powinien odgórnie narzucać formę i skalę i linie zabudowy respektujące charakter rozplanowania osiedla, który stanowi jego główną wartość. Nowosolna stanowi jeden z najbardziej negatywnych przykładów bezradności i obojętności władz samorządowych oraz konserwatorskich w obliczu trudnego zabytkowego układu przestrzennego³¹⁸. W tej sytuacji doszło do całkowitej likwidacji statusu zabytku, pomimo zatarcia jedynie części wartości.

Zasób objętych ochroną konserwatorską układów miast województwa łódzkiego jest również świetnym przykładem niekonsekwencji w zakresie kryteriów wartościowania oraz strategii obejmowania ochroną konserwatorską. Za przykład posłużyć może tu układ ruralistyczny Złakowa Borowego w powiecie łowickim. Decyzją z 25.08.1967 r. pod numerem 620/189 został wpisany do rejestru zabytków zespół zabudowy wsi Złaków Borowy. Uzasadnienie decyzji o wpisie do rejestru zabytków brzmi następująco: „Charakterystyczny

³¹⁷ S. Ciesielska, D. Rycerz, M. Pabich, op. cit.

³¹⁸ Więcej na temat w: K. Szewczyk T. Kroc, op. cit., s. 48-51.

zespół budownictwa wiejskiego. Chaty zbudowane w 1 połowie wieku XIX i początku w. XX przeważnie drewniane, konstrukcji zrębowej, nieszalowane. Dla wielu z opisanych w decyzji chat została założona karta ewidencyjna, tzw. biała. Z biegiem lat wiele z nich uległo zniszczeniu lub translokacji, nie da się również z treści decyzji bez przeprowadzenia dogłębnych analiz wskazać obecnie jakie adresy wchodzą w skład zespołu. Obecnie trudno wskazać na terenie wsi więcej niż kilka pojedynczych, nieszalowanych chałup tradycyjnych dla tzw. Księstwa Łowickiego, natomiast zachowało się na jej terenie jeszcze kilka domów późniejszych, oszalowanych i posiadających detale snycerskie, a także kilkanaście drewnianych stodół i ceglano-kamiennych budynków gospodarczych z XX wieku. Co istotne o żadnym z tych obiektów nie wspomina decyzja o wpisie z 1967 roku. Obecnie w gminnej ewidencji zabytków gminy Zduny figuruje układ ruralistyczny XX wiecznej wsi jednorzędowej w Złakowie Kościelnym. W karcie adresowej znajduje się informacja o wpisie układu do rejestru zabytków pod wcześniej wspomnianym numerem decyzji dotyczącym zespołu zabudowy wsi, a na załączonym planie zaznaczono flamastrem granicę ochrony obejmując wąskim pasem jedynie zabudowę z jednej strony każdej z trzech dróg tworzących układ. W opisywanej sytuacji na pewnym etapie doszło do przemianowania wpisanego do rejestru zabytków zespołu zabudowy drewnianych chałup w konstrukcji zrębowej na układ ruralistyczny z określonymi granicami. Taka interpretacja została potwierdzona sporządzeniem karty układu ruralistycznego zleconego i zaakceptowanego przez WUOZ w Łodzi, a także jest powtarzana przez Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami, w którym Złaków Borowy jest wskazywany jako wartościowy przykład poregulacyjnej XIX wiecznej wsi jednorzędowej³¹⁹. Niewłaściwie zinterpretowany zakres ochrony jest również nieadekwatny do ochrony wartości jakie mu się przypisuje, gdyż obejmuje zbyt mały obszar i pozostawia poza kontrolą konserwatora tereny pól, które nie powinny podlegać zabudowie, jeżeli celem jest zachowanie cech zagospodarowania wsi. Do paradoksów należało uzgadnianie przez urząd decyzji o warunkach zabudowy dla nowych domów jednorodzinnych na obszarach nie objętych ochroną zgodnie z załącznikami do kart ewidencyjnych. W przypadku zajęcia stanowiska przez organ na temat takiej inwestycji nie powinna zostać ona zatwierdzona jako naruszająca integralność historycznego układu rozplanowania wsi. Co więcej interpretacja wpisu jako układu ruralistycznego określonymi granicami, w pewnym momencie wymusiła na mieszkańcach uzyskiwania pozwoleń konserwatorskich na roboty budowlane związane z wymianą pokryć dachowych z eternitu na budynkach gospodarczych lub podczas każdorazowego wykonywania

³¹⁹ *Wojewódzki program opieki nad zabytkami na lata 2024-2027*, s. 18.

przyłączy. Wiąże się to z nawet kilkunastoma wnioskami składanymi do urzędu rocznie i słusznym sprzeciwem mieszkańców Złakowa. Kontrowersje wzmacnia jedynie fakt, że podobnych do Złakowa Borowego wsi jednorzędowych jest w okolicy kilka (np. Retki, Mastki), a ich zabudowa, z wyjątkiem pojedynczych zachowanych chat zrębowych, nie wyróżnia się niczym szczególnym. Jedynie Złaków Borowy został „objęty” ochroną konserwatorską jako unikalny i wartościowy. Ten przykład ilustruje zjawisko nadinterpretacji zakresu wpisu do rejestru zabytków, który nastąpił pomimo zatarcia części elementów składowych wartości, stanowiących pierwotnie jego uzasadnienie. W tym przypadku powinno dojść do korekty kart ewidencyjnych w oparciu o jasne kryteria wartościowania układu przestrzennego oraz ponownej weryfikacji stanu zachowania chat opisanych w decyzji o wpisie do rejestru zabytków. Niekonsekwencję w zakresie wartościowania można dostrzec porównując sytuację Złakowa Borowego ze stanem ochrony konserwatorskiej Łęczycy, która posiada układ ujęty jedynie w gminnej ewidencji zabytków. Łęczycza posiada bardzo czytelny średniowieczny układ urbanistyczny. Jego granice do XIX wieku wyznaczały mury miejskie, których przebieg nadal jest czytelny, a fragmenty wciąż są zachowane w bryłach historycznych klasztorów oraz zamku. W centrum Łęczycy znajduje się rynek z XVIII wiecznym ratuszem, a także liczne kamienice przeważnie z XIX wieku, a także XV wieczny kościół parafialny z dzwonnica w dawnej baszcie obronnej, dwa średniowieczne klasztory oraz zespół klasztorny bernardynów z XVII wieku. Już samo skrótowe przedstawienie wybranych zabytków Łęczycy pozwala na stwierdzenie, że w skali województwa jest to jedno z miast posiadających najpełniejszy zasób elementów o wartości zabytkowej- układ przestrzenny i parcelacyjny, relikty obwarowań, ruiny zamku, historyczną zabudowę miejską w postaci kamienic, kościołów i budynków publicznych. Ponadto Łęczycza posiada ogromne znaczenie dla historii regionu jako jego pierwotne centrum administracyjne. Znaczenie tego ośrodka pozostawało istotne również w skali całego Królestwa, do schyłku XVIII w. Brak wpisu do rejestru zabytków tego zespołu jest zapewne efektem decyzji o charakterze politycznym, ale ocena według jednolitych kryteriów pozwoliłaby na wzmocnienie argumentów popierających wzmocnienie ochrony³²⁰.

Na potrzeby wdrożenia opracowałem własne kryteria wartościowania historycznych układów urbanistycznych z podziałem na rodzaje wartości określone w ustawie o ochronie

³²⁰ Studium przypadku wartości zabytkowych Łęczycy zostało przedstawione w prezentacji konferencyjnej oraz artykule, które jestem współautorem: T. Kroc, K. Szewczyk, *Transformation of urban spaces of preindustrial cities in contemporary Lodzkie Voivodeship. Heritage preservation perspectives in interdisciplinary approach*, [w:] ISUF 2022: Urban Redevelopment and Revitalisation. A Multidisciplinary Perspective. Conference Proceedings- XXIX International Seminar on Urban Form, Łódź–Kraków, 6 VI–11 IX 2022, s. 745-761.

zabytków i opiece nad zabytkami- historyczne, artystyczne i naukowe³²¹. Przy formułowaniu ich bazowałem na nabytym doświadczeniu zawodowym, pracy badawczej oraz ogólnych założeniach metodologicznych prezentowanych w literaturze przedmiotu. Należy tu zaznaczyć, że zgodnie obowiązującym orzecnictwem sądowym nie wskazałem kryterium unikalności bądź unikatowości poszczególnych wartości jako czynnika przesądzającego o znaczeniu zabytku³²². Opracowanie jednolitych kryteriów wartościowania układów urbanistycznych miało na celu:

1. Możliwość zastosowania kryterium porównawczego dla wartości poszczególnych miejscowości na tle zasobu zabytków regionu. Schemat wartościowania został oparty na znajomości charakterystyki i historii sieci osadniczej oraz układów urbanistycznych miast w województwie łódzkim, które zostały zarysowane w rozdziale 3.
2. Przyjęcie wspólnych kryteriów do weryfikacji zasobu zabytkowego, które umożliwiłyby zarówno pozytywną, jak i negatywną ocenę obowiązujących mechanizmów ochronnych.
3. Wyróżnienie miast, których wartości uzasadniają opracowanie poradników popularyzatorskich oraz wewnętrznych dokumentów systematyzujących wiedzę dla pracowników urzędu.

Przyjęte prze mnie kryteria wartościowania zostały wykorzystane przy opracowaniu mapy procesów prezentującej schemat działania od weryfikacji zasobu zabytkowych układów urbanistycznych w województwie do podjęcia działań promocyjnych i edukacyjnych. Mapa procesów wraz z pilotażowymi poradnikami konserwatorskimi oraz wewnętrznymi dokumentami dla pracowników została przekazana na nośniku zewnętrznym Zastępcy Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, który pełnił na końcowym etapie projektu funkcję opiekuna pomocniczego ze strony podmiotu realizującego wdrożenie, czyli WUOZ w Łodzi. Uzupełnienie materiałów stanowiła lista lokacji miejskich na badanym obszarze, umożliwiającą stopniowe wprowadzanie informacji na temat aktualnej ochrony konserwatorskiej oraz dostępnych źródeł wiedzy wraz z postępem weryfikacji zasobu.

³²¹ Przyjęte kryteria i schematy są bardzo zbliżone i spójne z propozycjami Krzysztofa Pawłowskiego i Michała Witwickiego. Por. K. Pawłowski, M. Witwicki, *Problemy oceny wartości zabytkowej*, op. cit., s. 3-12. Por. B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, s. 210-211. Więcej na temat różnych sposobów wartościowania zabytków w: J. Lewicki, *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa 2016, s. 92-108.

³²² Por. Ł. Czwojda, K. Zalasinska, op. cit., s. 12.

4.2 Rozwiązania muszą być możliwe do wprowadzenia w oparciu o istniejącą strukturę urzędu.

Kolejnym elementem warunkującym rozwiązania wdrożeniowe jest kształt instytucjonalny Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi. Każde województwo posiada własną specyfikę struktury organizacyjnej służby ochrony zabytków, w której mogą uczestniczyć poza samym wojewódzkim konserwatorem zabytków również jednostki terenowe w formie delegatur oraz konserwatorów samorządowych (miejskich i powiatowych). Ponadto organizacja wydziałów poszczególnych WUOZów może być odmienna w zakresie, który nie jest regulowany przez przepisy. Wspomniany już wcześniej art. 91 ustawy o ochronie zabytków określa tryb wyboru wojewódzkiego konserwatora zabytków, wymogi jakie musi spełniać kandydat na to stanowisko oraz zakres zadań jakie musi realizować. Z kolei art. 92 wskazuje, że wojewódzkie urzędy ochrony zabytków wchodzą w skład zespolonej administracji wojewódzkiej, nad którą zwierzchnictwo sprawuje wojewoda. Zgodnie z tym przepisem na wniosek konserwatora możliwe jest utworzenie przez wojewodę delegatury urzędu, czyli mniejszej jednostki zajmującej się sprawami z zakresu ochrony zabytków na określonym obszarze województwa³²³. Delegatura posiada własne kierownictwo, jednak podlega zwierzchnictwu centralnego urzędu. Funkcjonowanie delegatur służy decentralizacji obowiązków, dzięki czemu nie jest konieczne tworzenie rozbudowanych centralnych urzędów w miastach wojewódzkich i odciążenie istniejących struktur. Dodatkowym, a wręcz kluczowym atutem delegatur jest ich funkcjonowanie blisko danego terenu, co umożliwia koncentrację sił na mniejszym obszarze i mniejszej ilości zabytków, co z kolei pozwala na lepsze zaznajomienie się z terenem przez pracowników i zmniejszenie czasów, które należy poświęcić na dojazd do poszczególnych obiektów. System delegatur ma swoje korzenie w podziale administracyjnym kraju obowiązującym do 1999 r. Wówczas ponad 40 ośrodków pełniło funkcje stołeczne dla ówczesnych województw, a każde z nich posiadało wojewódzkiego konserwatora zabytków. Po reformie administracyjnej w końcu XX wieku zdecydowano się zachować pewną formę decentralizacji ochrony zabytków i obecnie w Polsce działają 33 delegatury wojewódzkich konserwatorów zabytków³²⁴.

Zgodnie z art. 96 ust. 2 i 2a ustawy o ochronie zabytków możliwa jest jeszcze dalsza decentralizacja struktur ochrony zabytków w województwie³²⁵. Przepis przewiduje możliwość

³²³ Ibidem, s. 234-237.

³²⁴ Ibidem, s. 235.

³²⁵ „2. Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych,

powierzenia części ustawowych obowiązków gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym. Zakres podziału zadań określa porozumienie podpisane między konserwatorem a jednostką samorządową i w jego wyniku powstają jednostki m.in. miejskich lub powiatowych konserwatorów zabytków.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi w zakresie organizacji jest dość specyficzny na tle reszty kraju³²⁶. W latach 2017-2018³²⁷ doszło do likwidacji istniejących do tej pory trzech delegatur w: Skierniewicach, Piotrkowie Trybunalskim i Sieradzu. W tym samym okresie doszło również do rozwiązania porozumienia z władzami miasta Łodzi i likwidacji funkcji miejskiego konserwatora działającego przy prezydencie miasta. W efekcie tych działań całość ustawowych obowiązków przejął Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi, który do tej pory zajmował się częścią zadań na terenie Łodzi oraz wszystkimi obiektami z sąsiadujących z miastem powiatów. Jedynym innym województwem w Polsce, które nie posiada pomocniczych delegatur, jest województwo opolskie, jednak warto zwrócić uwagę, że pod względem terytorialnym jest ono dwukrotnie mniejsze od województwa łódzkiego³²⁸. Pomimo dużo mniejszej powierzchni na jego terenie znajduje się o kilkaset więcej zabytków wpisanych do rejestru zabytków³²⁹.

W efekcie centralny urząd w Łodzi zatrudniający średnio około 30 pracowników merytorycznych musiał zajmować się rozpatrywaniem wszystkich spraw z zakresu ochrony zabytków na terenie województwa. Według danych pochodzących z Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2024-2027 w wojewódzkiej ewidencji w 2024 roku było 7549 obiektów, z czego 2815 było wpisanych do rejestru zabytków. W liczbie tej mieszczą się jedynie zabytki nieruchome, w tym również zabytki obszarowe takie jak historyczne układy urbanistyczne. Realizacji zadań ustawowych, np. oględzin czy kontroli na terenie województwa wiąże się obecnie z koniecznością pokonywania przez pracowników kilkudziesięciu

gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa.

2a. Do prowadzenia spraw, o których mowa w ust. 2, gmina, powiat, związek gmin, związek powiatów, związek powiatowo-gminny albo związek metropolitalny ustanawia wyodrębnione stanowisko odpowiednio gminnego (miejskiego) konserwatora zabytków, powiatowego konserwatora zabytków, powiatowo-gminnego konserwatora zabytków albo metropolitalnego konserwatora zabytków”.

³²⁶ Szczegółowe dane na temat sposobu organizacji podziału zadań z zakresu ochrony zabytków w pozostałych województwach nie są przedmiotem niniejszej pracy, dlatego też pominąłem ich szczegółowe omówienie, ograniczając się do informacji użytecznych przy analizie porównawczej.

³²⁷ W 2017 roku zlikwidowano delegaturę WUOZ w Skierniewicach, a w 2018 w Sieradzu i Piotrkowie Trybunalskim. Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Łodzi, *Wystąpienie pokontrolne*, znak: LLO.410.001.11.2021, kontrola P/21/023 „System ochrony zabytków w Polsce”, dotycząca Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, Łódź 2021, s. 4.

³²⁸ Struktura Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu: <https://wuozopole.pl/50/65/schemat.html> [dostęp: 23.06.2025]

³²⁹ <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> [dostęp: 23.06.2025]

kilometrowych tras dojazdowych. Najdalej położone od Łodzi stolice powiatów- Wieruszów, Wieluń i Radomsko, Opoczno i Pajęczno dzielą od Łodzi odpowiednio 104, 86, 77, 75 i 71 kilometrów³³⁰. Likwidacja delegatur oraz miejskiego konserwatora w Łodzi wiązała się również z koniecznością czasochłonnego rozpoznania zasobu zabytkowego, ponownego ujednolicenia strategii postępowania, a także inwentaryzacji zasobu archiwalnego. W roku 2026 archiwum zakładowe WUOZ w Łodzi dopiero kończyło działania w zakresie porządkowania przekazanych archiwaliów.

Stosunkowa dowolność w delegacji ustawowych obowiązków nie oznacza, że nie istnieją inne regulacje określające obszary organizacyjne urzędów konserwatorskich w skali całego kraju. Podstawowym dokumentem jest tutaj Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków³³¹. Ten niewielkich rozmiarów dokument definiuje fundamenty struktury wszystkich urzędów, czyli jakie wydziały, inaczej jednostki organizacyjne, obowiązkowo muszą funkcjonować w każdym z nich. Są to kolejno wydziały: inspekcji zabytków nieruchomych, inspekcji zabytków ruchomych, inspekcji zabytków archeologicznych, rejestru zabytków i dokumentacji zabytków, ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, budżetu i finansów. Z punktu widzenia tematu niniejszej pracy kluczowe są podstawowe jednostki merytoryczne, czyli przede wszystkim działy zabytków nieruchomych, ruchomych oraz rejestru i dokumentacji, a także w dalszej kolejności, zabytków archeologicznych oraz zabezpieczeń na wypadek konfliktów.

W łódzkim urzędzie ochrony zabytków funkcjonują wszystkie z wymienionych wcześniej podstawowych jednostek organizacyjnych, jednak wydziały zabytków ruchomych oraz rejestru dokumentacji zostały połączone. Opisana powyżej organizacja Urzędu, decyduje o tym, że wszystkie zadania określone w ustawie o ochronie zabytków realizowane są w województwie łódzkim na poziomie centralnym. Nie obowiązuje obecnie żadne porozumienie przekazujące część obowiązków np. miejskim lub powiatowym konserwatorom zabytków, a także od 2018 r. nie istnieją żadne delegatury w terenie. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi składa się z 5 wydziałów merytorycznych- Zabytków Nieruchomych (12 pracowników), Zabytków Ruchomych i Rejestru Zabytków (11 pracowników, Zabytków Archeologicznych (6 pracowników), Założeń Zieleni (5 pracowników) oraz Planowania Przestrzennego (6 pracowników), przy łącznej liczbie 40 pracowników merytorycznych³³².

³³⁰ Ustalenia własne na podstawie serwisu googlemaps.com.

³³¹ Dz.U. 2004 nr 75 poz. 706.

³³² Wyliczenia własne. Stan na dzień 13.02.2025 r.

Zakres działań poszczególnych wydziałów określony jest w wewnętrznym regulaminie urzędu, a szczegółowe zadania pracowników określają indywidualne pisemne zakresy obowiązków. Z punktu widzenia mojego projektu, sprawą ważną jest, iż każdy z merytorycznych wydziałów rozpatruje sprawy, w przynajmniej niewielkim stopniu są związane z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych³³³. W pierwszej kolejności największy wpływ na procesy ochrony zabytków urbanistyki i miejskiej zabudowy mają działy zabytków nieruchomych i planowania przestrzennego.

Wydział Zabytków Nieruchomych:

- a. wydaje zalecenia konserwatorskie i opiniuje działania przy zabytkach architektury i w strefach ochrony konserwatorskiej³³⁴. Zakres działań obejmuje również rzadziej inne rodzaje zabytków np. parki w kontekście spraw budowlanych.
- b. prowadzi postępowania administracyjne w związku z wnioskami o wydanie pozwolenia na roboty budowlane, prace konserwatorskie i restauratorskie, badania konserwatorskie i architektoniczne, podejmowanie innych działań oraz montaż reklam i urządzeń technicznych na zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.
- c. prowadzi kontrole zachowania zabytków architektury na podstawie art. 38 u.o.z.o.z.
- d. pracownicy wydziału biorą w udział w realizacjach wspomnianych w punkcie b działań w celu zapewnienia ich realizacji zgodnie z warunkami pozwoleń.

Wydział Planowania Przestrzennego:

- a. Uzgadnia projekty miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.
- b. Opiniuje programy opieki nad zabytkami.

Realizacja wymienionych zadań wymaga częstego sięgania do wszelkiego rodzaju opracowań konserwatorskich i naukowych oraz materiałów archiwalnych. W kontekście spraw związanych z remontami zabudowy miejskiej, inwestycjami wpływającymi na przestrzeń miejską duże znaczenie mają studia historyczno-urbanistyczne i pozostałe rodzaje dokumentacji poświęcone całym obszarom miast, a nie jedynie pojedynczym obiektom. Efekty

³³³ W 2026 r. roku doszło do restrukturyzacji wydziałów w łódzkim WUOZ. Działy zabytków nieruchomych oraz założeń zieleni zostały połączone. Powstał również osobny wydział ds. kontroli i nadzoru.

³³⁴ Art. 27 u.o.z.o.z.

spraw załatwianych przed obydwoma te wydziałami najbardziej oddziałują na zmiany w przestrzeniach zabytkowych miast³³⁵.

Wydział Zabytków Ruchomych i Rejestru Zabytków:

- a. Ewidencjonuje zabytki w wojewódzkiej ewidencji zabytków.
- b. Opiniuje gminne ewidencje zabytków i ich zmiany.
- c. Prowadzi postępowania administracyjne w sprawie wpisania obiektów lub obszarów do rejestru zabytków.
- d. Wydaje zalecenia konserwatorskie i opiniuje wszelkie działania przy zabytkach ruchomych, w tym cmentarzach, kapliczkach, pomnikach, rzeźbach i małej architekturze.
- e. Prowadzi postępowania administracyjne w związku z wnioskami o wydanie pozwoleń na prace konserwatorskie, restauratorskie i badania konserwatorskie przy zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków.
- f. Prowadzi kontrole zachowania zabytków ruchomych na podstawie art. 38 u.o.z.o.z.
- g. pracownicy wydziału biorą w udział w realizacjach wspomnianych w punkcie e działań w celu zapewnienia ich realizacji zgodnie z warunkami pozwoleń.

Wydział Założeń Zieleni:

- a. Wydaje zezwolenia na wycinkę drzew
- b. Wydanie pozwolenia na prace konserwatorskie na terenie parków i innych założeń zieleni
- c. Opiniuje działania mogące wpłynąć na zachowanie wartości zabytkowych parków i innych założeń zieleni

4.3 Działania muszą być nastawione na jak największą efektywność przy jak najmniejszym nakładzie czasu i nie wymagać znacznego odstępstwa od podstawowych zadań pracowników.

Realizacja projektu pozwoliła w praktyce zweryfikować możliwości organizacyjne prowadzenia wszelkich działań wykraczających poza podstawowe zadania określone w zakresie obowiązków pracownika merytorycznego. Ponad 6 letnia praktyka wykazała, że są one bardzo małe, co wynika z ogromnego wręcz obłożenia sprawami administracyjnymi

³³⁵„Załatwienie sprawy” jest sformułowaniem prawnym, pojawiającym się w Kodeksie postępowania administracyjnego.

przypadającymi na jedną osobę. Obowiązki pracownika wydziału zabytków nieruchomych obejmują rozpatrywanie wniosków (prowadzenie postępowań administracyjnych, wydawanie zaleceń konserwatorskich, opinii i zaświadczeń), uczestniczenie w komisjach konserwatorskich w trakcie inwestycji, planowanie kontroli i spotkań oraz kontakty z wnioskodawcami, co w pełni zajmuje wymiar godzinowy pełnego etatu, a nierzadko przekracza ten czas. Efektem takiego stanu rzeczy jest więc nieustanne powstawanie zaległości w rozpatrywanych sprawach, co potwierdzają wyniki kontroli urzędu przeprowadzanych przez Najwyższą Izbę Kontroli w 2021 r. oraz Łódzki Urząd Wojewódzki w 2025 r.³³⁶ Postęp prac nad projektem prowadził do stopniowej ewolucji teoretycznego modelu wdrożenia do założeń wpisanych w rzeczywiste realia pracy urzędu i uwzględniających czynniki takie jak dostępność czasowa pracowników. Kluczowym wymogiem projektowanych działań okazywała się ich jak największa efektywność czasową oraz założenie minimalnych odstępstw od właściwych zadań pracownika. Ustalenia poczynione na etapie przygotowań wymusiły modyfikację części pierwotnych założeń projektu w tym planowany zakres terytorialny pilotażu.

Realizacja wdrożenia wymagała zachowania korzystnej równowagi pomiędzy istniejącym zakresem obowiązków wynikających z warunków zatrudnienia i dodatkowych działań wynikających z projektu. Pod koniec grudnia 2021 r. został opublikowany raport Najwyższej Izby Kontroli, dotyczący funkcjonowania systemu ochrony zabytków w Polsce w latach 2018-2021 r.³³⁷ Dokument ten jest kluczowy dla pełnego zrozumienia sytuacji w jakiej znajduje się obecnie polska ochrona zabytków i dostarcza cennych informacji na temat całej struktury instytucjonalnej, w tym danych ilościowych oraz konkretnych przykładów nieprawidłowości. W toku działań kontrolnych NIK zajęła się stanem funkcjonowania wszystkich szczebli organizacyjnych aparatu urzędowego, od samego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego i Generalnego Konserwatora Zabytków, po Wojewódzkie Urzędy Ochrony Zabytków i ich delegatury³³⁸. Jedną z głównych konkluzji sprawozdania jest

³³⁶ Wystąpienie pokontrolne Wojewody Łódzkiego z dnia 21 maja 2026 r., znak: GPB-I.1611.1.2025, dotyczące kontroli przeprowadzonej w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi w zakresie prowadzenia postępowań administracyjnych dotyczących pozwoleń na roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru oraz w ich otoczeniu; Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Łodzi, Wystąpienie pokontrolne, znak: LLO.410.001.11.2021, kontrola P/21/023 „System ochrony zabytków w Polsce”, dotyczące Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, Łódź 2021.

³³⁷ Najwyższa Izba Kontroli, *System ochrony zabytków w Polsce. Informacja o wynikach kontroli*, KNO.430.004.2021, nr ewid. 170/2021/P/21/023/KNO. <https://www.nik.gov.pl/plik/id,25591,vp,28358.pdf> [dostęp: 10.02.2025]

³³⁸ Negatywne diagnozy systemu ochrony zabytków były stawiane już w latach wcześniejszych. Patrz: A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. J. Purchla, raport opracowany na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego jako jeden z „Raportów o Stanie Kultury”, Kraków 2008, s. 17-25.

stwierdzenie o niewydolności całego systemu, co zwięźle zobrazowano w tytule artykułu streszczającego dokument, zamieszczonego na stronie internetowej NIK – „Oby nie było za późno...”³³⁹. Raport ten wskazuje, że jedną z kluczowych przyczyn niesprawnego działania Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków i ich delegatur są: rotacja pracowników i braki kadrowe:

„We wszystkich siedmiu skontrolowanych WUOZ stwierdzono, że liczba zatrudnionych pracowników była nieadekwatna do liczby wykonywanych zadań, co wynikało m.in. ze wzrostu wpływających do urzędów spraw, a podejmowane przez poszczególnych WKZ działania nie zapobiegły brakom kadrowym i rotacji pracowników.”³⁴⁰

„Minister oraz Generalny Konserwator Zabytków zapewnili wykonywanie zadań określonych w ustawie o zabytkach poprzez przypisanie ich do realizacji właściwym merytorycznie departamentom w Ministerstwie oraz wyspecjalizowanym państwowym instytucjom kultury Wojewódzkim konserwatorom zabytków nie zostały zapewnione właściwe warunki do prowadzenia działalności. Nie dysponowali oni, mimo podejmowanych działań, środkami finansowymi pozwalającymi na zwiększenie poziomu zatrudnienia i wynagrodzeń – adekwatnie do liczby i zakresu zadań oraz wymaganych od zatrudnianych osób kwalifikacji, doświadczenia i wykształcenia. Struktura organizacyjna skontrolowanych WUOZ była, co do zasady, zgodna z przepisami rozporządzenia w sprawie organizacji WUOZ.”³⁴¹

Dla uzyskania pełniejszego obrazu problemu niewystarczający stan zatrudnienia oraz problemy z uzupełnianiem braków kadrowych trzeba zestawić z danymi przedstawiającymi ilość spraw przypadających rocznie na jednego pracownika merytorycznego. W latach 2018-2020 w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu było to odpowiednio 172,5, 171,5 i 167,1 spraw na jedną osobę, 124,4, 118,7 i 98,1 w Warszawie oraz aż 563, 662 i 753 we Wrocławiu³⁴². Tak zarysowana relacja unaocznia źródła kolejnego problemu

³³⁹ <https://www.nik.gov.pl/najnowsze-informacje-o-wynikach-kontroli/system-ochrony-zabytkow.html> [dostęp: 10.02.2025]

³⁴⁰ NIK, *System ochrony zabytków w Polsce...*, s. 28.

³⁴¹ NIK, *System ochrony zabytków w Polsce...*, s. 23.

³⁴² Trzeba wskazać, że autorzy raportu podają ilości „decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie o zabytkach”, co może oznaczać, że w statystykach nie zostały uwzględnione dane na temat ilości spraw związanych z wydawaniem zaleceń konserwatorskich, opinii oraz prowadzeniem kontroli zabytków. Odczytanie treści raportu w ten sposób może wskazywać, że rzeczywista ilość zadań przypadających na jednego pracownika może być znacznie wyższa. Nieuwzględnienie części z nich może wynikać z faktu, iż ten zakres kompetencji wojewódzkich konserwatorów jest realizowany na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, i nie jest regulowany bezpośrednio przez kodeks postępowania administracyjnego, wspólnego dla całej administracji publicznej. Przygotowanie zaleceń konserwatorskich oraz prowadzenie kontroli zabytków to jedne

wskazywanego przez Najwyższą Izbę Kontroli, czyli nieterminowość i przewlekłość w rozpatrywaniu spraw. W zestawieniu z niekonkurencyjnymi wynagrodzeniami w sektorze ochrony zabytków trudno dziwić się rosnącemu problemom rotacji pracowników merytorycznych.

Była już w momencie pisania tego tekstu Generalna Konserwator Zabytków, Magdalena Gawin, w jednym z wywiadów, którego udzieliła w 2016 r. wskazywała, że:

*„Wystąpił więc problem ogromnej rotacji pracowników. Młodzi, zdolni pracownicy, bardzo szybko odchodzą. Najpierw w nich inwestujemy, przyuczamy do zawodu, bo wiadomo, że konserwatorem jest się wtedy, kiedy jest się praktykiem. To trwa jakieś trzy lata i kiedy ten pracownik nabywa doświadczenie – odchodzi do lepiej płatnej pracy. Czyli system przekazywania wiedzy i doświadczenia, konieczny dla funkcjonowania systemu na naszych oczach załamał się. Przez kilkadziesiąt lat mieliśmy doskonałych konserwatorów, oddanych swojej pracy i misji – dziś etos tej służby wyraźnie osłabł.”*³⁴³

Słów tych, wypowiedzianych, wszakże przez zwierzchnika służb konserwatorskich w Polsce, nie sposób uznać za wyolbrzymienie³⁴⁴. Wskazany przez Magdalenę Gawin okres trzech lat wymaganych do wyszkolenia pracownika wydaje się właściwy do tego, aby nabył on szereg umiejętności i pozyskał wiedzę wymaganą do skutecznego i samodzielnego zajmowania się sprawami z zakresu ochrony zabytków, realizowanych przez wojewódzkich konserwatorów. Nowy pracownik, będący najczęściej absolwentem takich kierunków jak historia sztuki, konserwacja zabytków, ochrona dóbr kultury, architektura, archeologia czy historia w tym czasie uzupełnia swoją wiedzę na temat procedur administracyjnych, umiejętności nieobjętych programem studiów np. czytanie projektów architektonicznych w przypadku historyków sztuki, znajomość terminologii właściwej historii sztuki w przypadku architektów³⁴⁵. Bezcennym doświadczeniem, możliwym do zdobycia jedynie w praktyce jest ponadto znajomość terenu, obiektów, historii ich remontów oraz wszelkich dokumentów i strategii związanych z obsługiwaniem regionem lub tematycznym zakresem zadań, np.

z najważniejszych zadań realizowanych przez WUOZy i wymaga od pracowników równie wysokiego przygotowania merytorycznego, co sprawy związane z wydawaniem decyzji, postanowień i zaświadczeń. NIK, *System ochrony zabytków w Polsce...*, s. 28.

³⁴³ <https://www.wnp.pl/polityka-i-sondaze/gospodarka/magdalena-gawin-generalny-konserwator-zabytkow-to-stanowisko-dekoracyjne,9530.html> [dostęp: 12.02.2025 r.]

³⁴⁴ W okresie od 2020 do 2025 roku w merytorycznych wydziałach w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi z różnych przyczyn pracę zakończyło 26 osób. W maju 2026 roku liczba ta wzrosła do 35.

³⁴⁵ Profil wykształcenia pracownika WUOZ wskazano na podstawie ogłaszanych w Biuletynach Informacji Publicznej i na stronach internetowych urzędów naborach na stanowiska w wydziałach merytorycznych, a także na podstawie wywiadów zrealizowanych wśród pracowników WUOZ w Łodzi.

miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Dla ochrony miast historycznych ma to szczególne znaczenie, gdyż proces rozpoznawania ich specyfiki, najważniejszych obiektów, cech charakterystycznych urbanistyki i zabudowy, różnorodnych „niuansów” związanych z formami ochrony wymaga poświęcenia więcej czasu i zaangażowania niż analiza pojedynczego obiektu architektury. Opracowane w ramach projektu dokumenty wewnętrzne dla pracowników zawierają zbiór podstawowych informacji na temat miasta, w tym także zarys jego historii oraz wartości. Odnosiłoby do dostępnych w archiwum zakładowym WUOZ dokumentacji konserwatorskich w założeniu mają zabiegać zanikaniu pamięci instytucjonalnej o kluczowych opracowaniach, wynikającej z rotacji pracowników.

4.3.1 Warunki wdrażania nowych pracowników

Obserwacje poczynione przeze mnie w trakcie realizacji projektu pozwalają na zdiagnozowanie pewnych problemów dotyczących wprowadzania szkolenia nowych pracowników urzędu ochrony zabytków³⁴⁶. Brak jednolitego programu wdrażania nowych pracowników do specyfiki zadań realizowanych przez WUOZy sprawia, że nauka taka w praktyce odbywa się w systemie, który śmiało można określić jako mentorski, a jego skuteczność zależy od wielu zmiennych. Starsi stażem pracownicy przekazują w miarę możliwość wymienione wcześniej informacje w ramach wspólnie prowadzonych spraw, wyjazdów czy wzajemnego doradztwa. Na skuteczność tego systemu wpływa ilość dostępnego czasu, możliwego do wygospodarowania z licznych obowiązków i poziom wiedzy oraz doświadczenia samego „mentora”. Jeśli wziąć pod uwagę narastający problem z rotacją i brakami kadrowymi wśród podstawowych pracowników merytorycznych, to śmiało można mówić o kryzysie systemu ochrony zabytków w zakresie zastępowalności kadr, co będzie miało bezpośredni wpływ na skuteczność jego funkcjonowania w obecnej formie w niedalekiej przyszłości. Pracownik nieposiadający doświadczonej osoby wdrażającej, rodzaju opiekuna merytorycznego, będzie skazany na działanie intuicyjne, popełnianie niepotrzebnych błędów merytorycznych i administracyjnych. Brak doświadczonego „nauczyciela” będzie miał wpływ na proces wdrażania nowych pracowników. Jeżeli zestawimy to ze znaczną rotacją zatrudnienia w tej grupie, trudno mówić o pojawieniu się nowej, młodej grupy kompetentnych „mentorów”. Jednym z możliwych rozwiązań tej, niewątpliwie kryzysowej sytuacji jest wzmacnianie mechanizmów mających na celu utrzymanie stabilności zatrudnienia w urzędach konserwatorskich. Z pewnością jest to zadanie trudne i wymagające działań na najwyższym

³⁴⁶ Obszerniej na temat sytuacji pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków w świetle obowiązujących regulacji prawnych w: I. Mikiciuk, *Status prawny pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków*, [w:] *Ochrona zabytków-aspekty materialnoprawne...*, red. K. Zalasńska, Warszawa 2021, s. 222-229.

szczeblu decyzyjnym. Co więcej nie gwarantuje całkowitego zahamowania tego procesu, co sugeruje ogólna tendencja na polskim rynku pracy³⁴⁷. Może się również okazać, że zmiana w sposobie kształcenia pracowników WUOZ okaże się stała i służby konserwatorskie będą musiały dostosowywać się do nowych warunków wynikających z przemian ekonomicznych i kulturowych. Wobec tego konieczne jest podejmowanie działań mających na celu w miarę możliwości usystematyzowanie sposobu wdrażania pracowników merytorycznych i utrwalanie oraz udostępnianie podstawowej, ale krytycznie ważnej wiedzy.

Wśród ważnych zdolności przydatnych w codziennej pracy wyróżniam znajomość źródeł wiedzy o zabytkach, zasobach archiwalnych lokalnego WUOZ-u oraz wypracowanie pewnej jednolitej strategii w podejściu do obiektów. Systemy informacji o zabytkach i wszystkich dokumentach strategicznych pośrednio z nimi związanymi to zasoby bardzo rozproszone, zarówno te fizyczne, jak i źródła dostępne w sieci. Zdolność odnalezienia się w wśród tych systemów i sprawnego z nich korzystania wymaga wcześniejszego wprowadzenia i przede wszystkim wiedzy na temat ich istnienia i zakresu zawartych tam informacji. Jednocześnie jest to umiejętność niewątpliwie otwierająca drogę do sprawnej i samodzielnej pracy.

Do tej pory nie powstał jeszcze żaden portal udostępniający pełen zasób informacji potrzebnych konserwatorom do pracy z miastami historycznymi, czyli taki, który łączy dane na temat zabytków wpisanych do rejestru zabytków, wojewódzkich i gminnych ewidencji, oraz dokumentów planistycznych. Wszystkie te zasoby rozproszone są pomiędzy archiwa urzędów, indywidualne internetowe portale informacyjne gmin i powiatów i geoportale³⁴⁸.

Ogólne doświadczenie pracownika urzędu ochrony zabytków jest sumą umiejętności i wiedzy nabytej z czasem, a współtworzy je kilka pomniejszych kategorii doświadczenia. Znajomość technik realizacji prac konserwatorskich, robót budowlanych i innych działań przy

³⁴⁷ M. Adamowicz, *Czynniki przemian rynku pracy w Polsce w latach 1989-2021*, [w:] Rynek pracy wobec wyzwań przyszłości. Ewolucja i współczesne uwarunkowania, red. A. Siedlecka, D. Guzal-Dec, Białą Podlaską 2022, s. 127-146; Z. Kowalik, I. Magda, *Rynek pracy w Polsce – przemiany i wyzwania*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka” nr 3, 2021, s. 10-14. Starzenie się polskiego społeczeństwa, które skutkuje stopniowym zmniejszaniem dostępnych pracowników jest uznawane przez badaczy jako jedno z rosnących wyzwań dla rynku pracy. Zatrudnianie imigrantów jest wskazywane jako jedna z metod przeciwdziałania temu zjawisku i o ile może ona działać skutecznie w branżach wymagających bardzo wyspecjalizowanej wiedzy albo niewymagających wyjątkowego przygotowania, to charakter pracy związanej z ochroną dziedzictwa kulturowego utrudnia z korzystanie z tego rozwiązania.

³⁴⁸ Geoportale są internetowymi serwisami mapowymi umożliwiającymi przeglądanie, wyszukiwanie i analizowanie danych przestrzennych, takich jak granice działek, formy ochrony, ortofotomapy, modele terenu czy lokalizacja obiektów zabytkowych. Systemy informacji przestrzennej, określane także jako GIS, stanowią szersze narzędzia służące do gromadzenia, przetwarzania, łączenia, analizowania i wizualizowania danych posiadających odniesienie do konkretnego miejsca w przestrzeni. T. Kroc, B. Walczak, *GIS Technologies Implementation Based on The EU Directive INSPIRE-A Case Study of the Pabianice City*, [w:] Computing for a Better Tomorrow, vol. 1, red. A. Kępczyńska-Walczak, S. Białkowski, Łódź 2018, s. 489-496.

zabytkach, umiejętność diagnozy zagrożeń dla zabytków i przyczyn nieprawidłowości, a także wiedza jak powinien zostać prawidłowo opracowany projekt budowlany lub program prac konserwatorskich dla zabytków można określić jako doświadczenie merytoryczne. Ten rodzaj doświadczenia przydatny jest bez względu na miejsce realizacji działań i obiekt. Wiedzę merytoryczną można nabyć w drodze kształcenia, np. na studiach, w trakcie kursów i szkoleń, a także biorąc udział w pracach przy zabytkach, pełniąc przy nich różne funkcje, nie koniecznie w roli pracownika urzędu ochrony zabytków.

Kolejnym rodzajem doświadczenia jest doświadczenie administracyjne, czyli znajomość przepisów prawa i powiązań pomiędzy nimi, a także zdolność ich interpretacji oraz aplikacji. Te umiejętności ułatwiają zwłaszcza rozpatrywanie spraw zgodnie regulacjami prawnymi, skuteczność podejmowanych działań interwencyjnych, czyli na przykład kontroli zabytków, a także ograniczają ryzyko skierowania sprawy do ponownego rozpatrzenia przez organ drugiego stopnia z powodu błędów proceduralnych. Doświadczenie administracyjne może być niezależne od dziedziny administracji oraz posiada wartość i możliwe jest do nabycia poza strukturą wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Trzecim rodzajem doświadczenia jest znajomość terenu i samych obiektów, wynikająca z dłuższej styczności z danym obszarem. Historia prac, stan dokumentacji, lokalizacji źródeł wiedzy o zabytkach, znajomość topografii terenu i wzajemnych powiązań pomiędzy obiektami, a wiedza o wszelkich nieprawidłowościach to informacje, które trudno osiąść w inny sposób niż pracując przez długi okres na określonym terenie. Ten rodzaj doświadczenia jeszcze szczególnie wrażliwy na zmiany kadrowe i organizacyjne w jednostce, a jednocześnie ze względu na organiczność jego nabywania znacznie narażony na utratę i trudny do przekazania, zwłaszcza przy niewydajności systemów szkolenia pracowników i przekazywania wiedzy na poziomie instytucji.

Ostatnim elementem, który jest związany z polityką kadrową Urzędu jest kwestia pozyskiwania właściwego doświadczenia i świadomości merytorycznej młodych pracowników, jako niezbędnej podstawy do wydawania odpowiedzialnych decyzji konserwatorskich. Trzeba pamiętać, że często są one podejmowane w kontekście napięcia inwestycyjnego, w realiach harmonogramów finansowych.

Rozdział 5. Źródła informacji zabytkach

Ogromnym krokiem naprzód w zakresie pozyskiwania odpowiednich materiałów merytorycznych są działania Narodowego Instytutu Dziedzictwa ukierunkowane na udostępnianie wiedzy o zasobie zabytkowym zarówno pracownikom służb konserwatorskich,

jak i szerokiemu gronu odbiorców w celach popularyzatorskich. Na portalu internetowym zabytek.pl każdy zainteresowany może znaleźć opisy i fotografie zabytków wpisanych do rejestru zabytków i wojewódzkich ewidencji zabytków na terenie całego kraju, z podziałem na kategorie oraz lokalizację obiektów³⁴⁹. Wyjątkowo cenną funkcjonalnością portalu jest dostęp do wysokiej jakości skanów części dokumentacji konserwatorskich w postaci kart ewidencyjnych oraz ewidencji parkowych. W dziale w „fototeka” można odnaleźć reprodukcje cyfrowe archiwalnych zdjęcia lotniczych miast i miasteczek z całej Polski, zaś portal mapowy udostępnia informacje o zabytkach bazując na mapie kraju. W portalu mapowym wskazana jest lokalizacja zabytków, granice stref ochrony i zabytkowych układów przestrzennych zgodnie z danymi przekazanymi NID-owi przez Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków. W aspekcie promocji wiedzy o zabytkach tworzenie i rozwijanie tego portalu są działaniem absolutnie kluczowym. Możliwości praktycznego wykorzystania przez specjalistów informacji udostępnianych przez portal zabytek.pl są jednak ograniczone, gdyż nie wszystkie dane źródłowe są przekazywane lub wprowadzane prawidłowo, a część z nich może być już nieaktualna lub być poddawana w wątpliwość np. poprzez kwestionowanie nieprecyzyjnych decyzji o wpisie do rejestru zabytków. W związku z tym pracownicy urzędów konserwatorskich, badacze oraz inwestorzy powinni weryfikować we właściwym urzędzie informacje takie jak granice zabytkowych układów urbanistycznych lub parków czy lokalizacje i numery decyzji o wpisie do rejestru zabytków indywidualnych obiektów. Problem niewystarczającej wymiany danych pomiędzy różnymi instytucjami ochrony zabytków poruszanych jest również w raporcie Najwyższej Izby Kontroli³⁵⁰. Wskazania te, w zestawieniu z cytowanymi już wcześniej postulatami środowiska konserwatorskiego, potwierdzają zasadność opracowanych w ramach projektu rozwiązań związanych ze systematyzacją wiedzy o miastach historycznych³⁵¹.

Warto nadmienić, że informacja o istnieniu tak przydatnego narzędzia rzadko jest rozpowszechniana w kanałach komunikacyjnych poszczególnych Urzędów Ochrony Zabytków, w związku z czym może być nieznana szerokiemu gronu jej potencjalnych odbiorców, czyli klientów urzędów. Mieszkaniec miasta historycznego lub posiadacz zabytku musi mieć chociaż podstawową wiedzę o istnieniu urzędu, w którym uzyska pozwolenie lub wytyczne w zakresie planowanych działań inwestycyjnych, natomiast nie musi już wcale posiadać informacji o istnieniu wyspecjalizowanej instytucji promującej wiedzę o zabytkach

³⁴⁹ <https://zabytek.pl/pl> [dostęp: 11.02.2025]

³⁵⁰ NIK, *System ochrony zabytków w Polsce...*, op. cit., s. 32.

³⁵¹ Por. B. J. Rouba, op. cit.; A. Miziołek, J. Wiśniewska, op. cit.

jaką jest Narodowy Instytut Dziedzictwa. Brak rozpowszechniania informacji o portalach wiedzy o zabytkach przez jednostki terenowe powoduje więc obniżenie potencjału ich oddziaływania.

Kolejnym narzędziem dostępnym dla pracowników sektora ochrony zabytków jest aplikacja Scan Manager wykorzystywana przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w celu udostępniania dokumentacji konserwatorskich udostępnianych poprzez stronę zabytek.pl, a także już niedostępnych dla zwykłego odbiorcy skanów decyzji o wpisach do rejestru zabytków³⁵². Ze względu na obecność danych osobowych w decyzjach administracyjnych skany te nie mogą być powszechnie udostępniane i dostęp do nich wymaga posiadania specjalnego konta zabezpieczonego hasłem. Podobnie jak w przypadku wszystkich danych posiadanych i udostępnianych przez NID, zasób skanów dostępny przez aplikację scan manager również wymaga krytycznego podejścia. Niektóre decyzje mogą posiadać uzupełnienia, być nieaktualne lub sprostowane albo zawierać dokumenty objaśniające i precyzujące, które nigdy nie zostały przekazane do NID, w związku z czym każdorazowo powinny być weryfikowane w odpowiednim urzędzie konserwatorskim.

Dzięki działaniom instytucji takich jak Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz digitalizacji literatury materiałów popularyzatorskich pozyskiwanie wiedzy na temat podstawowych zagadnień z zakresu ochrony i konserwacji zabytków staje się obecnie w Polsce coraz łatwiejsze³⁵³. Poradniki dotyczące zabytków publikowane są także na stronach internetowych niektórych konserwatorów samorządowych³⁵⁴. Zasób obecnie dostępnych opracowań poradnikowych oraz publikacji popularyzatorskich skierowanych do właścicieli zabytków i innych osób zainteresowanych dziedzictwem kulturowym można uznać za stosunkowo szeroki, a ilość pojawiających się z roku na rok nowych inicjatyw i pozycji pozwala na stwierdzenie, że ten obszar działalności popularyzatorskiej stopniowo się rozwija.

Znaczącą dysproporcję da się zaobserwować pomiędzy ilością dostępnych w formie online źródeł wiedzy o zabytkach i fizycznych publikacji, a rozpowszechnianiem do szerokiego użytkownika wiedzy na ich temat. Poszczególne strony internetowe wojewódzkich urzędów ochrony zabytków, konserwatorów samorządowych, Narodowego Instytutu Dziedzictwa i

³⁵² <https://dokument.zabytek.gov.pl/> [dostęp: 13.02.2025]

³⁵³ Narodowy Instytut Dziedzictwa można wskazać jako jedną z najważniejszych instytucji upowszechniającą wiedzę o zabytkach w Polsce. Skala działalności NID obejmuje różne kategorie zabytków, a także upowszechnia źródła wiedzy o zabytkach i poradniki dla osób o różnym stopniu zaznajomienia z tematyką konserwatorską. Z kluczowy przykład można uznać bibliografię darmowych publikacji o charakterze poradnikowym dostępną pod adresem <https://ksiegarnia.nid.pl/bezplatne/> [dostęp: 3.01.2025]. P. Florjanowicz, *Narodowy Instytut Dziedzictwa, czyli Ośrodek Dokumentacji Zabytków 50 lat później*, „Ochrona Zabytków”, t. 65, nr 1-2, 2012, s. 52-55.

³⁵⁴ Pozytywny przykład stanowi Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków: <https://um.warszawa.pl/waw/zabytki/poradniki> [dostęp: 3.01.2025]

Generalnego Konserwatora Zabytków zawierają najczęściej odsyłacze do stron internetowych instytucji z tej grupy, rzadziej do zewnętrznych materiałów lub źródeł wiedzy o zabytkach. Za pewnego rodzaju brakujące ogniwo systemu popularyzacji wiedzy o zabytkach na poziomie jednostek administracji można uznać brak podsumowania informacji o zabytkach ukierunkowanych dla mieszkańców mniejszych obszarów. Najczęściej takie rozwiązania wdrażane są przynajmniej częściowo przez konserwatorów samorządowych w dużych miastach wojewódzkich.

5.1. Materiały edukacyjne na stronach internetowych Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków w Polsce.

W związku z realizacją projektu analizie zostały poddane treści edukacyjne i poradniki udostępniane na stronach internetowych 16 wojewódzkich urzędów ochrony zabytków³⁵⁵. Zarówno struktura stron internetowych poszczególnych, jak ich zawartość poradnikowa nie jest ujednolicona, a część organów nie posiada już dedykowanej strony internetowej po przeprowadzeniu migracji na domenę rządową gov.pl (np. WUOZy świętokrzyski, warmińsko-mazurski i lubelski).

Większość urzędów wojewódzkich konserwatorów zabytków nie udostępnia wiedzy w sposób usystematyzowany. Najczęstsze porady dotyczą działań związanych z procedowaniem wniosków oraz zasobem zabytkowym, niektóre strony zawierają również przekierowania do wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków (np. pierwotna strona lubelskiego konserwatora), część wojewódzkich konserwatorów prowadzi ponadto biuletyny i informatory konserwatorskie (wielkopolski, podlaski, opolski). Aby zachować zwięzłość rozprawy, ograniczę się do krótkiego omówienia najciekawszych i najbardziej rozbudowanych merytorycznie przykładów. Analizę zawartości stron internetowych wojewódzkich urzędów ochrony zabytków przeprowadziłem już na etapie prac koncepcyjnych nad materiałami wdrożeniowymi, po podjęciu decyzji dotyczących technologii ich opracowania, formatu oraz podstawowych założeń. Prezentowane dalej przykłady ukazują zastosowanie zbliżonych rozwiązań technologicznych oraz podobnych celów informacyjnych i edukacyjnych.

³⁵⁵ Strony internetowe wojewódzkich urzędów ochrony zabytków: Dolnośląski: <http://wosoz.ibip.wroc.pl/public/?id=125333>; Kujawsko-Pomorski: <https://www.torun.wkz.gov.pl/>; Lubuski: <https://lwkz.pl/>; Małopolski: <https://www.wuoz.malopolska.pl/>; Mazowiecki: <https://mwkz.pl/>; Opolski: <https://wuozopole.pl/>; Podkarpacki: <https://www.gov.pl/web/wuoz-w-przemyslu>; Podlaski: <https://www.gov.pl/web/wuoz-bialystok>; Pomorski: <https://ochronazabytkow.gda.pl/>; Śląski: <https://bip.wkz.katowice.pl/>; Świętokrzyski: <https://www.gov.pl/web/wuoz-w-kielcach/>; Warmińsko-Mazurski: <https://www.gov.pl/web/wuoz-olsztyn>; Wielkopolski: <https://poznan.wuoz.gov.pl/>; Zachodniopomorski: <https://wkz.szczecin.pl/>; Lubelski: <https://www.gov.pl/web/wuoz-w-lublinie>; Łódzki: <https://www.wuoz-lodz.pl/> [dostęp: 13.02.2025]

Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków na swojej stronie internetowej udostępnia zarówno praktyczne porady na temat procedowania spraw w urzędzie, jak i obszerny opis charakterystyki dziedzictwa w województwie lubuskim. Na stronie znajduje się również obszerny katalog zabytków z podziałem na kategorie np. architektura rezydencjonalna, obronna, sakralna, zabytki techniki i założenia parkowe. Jedną z kategorii stanowią założenia urbanistyczne. Na osobnej podstronie wymienione są miasta historyczne województwa, a każde z nich posiada krótki opis historii oraz charakterystyki zabudowy, w części przypadków opatrzone pojedynczymi zdjęciami przedstawiającymi stan współczesny. Taki sposób prezentacji zagadnień związanych z miastami historycznymi jest najbliższy metodą przyjętym we wdrożeniu, jednak w przypadku lubuskiego konserwatora zakres tematyczny materiałów edukacyjnych jest szerszy oraz mniej szczegółowy. Syntetyczne ujęcie historii ośrodków oraz ich cech charakterystycznych pojawia się w opracowanych przeze mnie „Poradnikach Konserwatorskich”.

Na stronie internetowej małopolskiego konserwatora zabytków dostępny jest ogólny poradnik prezentujący kluczowe informacje dla klienta urzędu. Dotyczą one struktury organizacyjnej ochrony zabytków w województwie, kompetencji poszczególnych organów, objaśnienia podstawowych zagadnień z zakresu ochrony zabytków i jej celów, opisy procedur oraz tabele opłat i dane adresowe organów ochrony zabytków. Informacje zaprezentowane są w sposób przystępny, a opisy poszczególnych omawianych zagadnień mieszczą się w ramach jednej strony prezentacji. Forma graficzna poradnika pozwala przypuszczać, że do jego przygotowania wykorzystano prezentację w programie PowerPoint, która została wyeksportowana do formatu pdf (świadczy o tym również niezmienną nazwa pliku dostępnego do pobrania). Zwięzły, przystępny dla niezaznajomionego z tematyką odbiorcy format poradnika, a także zastosowanie prezentacji multimedialnej jako bazy dla jego opracowania stanowi wspólną cechę materiału opracowanego przez małopolskiego konserwatora i „Poradników Konserwatorskich” stworzonych w trakcie mojego projektu wdrożeniowego.

Strona Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Przemyślu (województwo podkarpackie) w domenie gov.pl zawiera zakładki „porady konserwatorskie”, „standardy konserwatorskie” oraz „strefy ochrony konserwatorskiej”. W sekcji porad znajdują się odnośniki do opracowań dotyczących różnych rodzajów zabytków i skierowanych do szerokiego grona odbiorców. Zamieszczone tam materiały pochodzą z różnych źródeł (np. strona NID), ale niestety część ich jest niemożliwa do uruchomienia. Porady obejmują m.in. utrzymania drewnianego domu, opieki nad zabytkami sakralnymi czy zawilgocenia zabytków.

Stosunkowo duża ilość poradników jest skierowana do księży i zakonników, którzy stanowią dużą grupę użytkowników i opiekunów zabytków. Sekcja standardów konserwatorskich przekierowuje użytkownika do strony internetowej Narodowego Instytut Dziedzictwa, gdzie zgromadzone są wytyczne i standardy sformułowane przez Generalnego Konserwatora Zabytków.

Z punktu widzenia opisywanego projektu kluczowa jest podstrona zawierająca granice ochrony historycznych układów urbanistycznych, co stanowi rzadkość w stosunku do wymienionych stron reszty urzędów i instytucji. Udostępnienie tak kluczowych i często trudno dostępnych informacji było również celem opracowanych przeze mnie „Poradników Konserwatorskich” i dokumentów wewnętrznych dla pracowników. Jasna i jednoznaczna informacja o zakresie ochrony konserwatorskiej, dostępna w prosty sposób dla wszystkich stron procesu ochrony dziedzictwa jest kluczowa dla jego skuteczności, a także wzajemnego zrozumienia. Ciekawą inicjatywą podjętą przez podkarpackiego konserwatora zabytków jest również przygotowanie filmu promującego urząd i jego działalność³⁵⁶.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie na swojej stronie internetowej (również w domenie gov.pl) udostępnia ramowe informacje o zawartości zasobu archiwum zakładowego, wzbogacone o skany przykładowych materiałów- rysunków architektonicznych, projektów stolarki, inwentaryzacje elewacji oraz karty ewidencyjne. Bardzo dużą wartość stanowi sekcja „wytyczne konserwatorskie”, która zawiera obszerne i przejrzyste wprowadzenia do zagadnień takich jak historyczne dachy i stolarka, adaptacje zabytków, instalacje, reklamy, izolacje oraz dostępność dla osób ze specjalnymi potrzebami.

Generalną cechą wymienionych przykładów jest ich zróżnicowana forma i brak systemowego uporządkowania, pozwalającego na stworzenie ujednoliconego narzędzia dostępnego na wszystkich stronach urzędów konserwatorskich. Każdy z opisanych przykładów obrazuje różne sposoby prowadzenia działalności edukacyjnej wojewódzkich urzędów ochrony zabytków w przestrzeni internetowej. Prezentowane na stronach internetowych informacje obejmują:

1. Porady w zakresie składania wniosków i procedur administracyjnych
2. Wyjaśnienia podstawowych pojęć z zakresu ochrony zabytków
3. Opisy charakterystyki dziedzictwa regionu, w tym także historycznych miast
4. Granice stref ochrony konserwatorskiej zabytkowych układów urbanistycznych
5. Informacje o zasobie archiwalnym

³⁵⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=De3Vg-JyCtM&t=3s> [dostęp: 15.06.2026 r.]

6. Odnośniki do zewnętrznych baz wiedzy, np. standardy Generalnego Konserwatora Zabytków, poradniki Narodowego Instytut Dziedzictwa.

Opracowane w ramach wdrożenia wzór „Poradnika konserwatorskiego” oraz dokumentu wewnętrznego dla pracowników wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków zawierają wszystkie te elementy sprowadzając się do zawężonego zakresu tematycznego, czyli miast historycznych. Do przygotowania tych poradników skorzystałem z podobnych metod jak w poradniku małopolskiego konserwatora zabytków. Zastosowałem proste i jednocześnie atrakcyjnych graficznie materiały wykonane w programie PowerPoint co nie wymaga znajomości obsługi specjalistycznego oprogramowania graficznego i powinno mieścić się w granicach umiejętności korzystania ze standardowego pakietu narzędzi komputerowych. Umiejętność obsługi narzędzi z pakietu Microsoft Office lub ich odpowiedników innych firm stanowi jeden z podstawowych wymogów dla kandydatów do pracy w administracji. Dzięki zebraniu w jednym opracowaniu wszystkich, najważniejszych informacji opracowane rodzaje dokumentów realizują cel systematyzacji wiedzy o zabytkach. Materiały posiadają formę – bardziej rozbudowaną graficznie dla mieszkańców i władz samorządowych oraz prostszą i bardziej zwięzłą dla pracowników merytorycznych urzędu. Wykorzystanie formy prezentacji PowerPoint jako bazy dla materiałów pozwala na łatwe wdrożenie rozwiązania przez pracowników.

Opracowane poradniki zostały umieszczone jako załącznik w części III rozprawy

5.2 Zabytki w województwie łódzkim

W roku 2024 na terenie województwa łódzkiego zaewidencjonowano na poziomie wojewódzkim 7549 zabytków nieruchomych. Zbiór ten obejmuje zabytki wpisane do rejestru zabytków, w tym układy urbanistyczne, ruralistyczne, parki inne zabytki o charakterze obszarowym oraz częściowo pokrywa się z gminnymi ewidencjami zabytków, które muszą uwzględniać zabytki ujęte w WEZ, ale mogą obejmować również zabytki w niej nie uwzględnione³⁵⁷. Trudno jest oszacować rzeczywistą liczbę wszystkich obiektów o statusie zabytku na terenie województwa, gdyż nie są dostępne sumaryczne dane obejmujące wszystkie gminy. W roku 2023 r. liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków wynosiła 2815, co stanowi wzrost o 99 wpisów w stosunku do roku 2016³⁵⁸. Najwięcej zabytków objętych najwyższą formą ochrony konserwatorskiej znajduje się w miastach: Łodzi (612), Łowiczu (110) i Piotrkowie Trybunalskim (103), a 1,1% łącznej sumy wpisów w województwie stanowią historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne.

³⁵⁷ *Wojewódzki program opieki nad zabytkami na lata 2024-2027*, s. 10.

³⁵⁸ *Ibidem*, s. 11.

Do rejestru zabytków w województwie łódzkim (nie uwzględniając Łodzi) wpisano do tej pory 23 historyczne układy urbanistyczne w 20 miastach:

1. **Brzeziny** - historyczny miejski układ przestrzenny.
2. **Łowicz** - układ przestrzenny miasta / strefa ścisłej ochrony konserwatorskiej.
3. **Opoczno** - śródmieście miasta.
4. **Rawa Mazowiecka** - historyczny układ przestrzenny Starego Miasta.
5. **Skierniewice** - układ urbanistyczny Starego Miasta.
6. **Biała Rawska** - układ urbanistyczny miasta.
7. **Białaczów** - układ przestrzenny części miejscowości.

Piotrków Trybunalski

8. dzielnica staromiejska.
9. układ urbanistyczny śródmieścia.
10. **Przedbórz** - układ urbanistyczny miasta i zespół budowlany wraz z archeologiczną warstwą kulturową.
11. **Wieruszów** - układ urbanistyczny oraz archeologiczne warstwy kulturowo-osadnicze miasta lokacyjnego.
12. **Aleksandrów Łódzki** - zespół przestrzenno-architektoniczny rynku.

Kutno:

13. zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Królewskiej.
14. zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Kościuszki 4, 8, 10.
15. zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. 29 Listopada 16, 18, 20.
16. zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Narutowicza 9–13.
17. zespół urbanistyczno-architektoniczny placu Piłsudskiego.
18. zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Teatralnej i Rynku Zduńskiego.
19. zespół urbanistyczno-architektoniczny placu Wolności.
20. zespół urbanistyczno-architektoniczny fragmentu ul. Zamenhofs 2, 4, 6, 8.

Zgierz:

21. zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Długiej.
22. zespół urbanistyczno-architektoniczny dawnego Nowego Rynku, obecnie placu Kilińskiego.
23. zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. 1 Maja.

Układ urbanistyczny tylko jednego miasta został wyróżniony jako pomnik historii. Specjalne uznanie uzyskały wybrane fragmenty przestrzeni Łodzi jako wielokulturowy obraz miasta przemysłowego. Pod względem ilości zabytków wpisanych do rejestru zabytków

województwo łódzkie znajduje się na niskim, 14 miejscu. Wynikać może to z niskiego wartościowania zabytków regionu, charakterystyki zasobu wynikającej z uwarunkowań historycznych lub utraty jego części. Istotne znaczenie ma również niedostateczne rozpoznanie zasobu zabytków oraz stosowanie niejednorodnych kryteriów wartościowania przez dawnych, wojewódzkich konserwatorów oraz delegatury.

Jako najważniejszą przyczynę istnienia wciąż niezbadanych obszarów badawczych w zakresie dziedzictwa w województwie łódzkim jest stosunkowo krótka historia Łodzi jako ośrodka akademickiego. W przeciwieństwie do najważniejszych ośrodków myśli konserwatorskiej w Polsce, Krakowa, Warszawy i Torunia, w województwie łódzkim nie funkcjonował wydział lub jednostka naukowa zajmująca się wyłącznie konserwacją i ochroną zabytków. Od lat 60. do 1992 r. na Uniwersytecie Łódzkim (założonym w 1945 r.) nie funkcjonował pełnoprawny kierunek historii sztuki i związana z nim placówka badawcza, a aktywność architektów i archeologów w niewielkim stopniu wypełniała lukę merytoryczną na polu ochrony zabytków architektury i plastyki³⁵⁹. Intensyfikacja badań na zabytkami regionu od lat 90. przyniosła szereg ustaleń i wniosków uwzględniających cenne w skali ogólnopolskiej zabytki sztuki dawnej, a także koncentrując się na obiektach nowszych z XIX i XX w. które wcześniej nie były opracowywane.

Biorąc pod uwagę, że na terenie województwa łódzkiego znajdują się 92 miejscowości o przeszłości miejskiej, można z całą pewnością stwierdzić, że do tej pory nie dokonano jeszcze pełnej identyfikacji wartości zabytkowej wszystkich ośrodków³⁶⁰. W istotnym dokumencie strategicznym jakim jest Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami zaproponowano podział ośrodków miejskich ze względu na ich rangę oddziaływania. Porównując przedstawioną

³⁵⁹ Katedra Historii Sztuki została utworzona na Uniwersytecie Łódzkim w 1945 roku, z chwilą powstania uczelni. Początkowo funkcje kierowników pełnili prof. Wacław Husarski oraz dr hab. Mieczysław Wallis. W latach 1945-1952 prowadzono studia magisterskie z zakresu historii sztuki. W 1965 roku jednostkę przemianowano na Katedrę Historii Sztuki i Kultury, zlikwidowaną w 1968 roku i reaktywowaną w charakterze zakładu w 1975 roku. Od 1980 roku jednostką kierowała Wanda Nowakowska, która po czterdziestu latach przerwy zorganizowała studia magisterskie z historii sztuki – kierunek przywrócono na mocy decyzji ówczesnego rektora, Michała Seweryńskiego, w 1992 roku. Do nazwy Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego powrócono w 1998 roku. W latach 1999–2009 Katedrą kierował prof. Grzegorz Sztabiński, a następnie prof. Krzysztof Stefański. Stanowisko kierownika w 2016 objął prof. Piotr Gryglewski, w latach 2018-2024 pełniąc funkcję dyrektora utworzonego Instytutu. Od roku akademickiego 2024/2025 funkcję tę pełni prof. Aneta Pawłowska.

³⁶⁰ Aleksandrów Łódzki, Bełchatów, Będków, Biała Rawska, Białaczów, Bielawy, Błaszki, Bolesławiec, Bolimów, Brus (lokalizacja nieudana), Brzeziny, Brzeźnica Nowa, Burzenin, Byszew (Goraj), Cielądz, Dąbrowice, Dmosin, Dobrzelin, Drzewica, Działoszyn, Gieczno, Głowno, Gorzkowice, Grabów, Grocholice, Inowłódz, Jeżów, Kałów, Kamieński, Kamion, Kazimierz, Kiernozia, Kolaszki, Konstantynów Łódzki, Krośniewice, Kutno, Lutomiersk, Lututów, Łask, Łąkoszyn, Łęczycza, Łowicz, Lubnice, Małyń, Mazew, Nakielnica, Niemysłów, Opoczno, Oporów, Orlów (nie istnieje), Osjaków, Ozorków, Pabianice, Pajęczno, Parzęczew, Piątek, Piotrków Trybunalski, Pławno, Poddębice, Przedbórz, Radomsko, Rawa Mazowiecka, Rozprza, Rusiec, Rzgów, Sieradz, Skierniewice, Skoszewy, Sobota, Sokolniki, Stryków, Sulejów, Szadek, Szczerców, Świnice Warckie, Tomaszów Mazowiecki, Toporów, Tuszyń, Ujazd, Uniejów, Warta, Widawa, Wieluń, Wieruszów, Witonia, Wolbórz, Zduńska Wola, Zgierz, Złoczew, Żarnów, Żychlin, Żytno.

klasyfikację i zakres ośrodków wpisanych do rejestrów zabytków można zaobserwować, że obydwa zbiory nie pokrywają się w pełni. Już sam ten fakt sprawia, że za zasadne należy uznać dalsze działania mające na celu pełne rozpoznanie wartości miast historycznych w województwie i dostosowanie do nich odpowiednich mechanizmów ochrony konserwatorskiej.

41. *Wartościowanie ośrodków miejskich na terenie województwa łódzkiego. Źródło: Wojewódzki program opieki nad zabytkami województwa łódzkiego na lata 2024-2027.*

Charakterystyka poszczególnych rodzajów dokumentacji konserwatorskich została trafnie zarysowana na stronie internetowej Narodowego Instytut Dziedzictwa³⁶¹. Zamieszczone tam krótkie opisy są wystarczające dla celu niniejszej pracy. Na potrzeby projektu wykorzystałem również propozycję terminologiczne zastosowane przez NID, co było szczególnie istotne w przypadku tzw. „teczek urbanistycznych”, które stanowią archiwalny rodzaj dokumentacji i obecnie nie posiadają oficjalnej lub prawnie ustalonej nazwy.

Powstała w 1958 roku i była wykonywana do końca lat 60. XX w. Zawiera podstawowe dane o obiekcie ze zdjęciem i rzutem zabytku. Większość kart dotyczyła zabytków architektury i budownictwa wzniesionych do poł. XIX w., ale wykonywano również karty

dla wybitniejszych dzieł późniejszych, karty dla parków i cmentarzy oraz założeń urbanistycznych. Dziś karty zielone stanowią cenny, choć już archiwalny zbiór informacji o obiektach zabytkowych, ich ówczesnym zasobie i stanie zachowania.

Karta biała zabytków architektury i budownictwa

Została opracowana 1975 roku pod kierunkiem prof. Wojciecha Kalinowskiego. Zawiera ona, oprócz danych uwzględnionych na karcie zielonej, obszerniejsze informacje. Formularz karty umożliwia dokumentację wszelkich istniejących typów zabytków nieruchomych i ich zespołów. Od lat dziewięćdziesiątych wykorzystywany jest również do sporządzania opracowań urbanistycznych i ruralistycznych.

Karta obiektu niewpisanego do rejestru

Ewidencja na kartach zabytku nieruchomego niewpisanego do rejestru zaczęła powstawać po 2003 roku na podstawie najnowszej Ustawie o ochronie zabytków. Karta zawiera podstawowe dane, jedno zdjęcie oraz szkic sytuacyjny z lokalizacją obiektu w terenie.

Karty adresowe zabytków

Powstały w latach 80. XX wieku. Ich pomysłodawcą był prof. Wojciech Kalinowski. Był to spis adresowy architektury i budownictwa, który miał na celu umożliwienie pełnego rozpoznania przez wojewódzkich konserwatorów zasobów zabytkowych i możliwości ich waloryzacji. Karty zawierają podstawowe informacje o obiektach zainteresowania konserwatorskiego. Obecnie są one uzupełnieniem dokumentacji ewidencyjnej.

Ewidencje zabytkowej zieleni

Dokumentacja ewidencyjna historycznych parków i ogrodów składa się z części opisowej i graficznej. Część opisowa zawiera: podstawowe dane administracyjne obiektu, historię z opisaniem kolejnych faz przekształceń układu kompozycyjno-przestrzennego, analizę stanu istniejącego oraz zachowania substancji zabytkowej a także wnioski dotyczące sposobu ochrony konserwatorskiej. Część graficzna zawiera fotografie i plany istniejącego założenia.

Karty ewidencyjne cmentarzy

Karta ewidencyjna cmentarza zawiera dane administracyjne i adresowe, plany cmentarzy, wycinki map oraz zdjęcia. W kartach znaleźć można m.in. informacje o najstarszych i najciekawszych nagrobkach, a także zadrzewieniu (starodrzewiu), czasie powstania, przynależności wyznaniowej oraz istniejącej dokumentacji i bibliografii dotyczącej danego cmentarza.

Teczki urbanistyczne

Teczki ewidencji miast zabytkowych to dokumentacja opisująca 1264 miasta oraz 24 wsie. Jest to zamknięty zbiór dokumentacji stworzonej w latach 1962-1963. Teczka ewidencyjna miasta zawiera krótki rys historyczny miejscowości, charakterystykę układu przestrzennego i zabudowy, często wykazy obiektów zabytkowych zlokalizowanych na terenie tej miejscowości, odrisy archiwalnych planów i fotografie.

5.3.1 Przydatności rodzajów dokumentacji konserwatorskiej w procesie ochrony zabytkowych układów urbanistycznych

W dobie powszechnego i szybkiego dostępu do informacji za pośrednictwem internetu należałoby oczekiwać, że wiedza na temat zabytków będzie usystematyzowana i łatwa w pozyskaniu. Na autentyzm, a co zatem idzie stan zachowania wartości konserwatorskich miasta historycznego wpływa stopień zachowania jego poszczególnych elementów składowych: ciągów ulicznych, placów, dominant i architektury tła (historycznych domów, kamienic, budynków przemysłowych i gospodarczych). Ochrona tych elementów wymaga dogłębnego ich udokumentowania przez służby konserwatorskie. Jakość i zawartość poszczególnych egzemplarzy dokumentacji konserwatorskiej ma bezpośredni wpływ na jakość komunikacji zarówno w strukturach urzędów, jak i zewnętrznej ze środowiskiem naukowym, społecznym i gospodarczym. Analiza dokumentacji stanowi podstawę przygotowania każdego procesu ingerencji w obiekty zabytkowe i ma kluczowe znaczenie dla zachowania wszystkich określonych wartości. Miasto historyczne można porównać do kolekcji, którą tworzą elementy składowe o różnej wartości, jednak usunięcie któregośkolwiek z nich doprowadza do jej znaczącego zubożenia. Autentyzm zabytkowych układów urbanistycznych buduje nie tylko przebieg ulic i granic podziałów własnościowych, ale także obecność w jego przestrzeni indywidualnych obiektów zabytkowych. Dokumentacja konserwatorska stanowi pełnię funkcję inwentaryzacyjną i stanowi informację o zawartości „kolekcji” jakim jest zabytkowy układ urbanistyczny. W tym ujęciu, kierując się definicją konserwacji cytowaną już wcześniej, rozbiórka każdej historycznej kamienicy lub domu prowadzi do osłabienia autentyzmu układu i uszczuplenia jego wartości. Wymiana zabudowy w przestrzeni miasta historycznego na obiekty współczesne odbywa się w procesie rewaloryzacji, który jest konieczny i nieodłączny dla jego funkcjonowania, jednak z punktu widzenia ochrony dziedzictwa pierwszeństwo powinna mieć zawsze konserwacja obiektów historycznych.

Jednym z podstawowych wymogów przygotowania wszelkich działań przy wszystkich rodzajach zabytków jest ich rozpoznanie pod kątem historycznym i ikonograficznym. Ma ono

na celu zidentyfikowanie ich pierwotnych elementów wartych zachowania, cech zatartych i usuniętych w toku kolejnych przebudów lub zniszczeń, ale wartych przywrócenia. Rekomendacja przeprowadzenia kwerendy archiwalnej i historycznej stanowi nieodłączny punkt zaleceń konserwatorskich wydawanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków na wniosek właścicieli zabytków. Znaczenie etapu przygotowawczego dla prac przy najważniejszych obiektach nie wymaga dodatkowego uzasadniania, gdyż ich wartość poparta jest ustaleniami naukowymi oraz opinią społeczną.

Z doświadczenia mojej pracy w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi wynika, że szczególne kontrowersje wybudzają zalecenie podjęcia szerszych działań rozpoznawczych w stosunku do obiektów zabytkowych o mniejszej randze lub skromniejszych walorach artystycznych. W porównaniu z dużymi ośrodkami historycznymi wiele takich obiektów znajduje się w mniejszych miastach, gdzie dostęp do materiałów archiwalnych, czy specjalistów projektantów i konserwatorów posiadających odpowiednie doświadczenie jest mniejszy. W przypadku skromniejszych obiektów oczekiwane jest również zaangażowanie mniejszych środków finansowych na remonty i prace konserwatorskie, a realizacja indywidualnej kwerendy archiwalnej może w istotny sposób powiększyć koszty inwestycji. W tego typu sprawach pracownik wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków pełni szczególną rolę, zbliżoną do lekarza pierwszego kontaktu. Wstępne, bezpłatne diagnozy i zalecenia oraz wskazówki przekazane inwestorowi mogą pomóc mu w zaoszczędzeniu czasu oraz środków, koniecznych do realizacji inwestycji w obiekt zabytkowy³⁶².

W sytuacji, kiedy pojęcie zabytku rozszerzane jest na coraz większe obszary dziedzictwa objęte ochroną konserwatorską, rośnie proporcjonalnie ilość potencjalnych inwestorów i prac wymagających kontaktu i uzgodnienia ze służbami konserwatorskimi. W obliczu rosnącej ilości działań związanych z zabytkami i rozpatrywanych przez urzędy konserwatorskie spraw, nierealne jest oczekiwanie, że każdy inwestor i projektant będzie posiadał odpowiednią wrażliwość, wiedzę oraz środki finansowe, aby we właściwym stopniu, rozpoznać obiekt przed opracowaniem dokumentacji wykonawczej.

Wymagane w procesie przygotowawczym inwestycji informacje o obiektach zabytkowych znajdują się w źródłach publikowanych oraz archiwalnych, dostępnych nie tylko w archiwach i bibliotekach, ale także w internecie. Wiedza o nich i umiejętność korzystania z nich to zdolności, które posiada wąskie grono specjalistów: naukowców, konserwatorów dzieł sztuki i nie zawsze, samych urzędników-pracowników służb konserwatorskich. W efekcie

³⁶² Podobny pogląd podziela A. Gołębicka. Por. A. Gołębicka, op. cit.

często bazy wiedzy o wysokiej przydatności pozostają niewykorzystane w procesach inwestycyjnych, ponieważ nie są znane najważniejszym interesariuszom zaangażowanym w proces ochrony zabytków. Nie zawsze problemem jest więc brak informacji i opracowań – często jest nim nieznajomość lub brak upowszechniania dostępnych baz danych. Wiele cennych informacji można odnaleźć w ogólnodostępnych publikacjach i portalach dostępnych w sieci. Kluczowym więc zadaniem i rolą urzędów konserwatorskich powinno być porządkowanie i rozpowszechnianie posiadanej wiedzy. Istniejące rodzaje dokumentacji konserwatorskiej charakteryzuje różny stopień przydatności. Każdy z nich posiada szereg zalet oraz cech utrudniających ich łatwe i skuteczne wykorzystanie. Na podstawie własnej analizy przedstawiam poniżej ocenę poszczególnych rodzajów dokumentacji konserwatorskiej.

Rodzaj dokumentacji konserwatorskiej	Cechy stanowiące o ich przydatności.	Cechy utrudniające jej praktyczne wykorzystanie
Zielona karta zabytku nieruchomego	• Zawierają wczesną i archiwalną dokumentację fotograficzną; • Są zwarte (zazwyczaj 2-3 strony); • Posiadają szczerbowe dane opisowe dotyczące wykorzystanych materiałów budowlanych, wystroju i wykończenia; • Mogą zawierać informacje o zniszczeniach np. pożarach, uszkodzeniach w wyniku konfliktów; • Zawierają odręczne rzuty budynków; • Skany dostępne w wersji online na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa.	• Mogą zawierać błędy (np. przepisany błędnie opis z Katalogu Zabytków Sztuki, uznaniowe określenie stylu obiektu lub datowanie); • Dotyczą tylko indywidualnych obiektów architektury. • Opisy mogą być zbyt lakoniczne; • Dane w karcie mogą być nieaktualne w wyniku nowych ustaleń naukowych (karty powstałe w latach 50.-60. nie są aktualizowane); • Wykonane dla stosunkowo niewielkiej puli najważniejszych zabytków;

		• Rzuty budynków mogą być zwykle niedokładne. • Nie zawierają wartościowania elementów zabytku.
Biała karta zabytku nieruchomego	• Są stosunkowo zwięzłe i przystępne; • W zależności od autora i okresu powstania mogą zawierać ważne informacje, kluczowe szczegóły oraz dobrą bibliografię i katalog źródeł ikonograficznych; • W zależności od okresu powstania mogą zawierać dokumentację fotograficzną nieistniejących już elementów zabytku; • Bardziej szczegółowe od kart zielonych; • Mogą zawierać postulaty konserwatorskie; • Zawierają rzuty budynków oraz plany sytuacyjne; • Wykonywane również dla zabytkowych układów ruralistycznych i urbanistycznych; • Skany dostępne w wersji online na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa.	• Posiadają różny poziom szczegółowości np. brakuje rozbudowanej historii obiektu, brakujące kluczowe dane np. na temat rodzaju fundamentów czy pokrycia dachowego. • Mogą nie posiadać przydatnej bibliografii oraz informacji o źródłach archiwalnych i ikonograficznych. • Stosunkowo niedawne fotografie i dokumentowany stan (od lat 70.) • Mogą posiadać nieaktualne lub błędne dane. • Obecnie wykonywane przez zewnętrznych wykonawców, są trudne do weryfikacji i oceny jakości zawartości. • Brak wartościowania elementów zabytku.

Karta adresowa/ Karta gminnej ewidencji	• Zawiera podstawowe informacje- nazwę i graficzny zakres chronionego obszaru.	• Może nie wskazywać jednoznacznie chronionego obszaru albo posiadać niskiej jakości załącznik graficzny; • Często brak szczegółowego opisu, uzasadnienia ochrony, wartościowania, postulatów konserwatorskich; • Różnice w poziomie zawartości i wykonania w zależności od gminy. • Rzadko dostępna w wersji online;
Teczka urbanistyczna	• Syntetyczna forma; • Zawierają kalendarium historii miasta; • Zawierają reprodukcje źródeł archiwalnych dostępnych w oryginale w zasobach poza urzędem konserwatora; • Często zawierają unikalne fotografie miast z lat 60., w tym nieistniejące już panoramy. • Zawierają charakterystykę układu przestrzennego; • Dla najmniejszych miejscowości często stanowią jedno z najważniejszych źródeł wiedzy konserwatorskiej.	• Format miał charakter zamknięty- teczek powstawały w latach 1962-1963. • Dostępne jedynie w oryginałach. W siedzibie WUOZ w Łodzi dostępne w archiwum zakładowym. • Stosunkowo mało znane i rzadko wykorzystywane, także przez pracowników.

Studium historyczno-urbanistyczne/ Studium do planu ogólnego	• Często posiadają dużą ilość danych merytorycznych, w tym historię, dane na temat genezy i obszerne analizy układu przestrzennego; • Wykonywane przez profesjonalne interdyscyplinarne zespoły. Posiadają wysoki poziom merytoryczny, a czasami stanowią jedno z najważniejszy drukowanych opracowań naukowych na temat miejscowości; • Często recenzowane. • Mogą zawierać cenne spisy i dokumentacje fotograficzne zabytków z terenu miasta i wsi; • Zawierają odbitki źródeł archiwalnych dostępnych w oryginale w zasobach poza urzędem konserwatora. • Zwierają wieloformatowe mapy i plany oraz propozycje stref ochrony konserwatorskiej, analizy zabudowy historycznej. • Mogą zawierać wartościowanie układu urbanistycznego.	• Wykonywane tylko w okresie od lat 60. do lat 80. • Powstały tylko dla nielicznych, zazwyczaj najważniejszych ośrodków historycznych. • Dostępne jedynie w formie oryginalnych maszynopisów. Oryginały w różnym stopniu zachowania, trudne do użytku podręcznego. • Niejednolity format zawartości. Różne proporcje między materiałami graficznymi a treścią. • Nastawione raczej na wykorzystanie w procesach planistycznych niż w bieżącej pracy konserwatorów. • Trudne do wykorzystania dla osoby nieposiadającej specjalistycznej wiedzy. • W większości mocno zdezaktualizowane wnioski i zalecenia. Czasami również zawierają nieaktualne dane w wyniku nowych ustaleń naukowych. • Stosunkowo mało znane i rzadko wykorzystywane przez pracowników. • Niedostępne w wersji online.
--	---	---

	• Posiadają obszerne bibliografie i spisy materiałów archiwalnych.	
--	--	--

42. Analiza zawartości wybranych rodzajów dokumentacji konserwatorskiej- opracowanie własne

Rozdział 6. Badania ankietowe środowiska pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków

6.1 Metoda badań

Przeprowadzone wśród pracowników Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków badania ankietowe miały więc charakter anonimowy. Celem badania było zebranie informacji o tym, jak pracownicy wojewódzkich urzędów ochrony zabytków postrzegają zagadnienia związane z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych, jak definiują programy związane z tym zagadnieniem oraz jakie braki systemowe i konieczne do podjęcia działania są w stanie wskazać. Całość badania przeprowadzono z wykorzystaniem ankiety internetowej. Ten sam zestaw pytań przygotowany w programie Forms został przedstawiony pracownikom Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi oraz pracownikom pozostałych urzędów konserwatorskich. Pracownikom WUOZ w Łodzi formularze zostały udostępnione poprzez wewnętrzny kanał komunikacji, czyli służbową pocztę email. Link do formularza dla pracowników pozostałych urzędów został udostępniony na zamkniętej grupie społecznościowej w serwisie Facebook, zrzeszającej pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków. Taki sposób dystrybucji narzędzia badawczego umożliwił dotarcie do osób należących do badanej grupy zawodowej i mających praktyczne doświadczenie w zakresie ochrony zabytków. Zastosowano dobór celowy, uzupełniony mechanizmem dobrowolnego udziału respondentów. Oznacza to, że badanie nie miało charakteru losowego ani reprezentatywnego w sensie statystycznym, lecz służyło rozpoznaniu opinii, doświadczeń i praktyk zawodowych wybranej grupy specjalistów. Warto w tym miejscu również nadmienić, że dla wyników projektu większe znaczenie miało badanie skierowane do pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, ponieważ to w tej instytucji realizowane jest wdrożenie, a opracowywanie rozwiązania miały na etapie pilotażu odpowiadać przede wszystkim na potrzeby tej jednostki. Takie założenie wpłynęło na wyraźne rozróżnienie wniosków, w pierwszej kolejności na te które mają przełożenie na instytucje macierzystą, a więc dysponują uszczegółowionym wymiarem praktycznym. Druga grupa odnosi się do

bardziej uniwersalnych wniosków i spostrzeżeń, które po pewnych modyfikacjach mogą być wykorzystane w innych ośrodkach.

Jednocześnie należy wskazać, że sposób rekrutacji respondentów z pozostałych urzędów konserwatorskich mógł mieć wpływ na strukturę próby. W badaniu uczestniczyły wyłącznie osoby należące do grupy tematycznej funkcjonującym w jednym serwisie społecznościowym, a więc takie które aktywnie wykorzystują to narzędzie komunikacji i są gotowe poświęcić czas na udział w ankiecie. W konsekwencji próba może być obciążona efektem autoselekcji³⁶³. Zdaję sobie sprawę, że mogły w niej częściej uczestniczyć osoby bardziej zainteresowane tematyką miast historycznych i zagadnieniami z nimi związanymi. Jak w każdych tego typu badaniach uczestniczą w nich osoby bardziej aktywne zawodowo lub w większym stopniu skłonne do dzielenia się opinią. Ponadto uczestnictwo w grupie nie ma charakteru obligatoryjnego. Pomimo wymienionych wątpliwości uważam jednak, że jest to jeden z niewielu kanałów zrzeszających w jednym miejscu pracowników urzędów konserwatorskich z całej Polski. W momencie badania w grupie znajdowało się 270 osób, a społeczność jest administrowana przez aktywnych pracowników WUOZ.

Biorąc pod uwagę powyższe czynniki, wyników ankiet zewnętrznych nie należy traktować jako w pełni reprezentatywnych dla całego środowiska pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków, lecz jako materiał empiryczny o charakterze jakościowo-rozpoznawczym i diagnostycznym. Pozwala on na cenne spostrzeżenia budowane wokół przygotowanego wdrożenia i daje szansę na uczynienie go, poprzez proces adaptacyjny, narzędziem przydatnym w innych placówkach. Dobór respondentów spoza Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi był mniej kontrolowany, jednak wyniki badania dostarczyły cennego materiału umożliwiającego dokonania analizy porównawczej. Zebrany materiał pozwala na ocenę spostrzeżeń formułowanych przez pracowników łódzkiego urzędu na temat ochrony zabytków urbanistyki, w kontekście praktyk stosowanych w służbach ochrony zabytków w pozostałej części kraju.

³⁶³ F. Sztabiński, *Ocena jakości danych w badaniach surveyowych*, Warszawa 2011, s. 19-44; S. Kauf, A. Tłuczak, *Metody i techniki badań ankietowych na przykładzie zachowań komunikacyjnych opolan*, Opole 2013.

6.2 Struktura ankiet dla pracowników WUOZ

Ankieta zawierała 17 pytań. Pierwsza część obejmowała pytania dotyczące stażu pracy w wojewódzkim urzędzie ochrony zabytków, zakresu tematycznego prowadzonych spraw oraz występowania na obsługuwanym przez nich terenie dawnych lub obecnych miast o genezie historycznej, w tym objętych ochroną konserwatorską. Pozwalało to określić doświadczenie zawodowe uczestników badania oraz sprawdzić, czy ich odpowiedzi odnoszą się do realnej praktyki administracyjnej związanej z miastami historycznymi.

Druga część dotyczyła charakterystyki miast historycznych znajdujących się na obszarach obsługiwanych przez respondentów. Pytania obejmowały wielkość tych ośrodków, pełnione przez nie funkcje administracyjne oraz formy ochrony konserwatorskiej lub ewidencji, takie jak wpis układu urbanistycznego albo strefy ochrony konserwatorskiej do rejestru zabytków, wpis zespołu architektoniczno-urbanistycznego, ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego czy park kulturowy. W trzeciej części ankiety respondentów zapytano, czy wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim, a także czy zakres ochrony w miastach już chronionych jest wystarczający. W przypadku odpowiedzi negatywnych przewidziano pytania otwarte, umożliwiające wskazanie przyczyn niedostatecznej ochrony lub niewystarczającego zakresu nadzoru.

Kolejny blok pytań koncentrował się na praktycznych trudnościach występujących w pracy konserwatorskiej. Respondentów poproszono o wskazanie rodzajów spraw uznawanych za najtrudniejsze z określonej w pytaniu puli. Następne pytanie dotyczyło problemów merytorycznych związane z rozpatrywaniem spraw dotyczących zabytkowych układów urbanistycznych. Ostatnia część ankiety dotyczyła sposobów pozyskiwania wiedzy i wykorzystywanych źródeł informacji. Respondenci określali, czy ograniczają się do dokumentacji konserwatorskiej, czy też wykraczają poza nią, korzystając z innych opracowań, materiałów archiwalnych, map, geoportali, literatury, miejscowych planów, studiów historyczno-urbanistycznych, kart ewidencyjnych, stron samorządowych, portali ze zdjęciami archiwalnymi czy wyszukiwarek archiwaliów. Uzupełnieniem tego bloku było pytanie o źródła wcześniej nieznane respondentom lub takie, których przydatności nie byli świadomi, oraz końcowe pytanie otwarte o spostrzeżenia i propozycje poprawy jakości pracy konserwatorów z zabytkami urbanistyki.

6.3. Szczegółowe omówienie wyników ankiet dla pracowników WUOZ spoza województwa łódzkiego

Przedstawione wyniki ankiety pozwalają na stosunkowo pogłębioną analizę kwestii sposobów, w jaki pracownicy wojewódzkich urzędów ochrony zabytków postrzegają

problematykę szeroko pojmowanej ochrony zabytkowych układów urbanistycznych. Zebrany materiał obejmuje w sumie 25 odpowiedzi. Z punktu widzenia czysto statystycznego wydaje się to liczbą stosunkowo niedużą, jednak z uwagi na specjalistyczny charakter grupy respondentów zgromadzone odpowiedzi mają znaczną wartość poznawczą. Wpływa na to fakt, że w badaniu uczestniczyły osoby bezpośrednio zaangażowane w praktykę konserwatorską, a zatem uzyskane odpowiedzi można interpretować jako istotne świadectwo doświadczeń zawodowych. Formułowane przez respondentów oceny odnoszą się do szeregu problemów, w tym specyfiki lokalnych uwarunkowań czy trudności instytucjonalnych. Z punktu widzenia celów opracowywanego wdrożenia dużą rolę odgrywają odniesienia do rzeczywistych sposobów korzystania ze źródeł wiedzy, wykorzystywanych w procesie ochrony miast historycznych. Zestawienie odpowiedzi zawarte w ankiecie ilustruje zarówno strukturę doświadczeń zawodowych badanych, jak i ich ocenę istniejących form ochrony. Na tej podstawie można mówić wręcz o katalogu najczęstszych problemów, a także charakterystyce sposobów pozyskiwania informacji o dziedzictwie urbanistycznym. Całość zebranego materiału została ujęta w przeglądzie odpowiedzi ankietowych omówionych w dalszej części tekstu.

W dalszej części tekstu zostanie przedstawione szczegółowe omówienie nadesłanych odpowiedzi z podziałem na poszczególne pytania. Formułowane oceny ogólne są formułowane jedynie na podstawie pozyskanych wyników i muszą być przyjmowane ze wszystkimi, wskazanymi powyżej zastrzeżeniami, wśród których najważniejsze dotyczy ograniczonej zwrotności rozesłanych pytań.

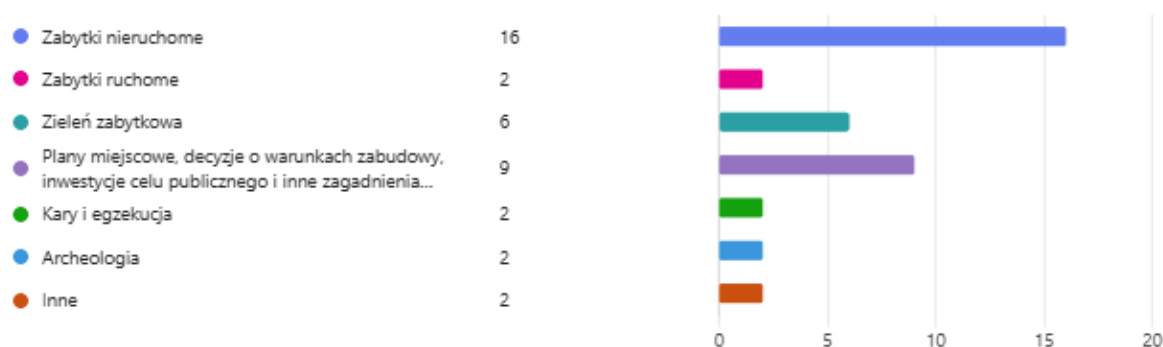
1. Jak długo pracuje Pani/Pan w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków?

43. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 1 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie pierwsze dotyczyło stażu pracy respondentów w wojewódzkim urzędzie ochrony zabytków. Rozkład odpowiedzi wskazuje, że dominującą grupę stanowią osoby pracujące od 3 do 10 lat, których było 13. Kolejne 7 osób zadeklarowało staż przekraczający 10 lat, natomiast jedynie 3 osoby pracują krócej niż 3 lata. Już ten pierwszy wynik jest istotny, ponieważ pokazuje, że ankieta nie została zdominowana przez osoby mało doświadczone lub dopiero wchodzące w specyfikę pracy urzędowej, ale w przeważającej mierze przez respondentów posiadających wyraźne doświadczenie praktyczne. Oznacza to, że formułowane przez nich opinie odnoszą się nie tyle do wyobrażeń o systemie ochrony, ile do wieloletniej konfrontacji z konkretnymi procedurami, inwestycjami, konfliktami przestrzennymi i ograniczeniami dokumentacyjnymi. Jednocześnie zauważalne jest, że największa grupa mieści się w przedziale średniego stażu zawodowego, co można interpretować jako korzystne z punktu widzenia badania: są to osoby mające już doświadczenie, ale nadal aktywne, często zaangażowane w bieżące problemy i współczesne przemiany praktyki konserwatorskiej i procesy reorganizacyjne.

2. Jakim zakresem tematycznym zajmuje się Pani/Pan w urzędzie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź):

44. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 2 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie drugie dotyczyło zakresu tematycznego, którym zajmują się respondenci w urzędzie, przy możliwości wskazania więcej niż jednej odpowiedzi. Najwięcej osób zadeklarowało zajmowanie się zabytkami nieruchomymi, co w kontekście ochrony układów urbanistycznych wydaje się naturalne i wręcz podstawowe. Znacznie mniej wskazań dotyczyło zabytków ruchomych oraz archeologii, natomiast widoczny udział miały odpowiedzi odnoszące się do zieleni zabytkowej i do zagadnień planistycznych, obejmujących plany miejscowe, decyzje o warunkach zabudowy, inwestycje celu publicznego i inne podobne zagadnienia. Pozyskane wyniki mają duże znaczenie metodologiczne i interpretacyjne. Pokazuje bowiem, że problematyka ochrony układów urbanistycznych jest w praktyce urzędowej rozpatrywana nie tylko jako zagadnienie klasycznej ochrony konserwatorskiej, lecz

3. Czy na obsługiwanym przez Panią/Pana terenie znajdują się dawne lub obecne miasta o genezie historycznej, w tym objęte ochroną konserwatorską?

● Tak 25
● Nie 0

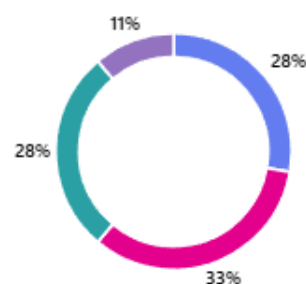
45. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 3 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

również jako obszar silnie powiązany z planowaniem przestrzennym, procesami inwestycyjnymi i generalnie, zarządzaniem krajobrazem kulturowym. Ochrona miasta historycznego nie sprowadza się więc do pojedynczych obiektów zabytkowych, ale znajduje się na styku różnych specjalizacji urzędniczych. Można z tego wywnioskować, że kompetencje potrzebne do skutecznej ochrony układów urbanistycznych muszą mieć charakter interdyscyplinarny, a sama praktyka urzędowa wymaga łączenia wiedzy konserwatorskiej, urbanistycznej, prawnej i planistycznej.

Pytanie trzecie miało ustalić, czy na obsługiwanym przez respondentów terenie znajdują się dawne lub obecne miasta o genezie historycznej, w tym objęte ochroną konserwatorską. Wszystkie 23 osoby odpowiedziały twierdząco, co jest wynikiem bardzo jednoznacznym. Po pierwsze, potwierdza on, że ankieta trafiła do grupy osób rzeczywiście mających do czynienia z miastami historycznymi. Po drugie, wskazuje, że problematyka ochrony układów urbanistycznych nie jest zjawiskiem marginalnym, lecz występuje powszechnie w praktyce wojewódzkich urzędów ochrony zabytków. Oznacza to, że miasta historyczne są trwałym elementem krajobrazu administracyjnego i konserwatorskiego, a zagadnienia związane z ich

4. Jakiej wielkości miastami i miasteczkami zajmuje się Pani/Pan na obsługiwanym przez siebie terenie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź):

● Do 10 tys. mieszkańców 15
● Do 50 tys. mieszkańców 18
● Do 100 tys. mieszkańców 15
● Powyżej 100 tys. mieszkańców 6

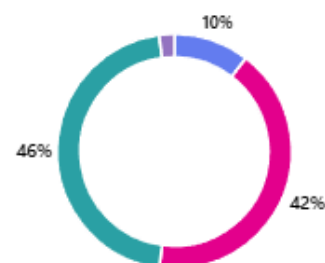
46. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 4 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

ochroną nie mają charakteru wyjątkowego, lecz systemowy. Wynik ten wzmacnia zasadność dalszych pytań ankiety, ponieważ wszystkie kolejne odpowiedzi są zakorzenione w realnym doświadczeniu badanych, a nie w wiedzy pośredniej czy hipotetycznej.

Pytanie czwarte dotyczyło wielkości miast i miasteczek, którymi zajmują się respondenci na obsługiwanym przez siebie terenie. Najwięcej wskazań uzyskały miasta do 50 tys. mieszkańców, a następnie miasta do 10 tys. i do 100 tys. mieszkańców. Wyraźnie mniej odpowiedzi dotyczyło miast powyżej 100 tys. mieszkańców. Rozkład ten pokazuje, że ochrona zabytkowych układów urbanistycznych w praktyce urzędowej koncentruje się przede wszystkim na ośrodkach małych i średnich, gdyż stanowią one najliczniejszą grupę wielkościową. Jednocześnie jest to istotna obserwacja, ponieważ właśnie w takich miastach historyczna struktura urbanistyczna bywa szczególnie czytelna, ale zarazem narażona na presję wynikającą z ograniczonych zasobów finansowych, słabszego zaplecza eksperckiego samorządów oraz mniej rozwiniętych instrumentów zarządzania dziedzictwem. W przypadku dużych miast częściej istnieją wyspecjalizowane biura, miejskie programy opieki nad zabytkami, rozbudowane struktury planistyczne i większa świadomość społeczna. Małe i średnie miasta pozostają natomiast obszarem, w którym wojewódzki urząd ochrony zabytków ma szczególnie istotną rolę opiniodawczą, kontrolną i doradczą. Odpowiedzi na to pytanie sugerują więc, że badanie dotyczy przede wszystkim tej części polskiego dziedzictwa urbanistycznego, która jest jednocześnie najliczniejsza i najbardziej wrażliwa na błędy decyzyjne.

5. Jaką funkcję administracyjnie pełnią miasta historyczne na obsługiwanym przez Panią/Pana terenie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

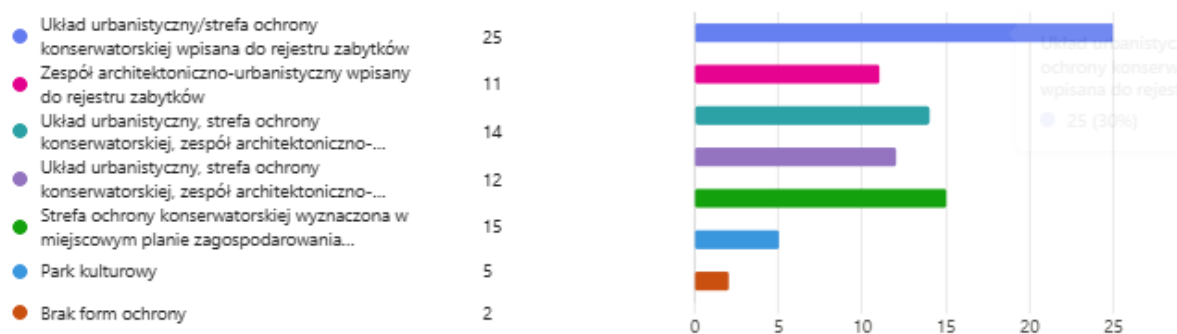
● Miasto wojewódzkie	5
● Stolica powiatu (w tym miasto na prawach powiatu)	20
● Siedziba władz gminy	22
● Żadna	1

47. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 5 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

W pytaniu piątym respondenci określali funkcje administracyjne pełnione przez miasta historyczne na obsługiwanym przez nich terenie. Najczęściej wskazywano siedziby władz gminy oraz stolice powiatów, natomiast stosunkowo niewielu respondentów wskazało miasta wojewódzkie. Jeden respondent zaznaczył odpowiedź „żadna”. Wynik ten dobrze uzupełnia odpowiedzi z pytania poprzedniego. Najliczniejsze małe i średnie miasta historyczne objęte praktyką konserwatorską są przede wszystkim ośrodkami lokalnej administracji, a zatem miejscami, w których zabytkowy układ urbanistyczny pozostaje jednocześnie przestrzenią codziennego funkcjonowania instytucji publicznych, usług, ruchu komunikacyjnego i aktywności mieszkańców. To bardzo ważne, ponieważ oznacza, że ochrona nie dotyczy struktur „martwych” ani wyłącznie muzealnych, ale żywych organizmów miejskich, w których dziedzictwo jest stale konfrontowane z potrzebami użytkowymi. Oba obszary stale się przenikają generując wyzwania funkcjonalne i konserwatorskie. Im silniejsza funkcja administracyjna miasta, tym większe zwykle natężenie inwestycji, przebudów i przekształceń przestrzeni publicznych, a więc tym większa liczba sytuacji konfliktowych wymagających rozstrzygnięcia przez służby konserwatorskie. Wyniki pytania piątego potwierdzają zatem, że badani funkcjonują w przestrzeni napięcia pomiędzy ochroną a bieżącym rozwojem miejskim.

6. Jakie formy ochrony konserwatorskiej lub jak zaewidencjonowane są miasta historyczne na obsługiwanym przez Panią/ Pana terenie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

48. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 6 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie szóste dotyczyło form ochrony konserwatorskiej lub sposobów ewidencjonowania miast historycznych. Z odpowiedzi wynika, że najpowszechniejszą formą ochrony jest wpis układu urbanistycznego lub strefy ochrony konserwatorskiej do rejestru zabytków, co wskazali wszyscy respondenci. Często wskazywano również strefy ochrony konserwatorskiej wyznaczone w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz wpisy zespołów architektoniczno-urbanistycznych do rejestru zabytków. Mniejszą rolę odgrywa park kulturowy, a pojedyncze odpowiedzi wskazują nawet na brak form ochrony. Ten zestaw wyników odsłania kilka ważnych cech systemu. Po pierwsze, rejestr zabytków pozostaje

podstawowym i najbardziej rozpoznawalnym narzędziem ochrony układów miejskich. Po drugie, bardzo duże znaczenie mają instrumenty planistyczne, które choć nie zastępują ochrony rejestrowej, stanowią jej istotne uzupełnienie. Po trzecie, obecność odpowiedzi wskazujących na brak form ochrony dowodzi, że system nie jest kompletny i nie obejmuje wszystkich wartościowych układów. W sensie praktycznym oznacza to, że respondenci mają do czynienia z niejednorodnym stanem ochrony dziedzictwa: obok układów dobrze rozpoznanych i formalnie chronionych występują też takie, których status jest słabszy, niejasny lub niewystarczający. Pewna niestałość form ochrony nie sprzyja wypracowywaniu uniwersalnych narzędzi konserwatorskich. Taka sytuacja może też generować odmienne sposoby wdrażania form ochrony.

7. Czy uważa Pani/Pan, że wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługiwanym terenie są objęte ochroną i nadzorem konserwatorskim?

49. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 7 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Omówione powyżej kwestie prowadzą bezpośrednio do pytania siódmego, w którym zapytano respondentów, czy wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługiwanym terenie są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim. Większość ankietowanych odpowiedziała twierdząco, jednak trzy osoby uznały, że tak nie jest. Chociaż liczbowo jest to mniejszość, znaczenie przesłanych odpowiedzi jest duże. Pokazują one bowiem, że nawet wśród osób pracujących wewnątrz systemu ochrony istnieje świadomość jego niedoskonałości. Niewątpliwie krytyczny stosunek do istniejących regulacji i towarzyszących im praktyk, jest ważną istotną przesłanką do działań naprawczych. Warto zwrócić uwagę, że pytanie nie dotyczyło jakości ochrony, ale samego faktu objęcia nią miast o wartości zabytkowej. W praktyce oznacza to zapewne istnienie takich miejscowości lub fragmentów układów miejskich, których walory historyczne są rozpoznawane przez praktyków, lecz nie zostały one jeszcze w wystarczającym stopniu przełożone na formalne narzędzia ochrony lub na realny nadzór konserwatorski. Odpowiedzi przeczące można więc

odczytywać jako sygnał luk identyfikacyjnych dokumentacyjnych lub proceduralnych w systemie ochrony dziedzictwa urbanistycznego.

8. Dlaczego uważa Pani/Pan, że nie wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługiwanym terenie są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim?

2 Odpowiedzi

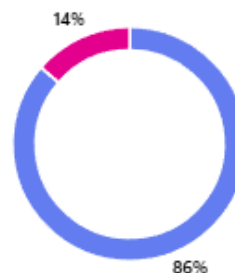
ID ↗	Nazwa	Odpowiedź
1	anonymous	Ponieważ procedowanie obecnie wpisu do rejestru zabytków dużego obszaru miejskiego wiąże się ze sporymi problemami formalnymi, a akce powojenne z wpisem układów do rejestru pominięty, pewnie przypadkowo, niektóre ośrodki
2	anonymous	Brak pracowników i brak czasu na wpisy do rejestru, ze względu na nawal pracy.

50. Odpowiedzi na pytanie nr 8 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie ósme miało charakter otwarty i dotyczyło powodów, dla których nie wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim. Na to pytanie odpowiedziało jedynie dwóch respondentów (pełna forma: załącznik...). W udzielonych odpowiedziach wskazano przede wszystkim na bariery o charakterze proceduralnym i organizacyjnym. Respondenci zwracali uwagę, że procedura wpisu do rejestru zabytków, zwłaszcza w odniesieniu do większych obszarów miejskich, jest procesem skomplikowanym i obarczonym licznymi trudnościami formalnymi, co może zniechęcać do podejmowania takich działań lub znacząco je wydłużać. Podkreślono również, że wpisy tego typu wiążą się często z problemami i kontrowersjami, przez co niektóre ośrodki pozostają poza systemem ochrony. Drugim istotnym czynnikiem wskazanym przez respondentów jest niedobór kadrowy oraz brak czasu na prowadzenie nowych postępowań wpisowych, wynikający z dużego obciążenia bieżącą pracą urzędów. Odpowiedzi te jednoznacznie wskazują, że ograniczenia systemu ochrony nie wynikają wyłącznie z braku identyfikacji wartości zabytkowych, lecz w dużej mierze z uwarunkowań instytucjonalnych i organizacyjnych, które wpływają na zdolność administracji do obejmowania kolejnych obszarów formalną ochroną.

9. Czy uważa Pani/Pan, że w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim na obsługiwanym terenie ich zakres jest wystarczający?

● Tak 19
● Nie 3

51. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 9 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie dziewiąte odnosiło się do oceny, czy w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim zakres tej ochrony jest wystarczający. Zdecydowana większość respondentów odpowiedziała twierdząco, a jedynie dwie osoby uznały zakres ochrony za niewystarczający. Wynik ten jest interesujący, ponieważ zestawiony z pytaniem siódmym sugeruje, że problem systemu ochrony jest postrzegany bardziej w kategoriach zasięgu niż intensywności. Innymi słowy, tam, gdzie ochrona została już ustanowiona, jest ona zazwyczaj oceniana jako zasadniczo wystarczająca. Trudność pojawia się raczej na etapie objęcia ochroną tych obszarów, które pozostają poza systemem. Jest to ważna obserwacja dla praktyki. Oznacza bowiem, że respondenci nie kwestionują generalnie samej idei obowiązujących instrumentów prawnych, lecz wskazują na ich niepełne zastosowanie i nierównomierne rozłożenie. W takim ujęciu problemem nie jest wyłącznie treść ochrony, ale jej selektywność, zależna od dostępnej dokumentacji, wcześniejszych decyzji, aktywności urzędów i uwarunkowań lokalnych. Może to utwierdzać w założeniu, że istnieje potrzeba tworzenia narzędzi pomocniczych, funkcjonujących na poziomie urzędu i stanowiących pomost pomiędzy założeniami proceduralnymi, a praktyką stosowaną w dynamicznym kadrowo środowisku. Potwierdza to potrzebę wprowadzania takich rozwiązań, w tym proponowanego wdrożenia. Można zakładać, że tego typu rozwiązania stosowane w różnych ośrodkach pozwolą na formułowanie bardziej

10. Dlaczego uważa Pani/Pan, że w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim na obsługiwanych terenie ich zakres jest niewystarczający?

3 Odpowiedzi

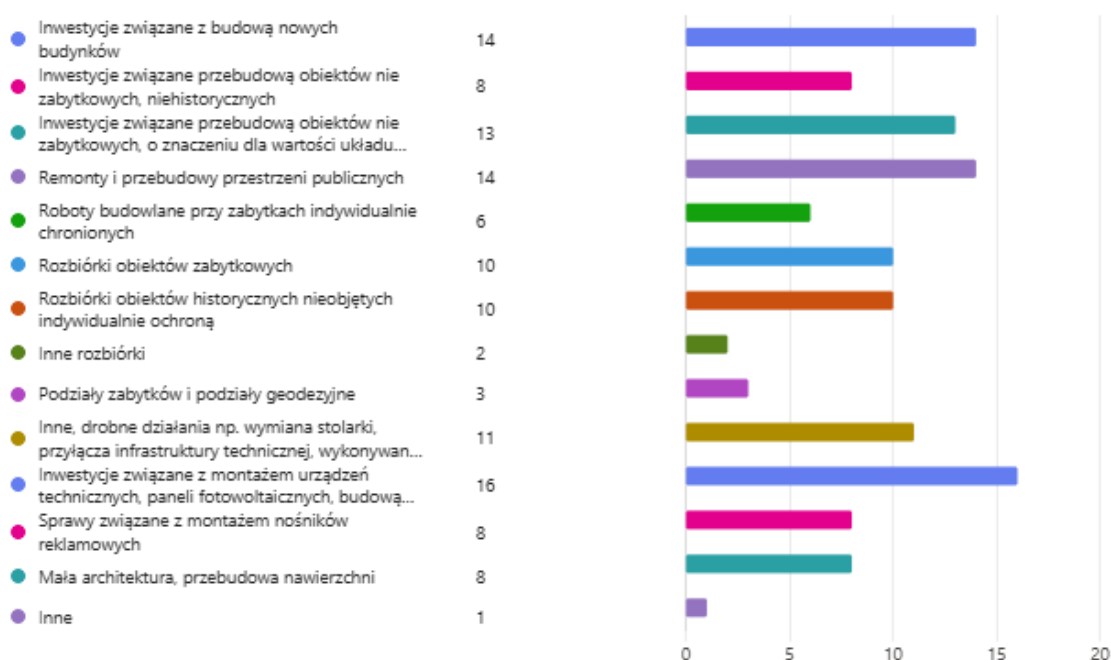
ID	Nazwa	Odpowiedź
1	anonymous	Z uwagi na rozstrzygnięcia i wytyczne MKiDN. Układ urbanistyczno-krajobrazowy wpisany do rejestru od lat 50. - centrum ze ścisłą ochroną oraz strefa ochrony krajobrazowej w promieniu do 1000 m od granicy ścisłej strefy. W latach 2010-2012 wydano postanowienie doprecyzujące granice poszczególnych stref. Problemem jest to, że zgodnie z wcześniejszymi rozstrzygnięciami MKiDN strefa ochrony krajobrazowej jest zabytkiem wpisanym do rejestru i podstawą prawną pozwolen jest art. 36.1.2. Później pojawiły się rozstrzygnięcia, gdzie strefa została uznana za otoczenie i podstawą pozwoleń to 36.1.2. Interpretacja czy to strefa czy otoczenie w ciągu ostatnich 6 lat była kilkakrotnie zmieniana - trudno w ten sposób egzekwować konieczność uzgodnień, gdy zmienia się podstawa. Ponadto, w przypadku jedno z miast, w którym MKiDN wskazał strefę jako otoczenie, jest niedorzeczna jakakolwiek ochrona historycznych terenów/zabytków na otoczeniu, z uwagi na ukształtowanie terenu - brak logicznej argumentacji uniemożliwia jakąkolwiek ochronę.
2	anonymous	Ponieważ ochrona zaczyna być miękka, niespójna w większych miastach i większych wpływach rządzących, nadskokach prawnych developerów lub dotowanych inwestycjach tzw. strategicznych, celu publicznego.
3	anonymous	WUOZ uzgodniał przez lata bardzo skrótkowe i niewystarczające zapisy chroniące strefy w mmpz. Mogą gwałtownie stodoły bezokapowe, białe z przeszkieniami na całej elewacji tuż przy przysięgach z XVIII wieku. Dodatkowo strefy w mmpz nie wychodzą poza obszary układów ujętych w GEZ, a te z kolei są bardzo wąskie i w zasadzie okalają tylko zabudowę historyczną nie chroniąc widoków widokowych, osi komunikacyjnych itp. Można budować co się chce na działce tuż przy XVII wiekowej zabudowie ryglowej, bo działki z nowymi domami zlokalizowane są np. 5 m za budynkami w gezie, więc nie są już objęte ochroną... co z tego, że te działki są na wzniesieniach i to właśnie ta nowa zabudowa dominuje charakter wsi. Ważne dla poprzednich pracowników WUOZ i gminy było to, że linia na mapce karty ewidencyjnej przebiega wzdłuż historycznej zabudowy, więc ta zabudowa jest chroniona - wszystko co za nią nie jest już zabytkowe. Już przemilczę fakt, że znikszcza się pierwotny układ wsi karłowatej zabudowując tereny w głąb wsi... Dodatkowo na Dolnym Śląsku rzadkością są wpisy nieruchomości gruntowych. Więc na działkach przy barokowych pałacach inwestor może robić co chce. Enigmatyczne też są same decyzje ws. wpisów obszarowych miast. Każdy kolejny pracownik Delegatury interpretuje je zgodnie z własnym uznaniem - dla jednego miasto wpisane jest w granicach administracyjnych, dla innych tylko do rejestru wpisany jest najstarszy ośrodek (stare miasto), którego granice też są interpretowane jak komu się podoba. Starostwa nie rozumieją czym różni się strefa w mmpz od układu w gezie i obszarowego wpisu do rejestru. Ostatnio wybudowała się Biedronka w jednym z najstarszych miast Dolnego Śląska, tuż przy drodze na najstarszy zamek w Polsee, a nikt tego nie uzgadniał z WUOZ, bo wg Starostwa do rejestru wpisane jest tylko stare miasto (wg. mojego prześledzonego też... co nie jest prawdą, bo decyzja ws. wpisu miasta mówi o wpisie miasta Wieleń, a nie najstarszego ośrodka miejskiego wzdłuż granicy dawnych murów miejskich). Nikt w WUOZ oczywiście nie planuje wyprostować kwestii wpisów obszarowych, bo "będzie więcej prac" (cytata). Pracownikom i ich przełożonym nie chce się podejmować inicjatyw tworzenia układów GEZ i WEZ. W powiecie bolesławieckim dzięki temu zabudowa historyczna jest już totalnie nieczytelna (na wsiach i małych miastach). Takie sytuacje można mnożyć. Ochrona zabytkowych obszarów na Dolnym Śląsku to fikcja. Można robić co się chce. Karpacz i Szklarska, wkrótce także Świeradów wyglądają - jak stragan obwodny z apartamentowcami jako główną atrakcją. Na moim terenie bieda ochroniła wiele wsi - nie ma tam ruchu inwestycyjnego póki co. Prawdziwe skanseny. Ale to kwestia lat, kiedy zmienia się w Karpacz. Niestety nie ma chęci przełożonych na to, żeby je wpisać do rejestru. Są to wsie, na które się składają przysięgowe domy z XVI/XVII wieku (większość jest datowana w kartach ewidencyjnych na XVIII wiek, ale wg mnie to błędna datacja. Potwierdza to forma konstrukcji ryglowej i badania dendrochronologiczne, które wykonywane są w innych domach o analogicznych ułożeniach mieczy, słupów). Z resztą tutaj standardem jest, że datuje się budynek np. na lata 30 XX wieku (nłyn w Wojciechowie, a po dendro wychodzi, że powstał w 1655 r.,...). Większość zabudowy wiejskiej jest właśnie z takiego okresu, ale do niedawna nawet nie były w GEZie, nie mówiąc o rejestrze. DWKZ za przygotowanie karty dla takiego obiektu oferuje około 900 zł za rekę (na inne rzeczy kasa jest), więc nikt nie chce robić kart. Z resztą nawet jak karty powstają, to i tak z jakichś przyczyn nawet nie podejmuje się próby wpisania do rejestru (bo tutaj najpierw powstaje karta, a później jak komuś się zachce to wszczynają postępowanie ws. wpisu).

52. Odpowiedzi na pytanie nr 10 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

uniwersalnych działań ochrony zabytkowych zespołów urbanistycznych. Inną potencjalną korzyścią jest przeciwdziałanie skutkom odpływu doświadczonych kadr konserwatorskich.

Pytanie dziesiąte było pytaniem otwartym i dotyczyło przyczyn uznania zakresu ochrony konserwatorskiej w miastach już objętych nadzorem za niewystarczający. Odpowiedziało na nie dwóch respondentów. W udzielonych odpowiedziach wskazano przede wszystkim na problemy wynikające z niejednoznaczności interpretacyjnych przepisów prawa oraz ich zmienności w czasie. Respondenci zwracali uwagę na rozbieżności pomiędzy wcześniejszymi a aktualnymi interpretacjami dotyczącymi zakresu ochrony, w szczególności w odniesieniu do otoczenia zabytków i stref ochrony krajobrazowej. Podkreślono, że brak spójności w orzecznictwie oraz zmiany w podejściu instytucji nadrzędnych mogą prowadzić do sytuacji, w której wcześniejsze rozstrzygnięcia tracą swoją moc praktyczną, a zakres ochrony ulega *de facto* osłabieniu. Wskazano również na trudności związane z precyzyjnym określeniem wartości chronionych w kontekście uwarunkowań terenowych oraz ograniczenia wynikające z braku jednoznacznej argumentacji w dokumentacji konserwatorskiej. Drugim istotnym problemem jest postrzegane rozluźnienie rygorów ochrony w większych ośrodkach miejskich, wynikające z presji inwestycyjnej, nacisków prawnych ze strony deweloperów oraz realizacji inwestycji o charakterze strategicznym lub celu publicznego. Odpowiedzi te wskazują, że niewystarczający zakres ochrony nie wynika wyłącznie z braków formalnych, lecz

11. Jakiego rodzaju sprawy związane z ochroną miast zabytkowych uważa Pani/Pan za najtrudniejsze lub sprawiające najwięcej problemów? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

53. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 11 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

także z czynników systemowych, takich jak niestabilność interpretacyjna przepisów oraz napięcia pomiędzy ochroną dziedzictwa a współczesnymi procesami inwestycyjnymi. Właściwie jest to kolejne miejsce, w którym pojawia się problem mało uniwersalnych rozwiązań służących ochronie. Zmienne uwarunkowania lokalne wpływają na tego typu zróżnicowanie, które nie może być właściwą i stabilną podstawą dla młodszych pracowników.

Pytanie jedenaste dotyczyło rodzajów spraw związanych z ochroną miast zabytkowych, które respondenci uznają za najtrudniejsze lub sprawiające najwięcej problemów. To jedno z najważniejszych pytań w całym badaniu, ponieważ ujawnia konkretne pola konfliktu i wyzwania jakie są stawiane pracownikom. Najwięcej wskazań uzyskały inwestycje związane z realizacją nowych budynków oraz inwestycje związane z montażem urządzeń technicznych, paneli fotowoltaicznych i podobnych elementów. Bardzo wysoko znalazły się również przebudowy obiektów nieobjętych indywidualną ochroną, ale mających znaczenie dla wartości układu urbanistycznego, a także remonty i przebudowy przestrzeni publicznych. Istotny poziom trudności przypisano również rozbiórkom obiektów historycznych nieobjętych ochroną indywidualną oraz rozbiórkom obiektów zabytkowych. Mniej liczne, ale nadal ważne były wskazania dotyczące reklam, małej architektury, nawierzchni, podziałów geodezyjnych i innych drobniejszych interwencji. Wyniki te bardzo wyraźnie pokazują, że największym wyzwaniem ochrony układów urbanistycznych nie jest dziś opieka nad pojedynczym zabytkiem w sensie klasycznym, lecz kontrola zmian rozproszonych, często pozornie drobnych albo dotyczących obiektów niechronionych indywidualnie, które jednak wpływają na całość historycznej struktury miasta. W praktyce konserwatorskiej to właśnie te interwencje naruszają skalę zabudowy, rytm parcelacji, proporcje przestrzeni publicznych, ekspozycję dominant czy historyczną czytelność układu. Zwraca uwagę także wysoka liczba wskazań dotyczących urządzeń technicznych i fotowoltaiki. Oznacza to, że współczesna transformacja energetyczna i technologiczna staje się jednym z nowych, szczególnie dynamicznych pól napięcia pomiędzy modernizacją a ochroną dziedzictwa. Opisane wyzwania, poza ilustracją konkretnych sytuacji konfliktowych, ukazują jasno bardzo istotną rolę służb konserwatorskich, służącą ochronie historycznych układów urbanistycznych. Aktywność taka obejmuje dbałość o zachowanie ich czytelności, walory estetyczne, właściwie pojmowane "wnętrze urbanistyczne".³⁶⁴ W takim kontekście urząd urasta do rangi jednego z najważniejszych promotorów właściwych

³⁶⁴ A. Böhm, *O budowie i synergii wewnątrz urbanistycznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1981; K. Wejchert, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1984; J. Gyurkovich, *Znaczenie form charakterystycznych dla kształtowania i percepcji przestrzeni: wybrane zagadnienia kompozycji w architekturze i urbanistyce*, Kraków 1999.

rozwiązań, którym musi towarzyszyć aktywność promocyjna i edukacyjna, wyjaśniające merytoryczne przesłanki podejmowanych decyzji. Można wręcz zaryzykować stwierdzenie, że jest to rodzaj działań służących podnoszeniu kultury i świadomości urbanistycznej.³⁶⁵

12. Czy doświadcza Pani/Pan problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw związanych z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych (w odniesieniu do form ochrony w pytaniu nr 6)?

54. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 12 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie dwunaste dotyczyło tego, czy respondenci doświadczają problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw dotyczących ochrony zabytkowych układów urbanistycznych, w odniesieniu do form ochrony wskazanych wcześniej. Zdecydowana większość, bo 18 osób, odpowiedziała twierdząco, a 5 przecząco. Jest to wynik bardzo wymowny. Pokazuje, że trudności w ochronie miast historycznych nie ograniczają się do konfliktów zewnętrznych, ale dotyczą samego warsztatu urzędniczego i merytorycznych podstaw podejmowanych rozstrzygnięć. Nie chodzi jedynie o to, że sprawy są trudne, ale o to, że istnieją strukturalne przeszkody utrudniające ich kompetentne i jednoznaczne rozpatrywanie. W kontekście wcześniejszych pytań wynik ten stanowi pomost między ogólną oceną systemu, a identyfikacją jego głębszych słabości. Oznacza on, że nawet tam, gdzie ochrona formalnie istnieje, praktyka jej stosowania napotyka bariery poznawcze, dokumentacyjne i interpretacyjne.

Te bariery zostały doprecyzowane w pytaniu trzynastym, dotyczącym rodzaju problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw. Najczęściej wskazywanym problemem była niewystarczająca wiedza inwestorów na temat zagadnień związanych z zabytkami. To odpowiedź szczególnie istotna, ponieważ pokazuje, że znacząca część trudności

³⁶⁵ Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987; Ch. Norberg-Schulz, *Bycie, przestrzeń i architektura*, Warszawa 2000; K. Lynch, *Obraz miasta*, Kraków 2011.

13. Jakiego rodzaju problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw związanych z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych Pani/Pan doświadcza? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

55. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 13 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

ma charakter komunikacyjny i edukacyjny. Ochrona dziedzictwa urbanistycznego nie zależy wyłącznie od kompetencji urzędu, lecz również od poziomu rozumienia wartości zabytkowych przez zewnętrznych interesariuszy. Na drugim planie pojawiają się problemy dokumentacyjne: brak lub zbyt mało dokumentacji konserwatorskiej dotyczącej miasta, niska jakość i niekompletność dokumentacji, a także jej przestarzałość. Wysokie znaczenie mają również nieprecyzyjnie określone granice obszaru objętego ochroną oraz brak wskazania wartości zabytkowych układu urbanistycznego, w tym obiektów o szczególnym znaczeniu. Mniej osób wskazało brak opisanego celu ochrony oraz niedostateczną liczbę miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, ale i te odpowiedzi pozostają ważne. Łącznie tworzą one obraz systemu, w którym duża część trudności wynika z niedookreśloności przedmiotu ochrony. Jeżeli nie ma wystarczająco precyzyjnej dokumentacji, jasnego zdefiniowania wartości oraz granic ochrony, decyzje konserwatorskie stają się bardziej podatne na spór, trudniejsze do uzasadnienia i mniej przejrzyste dla interesariuszy. W istocie wyniki pytania

14. Jakimi metodami pozyskuje Pani/Pan informacje dotyczące zabytkowych układów urbanistycznych? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

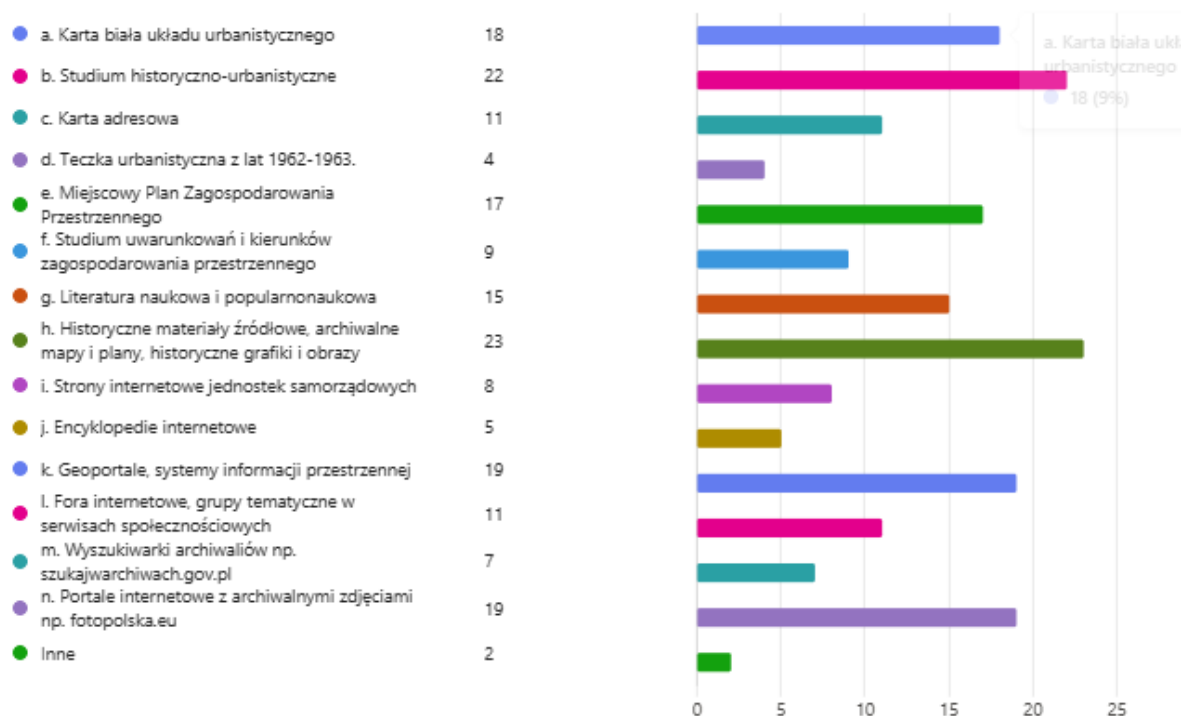

56. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 14 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

trzynastego wskazują, że jednym z kluczowych problemów nie jest brak samej idei ochrony, lecz niedostateczna przejrzystość tej ochrony w dokumentach, opracowaniach i narzędziach pracy.

Pytanie czternaste dotyczyło metod pozyskiwania informacji o zabytkowych układach urbanistycznych. Respondenci mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź. Najwięcej osób zadeklarowało, że wykracza poza konserwatorskie opracowania, co należy uznać za bardzo istotny sygnał profesjonalnej aktywności. Oznacza to, że podstawowa dokumentacja nie jest dla nich wystarczająca, a wiedza o mieście historycznym musi być budowana także poprzez sięganie do innych materiałów i narzędzi. Znaczna grupa respondentów wskazała również, że wykorzystuje bardzo dobrą wiedzę na ten temat wynikającą z własnych zainteresowań i doświadczenia. Mniej osób zadeklarowało ograniczanie się wyłącznie do dokumentacji konserwatorskiej, a część przyznała, że w swoich działaniach pozyskuje tylko informacje niezbędne w konkretnej sprawie. Wynik ten pokazuje wyraźne zróżnicowanie stylów pracy. Z jednej strony mamy model pogłębiony, oparty na szerokiej kwerendzie, kompetencji własnej i aktywnym rozszerzaniu bazy wiedzy. Z drugiej strony istnieje model bardziej pragmatyczny, ukierunkowany na minimum informacji potrzebnych do rozstrzygnięcia konkretnego postępowania. Oba modele są zrozumiałe w realiach urzędowych, jednak z perspektywy

15. Z jakich rodzajów narzędzi, źródeł wiedzy na temat miast historycznych i dokumentów korzysta Pani/Pan w pracy? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

57. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 15 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

ochrony układów urbanistycznych pierwszy wydaje się bardziej adekwatny, ponieważ tego rodzaju dziedzictwo wymaga spojrzenia całościowego i interdyscyplinarnego. Wysoka liczba odpowiedzi wskazujących na wykraczanie poza podstawowe opracowania może być zatem odczytana zarówno pozytywnie, jako przejaw zaangażowania, jak i krytycznie, jako dowód, że dostępna dokumentacja bywa niewystarczająca sama w sobie.

Pytanie piętnaste rozwija ten wątek, pytając o konkretne rodzaje narzędzi, źródeł wiedzy i dokumentów wykorzystywanych w pracy. Najwięcej wskazań uzyskały historyczne materiały źródłowe, archiwalne mapy i plany, historyczne grafiki i obrazy, a także studia historyczno-urbanistyczne. Bardzo często wykorzystywane są również geoportale i systemy informacji przestrzennej, portale z archiwalnymi zdjęciami, karty białe układów urbanistycznych oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Nieco rzadziej, ale nadal zauważalnie, respondenci korzystają z literatury naukowej i popularnonaukowej, kart adresowych, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, forów internetowych, grup tematycznych oraz stron internetowych jednostek samorządowych. Najrzadziej wskazywano teczki urbanistyczne z lat 1962–1963 oraz wyszukiwarki archiwaliów. Ten rozkład odpowiedzi bardzo dobrze pokazuje, że wiedza o miastach historycznych ma charakter znacznie rozproszony. Nie istnieje jedno dominujące źródło, które wystarczałoby do rozpoznania wartości urbanistycznych. Przeciwnie, praktyka urzędowa wymaga łączenia klasycznych opracowań konserwatorskich, materiałów archiwalnych, nowoczesnych narzędzi cyfrowych, dokumentów planistycznych i źródeł pomocniczych. Szczególnie interesujące jest wysokie miejsce geoportali i systemów informacji przestrzennej, co pokazuje rosnące znaczenie narzędzi cyfrowych w pracy konserwatorskiej. Równie ważna jest bardzo silna pozycja materiałów archiwalnych. Oznacza ona, że rozpoznanie zabytkowego układu urbanistycznego nadal opiera się w dużej mierze na rekonstrukcji historycznego rozwoju miasta, analizie dawnych planów i porównywaniu stanów zachowania. Ochrona urbanistyki pozostaje więc dziedziną wymagającą zarówno warsztatu historycznego, jak i kompetencji analitycznych związanych z przestrzenią współczesną. Specyfika wykorzystywanych materiałów wymaga jednak pewnej dozy doświadczenia poszczególnych pracowników, umiejętności ich doboru i krytycznego wykorzystania. W realiach codziennych wyzwań urzędniczych, zwłaszcza współcześnie, bardzo trudno wypracować taki model kompetencyjny w odniesieniu do

młodych pracowników. Tym bardziej potrzebne są dodatkowe narzędzia wspomagające ten proces.

16. Jeśli nie wiedziała Pani/Pan o istnieniu albo przydatności któregośkolwiek ze źródeł wiedzy wskazanych w pytaniu nr 15, proszę o zaznaczenie odpowiednich punktów (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

58. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 16 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie szesnaste miało charakter szczególnie ważny dla projektowanego wdrożenia, ponieważ dotyczyło nieznajomości lub nieświadomości przydatności poszczególnych źródeł wiedzy wymienionych wcześniej. Najwięcej wskazań dotyczyło teczki urbanistycznej z lat 1962–1963. To wynik bardzo znaczący, ponieważ sugeruje, że jedno ze źródeł potencjalnie ważnych dla badań nad miastami historycznymi jest słabo rozpoznane przez praktyków. Mniej liczne, ale warte uwagi są wskazania dotyczące białych kart układu urbanistycznego, wyszukiwarek archiwaliów, stron internetowych jednostek samorządowych, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, forów tematycznych oraz portali z archiwalnymi zdjęciami. Jednocześnie wiele źródeł, takich jak studium historyczno-urbanistyczne, literatura naukowa, geoportale czy historyczne materiały źródłowe, nie było zaznaczanych jako nieznane, co sugeruje ich mocne zakorzenienie w codziennej praktyce. Wyniki pytania szesnastego mają szczególną wartość z perspektywy celu doktoratu wdrożeniowego. Pokazują bowiem nie tylko z czego pracownicy korzystają, ale także, gdzie występuje luka informacyjna. Innymi słowy, problemem nie jest wyłącznie brak zasobów, ale także niedostateczna wiedza o istniejących zasobach i o ich potencjalnym zastosowaniu. To

bardzo ważne rozróżnienie. Jeżeli źródła istnieją, lecz nie są wystarczająco promowane, opisywane i udostępniane w przyjazny sposób, wówczas podstawowym zadaniem staje się nie tyle tworzenie nowych materiałów, ile budowanie skutecznych mechanizmów obiegu wiedzy.

17. Jeśli ma Pani/Pan jakieś spostrzeżenia, uwagi lub pomysły związane z poprawą jakości i skuteczności pracy konserwatorów zabytkami urbanistyki proszę o ich wskazanie i krótkie opisanie.

6 Odpowiedzi

ID	Nazwa	Odpowiedź
1	anonymous	Cyfrów wprowadzanie granic układów urbanistycznych na portalu NID (dla wszystkich miast i wsi)
2	anonymous	Bezpośrednia współpraca WKZ z MKiON, która wykluczałaby decyzje odrealnione od uwarunkowań lokalnych - perspektywa Warszawy bardzo często „przeszkadza” w realnych działaniach służb konserwatorskich.
3	anonymous	Częsty brak analizy kontekstu historycznego, kulturowego, powiązań przestrzennych (stwierdza widokowe, osie widokowe, ekspozycja zabytki czynna-bierna), przy realizacji nowych inwestycji. Brak studiów (analiz) krajobrazowych i widokowych przed realizacją inwestycji. Niemożność warunkowania ww. Czy warunkowania niwelowania skutków negatywnych inwestycji. Często też wymogi materiałowe w dobie zmieniających się rozwiązań technologicznych i niestety upodobanie społeczeństwa do antracytowych, czarnych dachów, białych, szarych elewacji...wszystkie miasta, wieś zaczyna wyglądać jak z jednego katalogu budowlanego...
4	anonymous	Więcej merytorycznych pracowników w urzędach. Więcej szkoleń merytorycznych. Jasne i konkretne wskazówki działania.
5	anonymous	Więcej szkoleń dotyczących ogólnie pojętej ochrony układów urbanistycznych i historycznych przestrzeni
6	anonymous	Wg mnie nie da się tego poprawić tego na poziomie wkz. Ministerstwo regularnie wydaje sprzeczne rozstrzygnięcia. Raz zabrania w dzw podawać konkrety co do nowej zabudowy pisać, że takie rzeczy ustala się na etapie uzgadniania w trybie art. 39 p.b, a innym razem jak coś negujemy na etapie art. 39, to nam pisać, że nie mamy podstaw, bo dzw nie było podanych konkretnych parametrów, więc mogą budować "co chcą"... Pracujemy w urzędach niszczenia a nie ochrony zabytków. Pozdrawiam

59. Odpowiedzi na pytanie nr 17 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Ostatnie, siedemnaste pytanie miało charakter otwarty i dotyczyło spostrzeżeń, uwag oraz propozycji usprawnień w zakresie poprawy jakości i skuteczności pracy konserwatorów zajmujących się zabytkami urbanistyki. Pięć udzielonych odpowiedzi wskazują na kilka wyraźnych kierunków postulowanych zmian, obejmujących zarówno kwestie systemowe, organizacyjne, jak i merytoryczne. Jednym z najważniejszych wątków jest potrzeba rozwoju narzędzi informacyjnych i cyfrowych, w szczególności postulowane lepszego i pełniejszego wprowadzania granic układów urbanistycznych, np. w ramach portalu mapowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Tego typu rozwiązanie mogłoby znacząco ułatwić identyfikację zakresu ochrony oraz usprawnić procesy decyzyjne.

Respondenci zwracali również uwagę na potrzebę większego uwzględniania lokalnych uwarunkowań oraz ograniczenie nadmiernej centralizacji podejścia konserwatorskiego. Wskazano, że narzucanie jednolitych wzorców działań, nieuwzględniających specyfiki poszczególnych miast, może utrudniać skuteczną ochronę dziedzictwa i prowadzić do konfliktów interpretacyjnych. Kolejnym istotnym problemem jest brak spójnych i aktualnych analiz krajobrazowych i widokowych, które pozwalałyby właściwie ocenić wpływ nowych inwestycji na historyczną strukturę miasta. Zwrócono uwagę, że często brakuje opracowań dotyczących osi widokowych, powiązań przestrzennych czy ekspozycji zabytków, co ogranicza możliwości merytorycznego uzasadniania decyzji.

W udzielonych odpowiedziach pojawiła się także krytyczna refleksja dotycząca presji współczesnych trendów inwestycyjnych oraz zmian estetycznych, prowadzących do

ujednolicenia przestrzeni miejskich i zaniku ich indywidualnego charakteru. Respondenci wskazywali, że brak odpowiednich narzędzi i argumentów konserwatorskich sprzyja realizacji rozwiązań schematycznych, niedostosowanych do kontekstu historycznego. Istotnym postulatem jest również zwiększenie zasobów kadrowych w urzędach oraz rozwój kompetencji pracowników poprzez systematyczne szkolenia. Szczególnie podkreślano potrzebę większej liczby szkoleń merytorycznych oraz opracowania jasnych, praktycznych wytycznych dotyczących ochrony układów urbanistycznych.

Całość odpowiedzi wskazuje, że poprawa skuteczności ochrony dziedzictwa urbanistycznego wymaga równoległych działań w kilku obszarach: rozwoju narzędzi cyfrowych, zwiększenia dostępności i jakości opracowań analitycznych, wzmocnienia kompetencji kadrowych oraz lepszego dostosowania metod ochrony do lokalnych uwarunkowań. Respondenci jednoznacznie akcentują potrzebę systemowego, ale uwzględniającego lokalne uwarunkowania podejścia do zarządzania wiedzą o miastach historycznych, co bezpośrednio koresponduje z założeniami podejmowanego w pracy doktorskiej kierunku badawczego.

6.4 Podsumowanie wyników ankiet dla pracowników WUOZ spoza województwa łódzkiego

Uwzględniając odpowiedzi na postawione w ankiecie pytania można sformułować następujące wnioski ogólne:

1. Badanie pokazuje, że ochrona zabytkowych układów urbanistycznych jest stałym i ważnym obszarem praktyki wojewódzkich urzędów ochrony zabytków, a zajmują się nią przede wszystkim osoby posiadające znaczące doświadczenie zawodowe.
2. Wyniki wskazują, że zasadniczy ciężar tej ochrony dotyczy małych i średnich miast historycznych, które pełnią funkcje lokalnych ośrodków administracyjnych i jednocześnie są przestrzeniami żywych procesów inwestycyjnych.
3. Respondenci relatywnie wysoko oceniają adekwatność ochrony tam, gdzie już została ona ustanowiona, ale jednocześnie dostrzegają, że nie wszystkie miasta o wartości zabytkowej są objęte nadzorem lub formalną ochroną.
4. Najtrudniejsze problemy nie koncentrują się wyłącznie na pojedynczych zabytkach, lecz na szeroko rozumianych przekształceniach struktury miejskiej: nowych inwestycjach, przebudowach obiektów współtworzących historyczny układ, zmianach w przestrzeni publicznej, rozbiórkach oraz instalowaniu nowoczesnych urządzeń technicznych.

5. Podstawową słabością systemu okazują się braki merytoryczne i dokumentacyjne: nieprecyzyjne granice ochrony, niewystarczające wskazanie wartości zabytkowych, niedobór aktualnych opracowań i trudności w dostępie do dokumentacji.
6. Pracownicy urzędów funkcjonują w warunkach silnie rozproszonej wiedzy i są zmuszeni łączyć wiele rodzajów źródeł, od studiów historyczno-urbanistycznych i materiałów archiwalnych po geoportale i dokumenty planistyczne.
7. Wyniki ankieta wyraźnie wskazuje na potrzebę lepszego obiegu informacji, promocji istniejących zasobów wiedzy oraz rozwoju działań szkoleniowych.

Z perspektywy celów projektu wdrożeniowego wyniki te mają znaczenie zasadnicze. Ujawniają bowiem, że problem ochrony miast historycznych nie polega wyłącznie na niedostatku przepisów czy instrumentów prawnych, ale w dużej mierze na ograniczonej dostępności uporządkowanej, użytecznej i dobrze promowanej wiedzy. Opracowanie metod wymiany i promowania źródeł wiedzy o miastach historycznych odpowiada zatem na realną potrzebę środowiska zawodowego. Ankieta pokazuje, że taka potrzeba nie jest abstrakcyjna, lecz wyrasta bezpośrednio z codziennej praktyki konserwatorskiej.

6.5 Szczegółowe omówienie wyników ankiet dla pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi

Przedstawione wyniki ankiety wewnętrznej przeprowadzonej wśród pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi mają szczególne znaczenie dla całego projektu wdrożeniowego, ponieważ dotyczą bezpośrednio instytucji, w której realizowane jest wdrożenie. O ile ankieta skierowana do pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków z całej Polski pozwalała uchwycić szerszy kontekst funkcjonowania służb konserwatorskich, o tyle ankieta wewnętrzna umożliwia rozpoznanie potrzeb, problemów i sposobów pracy konkretnej jednostki administracyjnej. Z tego względu wyniki te należy traktować jako podstawowy materiał diagnostyczny dla projektowanego rozwiązania. W badaniu udział wzięło 26 respondentów, a więc liczba odpowiedzi była nieco większa niż w przypadku ankiety ogólnopolskiej. Zestawienie wyników obejmuje zarówno pytania zamknięte i wielokrotnego wyboru, jak również pytania otwarte, pozwalające na bardziej jakościowe rozpoznanie doświadczeń pracowników urzędu. Pracownikom Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi został zadany ten sam zestaw pytań co w ankiecie zewnętrznej.

Analizę należy rozpocząć od pytania pierwszego, dotyczącego długości pracy respondentów w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków. Najliczniejszą grupę stanowili pracownicy ze stażem od 3 do 10 lat, których było 17, co stanowiło wyraźną większość

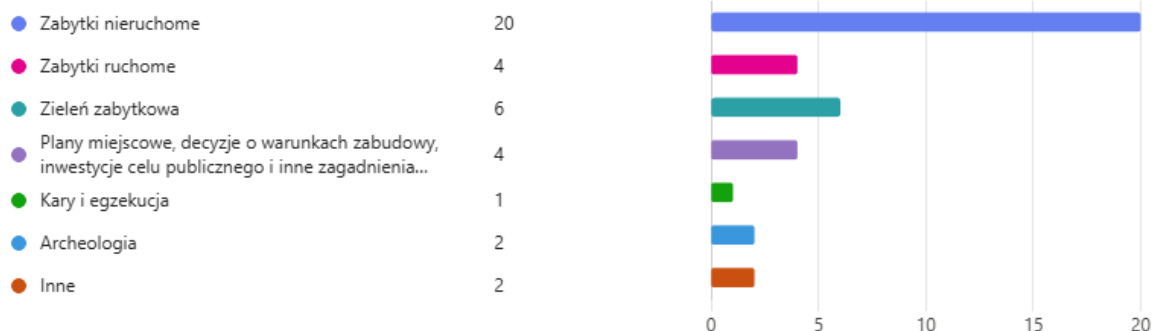
1. Jak długo pracuje Pani/Pan w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków?

60. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 1 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

badanych. Pięć osób zadeklarowało staż krótszy niż 3 lata, natomiast cztery osoby pracowały w urzędzie dłużej niż 10 lat. Taki rozkład odpowiedzi wskazuje, że w badaniu uczestniczyły przede wszystkim osoby posiadające już praktyczne doświadczenie zawodowe, ale niekoniecznie najdłużej związane z administracją konserwatorską. Dominacja pracowników ze średnim stażem może mieć istotne znaczenie interpretacyjne. Są to osoby, które najczęściej zdążyły już poznać procedury administracyjne, specyfikę pracy urzędu oraz podstawowe problemy związane z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych, a jednocześnie pozostają aktywnie zaangażowane w bieżące sprawy i aktualne wyzwania konserwatorskie. Obecność osób z krótszym stażem pokazuje natomiast, że część odpowiedzi mogła odzwierciedlać perspektywę pracowników dopiero budujących własny warsztat zawodowy. Z kolei mniejsza liczba osób o stażu przekraczającym 10 lat wskazuje, że w ankiecie nie dominowała perspektywa najbardziej doświadczonych pracowników, choć była ona również obecna. W efekcie uzyskany materiał można uznać za obraz doświadczeń urzędu, w którym

2. Jakim zakresem tematycznym zajmuje się Pani/Pan w urzędzie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź):

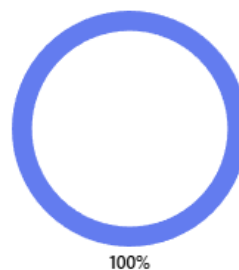
61. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 2 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

szczególnie silnie wybrzmiewa perspektywa pracowników mających już praktykę, ale nadal intensywnie konfrontujących się z problemami codziennego prowadzenia spraw.

Pytanie drugie dotyczyło zakresu tematycznego, którym respondenci zajmują się w urzędzie, przy czym możliwe było zaznaczenie więcej niż jednej odpowiedzi. Najwięcej wskazań dotyczyło zabytków nieruchomych – taką odpowiedź wybrało 20 osób. Jest to wynik oczekiwany, ponieważ ochrona zabytkowych układów urbanistycznych pozostaje bezpośrednio związana z problematyką zabytków nieruchomych, struktur przestrzennych, historycznej zabudowy oraz relacji pomiędzy poszczególnymi elementami miasta. Sześć osób wskazało zieleni zabytkową, cztery osoby zabytki ruchome, cztery osoby zagadnienia związane z planami miejscowymi, decyzjami o warunkach zabudowy, inwestycjami celu publicznego i innymi postępowaniami planistyczno-inwestycyjnymi. Dwie osoby wskazały archeologię, jedna kary i egzekucję, a dwie odpowiedź „inne”. Rozkład odpowiedzi pokazuje, że choć rdzeniem badanej grupy są pracownicy zajmujący się zabytkami nieruchomymi, to problematyka układów urbanistycznych dotyka również innych obszarów działalności urzędu. Szczególnie ważne są tu wskazania dotyczące zieleni zabytkowej, planowania przestrzennego oraz archeologii. Historyczne miasto nie jest bowiem wyłącznie zbiorem budynków, ale strukturą obejmującą przestrzeń publiczną, układ ulic, place, działki, dominanty, zieleń, relacje widokowe, a często także podziemne nawarstwienia kulturowe. Wyniki odpowiedzi na pytanie drugie potwierdzają zatem interdyscyplinarny charakter ochrony urbanistyki historycznej i wskazują, że skuteczna ochrona takich obszarów wymaga współdziałania różnych specjalizacji obecnych w urzędzie.

3. Czy na obsługiwany przez Panią/Pana terenie znajdują się dawne lub obecne miasta o genezie historycznej, w tym objęte ochroną konserwatorską?

● Tak 26
● Nie 0

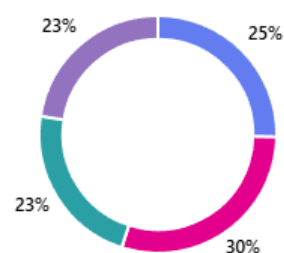
62. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 3 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie trzecie miało ustalić, czy na obsługiwany przez respondentów terenie znajdują się dawne lub obecne miasta o genezie historycznej, w tym miasta objęte ochroną konserwatorską. Wszyscy respondenci odpowiedzieli twierdząco. Wynik ten jest bardzo

istotny, ponieważ potwierdza bezpośrednią adekwatność próby badawczej do tematu ankiety. Odpowiedzi nie zostały udzielone przez osoby, które jedynie teoretycznie znają problematykę ochrony układów urbanistycznych, ale przez pracowników mających kontakt z miastami historycznymi w ramach swojej praktyki zawodowej. Jednocześnie wynik ten pokazuje, że na terenie działania WUOZ w Łodzi problematyka historycznych układów miejskich ma charakter powszechny, a nie incydentalny. Ochrona takich struktur jest więc stałym elementem pracy urzędu, a nie zagadnieniem marginalnym czy wyjątkowym. Ma to istotne znaczenie dla projektu wdrożeniowego, ponieważ potwierdza, że opracowanie metod wymiany i promowania źródeł wiedzy o miastach historycznych odpowiada na realną potrzebę jednostki, w której wdrożenie ma być realizowane.

4. Jakiej wielkości miastami i miasteczkami zajmuje się Pani/Pan na obsługiwanym przez siebie terenie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź):

● Do 10 tys. mieszkańców	18
● Do 50 tys. mieszkańców	21
● Do 100 tys. mieszkańców	16
● Powyżej 100 tys. mieszkańców	16

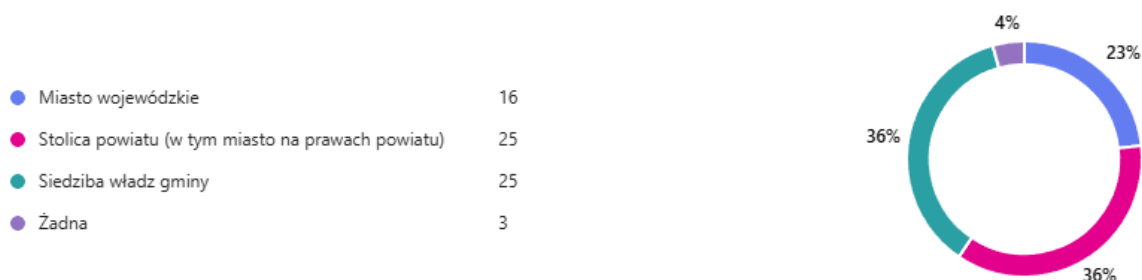

63. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 4 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie czwarte dotyczyło wielkości miast i miasteczek, którymi respondenci zajmują się na obsługiwanym przez siebie terenie. Najwięcej wskazań uzyskały miasta do 50 tys. mieszkańców – zaznaczyło je 21 respondentów. Miasta do 10 tys. mieszkańców wskazało 18 osób, miasta do 100 tys. mieszkańców 16 osób, a miasta powyżej 100 tys. mieszkańców również 16 osób. Wyniki te pokazują, że pracownicy WUOZ w Łodzi mają do czynienia z bardzo zróżnicowanym zasobem miejskim. Z jednej strony wyraźnie obecne są małe i średnie miasta historyczne, które w polskich warunkach stanowią bardzo istotną część dziedzictwa urbanistycznego. Z drugiej strony stosunkowo wysoka liczba wskazań dotyczących miast powyżej 100 tys. mieszkańców pokazuje, że w przypadku województwa łódzkiego istotna jest także problematyka większych ośrodków miejskich. W porównaniu z ankietą ogólnopolską odpowiedzi pracowników WUOZ w Łodzi wskazują na większe zróżnicowanie skali miast, z którymi stykają się w praktyce. Może to wpływać na bardziej krytyczną ocenę istniejących form ochrony, ponieważ większe miasta generują silniejszą presję inwestycyjną, bardziej złożone konflikty przestrzenne i większą liczbę postępowań dotyczących przekształceń

zabudowy. Jednocześnie małe i średnie miasta, choć często mniej dynamiczne inwestycyjnie, mogą być bardziej narażone na skutki pojedynczych nietrafionych decyzji, ponieważ ich historyczna struktura jest bardziej podatna na zaburzenia skali, gabarytów i relacji przestrzennych.

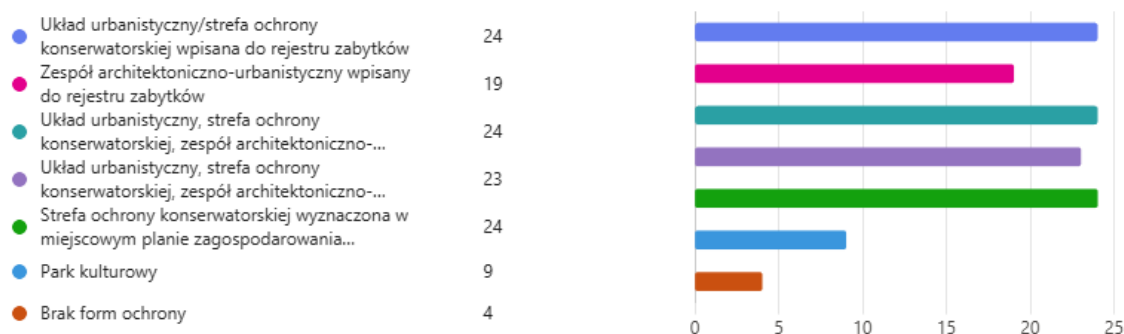
5. **Jakie funkcję administracyjnie pełnią miasta historyczne na obsługuwanym przez Panią/Pana terenie?** (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

64. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 5 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

W pytaniu piątym respondenci określali funkcje administracyjne pełnione przez miasta historyczne na obsługuwanym przez nich terenie. Najczęściej wskazywano stolice powiatów oraz siedziby władz gminy – obie odpowiedzi uzyskały po 25 wskazań. Miasto wojewódzkie wskazało 16 respondentów, natomiast trzy osoby zaznaczyły odpowiedź „żadna”. Wyniki te potwierdzają, że zabytkowe układy urbanistyczne w województwie łódzkim są w znacznej mierze przestrzeniami żywymi administracyjnie i społecznie. Nie są to wyłącznie historyczne struktury o znaczeniu dokumentacyjnym, ale funkcjonujące ośrodki zarządzania lokalnego i regionalnego. Ochrona konserwatorska musi więc być często prowadzona w warunkach ciągłego użytkowania tych przestrzeni, ich modernizacji, remontów, przebudów oraz dostosowywania do współczesnych potrzeb. Wiele miast będących siedzibami władz gminnych i powiatowych pełni funkcje usługowe, komunikacyjne, administracyjne i

6. **Jakie formy ochrony konserwatorskiej lub jak zaewidencjonowane są miasta historyczne na obsługuwanym przez Panią/Pana terenie?** (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

65. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 6 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

reprezentacyjne, co powoduje, że presja na przekształcanie ich przestrzeni publicznych jest szczególnie silna. Wynik ten wzmacnia znaczenie problematyki poruszanej w dalszych pytaniach ankiety, zwłaszcza dotyczących inwestycji, rozbiórek, montażu urządzeń technicznych i jakości miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Pytanie szóste dotyczyło form ochrony konserwatorskiej lub sposobów ewidencjonowania miast historycznych. Najczęściej wskazywano układ urbanistyczny lub strefę ochrony konserwatorskiej wpisaną do rejestru zabytków, strefę ochrony konserwatorskiej wyznaczoną w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego oraz inne formy ujęcia układów, stref lub zespołów architektoniczno-urbanistycznych w ewidencjach. Bardzo wysoką liczbę wskazań uzyskały również zespoły architektoniczno-urbanistyczne wpisane do rejestru zabytków. Park kulturowy wskazano dziewięć razy, natomiast brak form ochrony cztery razy. Wyniki te pokazują, że pracownicy WUOZ w Łodzi funkcjonują w systemie, w którym nakładają się różne mechanizmy: rejestrowe, ewidencyjne i planistyczne. Z jednej strony może to zwiększać możliwości działania, ponieważ wartości urbanistyczne mogą być chronione przy użyciu kilku instrumentów. Z drugiej strony wielość form ochrony może prowadzić do trudności interpretacyjnych, zwłaszcza gdy zakresy ochrony nie są spójne, granice obszarów nie są precyzyjnie określone, a cele ochrony nie zostały jasno opisane. Obecność wskazujących na brak form ochrony świadczy natomiast o tym, że nawet na terenie działania urzędu wdrażającego projekt występują obszary o potencjalnej wartości zabytkowej, które nie zostały objęte wystarczającymi narzędziami nadzoru.

7. Czy uważa Pani/Pan, że wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługiwanym terenie są objęte ochroną i nadzorem konserwatorskim?

66. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 7 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie siódme dotyczyło oceny, czy wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługiwanym terenie są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim. Dwudziestu respondentów odpowiedziało twierdząco, natomiast sześciu uznało, że nie wszystkie takie miasta są objęte ochroną. Odpowiedzi te są bardzo istotne, ponieważ wskazują na wyraźną

świadomość luk w systemie ochrony. Choć większość badanych ocenia stan ochrony pozytywnie, to niemal jedna czwarta respondentów dostrzega istnienie wartościowych historycznie miast lub obszarów miejskich, które nie są objęte odpowiednim nadzorem. W porównaniu z wynikami ankiety ogólnopolskiej, gdzie odpowiedzi negatywne były mniej liczne, ankieta wewnętrzna ujawnia większą ostrożność i krytycyzm pracowników łódzkiego urzędu. Może to wynikać z lepszej znajomości lokalnego zasobu, większej świadomości jego złożoności lub bezpośredniego kontaktu z konkretnymi przypadkami miast, których wartości nie zostały jeszcze odpowiednio rozpoznane, opisane albo przełożone na skuteczne instrumenty ochronne.

8. Dlaczego uważa Pani/Pan, że nie wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługiwany teren są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim?

6 Odpowiedzi

ID	Nazwa	Odpowiedź
1	anonymous	Ze względów prawnych. Obecnie nie wykonuje się wpisów obszarowych szczególnie do rejestru, bo jest to trudne i czasochłonne.
2	anonymous	Uważam, że miasta których historyczne centra ujęte są w GEZ/WEZ nie zapewniają odpowiedniej ochrony- często właściciele nieruchomości znajdujących się na obszarze objętym w/w ochroną są nieświadomi, że muszą coś uzgadniać w WUOZ Założenia urbanistyczne z pocz. XX wieku traktowane są po macoszemu- nie wpisuje się do rejestru układów urbanistycznych z okresu międzywojennego np. Miasto-ogród Kolumna czy inne tego typu założenia
3	anonymous	Nie we wszystkich miastach posiadających wartość zabytkową układ przestrzenny jest wpisany do rejestru, ujęty w ewidencji czy objęty zapisami mppz
4	anonymous	Z uwagi na brak właściwego rozpoznania zabytkowych wartości.
5	anonymous	brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla centrów miast historycznych, których ustalenia wprowadzałyby ochronę konserwatorską
6	anonymous	Podważę, nie wszystkie mają opracowane karty układów przestrzennych

67. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 8 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie ósme miało charakter otwarty i dotyczyło powodów, dla których nie wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim. W zestawieniu odpowiedzi widoczna jest informacja, że udzielono sześciu odpowiedzi, a jako jedna z nich została przywołana wypowiedź wskazująca, że „nie wszystkie mają opracowane karty układów przestrzennych”. Odpowiedź ta dobrze oddaje jeden z podstawowych problemów ujawniających się w całej ankiecie, czyli zależność skutecznej ochrony od jakości i kompletności dokumentacji. Brak kart układów przestrzennych oznacza, że wartości urbanistyczne mogą być rozpoznane intuicyjnie lub ekspercko, ale nie zawsze są odpowiednio udokumentowane i przygotowane do formalnego zastosowania w praktyce administracyjnej. Zwiększa to zakres uznaniowości przy rozstrzyganiu spraw i jednocześnie zmniejsza możliwości realizacji trwałej strategii ochrony. W konsekwencji część historycznych struktur miejskich może pozostawać poza skutecznym systemem ochrony nie dlatego, że nie posiada wartości, lecz dlatego, że wartości te nie zostały wystarczająco opisane, uzasadnione i przełożone na narzędzia urzędowe. W szerszym ujęciu odpowiedzi na to pytanie należy interpretować jako wskazanie na deficyt opracowań identyfikacyjnych, analitycznych i

ewidencyjnych, które są niezbędne do obejmowania kolejnych układów urbanistycznych ochroną lub nadzorem konserwatorskim.

9. Czy uważa Pani/Pan, że w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim na obsługiwanym terenie ich zakres jest wystarczający?

68. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 9 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie dziewiąte odnosiło się do oceny, czy w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim zakres tej ochrony jest wystarczający. W tym przypadku odpowiedzi rozłożyły się równo: 10 osób odpowiedziało „tak”, a 10 osób „nie”. Jest to jeden z najważniejszych wyników ankiety wewnętrznej. Wskazuje bowiem, że wśród pracowników WUOZ w Łodzi nie ma jednoznacznej zgody co do skuteczności obecnych form ochrony. Połowa respondentów uznaje istniejący zakres ochrony za wystarczający, ale druga połowa wskazuje na jego niedostatki. W porównaniu z wynikami ankiety ogólnopolskiej jest to wyraźnie bardziej krytyczna ocena. Można to interpretować jako efekt większej świadomości lokalnych problemów i bezpośredniego doświadczenia słabości istniejących instrumentów. Wynik ten pokazuje, że samo formalne objęcie miasta ochroną nie rozwiązuje wszystkich problemów. Kluczowe staje się pytanie o jakość tej ochrony, jej zakres, precyzję granic, skuteczność zapisów planistycznych, możliwość ochrony poszczególnych wartości oraz dostępność narzędzi prawnych pozwalających reagować na zagrożenia.

Pytanie dziesiąte miało charakter otwarty i dotyczyło przyczyn uznania zakresu ochrony za niewystarczający. Odpowiedzi na pytania otwarte były rozbudowane i wskazywały na kilka powtarzających się problemów. Jeden z respondentów zwrócił uwagę, że w niektórych przypadkach poza granicami obecnie wyznaczonych układów urbanistycznych znajdują się obiekty lub obszary zabytkowe, co uzasadniałoby rozważenie rozszerzenia granic ochrony. Jest to bardzo ważny argument, ponieważ pokazuje, że historyczny układ miasta nie zawsze pokrywa się z granicami formalnie określonymi w dokumentach. Granice ochrony mogą być więc zbyt wąskie, a w konsekwencji część wartościowych elementów pozostaje poza zakresem skutecznego nadzoru. Inna odpowiedź wskazywała na duże różnice pomiędzy miejscowościami, które mają jedynie wpis do gminnej lub wojewódzkiej ewidencji zabytków,

10. Dlaczego uważa Pani/Pan, że w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim na obsługiwanym terenie ich zakres jest niewystarczający?

7 Odpowiedzi

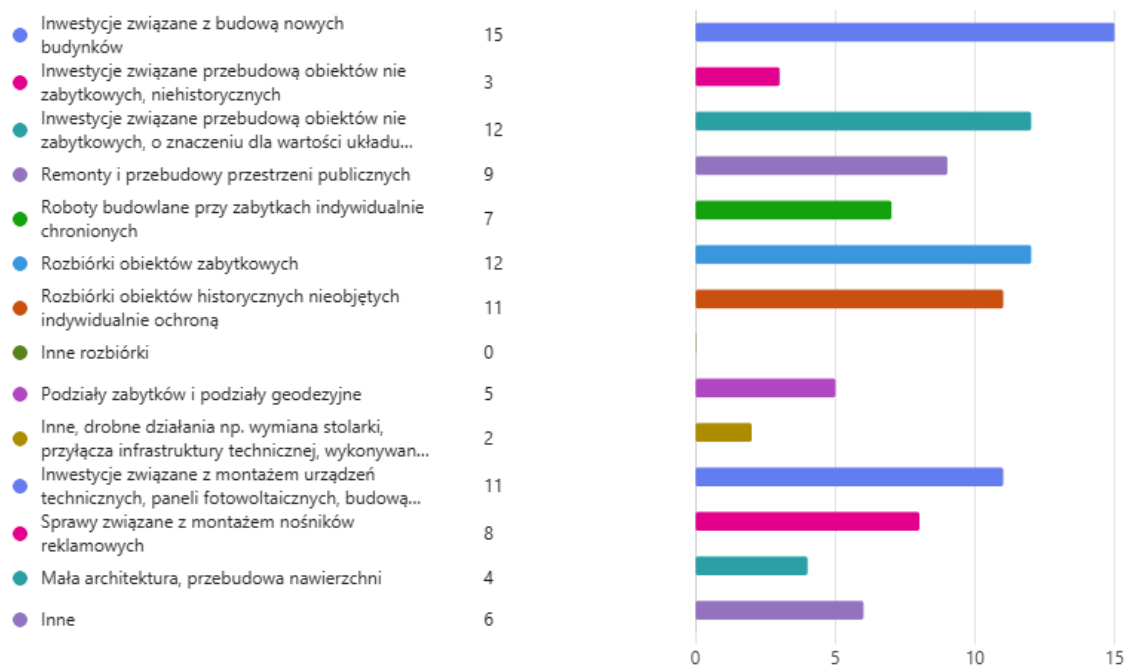
ID ↑	Nazwa	Odpowiedzi
1	anonymous	są to sporadyczne przypadki ale ze względu na występowanie obiektów/obszarów zabytkowych poza granicami obecnie wyznaczonych układów urb. można by pomyśleć o rozszerzeniu ich granic
2	anonymous	Widać dużą różnicę w ochronie miejscowości, które mają obszar objęty np. wpisem do GEZ/WEZ, a nie posiadają planów miejscowych lub plan miejscowy jest przestarzały (posiada ponad 20 lat). Brak określonej ochrony konserwatorskiej w planie + wydawanie DWZ nie pozwala na odpowiednią ochronę miejscowości. Centrum Sieradza, posiada bardzo restrykcyjny plan i jest dobrze zachowanym historycznie obszarem. Przykład ten pokazuje, że teren nie musi być wpisany do rejestru zabytków, a wystarczy że ma dobrze wykonany plan miejscowy. W miejscach, gdzie nie ma rozwoju gospodarczego (a za tym nie ma rozwoju urbanistycznego), jak np. w Łęczycy, brak miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego nie jest tak bolesny i ochrona obszaru na poziomie GEZ jest wystarczająca (oczywiście do pewnego momentu).
3	anonymous	Częstym problemem spotykanym w miastach oraz miejscowościach objętych ochroną konserwatorską jest brak MPZP oraz utrudniony dostęp do informacji o ujęciu w gminnej ewidencji zabytków, co powoduje dezinformację, a w konsekwencji utrudnia ochronę danych obszarów. Dodatkowo ujęcie w gminnej ewidencji zabytków jakiegoś obszaru często nie precyzuje co dokładnie powinno być chronione, co utrudnia określenie wytycznych konserwatorskich dla danego obszaru.
4	anonymous	Nie zawsze ochrona obejmuje także podziemne nawarstwienia archeologiczne, których można spodziewać się w najstarszej części miast, nie zewidencjonowane jako osobne stanowiska archeologiczne.
5	anonymous	indywidualna ochrona konserwatorska dla poszczególnych obiektów gwarantuje dużo większy zakres ochrony niż ochrona obszarowa: zbyt mało MPZP na obszarach objętych ochroną konserwatorską za poziomu wez i gez.
6	anonymous	Ponieważ nie wszystkie tereny w danym mieście zostały objęte właściwą formą ochrony: np. część miasta jest tylko ujęta w WEZ lub GEZ a zasługuje na wpis do rejestru zabytków.
7	anonymous	W przypadku historycznych układów urbanistycznych wpisanych do gminnych ewidencji zabytków, wojewódzkiej ewidencji zabytków lub objętych ochroną na podstawie ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, służby konserwatorskiej nie posiadają instrumentów prawnych do ochrony wszystkich wartości założeń (np. w zakresie podziałów własnościowych).

69. Odpowiedzi na pytanie nr 10 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

a miejscowościami posiadającymi miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Respondent zwrócił uwagę, że brak planów miejscowych albo posługiwanie się planami przestarzałymi, mającymi ponad 20 lat, ogranicza skuteczność ochrony. Wskazano również, że brak określonej ochrony konserwatorskiej w planie oraz wydawanie decyzji o warunkach zabudowy nie pozwalają na właściwą ochronę miejscowości. Jednocześnie podkreślono, że dobrze opracowany miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego może być skutecznym narzędziem ochrony nawet wówczas, gdy teren nie jest wpisany do rejestru zabytków. Ta odpowiedź ma duże znaczenie, ponieważ pokazuje, że skuteczność ochrony urbanistycznej zależy nie tylko od samego statusu konserwatorskiego, ale także od jakości dokumentów planistycznych. W miejscach o mniejszej presji rozwojowej brak planu może być mniej dotkliwy, natomiast w miastach podlegających silniejszym przekształceniom brak aktualnego planu staje się poważnym zagrożeniem dla wartości historycznych. W kolejnych odpowiedziach wskazywano, że częstym problemem jest brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz utrudniony dostęp do informacji o ujęciu danego obszaru w gminnej lub wojewódzkiej ewidencji zabytków. Taki stan prowadzi do dezinformacji i utrudnia ochronę danego obszaru. Respondenci podkreślali również, że samo

ujęcie obszaru w ewidencji nie zawsze precyzuje dokładnie, jakie wartości podlegają ochronie i gdzie przebiegają granice chronionego obszaru. Wskazano także, że ochrona obszarowa nie zawsze obejmuje podziemne nawarstwienia archeologiczne, których można spodziewać się w najstarszych częściach miast, zwłaszcza w obrębie dawnych lokacji. Pojawił się również argument, że indywidualna ochrona poszczególnych obiektów daje niekiedy większy zakres ochrony niż ochrona obszarowa, zwłaszcza tam, gdzie nie ma miejscowego planu albo gdzie zapisy planistyczne są zbyt ogólne. Inny respondent wskazał, że część terenów została objęta jedynie ewidencją, choć ze względu na swoje wartości zasługiwałyby na wpis do rejestru zabytków. Wreszcie zwrócono uwagę, że w przypadku układów urbanistycznych wpisanych jedynie do ewidencji lub chronionych poprzez miejscowe plany służby konserwatorskie nie zawsze posiadają instrumenty prawne pozwalające chronić wszystkie wartości założenia, na przykład w zakresie historycznych podziałów własnościowych. Całość odpowiedzi na pytanie dziesiąte pokazuje więc, że niewystarczający zakres ochrony wynika przede wszystkim z nieprecyzyjnych granic, słabości dokumentów planistycznych, ograniczeń ochrony ewidencyjnej, niedostatecznego opisu wartości oraz braku narzędzi do ochrony tych cech miasta, które nie mieszczą się łatwo w klasycznym modelu ochrony pojedynczego zabytku.

11. Jakiego rodzaju sprawy związane z ochroną miast zabytkowych uważa Pani/Pan za najtrudniejsze lub sprawiające najwięcej problemów? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

70. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 11 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie jedenaste dotyczyło rodzajów spraw związanych z ochroną miast zabytkowych, które respondenci uznają za najtrudniejsze lub sprawiające najwięcej problemów. Najwięcej

wskazań uzyskały inwestycje związane z budową nowych budynków – 15 odpowiedzi. Jako istotny oceniono również problem przebudowy obiektów niezabytkowych, ale mających znaczenie dla wartości układu urbanistycznego, który wskazano 12 razy. Tyle samo wskazań uzyskały rozbiórki obiektów zabytkowych, natomiast rozbiórki obiektów historycznych nieobjętych indywidualną ochroną wskazano 11 razy. Również 11 osób wskazało inwestycje związane z montażem urządzeń technicznych, paneli fotowoltaicznych i podobnych elementów. Dziewięć wskazań dotyczyło remontów i przebudowy przestrzeni publicznych, osiem spraw związanych z montażem nośników reklamowych, siedem robót budowlanych przy zabytkach indywidualnie chronionych, pięć podziałów zabytków i podziałów geodezyjnych, cztery małej architektury i przebudowy nawierzchni, a trzy przebudowy obiektów niezabytkowych i niehistorycznych. Sześć osób wskazało odpowiedź „inne”. Rozkład odpowiedzi pokazuje, że największym problemem nie są wyłącznie prace przy pojedynczych obiektach wpisanych do rejestru zabytków, ale przede wszystkim ingerencje wpływające na całościowy charakter miasta historycznego. Budowa nowych budynków może zaburzać skalę zabudowy, rytm pierzei, relacje widokowe, proporcje wewnątrz urbanistycznych i historyczną strukturę działek. Podobnie przebudowy obiektów niezabytkowych, ale istotnych dla wartości układu, są szczególnie trudne, ponieważ często dotyczą budynków formalnie słabiej chronionych, a mimo to ważnych dla zachowania charakteru miasta. Wysoka liczba wskazań dotyczących rozbiórek potwierdza, że jednym z zasadniczych problemów jest utrata materialnych elementów współtworzących strukturę historyczną. Szczęólnego znaczenia nabierają obiekty historyczne nieobjęte indywidualną ochroną, ponieważ ich rozbiórka może być trudniejsza do powstrzymania, mimo że ich zniknięcie osłabia czytelność całego układu. Z kolei wskazania dotyczące paneli fotowoltaicznych, urządzeń technicznych i reklam pokazują, że ochrona urbanistyki historycznej musi reagować także na nowe typy presji modernizacyjnej, związane z technologią, transformacją energetyczną i komercjalizacją przestrzeni.

12. Czy doświadcza Pani/Pan problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw związanych z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych (w odniesieniu do form ochrony w pytaniu nr 6)?

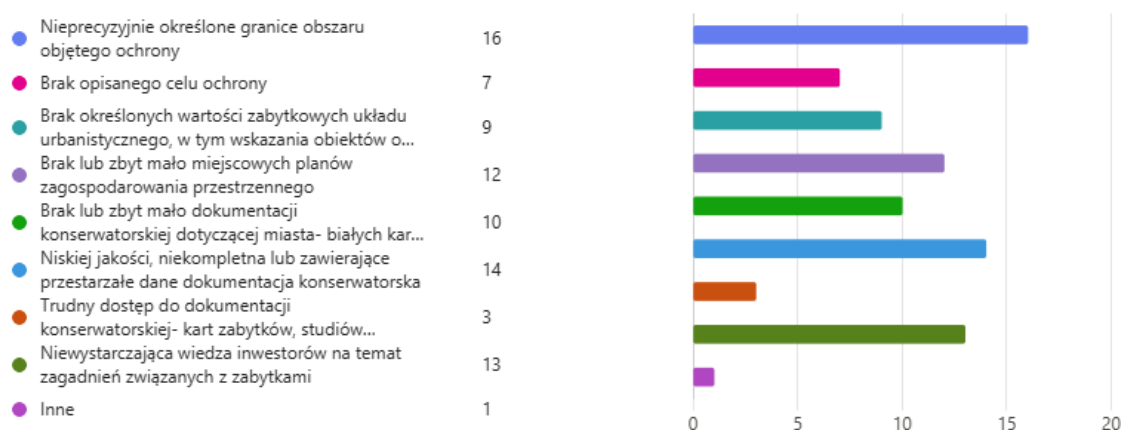

71. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 12 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Jednocześnie mniejsza część respondentów wskazała jako problematyczne działania odwracalne lub nieznacznie wpływające na autentyzm zabytkowego układu np. lokalizacja małej architektury, przebudowa nawierzchni, inwestycje infrastrukturalne, przebudowy niehistorycznych obiektów. Jedynie 7 respondentów jako trudne wskazało roboty budowlane przy zabytkach indywidualnie chronionych.

Pytanie dwunaste dotyczyło tego, czy respondenci doświadczają problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw dotyczących ochrony zabytkowych układów urbanistycznych. Dziewiętnaście osób odpowiedziało twierdząco, a siedem przecząco.

13. Jakiego rodzaju problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw związanych z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych Pani/Pan doświadcza? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

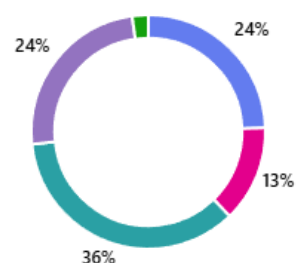
72. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 13 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie trzynaste doprecyzowywało, jakiego rodzaju problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw respondenci doświadczają. Najczęściej wskazywano nieprecyzyjnie określone granice obszaru objętego ochroną – 16 odpowiedzi. Czternaście osób wskazało niską jakość, niekompletność lub przestarzałość dokumentacji konserwatorskiej, a trzynaście osób niewystarczającą wiedzę inwestorów na temat zagadnień związanych z zabytkami. Dwanaście wskazań dotyczyło braku lub zbyt małej liczby miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Dziesięć osób wskazało brak lub zbyt małą liczbę dokumentacji konserwatorskiej dotyczącej miasta, dziewięć brak określonych wartości zabytkowych układu urbanistycznego, siedem brak opisanego celu ochrony, trzy trudny dostęp do dokumentacji konserwatorskiej, a jedna osoba odpowiedź „inne”. Oznacza to, że zdecydowana większość pracowników WUOZ w Łodzi dostrzega trudności nie tylko w relacjach z inwestorami czy samorządami, ale także na poziomie samego warsztatu merytorycznego. Ochrona układu urbanistycznego wymaga bowiem rozpoznania wielu różnych wartości: kompozycyjnych, historycznych, krajobrazowych, archeologicznych,

architektonicznych, funkcjonalnych i przestrzennych. Jeżeli dokumentacja jest niepełna, granice ochrony nieprecyzyjne, a cele ochrony niedostatecznie opisane, wówczas prowadzenie spraw staje się znacznie trudniejsze. Wynik ten pokazuje, że pracownicy urzędu potrzebują nie tylko podstaw prawnych, ale również dobrze przygotowanych narzędzi analitycznych i dokumentacyjnych, które ułatwią podejmowanie decyzji oraz ich uzasadnianie. Wyniki te są szczególnie ważne dla diagnozy potrzeb wdrożeniowych. Na pierwszym miejscu pojawia się problem granic ochrony, czyli kwestia podstawowa dla każdego postępowania administracyjnego. Jeżeli nie wiadomo jednoznacznie, jaki obszar podlega ochronie, trudne staje się określenie, które inwestycje powinny być oceniane szczególnie rygorystycznie i jakie wartości mogą zostać naruszone. Drugim zasadniczym problemem jest jakość dokumentacji. Dokumentacja niekompletna, przestarzała lub niskiej jakości nie tylko utrudnia pracę urzędnikom, ale również osłabia pozycję organu konserwatorskiego w sporach z inwestorami. Trzecim ważnym problemem jest wiedza inwestorów. Respondenci wskazują więc, że skuteczność ochrony zależy nie tylko od działań urzędu, lecz również od poziomu świadomości podmiotów zewnętrznych. Jeżeli inwestorzy nie rozumieją istoty wartości zabytkowych układu urbanistycznego, łatwiej dochodzi do konfliktów, a proces uzgadniania inwestycji staje się trudniejszy. Wysoka liczba wskazań dotyczących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego pokazuje natomiast, że respondenci dostrzegają silny związek między ochroną konserwatorską a planowaniem przestrzennym. Brak planów lub ich słaba jakość powoduje, że ochrona układu urbanistycznego jest realizowana w sposób bardziej reaktywny, zależny od pojedynczych postępowań, zamiast opierać się na jasno określonych zasadach zagospodarowania.

14. Jakimi metodami pozyskuje Pani/Pan informacje dotyczące zabytkowych układów urbanistycznych? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

Wykorzystuję bardzo dobrą wiedzę na ten temat (wynika z moich zainteresowań i z mojego...	11
Ograniczam się wyłącznie do dokumentacji konserwatorskiej	6
Wykraczam poza konserwatorskie opracowania.	16
W swoich działaniach ograniczam się do pozyskania tylko informacji niezbędnych w konkretnie...	11
Inne	1

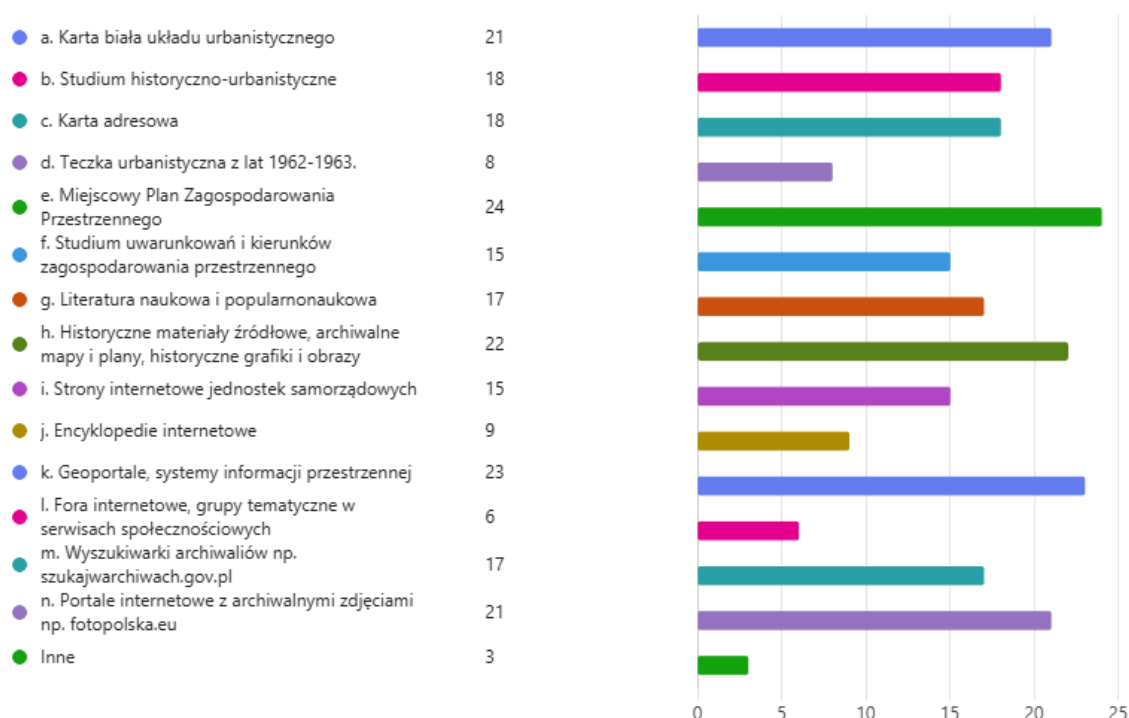

73. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 14 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie czternaste dotyczyło metod pozyskiwania informacji o zabytkowych układach urbanistycznych. Najwięcej respondentów, bo 16 osób, zadeklarowało, że wykracza poza

konserwatorskie opracowania. Po 11 osób wskazało korzystanie z bardzo dobrej wiedzy wynikającej z własnych zainteresowań i doświadczenia oraz ograniczanie się do informacji niezbędnych w konkretnej sprawie. Sześć osób zadeklarowało ograniczanie się wyłącznie do dokumentacji konserwatorskiej, a jedna osoba wskazała odpowiedź „inne”. Wyniki te pokazują zróżnicowanie stylów pracy w urzędzie. Część pracowników aktywnie poszukuje informacji poza standardową dokumentacją, co należy ocenić pozytywnie, ponieważ ochrona układów urbanistycznych wymaga zwykle szerokiej kwerendy i łączenia różnych źródeł. Jednocześnie stosunkowo wysoka liczba odpowiedzi wskazujących na pozyskiwanie jedynie informacji potrzebnych w konkretnej sprawie może być interpretowana jako przejaw pragmatycznego funkcjonowania w warunkach dużego obciążenia pracą. Nie musi to oznaczać braku zaangażowania, ale raczej dostosowanie sposobu działania do realiów administracyjnych, w których czas na pogłębione analizy bywa ograniczony. Odpowiedzi te potwierdzają jednak potrzebę stworzenia narzędzi, które ułatwią szybki dostęp do uporządkowanej wiedzy i ograniczą konieczność każdorazowego prowadzenia rozproszonej kwerendy od podstaw.

15. Z jakich rodzajów narzędzi, źródeł wiedzy na temat miast historycznych i dokumentów korzysta Pani/Pan w pracy? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź)

74. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 15 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

Pytanie piętnaste dotyczyło konkretnych narzędzi, źródeł wiedzy i dokumentów wykorzystywanych w pracy. Najwięcej wskazań uzyskał miejskowy plan zagospodarowania

przestrzennego – 24 odpowiedzi. Bardzo często wskazywano również geoportale i systemy informacji przestrzennej – 23 odpowiedzi, historyczne materiały źródłowe, archiwalne mapy i plany, historyczne grafiki i obrazy – 22 odpowiedzi, karty białe układów urbanistycznych oraz portale z archiwalnymi zdjęciami – po 21 odpowiedzi. Studium historyczno-urbanistyczne i karta adresowa uzyskały po 18 wskazań, literatura naukowa i popularnonaukowa oraz wyszukiwarki archiwaliów po 17, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz strony internetowe jednostek samorządowych po 15. Encyklopedie internetowe wskazano 9 razy, teczki urbanistyczne z lat 1962–1963 osiem razy, fora internetowe i grupy tematyczne w serwisach społecznościowych sześć razy, a odpowiedź „inne” trzy razy. Wyniki te pokazują, że wiedza wykorzystywana w ochronie miast historycznych jest rozproszona pomiędzy liczne źródła. Szczególnie wysokie miejsce miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego potwierdza znaczenie planowania przestrzennego dla praktyki konserwatorskiej. Plany miejscowe nie są traktowane tylko jako dokumenty planistyczne, ale jako narzędzie ochrony wartości zabytkowych zgodnie ich rolą jako jednej z form ochrony konserwatorskiej określonej ustawowo³⁶⁶. Bardzo wysoka pozycja geoportali i systemów informacji przestrzennej świadczy o rosnącym znaczeniu narzędzi cyfrowych, pozwalających analizować granice, działki, relacje przestrzenne, układ zabudowy. Jednocześnie silna obecność materiałów archiwalnych i dawnych planów pokazuje, że rozpoznanie historycznego miasta nadal wymaga klasycznego warsztatu historycznego. Szczególnie interesujące jest stosunkowo niskie wykorzystanie teczek urbanistycznych z lat 1962–1963, które mogą stanowić cenne źródło wiedzy, ale niestety nie są powszechnie używane. Odpowiedzi te wzmacniają argument, że jedną z funkcji rozwiązań opracowanych na potrzeby projektu wdrożeniowego powinno być nie tylko gromadzenie źródeł, ale także pokazywanie ich przydatności, porządkowanie ich oraz wskazywanie sposobów praktycznego zastosowania. Utrwalanie i upowszechnianie wiedzy o istniejących materiałach konserwatorskich można więc uznać za działanie korzystne w dla pracy urzędników

16. Jeśli nie wiedziała Pani/Pan o istnieniu albo przydatności któregośkolwiek ze źródeł wiedzy wskazanych w pytaniu nr 13, proszę wymienienie odpowiednich punktów:

4 Odpowiedzi

ID ↑	Nazwa	Odpowiedzi
1	anonymous	wyszukiwarki archiwaliów, studium historyczno-urbanistyczne
2	anonymous	m., d.
3	anonymous	nie dotyczy
4	anonymous	b. d.

75. Odpowiedzi na pytanie nr 16 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

³⁶⁶ Art. 7 u.o.z.o.z.

Pytanie szesnaste dotyczyło źródeł wiedzy, których respondenci wcześniej nie znali albo których przydatności nie byli świadomi i w pytaniu tym udzielono czterech odpowiedzi opisowych. W odpowiedziach na m.in wyszukiwarki archiwaliów oraz studium historyczno-urbanistyczne, pojawiły się także odpowiedzi odnoszące się do punktów z wcześniejszego katalogu źródeł, a więc przede wszystkim do wyszukiwarek archiwaliów, teczek urbanistycznych z lat 1962–1963 oraz studium historyczno-urbanistycznego. Ten niewielki, ale ważny zestaw odpowiedzi pokazuje, że wśród pracowników urzędu istnieją różnice w znajomości dostępnych źródeł. Szczególnie istotne jest wskazanie wyszukiwarek archiwaliów oraz teczek urbanistycznych, ponieważ są to zasoby, które mogą poszerzać wiedzę o rozwoju historycznym miasta, ale nie zawsze są włączane do codziennego warsztatu pracy. W codziennej pracy pracownika urzędu konserwatorskiego cenne może być w pierwszej kolejności pozyskanie informacji we własnym zakresie przed zaleceniem przeprowadzenia kwerendy archiwalnej przez inwestora. W kontekście celów projektu wynik ten ma duże znaczenie, pokazuje bowiem, że potrzebne jest nie tylko zebranie źródeł wiedzy w jednym miejscu, ale również ich opisanie, wyjaśnienie ich funkcji oraz pokazanie, w jakich typach spraw mogą być

17. Jeśli ma Pani/Pan jakieś spostrzeżenia, uwagi lub pomysły związane z poprawą jakości i skuteczności pracy konserwatorów zabytkami urbanistyki prosilibym o ich wskazanie i krótkie opisanie.

9 Odpowiedzi

ID ↑	Nazwa	Odpowiedzi
1	anonymous	Doprecyzowanie granic układu i celu ochrony, większa selekcja w przypadku np. układów wpisywanych do GEZ i szczegółowe zapisy dotyczące stref ochrony konserwatorskiej w m.p.z.p.
2	anonymous	Szkolenia dla petentów z zakresu planowania przestrzennego oraz uświadamianie ich o istotności tej problematyki.
3	anonymous	Zastrzeżenie jest do uzgadnianych aktualnie tzw. planów ogólnych, które ze względu na ograniczony czas na ich sprawdzenie i zaakceptowanie, może wprowadzić wiele nieporozumień i błędów.
4	anonymous	Uważam, że kluczowym jest uchwalenie MPZP dla chronionych obszarów oraz uproszczenie dostępu do informacji dla użytkowników tych przestrzeni (kart białych, kart adresowych, informacji o ujęciu w gminnej ewidencji zabytków), ponieważ dostęp do wiedzy oraz jasno określone wytyczne dla ochrony danych obszarów pozwolą na poprawę zarówno pracy jak i skuteczności pracy konserwatorskiej. My pracując w urzędzie mamy dostęp do większej ilości informacji i jest naszym obowiązkiem ich poszukiwać, natomiast brak wytycznych np. z MPZP powoduje rozwodnienie ochrony danych obszarów co w konsekwencji może prowadzić do utraty wartości historycznej.
5	anonymous	wyodrębnienie WUOZ z zespolonej administracji rządowej
6	anonymous	W przypadku miast o metryce historycznej, np. z zachowanym układem lokacyjnym, należy obejmować ochroną także podziemne nawastrwienia kulturowe, czyli nie traktować układu jako tworu osobnego, ale chronić wszystkie wartości zabytkowe tego miejsca.
7	anonymous	1. Brak jest spójnej polityki/stanowiska dla rozpatrywania standardowych spraw związanych z użytkowaniem nieruchomości, np. umieszczania urządzeń technicznych na terenie chronionego obszaru - przydatne byłoby opracowanie spójnych wytycznych, które nie pozostawiałyby pola do szerokiej interpretacji (obecnie rozstrzygnięcie sprawy zależy od indywidualnych przekonań urzędnika). 2. Jest wiele obszarów ujętych w GEZ, które nie posiadają większej wartości historycznej. Należałoby zweryfikować wartości takich obszarów i usunąć z ewidencji ich dużą część.
8	anonymous	konieczność opracowywania skróconych studiów historycznych
9	anonymous	W mojej ocenie należy opracować jednolite standardy postępowania związanego z uzgadnianiem działań w odniesieniu do zabytkowych miast, oparte o szczegółową analizę wartości oraz wytyczne konserwatorskie, tzn. schemat działania w procesie opiniowania / uzgadniania inwestycji, schemat wytycznych konserwatorskich, schemat dokumentowania walorów zabytkowych oraz dokumentacji konserwatorskiej, itd.

76. Odpowiedzi na pytanie nr 17 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ

użyteczne. Sama dostępność źródła nie gwarantuje jeszcze jego wykorzystania. Konieczna jest także świadomość jego istnienia, umiejętność interpretacji oraz zrozumienie jego wartości dla praktyki konserwatorskiej. Sam fakt ponownego wprowadzania do użytkowania przez pracowników WUOZ archiwalnych opracowań konserwatorskich o wysokiej zawartości merytorycznej może można uznać za wymierną korzyść wynikającą z projektu.

Ostatnie pytanie, 17, miało charakter otwarty i dotyczyło spostrzeżeń, uwag lub pomysłów związanych z poprawą jakości i skuteczności pracy konserwatorów z zabytkami urbanistyki. Udzielono dziewięciu odpowiedzi, które stanowią bardzo ważny materiał jakościowy. Respondenci wskazywali przede wszystkim na potrzebę doprecyzowania granic układów urbanistycznych oraz celów ochrony. Pojawił się postulat większej selekcji w przypadku układów wpisywanych do gminnej ewidencji zabytków oraz bardziej szczegółowych zapisów dotyczących stref ochrony konserwatorskiej w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Odpowiedź ta bezpośrednio koresponduje z wcześniejszymi wskazaniem dotyczącymi nieprecyzyjnych granic oraz niejasności celów ochrony. Pokazuje, że respondenci oczekują nie tylko większej liczby dokumentów, ale przede wszystkim dokumentów bardziej precyzyjnych, użytecznych i możliwych do zastosowania w praktyce.

W odpowiedziach pojawił się również postulat szkoleń dla petentów z zakresu planowania przestrzennego oraz uświadamiania ich o istocie problematyki ochrony układów urbanistycznych. Jest to ważny wątek, ponieważ przesuwając część odpowiedzialności za skuteczność ochrony poza sam urząd. Respondenci dostrzegają, że problemy wynikają nie tylko z braków po stronie administracji, ale także z niewystarczającej wiedzy osób występujących z wnioskami, inwestorów i użytkowników przestrzeni. W tym sensie ochrona zabytkowego miasta wymaga działań edukacyjnych skierowanych nie tylko do konserwatorów, ale również do zewnętrznych uczestników procesu inwestycyjnego.

Kolejna odpowiedź odnosiła się do uzgadnianych obecnie planów ogólnych. Respondent wyraził zastrzeżenie, że ze względu na ograniczony czas ich sprawdzanie i zaakceptowanie może prowadzić do licznych nieporozumień i błędów. Wypowiedź ta pokazuje, że pracownicy urzędu dostrzegają ryzyko wynikające z tempa zmian systemu planowania przestrzennego. Jeżeli nowe dokumenty planistyczne są przygotowywane i uzgadniane w krótkim czasie, istnieje niebezpieczeństwo, że wartości zabytkowe nie zostaną w nich właściwie rozpoznane i zabezpieczone. Ten wątek jest szczególnie istotny dla ochrony układów urbanistycznych, ponieważ błędy w dokumentach planistycznych mogą mieć długotrwałe skutki przestrzenne.

W jednej z bardziej rozbudowanych odpowiedzi wskazano, że kluczowe znaczenie ma uchwalenie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla chronionych obszarów oraz uproszczenie dostępu do informacji dla użytkowników tych przestrzeni. Respondent podkreślił znaczenie kart białych, kart adresowych, informacji o ujęciu w gminnej ewidencji zabytków oraz łatwego dostępu do wiedzy o tym, jakie wartości podlegają ochronie. Zwrócono uwagę, że brak jasnych informacji powoduje rozmycie ochrony i może prowadzić do utraty wartości historycznej. Odpowiedź ta bardzo dobrze oddaje zasadniczy problem, który przewija się przez całe badanie: ochrona jest skuteczna wtedy, gdy użytkownicy przestrzeni, inwestorzy i urzędnicy wiedzą, co dokładnie jest chronione, dlaczego jest chronione i jakie działania są dopuszczalne.

Wśród postulatów pojawiła się również propozycja wyodrębnienia wojewódzkich urzędów ochrony zabytków z zespolonej administracji rządowej. Jest to uwaga o charakterze ustrojowym i organizacyjnym. Pokazuje, że część respondentów wiąże skuteczność ochrony nie tylko z dokumentacją czy wiedzą, ale także z pozycją instytucjonalną służb konserwatorskich. W tym ujęciu większa samodzielność organizacyjna mogłaby sprzyjać skuteczniejszemu wykonywaniu zadań związanych z ochroną dziedzictwa.

Istotna była także odpowiedź dotycząca konieczności obejmowania ochroną nie tylko widocznego układu urbanistycznego, ale również archeologicznych nawarstwień kulturowych. Respondent wskazał, że w przypadku miast o historycznej metryce i zachowanym układzie lokacyjnym nie należy traktować układu jako tworu osobnego, lecz chronić wszystkie wartości zabytkowe danego miejsca. Odpowiedź ta poszerza rozumienie miasta historycznego. Miasto nie jest tu jedynie kompozycją ulic i zabudowy, ale wielowarstwowym zasobem kulturowym, obejmującym także archeologię, historyczne podziały, relacje przestrzenne i materialne ślady wcześniejszych faz rozwoju. Mimo iż zakres projektu nie obejmuje zagadnień związanych bezpośrednio z ochroną zabytków archeologicznych, to odpowiedź ta wskazuje na złożoność problemu i możliwość dalszego rozwijania projektu w tym kierunku.

W kolejnej odpowiedzi wskazano na brak spójnej polityki lub stanowiska w sprawach standardowych, związanych z użytkowaniem nieruchomości. Respondent wymienił m.in. kwestie urządzeń technicznych, przyłączy, zmian w budynkach gospodarczych oraz innych typowych działań, które często pojawiają się w praktyce urzędowej. Zwrócono uwagę, że obecnie wiele takich spraw zależy od indywidualnych przekonań urzędnika, ponieważ brakuje jednoznacznych wytycznych. Jest to bardzo ważna obserwacja. Pokazuje bowiem, że niepewność dotyczy nie tylko dużych inwestycji, ale również powtarzalnych, codziennych spraw, które w skali całego układu urbanistycznego mogą stopniowo prowadzić do degradacji

wartości historycznych. Respondent wskazał także, że zbyt szerokie wpisy do ewidencji mogą obejmować obszary pozbawione wartości historycznej, co z kolei rodzi pytanie o potrzebę weryfikacji zasobu i ewentualnego usuwania z ewidencji części obiektów lub obszarów. Ze względu na wcześniejsze zmiany administracyjne w latach 90. XX wieku oraz likwidację delegatur w Skierniewicach, Sieradzu i Piotrkowie Trybunalskim w latach 2017-2019, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi prowadzi działalność na obszarach, na których w różny sposób podchodzono do tematu ochrony konserwatorskiej układów ruralistycznych i urbanistycznych. Na obszarach działalności dawnych urzędów konserwatorskich oraz delegatur przyjmowano różne kryteria wartościowania oraz preferowano różne formy ochrony konserwatorskiej. Obecnie konieczna byłaby weryfikacja zasobu zabytków urbanistyki według jednego klucza, która pozwoliłaby zidentyfikować obszary o najwyższej wartości, wymagające ochrony adekwatnej do obecnych wartości zabytkowych.

W odpowiedziach pojawił się również postulat opracowywania skróconych studiów historycznych. Jest to bardzo praktyczna propozycja, odpowiadająca na realia pracy urzędu. Pełne studia historyczno-urbanistyczne są czasochłonne zarówno w przygotowaniu, jak i przyswojeniu, i wymagają dużych nakładów, natomiast skrócone opracowania mogłyby szybciej dostarczać podstawowych informacji o genezie miasta, jego strukturze, wartościach i zagrożeniach. Takie narzędzia mogłyby być szczególnie przydatne w bieżących postępowaniach administracyjnych, w których potrzebna jest szybka, ale merytorycznie wiarygodna diagnoza.

Ostatni wyraźny postulat dotyczył opracowania jednolitych standardów postępowania związanego z uzgadnianiem działań w odniesieniu do zabytkowych miast. Respondent wskazał potrzebę szczegółowej analizy wartości i wytycznych konserwatorskich, schematów opiniowania i uzgadniania inwestycji, schematów dokumentowania walorów zabytkowych oraz dokumentacji konserwatorskiej. Odpowiedź ta ma szczególne znaczenie dla projektu wdrożeniowego, ponieważ bezpośrednio wskazuje na potrzebę standaryzacji pracy i uporządkowania wiedzy. Nie chodzi przy tym o mechaniczne ujednolicenie wszystkich decyzji, ale o stworzenie wspólnego warsztatu, który pozwoli pracownikom urzędu działać bardziej spójnie, przewidywalnie i merytorycznie.

6.6 Podsumowanie wyników ankiet dla WUOZ w Łodzi

Uwzględniając odpowiedzi na wszystkie pytania ankiety wewnętrznej, można sformułować kilka zasadniczych wniosków:

1. Ochrona zabytkowych układów urbanistycznych jest istotnym i stałym obszarem pracy Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi. Wszyscy respondenci

potwierdzili, że na obsługiwanym przez nich terenie znajdują się miasta o genezie historycznej, co oznacza, że problematyka ta nie ma charakteru marginalnego, ale stanowi jeden z realnych elementów codziennej praktyki urzędu.

2. Badanie pokazuje, że pracownicy WUOZ w Łodzi zajmują się miastami o bardzo zróżnicowanej wielkości i funkcji administracyjnej. Szczególne znaczenie mają małe i średnie miasta, ale obecne są również większe ośrodki miejskie, w tym miasta powyżej 100 tys. mieszkańców. Oznacza to, że urząd musi mierzyć się zarówno z problemami typowymi dla mniejszych historycznych miejscowości, jak i z presją inwestycyjną charakterystyczną dla większych miast.
3. Wyniki wskazują na większy krytycyzm pracowników łódzkiego urzędu wobec skuteczności istniejących form ochrony niż w przypadku ankiety ogólnopolskiej. Szczególnie istotny jest fakt, że w pytaniu dotyczącym wystarczalności zakresu ochrony odpowiedzi rozłożyły się po połowie. Pokazuje to, że samo formalne objęcie miasta ochroną nie jest przez respondentów uznawane za gwarancję skutecznego zabezpieczenia jego wartości.
4. Jednym z najważniejszych problemów jest nieprecyzyjność granic ochrony oraz niewystarczające określenie celów i wartości chronionych. Ten problem pojawia się zarówno w odpowiedziach zamkniętych, jak i otwartych. Respondenci wielokrotnie wskazują, że skuteczna ochrona wymaga jasnego określenia, co dokładnie jest chronione, dlaczego jest chronione i jakie działania mogą naruszać wartości zabytkowe.
5. Bardzo duże znaczenie na jakość dokumentacji konserwatorskiej i planistycznej. Respondenci zwracają uwagę na dokumentację przestarzałą, niekompletną, niedostatecznie precyzyjną albo trudną do praktycznego zastosowania. Szczególne znaczenie przypisywane jest miejscowym planom zagospodarowania przestrzennego, które mogą wzmacniać ochronę, ale tylko wtedy, gdy zawierają odpowiednio szczegółowe i aktualne zapisy konserwatorskie.
6. Ankieta pokazuje, że ochrona układów urbanistycznych wymaga lepszego powiązania ochrony obszarowej z ochroną poszczególnych elementów miasta. Respondenci wskazują, że ochrona obszarowa bywa niewystarczająca, jeżeli nie pozwala skutecznie chronić konkretnych obiektów, historycznych podziałów własnościowych, relacji przestrzennych czy podziemnych nawarstwień archeologicznych.

7. Najtrudniejsze sprawy dotyczą przede wszystkim nowych inwestycji, rozbiórek, przebudów obiektów mających znaczenie dla wartości układu oraz montażu współczesnych urządzeń technicznych. Oznacza to, że ochrona miast historycznych rozgrywa się dziś przede wszystkim w obszarze kontroli przekształceń, które mogą stopniowo zmieniać charakter miasta, nawet jeśli pojedynczo wydają się niewielkie.
8. Pracownicy urzędu korzystają z bardzo wielu źródeł wiedzy: planów miejscowych, geoportali, materiałów archiwalnych, kart białych, studiów historyczno-urbanistycznych, portali ze zdjęciami archiwalnymi, literatury i dokumentów ewidencyjnych. Jednocześnie część źródeł pozostaje słabiej rozpoznana lub rzadziej wykorzystywana, co wskazuje na potrzebę ich lepszej promocji i objaśnienia.
9. Odpowiedzi otwarte jednoznacznie wskazują na potrzebę opracowania standardów, wytycznych i skróconych narzędzi analitycznych. Respondenci oczekują rozwiązań praktycznych: doprecyzowania granic, celów ochrony, zasad postępowania, schematów opiniowania inwestycji oraz sposobów dokumentowania wartości zabytkowych.

Z perspektywy projektu wdrożeniowego wyniki ankiety wewnętrznej mają znaczenie kluczowe. Pokazują bowiem, że pracownicy WUOZ w Łodzi dostrzegają realną potrzebę uporządkowania wiedzy o miastach historycznych, poprawy dostępności źródeł, standaryzacji sposobów analizy oraz lepszego powiązania dokumentacji konserwatorskiej z praktyką administracyjną. Projekt dotyczący metod wymiany i promowania źródeł wiedzy o miastach historycznych odpowiada więc bezpośrednio na problemy wskazane przez respondentów: rozproszenie informacji, niejednoznaczność ochrony, braki dokumentacyjne i trudności w uzasadnianiu decyzji konserwatorskich.

Rozdział 7. Pilotaż

7.1 Rozpoznanie zasobu historycznych układów urbanistycznych

Realizacja pilotażu działań wdrożeniowych została przeprowadzona w oparciu o przyjęte wstępne kryteria. Jednym z kluczowych założeń, które pozwoliło na płynną realizację zaplanowanych działań, było objęcie pilotażem miejscowości lub regionu, z którymi miałem częstą styczność w trakcie realizacji zadań służbowych, wynikających z zakresu obowiązków na stanowisku inspektora w wydziale zabytków nieruchomych. Opisywana w poprzednich rozdziałach struktura organizacyjna Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, zakłada, że w poszczególnych wydziałach pracownicy zajmują się sprawami z przypisanego im

terytorium, najczęściej powiatów³⁶⁷. Na przestrzeni sześciu lat pracy w urzędzie miałem regularną styczność z obiektami i miejscowościami na terenie powiatu kutnowskiego, łowickiego i brzezińskiego. Te powiaty były w różnych okresach głównymi obszarami, na których realizowałem zadania służbowe. Oprócz tego w ramach zastępstw rozpatrywałem również sprawy w powiecie łęczyckim oraz rzadziej, skierniewickim. Niezależnie od zadań własnych towarzyszyłem regularnie współpracownikom w wyjazdach w inne części województwa, najczęściej do powiatu rawskiego. W miarę możliwości organizacyjnych docelowo w każdej delegacji powinno brać udział co najmniej dwóch pracowników merytorycznych. Taki sposób organizacji pomaga zachować obiektywność oceny, a także umożliwia wymianę doświadczeń w trudniejszych sytuacjach. Dodatkowym atutem jest również przeciwdziałanie próbom korupcji. Niestety w okresach częstych braków kadrowych zasada ta nie była konsekwentnie stosowana.

7.1.1 Badania terenowe i wyjazdy

Badania podstawowe w projekcie obejmowały wizje terenowe na całym obszarze województwa. Wykonywanie oględziny na terenach powiatów przydzielonych do innych pracowników musiałem realizować najczęściej kosztem własnych obowiązków. Ograniczone możliwości organizacyjne i czasowe wymusiły realizowanie części wizji terenowych poza podstawowym wymiarem czasu pracy. W warunkach dużego obciążenia sprawami każdy z wyjazdów poza obszar przyporządkowanego terenu musi być realizowany kosztem innych czynności i spraw, które mogłyby być w tym czasie rozpatrywane. Wymuszona warunkami pracy szczególna efektywności wyjazdów spowodowała, że podjąłem decyzję o realizacji pilotażu w miastach na obszarze jednego z powiatów przypisanych mi w ramach zakresu obowiązków. Było to szczególnie istotne dla jego pomyślnej realizacji.

Regularnie wyjazdy w teren związane z rozpatrywaniem spraw należy uznać za kluczowe dla rozpoznania danego obszaru. Styczność z poszczególnymi obiektami zabytkowymi i miejscowościami pozwala na zapoznanie się z zasobem dziedzictwa na danym terytorium, ułatwia zrozumienie wzajemnych powiązań przestrzennych oraz geograficznych i topograficznych w regionie. Wyjazdy terenowe umożliwiają także zaznajomienie się z lokalną specyfiką społeczną i gospodarczą oraz nawiązanie cennych kontaktów w środowisku zarówno administracyjnym, jak i specjalistyczno-naukowym. W trakcie rozpatrywania kolejnych spraw poszerzała się moja wiedza o dokumentacji dostępnej w archiwum łódzkiego urzędu ochrony

³⁶⁷ Wyjątkiem jest Łódź. W wydziale zabytków nieruchomych sprawy z terenu miasta są rozdzielane według wewnętrznego podziału pomiędzy większość pracowników, najczęściej w obrębie poszczególnych ulic lub ich odcinków.

zabytków dzięki zapoznawaniu się z treścią specjalistycznych opracowań konserwatorskich i naukowych związanych z zabytkami. Za dodatkową korzyść wynikającą z rejonizacji pracy uważam również przyswajanie i utrwalanie informacji o formach ochrony konserwatorskiej poszczególnych obiektów i miejscowości. Pozwala to na dalsze refleksje na temat zalet i wad przyjętych rozwiązań i stanu prawnego w kontekście rozpatrywanych spraw, a także pewnych luk lub niedopatrzeń wymagających interwencji. Zdobyte doświadczenia umożliwiły mi krytyczną analizę zagadnień związanych z ochroną konserwatorską zarówno całych miejscowości, jak i indywidualnych obiektów, co w dalszej perspektywie pozwoliło na określenie celów, możliwości wdrożenia i oszacowanie oczekiwanych efektów jego pilotażu.

Sytuacje takie jak krótko lub długotrwale zastępstwo nieobecnego współpracownika, czy reorganizacja podziału terenu w ramach całego wydziału stawia inspektora o każdym stopniu doświadczenia w trudnej sytuacji, wobec konieczności skutecznego rozpatrywania spraw związanych z nieznanymi do tej pory obiektami. Konieczność każdorazowego weryfikowania historii spraw danego obiektu, jego stanu ochrony konserwatorskiej, dotychczasowych ustaleń administracyjnych, a także często od nowa poszukiwania źródeł wiedzy o zabytkach powoduje, że każda sprawa rozpatrywana jest dłużej, a także zwiększa się ryzyko przeoczenia pewnych niuansów wynikających na przykład z niekompletności akt sprawy. Przy obowiązującej strukturze organizacyjnej służb konserwatorskich w województwie łódzkim może oznaczać to, że dany pracownik musi realizować zadania z zupełnie innego powiatu. Oznacza to konieczność ponownego rozpoznania kilkuset obiektów i ich konserwatorskiej historii³⁶⁸.

W konserwacji zabytków, podstawą skuteczności wszelkich działań naprawczych jest skuteczna diagnoza i poszukiwanie obszarów problemowych. To samo założenie stanowiło podstawę zaplanowanych w terenie prac badawczych. W efekcie możliwe było zdefiniowanie problemów i zagrożeń wspólnych dla większości badanych miast, a następnie wskazanie tych, które wymagają najpilniejszej uwagi. Skuteczna diagnoza potrzeb miała pozwolić na

³⁶⁸ Wizje terenowe i rozpoznanie zasobu zabytkowego stanowiło punkt wyjścia do planowania i uszczegóławiania wszelkich rozwiązań planowanych w ramach projektu. Na pierwsze lata realizacji projektu wdrożeniowego zaplanowałem przeprowadzenie oględzin jak największej liczby miast historycznych na terenie województwa- docelowo około 90 historycznych lokacji miejskich. Pierwotna liczba miejscowości objętych wizjami terenowymi musiała ulec zmniejszeniu ze względu na zmieniające się warunki organizacyjne w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi, co było podyktowane w znacznej mierze trudnościami powstałymi na skutek pandemii COVID-19. W efekcie konieczne było przeprowadzenie wstępnej selekcji lokacji na podstawie ich potencjału badawczego i potencjalnego znaczenia dla wyników projektu. Celem wizji terenowych było rozpoznanie charakterystyki zabudowy i zabytków, wyróżnienie problemów i zagrożeń dla układu urbanistycznego, a także dokumentacja fotograficzna reprezentatywnych fragmentów przestrzeni miejskich. Zestawienie wyników badań terenowych pozwoliło na wskazanie powtarzających się problemów i zagadnień związanych ochroną konserwatorską zabytkowych układów urbanistycznych w województwie.

dostosowanie rozwiązań wdrożeniowych do realnych potrzeb w województwie. Przygotowanie wstępnej listy miejscowości, które następnie weszły w zakres obszaru badawczego przeprowadziłem w oparciu o literaturę naukową oraz dotychczasową wiedzę nabytą w toku wcześniejszej pracy badawczej. Kluczową publikacją, która posłużyła do zdefiniowania puli lokacji miejskich w województwie łódzkim była praca Roberta Krzysztofika pt. „Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna”³⁶⁹. W toku analizy opracowania udało się wskazać 93 niezależne lokacje miejskie³⁷⁰.

7.1.2 Kryteria doboru miejscowości i metoda badań

Kolejnym etapem przygotowań było wyselekcjonowanie z listy miejscowości, tych które posiadają niskie znaczenie dla projektu. Ochrona konserwatorska i wspierające ją działania popularyzatorskie w większości przypadków wymagają istnienia fizycznego obiektu chronionego. To założenie spowodowało rezygnację z oględzin miejscowości, w których lokacja nigdy się nie powiodła, a także tych, w których nie wykształcił się układ urbanistyczny lub został już definitywnie zatarty. Takiej weryfikacji dokonywałem w oparciu o szczegółową literaturę tematu oraz materiały kartograficzne i dostępne w sieci zdjęcia satelitarne. W przypadku niektórych miejscowości nie dało się jednoznacznie potwierdzić niskiego znaczenia miejscowości dla projektu jedynie na podstawie publikowanych danych i w takich sytuacjach decydowałem się na realizację wizji terenowej dopiero w przypadku skutecznej realizacji wyjazdów do obiektów o wyższym priorytecie.

Realizacja pilotażu na już znanym terytorium pozwoliła na lepszą organizację czasu poświęconego na przygotowanie wdrożenia i realizację podstawowych obowiązków służbowych. Metoda sporządzania dokumentacji z wizji terenowych musiała zakładać umiarkowany poziom szczegółowości i być dostosowana zarówno do miejscowości niewielkich, posiadających kilkuset mieszkańców i jeden rynek, jak i większych organizmów, w tym miast powiatowych o większym stopniu złożoności układu urbanistycznego. Ze względu na ograniczone możliwości czasowe i organizacyjne konieczna była koncentracja wizji

³⁶⁹ To obszerne zestawienie, bazujące na metodach naukowych charakterystycznych dla geografii historycznej jest uniwersalnym i syntetycznym zestawieniem katalogowym na temat wszystkich znanych akcji lokacyjnych na terenie całej Polski we współczesnych granicach administracyjnych. Zawiera ona tabelaryczne zestawienie miejscowości z podaniem takich danych jak daty lokacji, odnowienia praw miejskich, lokalizacji w ramach historycznego i współczesnego podziału terytorialnego oraz dodatkowych danych, w tym kategorii liczby ludności w XVI, XIX, XX i XXI wieku. Mimo iż pewne szczegółowe dane np. na temat dat lokacji poszczególnych ośrodków mogą wymagać obecnie aktualizacji w świetle najnowszych badań historycznych, to praca ta nadal może być skutecznie wykorzystywana do badań związanych z przeszłością miast w Polsce. R. Krzysztofik, op. cit.

³⁷⁰ W liczbie tej ujęte zostały również lokacje nieudane, w wyniku których nie doszło do powstania ośrodka o cechach miejskich, a także miejscowości, w których pomimo utrzymania praw miejskich przez dłuższy okres nie doszło do rozplanowania układu urbanistycznego.

terenowych na obszarach najważniejszych przestrzeni historycznych miast. Oględziny obejmowały więc najczęściej główne rynki i place miast oraz otaczające je kwartały, zabudowę w ich obrębie, a także najważniejsze obiekty zabytkowe i dominanty historyczne. W założeniu wizja terenowa miała ograniczać się od obszarów zwartej zabudowy tradycyjnej, powstałej przed II wojną światową. Dokumentację oględzin sporządzałem w formie fotografii zabudowy mieszkalnej, przestrzeni publicznych, dominant i innych istotnych obiektów architektonicznych, najciekawszych zauważalnych powiązań przestrzennych i perspektyw. Materiał był dopełniony krótkimi notatkami, zawierającymi komentarz na temat stanu zachowania układu urbanistycznego i najważniejsze spostrzeżenia.

W małych i średnich miejscowościach, w których całość układu zamyka się często w granicach jednego rynku i otaczającej go zabudowy, przyjęta metoda pracy pozwoliła na stosunkowo pełne rozpoznanie ich układów urbanistycznych. Największą wadą i ograniczeniem zakresu oględzin był brak możliwości pełnego rozpoznania największych ośrodków miejskich, posiadających bardziej rozbudowane układy przestrzenne. Było to szczególnie odczuwalne w przypadku miejscowości takich jak Piotrków Trybunalski, Kutno czy Pabianice, w których obszary zwartej przedwojennej zabudowy zlokalizowane są na znacznym obszarze. W stosunku do tych miejscowości konieczne jest uwzględnienie ryzyka, że pewne wartościowe pod względem konserwatorskim obszary nie zostały udokumentowane. Należy jednak nadmienić, że w toku dotychczas prowadzonych prac badawczych i działań konserwatorskich, to właśnie największe i najważniejsze pod względem historycznym miasta zostały już najlepiej rozpoznane, dzięki czemu dotyczy ich obszerniejszy zasób opracowań konserwatorskich i literatury naukowej. Ponadto, głównym celem wizji terenowych nie była dokładana i kompleksowa dokumentacja tkanki zabytkowej poszczególnych układów, a raczej identyfikacja charakterystyki sieci miejskiej oraz identyfikacja powtarzających się obszarów problemowych. Przyjęty stopień szczegółowości oględzin nie wpłynął w znacznym stopniu na spodziewane efekty badań terenowych.

Zrealizowanie ponad połowy zamierzonych wizji terenowych w latach 2021-2023 pozwoliło na sformułowanie kilku tez, które stały się podstawą do opracowania szczegółowych rozwiązań w projekcie. Jako najistotniejsze, w kolejności od najistotniejszych do mniej ważnych należy wskazać:

1. Znaczny problem ze stanem zachowania historycznej zabudowy mieszkalnej w większości miast. Zły stan wynika zarówno ze złego stanu technicznego, braku remontów, jak i nieużytkowania istniejących obiektów.

2. Znaczny problem ze stosowaniem niewłaściwych pod kątem konserwatorskim rozwiązań architektonicznych, materiałowych i kolorystycznych w obrębie historycznej zabudowy, zwłaszcza mieszkalnej. Nieprawidłowości obejmują m.in. stosowanie pokryć dachowych i kolorystyki indywidualnych obiektów nie licujących z historycznym charakterem poszczególnych obiektów i całych obszarów zabytkowych, a także przebudowy i rozbudowy wpływające negatywnie na autentyczność krajobrazu kulturowego.
3. Działania mogące zdominować istniejącą, zabytkową tkankę, interwencje architektoniczne, np. współczesne obiekty kontrastujące z utrwalonymi historycznie rozwiązaniami planistycznymi i architektonicznymi.
4. Duże nagromadzenie dominujących w krajobrazie, nieuporządkowanych nośników reklamowych, obniżających walory widokowe i ekspozycję zabytkowych elewacji.
5. Intensywny ruch pojazdów, generujący problemy z utrzymaniem obiektów zabytkowych, utrudniający rewaloryzację historycznych centr i utrudniający pieszym korzystanie z przestrzeni miejskiej.

Wskazane problemy zostały wymienione w kolejności od tych stanowiących największe zagrożenie, do mniej istotnych. Wymagające najpilniejszej uwagi są te zagrożenia, które odnoszą się do trwałego zachowania wartości zabytkowej historycznego układu urbanistycznego. W takim ujęciu trwałe zniszczenie budynku historycznego w wyniku jego złego stanu wskazuję jako bezpowrotne i nieodwracalne uszczuplenie autentyczności układu i w konsekwencji zagrożenie najpoważniejsze, natomiast nagromadzenie stosunkowo łatwo usuwalnych nośników reklamowych i problemy funkcjonalno-komunikacyjne jako problem odwracalny, niewymagający równie pilnej interwencji.

7.1.3 Kryteria wartościowania

Na podstawie badań terenowych przeprowadzałem również wartościowanie analizowanych zespołów z uwzględnieniem następujących kryteriów:

1. Ocena stopnia zachowania układu przestrzennego (zachowanych dróg, rynków i placów miejskich w pierwotnym kształcie i przebiegu, czytelności podziałów parcelacyjnych i granic poszczególnych członów miasta historycznego, np. w obrębie dawnych murów)³⁷¹;

³⁷¹ M. Witwicki, op. cit. s. 151-156.

2. Ocena stopnia złożoności układu przestrzennego (ilości ulic, kwartałów, poszczególnych członów miasta np. kilka rynków i dzielnic, ilość czytelnych przedmieść);
3. Stopień zachowania i oraz unikatowość (wiek, wartość artystyczna, niepowtarzalność rozwiązań) historycznej zabudowy mieszkalnej (domy, kamienice), historycznej infrastruktury i budynków użyteczności publicznej (ratuszem drogi, zajazdy, budynki gospodarcze, fabryki, ratusze, szpitale);
4. Ilość zabytków architektury monumentalnej i indywidualnie wartościowych zabytków, dominant - świątyń, architektury rezydencjonalna, zamków, reliktów fortyfikacji, innych obiektów historycznych; Inne ważne zabytki np. infrastruktura, fabryki, inne budynki użyteczności publicznej
5. Istnienie czytelnych powiązań między architekturą zabytkową, a układem przestrzennym- planowanych (np. świadome projektowanie wglądów widokowych, eksponowanie dominant w krajobrazie) i organicznych (np. dopasowanie formy budynków do obrysu murów miejskich)
6. Występowanie rzadko spotykanych formy planistycznych- np. układów regularnych czy układów przestrzennych o rzadko spotykanych rozwiązaniach.

Aby w pełni zobrazować zastosowanie tych kryteriów konieczne jest odniesienie ich do konkretnych przykładów. Przy tak zdefiniowanych założeniach wartościowania najcenniejsze w województwie pod względem zabytkowym są miasta takie jak Łowicz czy Piotrków Trybunalski, które mają duże znaczenie historyczne oraz posiadają rozbudowane układy przestrzenne, nasycone zarówno wartościowymi budowlami zabytkowymi - kościołami o wysokiej klasie artystycznej, obiektami miejskimi, jak i starszą niż XIX wieczna zabudową miejską zachowaną do tej pory w zwartych zespołach.

Na przeciwnym końcu skali znajdować się będą miejscowości takie jak Bielawy w powiecie łowickim, w których zachował się jedynie rdzeń historycznego układu przestrzennego w postaci jednego rynku, brakuje w nich istotniejszych zespołów zabudowy miejskiej, a jedyną dominantę stanowi zabytkowy kościół parafialny.

Rozpiętość definiowanych wartości układów, znajdujących się pomiędzy tymi dwoma ekstremami jest znacząca, od jednorynkowych i jednoparafialnych miasteczek ze skromną zabudową, do średniej wielkości miast przemysłowych. Pełen obraz zasobu miast zabytkowych w województwie musiał zostać dopełniony analizą literatury naukowej i dokumentacji konserwatorskiej, dzięki której można również wyróżnić znaczenie historyczne i naukowe

poszczególnych miejscowości. W tym procesie dwie kategorie obiektów można uznać za szczególnie interesujące.

Duże znaczenie dla historii regionu oraz budowania wizerunku medialnego województwa łódzkiego mają miasta przemysłowe, które rozwinęły się dzięki lokalizacji produkcji rękodzielniczej, a następnie przemysłowej w XIX wieku. W grupie tej znajdują się m.in. Łódź (poza obszarem badawczym projektu), Zgierz, Tomaszów Mazowiecki, Pabianice, Aleksandrów i Konstantynów Łódzki, Ozorków. Odrębność tej grupy miast jeszcze czytelna w ich strukturze przestrzennej i treści architektonicznej, a także jest ponadto podkreślana w literaturze przedmiotu.³⁷² Osobną grupą są miasta o historycznie utrwalonym znaczeniu administracyjnym, czyli dawne centra ziem i województw. W szczególności są to Łęczyca, Sieradz i Wieluń, czyli najistotniejsze pod względem administracyjnym miasta w regionie w okresie przedrozbiorowym. Ze względu na swoje historyczne znaczenie i wynikające z nich uwarunkowania ekonomiczne posiadają złożony zestaw wartości zabytkowych, czytelnych i łatwych do wychwycenia w terenie do dziś.

Na podstawie poczynionych analiz można zaobserwować, że stan wiedzy naukowej pozwala na wyróżnienie pewnej grup miast, których wartość zabytkowa została już utrwalona w powszechnej świadomości. W przypadku miast takich jak Łowicz czy Piotrków, znajduje ona odzwierciedlenie we wpisie do rejestru zabytków układów urbanistycznych. Wcześniej opisywany przykład Łęczycy pokazuje jednak, że nie jest to regułą. Przy stosunkowo dobrze rozpoznanej najbardziej wartościowej części zasobu, szczególnej uwagi i ponownej analizy wymagają ośrodki o umiarkowanej wartości. Wśród tej najobszerniejszej grupy ośrodków można wskazać miejscowości, które do tej pory nie zostały w pełni rozpoznane lub objęte ochroną konserwatorską. Analiza opracowań konserwatorskich wykazała, że spora grupa miast była już w ubiegłych dziesięcioleciach przedmiotem badań i w efekcie otrzymała rekomendację do objęcia ochroną konserwatorską (Dąbrowice, Kiernozia, Żychlin). W wielu przypadkach po opracowaniu obszernej dokumentacji zabrakło wyłącznie ostatecznych decyzji finalizujących ten proces.

Największe miasta historyczne w województwie zostały już stosunkowo dobrze rozpoznane pod kątem konserwatorskim oraz objęte przynajmniej podstawowymi formami ochrony. Często jedynymi instytucjami animującymi działania edukacyjno-popularyzatorskie na temat zabytków są w nich lokalne muzea oraz grupy pasjonatów. W gorszej sytuacji pod tym względem są ośrodki o mniejszym znaczeniu administracyjnym i nie uznane za najbardziej

³⁷² Zestawienie przywołanych opracowań znalazło się w pierwszej części pracy.

wartościowe w ujęciu konserwatorskim. Właśnie w grupie takich ośrodków znajdują się miejscowości, których mieszkańcy mogą najbardziej skorzystać ze wsparcia merytorycznego ze strony Urzędu Ochrony Zabytków. Realizacja pilotażu pokazuje, że małe miejscowości posiadają niewykorzystany potencjał w zakresie działań edukacyjnych, budujących więź z zabytkami i zainteresowanie ich stanem zachowania.

7.1.4 Wybór miejscowości do objęcia pilotażem.

Jak już wcześniej wspominałem skuteczna i efektywna realizacja pilotażu wymagała przeprowadzenia go na terenie powiatów przypisanych służbowo do mojego stanowiska. Wobec tego przyjmując wszystkie dotychczasowo określone kryteria, spośród miast na terenie powiatów kutnowskiego i łowickiego konieczne było wytypowanie najodpowiedniejszych miejscowości do przeprowadzenia prób wdrożenia. W granicach tych powiatów znajduje się obecnie 9 historycznych miast: Łowicz, Kiernozia, Bielawy i Sobota w powiecie łowickim oraz Kutno, Żychlin, Krośnice oraz Dąbrowice w powiecie kutnowskim. Na terenie powiatu kutnowskiego znajduje się również Oporów, który posiadał prawa miejskie co najmniej od I ćwierci XV wieku. Obecnie w miejscowości znajduje się wartościowe założenie zamkowo-parkowe oraz zespół klasztoru ojców paulinów, jednak brak jest jakichkolwiek czytelnych pozostałości historycznego rozplanowania urbanistycznego lub historycznej zabudowy miejskiej³⁷³. Z tego powodu Oporów nie był rozpatrywany pod kątem realizacji pilotażu.

Każda z miejscowości została przeanalizowana zgodnie z przyjętym schematem wartościowania³⁷⁴. W świetle opracowanych kryteriów początkowych jedynie w przypadku Oporowa nie stwierdziłem istnienia wartości zabytkowych układu przestrzennego. W pozostałych ośrodkach da się wyróżnić przynajmniej jeden element pozwalający na uznanie wartości zabytkowej. Spośród 9 wymienionych miast największą wartością wyróżniają się miasta powiatowe- Łowicz oraz Kutno. Zdecydowanie najistotniejszym pod względem zabytkowym ośrodkiem jest Łowicz, nie tylko na tle pozostałych miejscowości w powiatach kutnowskim i łowickim, ale także całego województwa.

Łowicz jest jednym z najstarszych miast w regionie, posiada rozbudowany układ przestrzenny, wysokie znaczenie historyczne w skali całego kraju jako wieloletnie centrum administracyjne i ośrodek rezydencjonalny arcybiskupów gnieźnieńskich w okresie nowożytnym, a także posiada licznie zachowane do tej pory przykłady zarówno historycznej miejskiej zabudowy, jak i indywidualnych obiektów monumentalnych m. in. obecną bazylikę katedralną pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, Kościół Pijarów pw. Matki Bożej

³⁷³ *Miasta Polskie w Tysiącleciu*, s. 59.

³⁷⁴ Patrz podrozdział 7.1.3.

Łaskawej i św. Wojciecha, dawny zespół klasztoru misjonarzy czy relikty zamku arcybiskupiego. Jednocześnie znaczenie Łowicza jako wartościowego zabytku urbanistyki zostało już wykazane w literaturze oraz potwierdzone licznymi wpisami do rejestru zabytków indywidualnych obiektów architektonicznych oraz dużej strefy ochrony konserwatorskiej obejmującej historyczny układ urbanistyczny.

Kutno do XVIII wieku było raczej niewielką miejscowością o przeciętnym znaczeniu jednak zmieniło się to wraz z wytyczeniem w 1750 r. drogi królewskiej na potrzeby podróży króla Augusta III pomiędzy Warszawą, a Dreznem. Wówczas Kutno stało się jednym z miejsc przystanków królewskich podróży, na potrzeby których wzniesiono dwór podróżny zwany dziś „pałacem saskim”³⁷⁵. Znaczenie miasta podniesione tymczasowymi pobytami dworu zostało wykorzystane przez kolejnych właścicieli, a w XIX wieku stało się istotnym centrum przemysłu i lokalizacją stacji pierwszej linii kolejowej. Regularny, dwórynkowy układ urbanistyczny nasycony zabytkami oraz zwartą historyczną pozwala klasyfikować Kutno jako ważny zabytek urbanistyki w skali całego województwa łódzkiego oraz regionu pogranicza centralnej Polski, Mazowsza i Kujaw. Powstające od wielu lat publikacje naukowe i opracowania konserwatorskie utrwalają znaczenie zabytkowe miasta, a działania popularyzujące wiedzę o mieście są realizowane przez lokalne instytucje, takie jak Muzeum Pałac Saski w Kutnie. Zasadnicza część historycznego centrum miasta została wpisana do rejestru zabytków.

Miejscowości Sobota, Bielawy i Kiernozia w powiecie łowickim to obecnie skromne, jedno parafialne miejscowości, których zabudowa skupia się wokół pojedynczych rynków lokacyjnych. Mimo iż posiadają one czytelne, choć proste układy urbanistyczne, to niewiele domów miejskich posiada przedwojenną metrykę. Największym nośnikiem wartości zabytkowych we wszystkich trzech miejscowościach są późnogotyckie i wczesno nowożytne kościoły parafialne, stanowiące główne dominanty przestrzenne niewielkich miasteczek. Niewielki wyjątek stanowi tutaj Sobota, w której znajduje się drugi zabytkowy kościół, cmentarny z XVII wieku, a także romantyczny zespół pałacowy z relikdami folwarku.

Miasta Żychlin oraz Krośniewice w powiecie kutnowskim swój główny okres rozkwitu przeżywały w XIX wieku, co znajduje odbicie w krajobrazie kulturowym. Pomimo mało rozbudowywanych układów urbanistycznych, podobnie jak w przypadku poprzednich trzech miast skoncentrowanych wokół średniowiecznych jeszcze rynków lokacyjnych, obydwie miejscowości posiadają w swojej zabudowie kilka ciekawych przykładów historycznej zabudowy miejskiej zarówno z I połowy XIX wieku, jak i przełomu XIX i XX wieku. W

³⁷⁵ T. Bernatowicz, *Czekając na Króla. Barokowe rezydencje między Warszawą a Dreznem przy trakcie pocztowym Augusta III z 1750 roku*, „Quart”, nr. 2, 2020, s. 71-77.

przypadku Żychlina przemysłowy charakter miasta jest dużo bardziej czytelny, dzięki zachowanym reliktom dawnych zakładów produkcyjnych, natomiast rozwój Krośniewic związany jest również z istnieniem majątku znaczącego rodziny Rembielińskich w granicach miasta oraz rozwojem kolei wąskotorowej, której potężny zespół zabudowań zajmuje do tej pory sporą część miasta. W Krośniewicach dzięki obecności muzeum im. Jerzego Dunin-Borkowskiego w zabytkowym zajeźdźcie w centrum miasta istnieją podstawowe struktury pozwalające na realizację działań popularyzatorskich na temat miasta. Żychlin wyróżnia się pod względem naukowego rozpoznania historii oraz zabudowy miasta.

Przed przejściem do prezentacji sylwetki ostatniego ośrodka konieczne jest przedstawienie krótkiego podsumowania cech do tej pory wymienionych miejscowości, co pozwoli wyraźniej uzasadnić dokonany wybór miejscowości do realizacji pełnego pilotażu wdrożenia. W puli opisanych miast i miasteczek można wyróżnić trzy grupy:

1. Łowicz oraz Kutno to miasta, których wartość oraz znaczenie zabytkowe bezsprzecznie wykraczają poza obszar samych powiatów, co potwierdza literatura naukowa oraz podjęte do tej pory działania z zakresu ochrony zabytków. Na terenie tych miast funkcjonują muzea oraz organizacje zajmujące się promowaniem wiedzy historii miasta oraz dziedzictwie.
2. Sobota, Bielawy i Kiernozia to niewielkie miasteczka, które nie posiadają rozbudowanego zespołu wartości zabytkowych, co uzasadniłoby podjęcie kompleksowych działań popularyzatorskich w pierwszej kolejności. Wartość dziedzictwa w tych miejscowościach jest najmocniej czytelna poszczególnych zabytkach architektury, a nie ich układach urbanistycznych.
3. Żychlin oraz Krośniewice to miasta o nieco bogatszej historii XIX wiecznej, lepiej zachowanej historycznej zabudowie miejskiej (zwłaszcza Żychlin) oraz posiadające pewne zaplecze naukowe w postaci działającego muzeum lub względnie dobrym rozpoznaniu w literaturze.

Ostatnie z miast to Dąbrowice w powiecie kutnowskim, zlokalizowane mniej niż 3 kilometry od granicy z województwem kujawsko-pomorskim, historycznie leżące jeszcze w ziemi łęczyckiej na pograniczu z Kujawami³⁷⁶. Miasteczko to znajduje się obecnie z dala od głównych szlaków komunikacyjnych, mniej więcej w połowie drogie pomiędzy Krośniewicami, a Chodczem na Kujawach. Podobnie było już zapewne na przełomie XIX i XX wieku, o czym wzmianki znaleźć można w Słowniku Geograficznym³⁷⁷ i Krótkiej

³⁷⁶ *Atlas Historyczny Polski, Sieradzkie i Łęczyckie w I poł. XVI wieku.*

³⁷⁷ „Leży przy starym trakcie z Krośniewic do Włocławka”.

Monografii Miast i Miasteczek de Verdmona³⁷⁸. Pomimo utrzymującej się przez długi okres peryferyjności, Dąbrowice wyróżniają się spośród innych niewielkich miasteczek stosunkowo złożonym, dwurynkowym układem przestrzennym, zachowanymi dominantami przestrzennymi w postaci historyzującego XIX wiecznego ratusza oraz neogotyckiego kościoła z wieżą o cechach XX wiecznego stylu narodowego, a także stosunkowo licznymi pozostałościami drewnianej zabudowy powstałej od XIX do XX wieku. Skala dawnej, zachowanej zabudowy oraz nowych budynków wraz z pozostałymi cechami miejscowości sprawia, że w Dąbrowicach wyczuwalny jest tzw. *genius loci*, w tym przypadku niewielkiego miasteczka rolniczego. Miasto lokowane były już zapewne w XV wieku, jednak pierwszy znany zachowany przywilej miejski pochodzi z początku XVI wieku. W 1870 r. Dąbrowice utraciły prawa miejskie, a odzyskały je dopiero w 2023 r. i pełnią obecnie rolę siedziby władz gminy³⁷⁹.

Analiza miejscowości zgodnie z zaproponowanymi kryteriami pozwala na wskazanie wysokiej wartości zabytkowej Dąbrowic w skali regionu. Jednocześnie wartość ta nie ma odwzorowania zarówno w stanie wiedzy na temat miasta, stanie ochrony konserwatorskiej ani treści dokumentów strategicznych w województwie³⁸⁰. Układ przestrzenny Dąbrowic nie został objęty wpisem do rejestru zabytków ani nie został ujęty w gminnej czy wojewódzkiej ewidencji zabytków. Miasteczko nie posiada indywidualnej monografii naukowej, a najszerze opracowanie dotyczące miasta oraz jego historii zostało przygotowane przez dwójkę pasjonatów i nie wypełniał luki badawczej na temat tego ośrodka³⁸¹. W świetle wstępnych analiz Dąbrowice sprawiały więc wrażenie miejscowości zupełnie nieistotnej z konserwatorskiego punktu widzenia i dopiero dokładniejsza weryfikacja archiwaliów, dokumentów planistycznych oraz lokalnych periodyków naukowych pozwoliła na uzyskanie większej liczby informacji na ich temat. Zakładka poświęcona historii gminy na jej stronie internetowej również nie dostarcza żadnych kluczowych informacji i zawiera jedynie cytaty dwóch krótkich akapitów o charakterze przewodnikowym z niedostępnej już publikacji³⁸².

W stosunku do pozostałych 8 miast Dąbrowice były miejscowością, w której możliwe było zrealizowanie każdego etapu schematu wdrożeniowego właściwie w całości od nowa:

³⁷⁸ „W ostatnich czasach, nie posiadając dogodnej komunikacji, położone na uboczu, żyje życiem własnem bez nadziei rozwoju”. J. L. De Verdmou, *Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1902, s. 45.

³⁷⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 lipca 2022 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast oraz nadania niektórym miejscowościom statusu miasta, Dz.U. 2022 poz. 1597

³⁸⁰ Aktualny Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami nie wskazuje aktualnie indywidualnie Dąbrowic jako miejscowości posiadającej szczególne wartości kulturowe. WPONZ 2024-27 s. 19-20.

³⁸¹ R. Tuzin, T. Stokfiusz, *Dąbrowice*, Białski 2003.

³⁸² <https://www.dabrowice.pl/gmina-dabrowice/historia-gminy> [dostęp: 10.02.2026 r.]

dokładniejsze rozpoznanie miejscowości w postaci wizji terenowej, przeprowadzenie podstawowych prac badawczych, a następnie przeprowadzenie spotkania z mieszkańcami i przeprowadzenie dalszych analiza na temat przyszłości miejscowości w kontekście działań ochronnych. Dodatkowym atutem przeprowadzenia wdrożenia w Dąbrowicach była możliwość podsumowania informacji na temat historii, układu urbanistycznego oraz zabytków miasta, gdyż takie opracowanie do tej pory nie zostało opublikowane. Układ urbanistyczny miasta jest na tyle wartościowy, że uzasadnia podjęcie kompleksowych działań, a jednocześnie nie jest już znacząco rozpoznany naukowo oraz powszechnie uznany za wartościowy.

WDROŻENIE

Historyczny układ urbanistyczny miasta Dąbrowice w powiecie kutnowskim, gminie Dąbrowice

Wartości:

- Zachowany złożony układ przestrzenny oparty o dwa rynki- Stary i Nowy;
- Zachowana zabudowa murowana i drewniana z XIX i początku XX wieku, charakterystyczna dla niewielkich miejscowości w tym okresie;
- Zachowane obiekty poprzemysłowe, np. młyn, układ kolei wąskotorowej;
- Dominanty o dużej wartości architektonicznej i wpływające na podwyższenie wartości samego układu: kościół oraz ratusz;
- Ciekawostki w postaci innych obiektów architektury i małej architektury – dom parafialny z dwudziestolecia międzywojennego.

Układ urbanistyczny miejscowości nie jest ujęty w Wojewódzkiej ani Gminnej Ewidencji Zabytków i Rejestrze Zabytków.

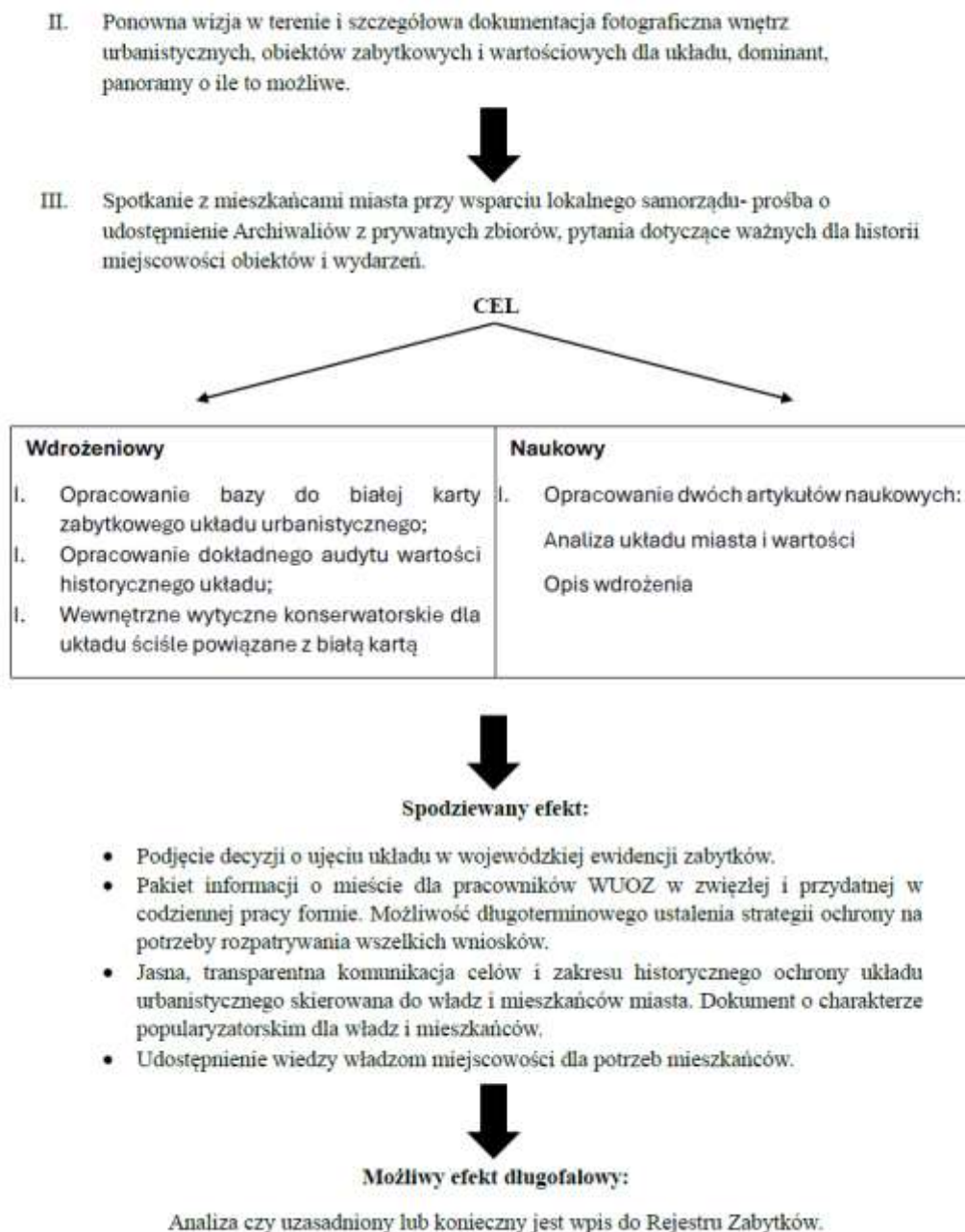
Miejscowość nie posiada naukowego monograficznego opracowania

Istnieją już pewne niewykorzystane w praktyce materiały oraz wzmianki w szerszych opracowaniach o charakterze konserwatorskim

MOŻLIWE PODJĘCIE DZIAŁAŃ W RAMACH PRACY W WUOZ:

- I. Kwerendy archiwalne w poszukiwaniu materiałów ikonograficznych i kartograficznych w:
 - a) AGAD
 - b) APL
 - c) Muzeum w Kutnie
 - d) Muzeum w Krośniewicach
 - e) Archiwum WUOZ w Łodzi
 - f) Biblioteka Wojewódzka im. Piłsudskiego w Łodzi

77. Wstępny schemat działań pilotażowych

7.2 Spotkanie z mieszkańcami miasta

7.2.1 Dwutorowość przygotowań

W momencie wytypowania Dąbrowic jako miasta pilotażowego do realizacji pełnego modelu wdrożenia został opracowany wstępny schemat procesu. Wynikał on z początkowych

ustaleń na temat miasta i określał ramowy program działań przygotowawczych, spotkania z mieszkańcami oraz określał oczekiwane efekty i cele wdrożenia sprzed pogłębionych badaniami i analizami przeprowadzonym w ramach dalszych przygotowań. Najważniejszymi etapami prac było przeprowadzenie szczegółowej kwerendy archiwalnej oraz dokładniejszej analizy literatury w poszukiwaniu wzmianek o miejscowości, a następnie opracowanie uszczegółowionego programu spotkania z mieszkańcami, które posłuży jako platforma wymiany wiedzy i doświadczeń na temat miasta i jego wartości zabytkowej. W konsekwencji konieczne było realizowanie równolegle dwutorowych działań przygotowawczych - badań podstawowych, koniecznych do uzupełnienia i systematyzacji wiedzy na temat układu urbanistycznego Dąbrowic, oraz organizacji i promocji spotkania z mieszkańcami.

78. Dąbrowice w latach 60. XX w. Autor: L. Kozakiewicz, źródło: Archiwum WUOZ w Łodzi: Teczka urbanistyczna Dąbrowic.

7.2.2 Wykorzystanie aparatu naukowego

W ramach przygotowań dokonano przeglądu literatury naukowej poświęconej miastom w Polsce w ujęciu konserwatorskim oraz historycznym, pozycji naukowych i popularno-naukowych koncentrujących się na regionie centralnej Polski, historycznej ziemi łęczyckiej oraz współczesnego powiatu kutnowskiego. Równolegle na podstawie dotychczasowej wiedzy

na temat lokalizacji archiwaliów i ikonografii związanej z regionem, a także dzięki informacji uzyskanych w trakcie przeglądu literatury została zaplanowana seria kwerend nastawionych na poszukiwanie niepublikowanych dotąd:

- a. źródeł kartograficznych do końca XX wieku;
- b. materiałów ikonograficznych- głównie fotografii, szkiców, rysunków powstałych w okresie do końca XX wieku;
- c. innych źródeł informacji o zabytku, np. opracowań studialnych.

W wyniku kwerendy archiwalnej w archiwum zakładowym urzędu ochrony zabytków w Łodzi udało mi się uzyskać dostęp do dwóch syntetycznych nieskatalogowanych opracowań konserwatorskich dotyczących Dąbrowic opracowanych w latach 1982 i 1990. Oprócz tego ważną pozycją w zbiorach łódzkiego konserwatora okazała się być skoroszyt Dąbrowic, tzw.teczka urbanistyczna z 1963 r., powstała w ramach szerszej akcji katalogowania historycznych miejscowości w Polsce³⁸³. Warto podkreślić, że są to materiały nigdy nie publikowane, jak również nie wspomniane w przanalizowanej literaturze przedmiotu, a jednocześnie stanowią najrzetelniejsze źródło wiedzy na temat historii, genezy układu urbanistycznego oraz zabytków miasta. Nieocenione są również znajdujące się w teczce urbanistycznej negatywy fotograficzne panoramy Dąbrowic oraz zabudowy miasta z lat 60. XX wieku, sporządzone tuż przed dużym pożarem, który zniszczył dużą część zabudowy miejscowości. Materiały znajdujące się w archiwum WUOZ w Łodzi należy więc uznać za szczególnie cenne dla historii miasteczka,

79. Dąbrowice w latach 60. XX w. Autor: L. Kozakiewicz, źródło: Archiwum WUOZ w Łodzi: Teczka urbanistyczna Dąbrowic

³⁸³ Opracowania wymieniane były już w rozdziale 4.1.3.

80. Fragment planu miasta Dąbrowice i okolic z 1791 r. Źródło: AGAD sygn. 1/411/0/-/155 -11

przy czym nie są one ani czynnie wykorzystywane przez pracowników, jak również informacja o ich istnieniu nie jest szczególnie rozpowszechniona.

Najważniejszymi publikowanymi źródłami wiedzy o Dąbrowicach okazały się być artykuły publikowane od lat 90. na łamach Kutnowskich Zeszytów Regionalnych wydawanych przez Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Kutnowskiej. W poszczególnych tomach ukazały się artykuły m.in. na temat etymologii nazwy miasta, opisów zabudowy z XIX wieku, życia

81. Dąbrowice w pol. XIX w. na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego.

kulturalnego miasteczka w międzywojniu, rozwoju osadnictwa niemieckiego w regionie w XIX wieku. Za szczególnie znaczące należałoby wskazać tekst jednego z czołowych historyków związanych z Uniwersytetem Łódzkim, prof. Stanisława Mariana Zajączkowskiego zawierającego próbę wytłumaczenia enigmatycznych początków miejscowości w średniowieczu, a także artykuły regionalnego pasjonata historii, Pana Grzegorza Stemplewskiego, na temat społeczności żydowskiej Dąbrowic do końca II wojny światowej oraz życiorysu fotografa Feliksa Krupiaka, który fotografował miasto w latach 30. i 40. XX wieku. Artykuły Grzegorza Stemplewskiego opatrzone są unikatowymi fotografiami, na których widoczna jest zabudowa miasta, pozyskanymi ze zbiorów prywatnych. Postać Pana Stemplewskiego okaże się również istotna na dalszych etapach realizacji pilotażu³⁸⁴. Ciekawych informacji na temat sytuacji społecznej Dąbrowic w okresie nowożytnym dostarcza również szerzej nieznany artykuł Władysława Smoleńskiego z początku XX wieku. Autor

³⁸⁴ S. M. Zajączkowski, *Uwagi nad początkami wsi Dąbrowice w powiecie Kutnowskim*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”, t. VIII, 2004, s. 257-280; G. Stemplewski, *Fotograf z Dąbrowic*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”, t. XXIV s. 355-364.

opisywał w nim relacje społeczne w miasteczku w świetle niezachowanych obecnie ksiąg miejskich³⁸⁵.

82. Widok z lotu ptaka Dąbrowie od strony północnej. Fot. M. Garbowski.

³⁸⁵ W. Smoleński, *Z dziejów miasteczka*, [w:] *Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa. 1505-1905*, Warszawa 1905, s. 59-71.

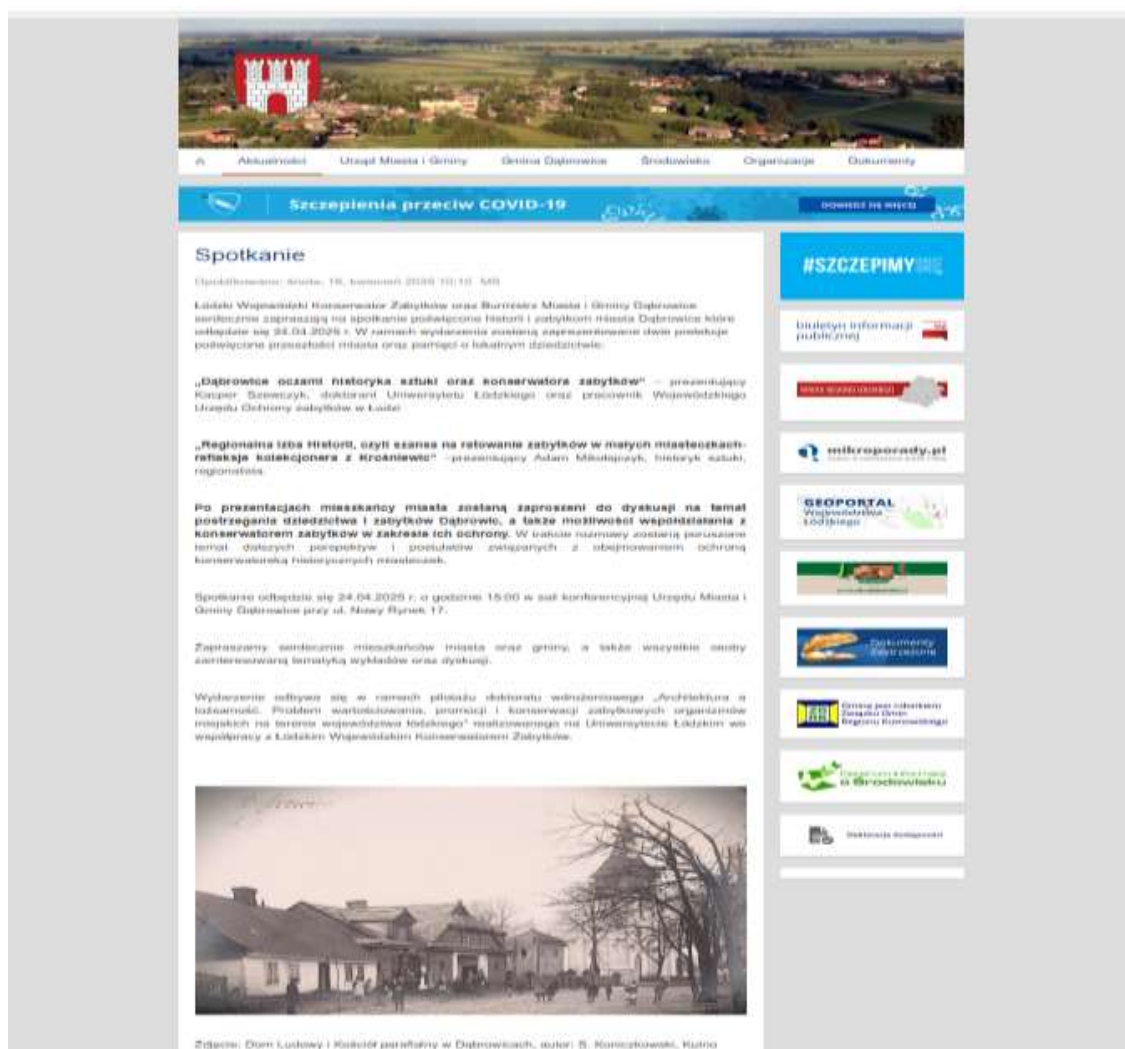

83. Widok z lotu ptaka Dąbrowic od strony południowej. Fot. M. Garbowski.

Poza jednostkami łódzkimi owocne okazały się być kwerendy w Archiwum Akt Dawnych oraz zbiorów Instytutu Sztuki Pan, w toku których uzyskałem dostęp do

prawdopodobnie najstarszego znanego planu Dąbrowic z końca XVIII wieku, a także do fotografii i szkiców najważniejszych zabytków miasta- ratusza oraz kościoła parafialnego³⁸⁶.

Zaskakująca mało przydatna dla celów wdrożenia okazała się być wspomniana wcześniej amatorska monografia miasta. Główna wartość tej publikacji wynika z zawarcia w niej obszernych relacji z funkcjonowania różnych społeczności w Dąbrowicach w XIX i XX wieku, np. nauczycieli czy członków Ochotniczej Straży Pożarnej. Niestety ze względu na ograniczoną bibliografię i niewielką ilość treści poświęconej zabudowie i rozplanowaniu miasta trudno uznać tą książkę za przydatną dla celów naukowych czy konserwatorskich, nie ulega jednak wątpliwości, że z punktu widzenia pamięci lokalnej zbiorowości jest to bardzo

84. Informacja o spotkaniu z mieszkańcami Dąbrowic na stronie internetowej Gminy Dąbrowice.

³⁸⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. 1/411/0/-/155 -11; Kościół parafialny w Dąbrowicach w 1950 r., aut: D. Kaczmarczyk, Archiwum Instytutu Sztuki PAN, negatyw nr 45257; Ratusz w Dąbrowicach, rysunek z 1925 r., reprodukcja oryginału sygn. 2241, Archiwum Instytutu Sztuki PAN, negatyw autorstwa Joanny Janson z 1980 r. nr 121131; Ratusz w Dąbrowicach w 1950 r. aut.: D. Kaczmarczyk, Archiwum Instytutu Sztuki PAN, negatyw nr 45262.

istotna publikacja. Jej współautorka, Teresa Stokfisz, należała do najaktywniejszych autorów zajmujących się przeszłością miasteczka.

86. Ratusz w Dąbrowicach. Fot. Kacper Szewczyk.

85. XIX wieczny dom w Dąbrowicach przy ul. Stary Rynek 6. Fot. Kacper Szewczyk

Ustalenia poczynione w trakcie kwerend oraz analizy literatury zostały uzupełnione szczegółową wizją terenową obejmującą dokumentację fotograficzną przestrzeni miejskich, zabudowy oraz zabytków miasta oraz cmentarza parafialnego. Całość zebranego materiału pozwoliła na zbudowanie rysu historycznego miejscowości, wyjaśnienie okoliczności ukształtowania jej współczesnego układu przestrzennego, a nawet opracowanie hipotez na temat lokalizacji niektórych nieistniejących już obiektów, a szczególnie starego ratusza, czy drugiego kościoła na terenie Dąbrowic. Zebrany archiwalny materiał ikonograficzny oraz kartograficzny wykazywał wysoką przydatność zarówno do celów konserwatorskich, jak i popularyzatorskich.

7.2.3 Popularyzacja i dyskusja-spotkanie z mieszkańcami Dąbrowic

Drugim kluczowym elementem pilotażu było przygotowanie spotkania z mieszkańcami miasta, które miałyby na celu jednocześnie podzielenie się ustaleniami poczynionymi w toku badań, a także przeprowadzeniu dyskusji na temat percepcji wartości zabytkowej miejscowości osób ją zamieszkujących. Cele spotkania narzuciły więc już na początku do pewnego stopnia jego formułę - powinno ono składać się z wykładu lub prezentacji przedstawicieli środowiska konserwatorskiego i naukowego oraz aktywizować słuchaczy oraz zachęcać ich do podzielenia się swoimi spostrzeżeniami i uwagami na temat tematyki ochrony lokalnego dziedzictwa. Podstawową ideę spotkania była partnerska wymiana wartości w formule niwelującej dystans charakteryzujący relacje pomiędzy organami administracji państwowej, a ich klientami³⁸⁷.

Kolejnym ważnym założeniem była trójstronność wymiany, co oznaczało konieczność zaangażowania w wydarzenie lokalnej społeczności, ale także władz samorządowych. Z uwagi na specyficzną dynamikę relacji pomiędzy przedstawicielami aparatu administracyjnego, a mieszkańcami mniejszych miejscowości było to zadanie z pewnością znacznie łatwiejsze niż w sytuacji, gdyby podobne wydarzenie miało być organizowane na przykład w mieście powiatowym z większą liczbą mieszkańców. Jednocześnie spotkanie musiało odbyć się przy zaangażowaniu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.

Pierwsze etapy organizacji wymagały konsultacji z władzami Gminy Dąbrowice w zakresie chęci współtworzenia spotkania, a także wyboru odpowiedniego miejsca na jego przeprowadzenie. Dzięki uprzejmości i zaangażowaniu burmistrz gminy oraz pracowników

³⁸⁷ Problem aktywizacji społeczności mieszkańców miast historycznych w Polsce i badania odbioru przez nich wartości zabytkowych urbanistyki był podejmowany już w latach 90. XX wieku. Działania takie podjęto m.in. w 1997 r., w ramach prac Programu Rządowego IV „Ratowanie miast historycznych” w Niemczech. D. Kłosek-Kozłowska, *Spoleczne wartościowanie...*, s. 129.

urzędu gminny doszło do porozumienia w tym zakresie, a jako sala prelekcyjna została udostępniona sala posiedzeń Rady Gminy Dąbrowice, zlokalizowana w zabytkowym budynku ratusza. Wydarzenie zaplanowano na dzień 24.04.2025 r. (dzień roboczy), na godzinę 15:00, co miało umożliwić mieszkańcom wzięcie w nim udziału po zakończeniu pracy.

Kolejnym wyzwaniem było rozpowszechnienie informacji o spotkaniu metodami dostosowanymi do specyfiki grupy docelowej. Nacisk postawiono na bezpośrednio formy komunikacji, z założeniem, że współcześnie powszechnej informacji internetowej powinna również towarzyszyć równoważna informacja rozpowszechniana kanałami tradycyjnymi. W efekcie odpowiednie ogłoszenie znalazło się nie tylko na stronach internetowych Wojewódzkiej Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi i Gminy Dąbrowice, lecz także zwróciłem się do proboszcza miejscowej parafii pw. św. Wojciecha o rozpowszechnienie ogłoszenia w trakcie mszy. Równolegle w promocję wydarzenia wśród mieszkańców zaangażowały się władze gminy, a także inni mieszkańcy. Spotkanie okazało się być ponadto na tyle ciekawym wydarzeniem w regionie, że informacja o nim została również rozpowszechniona w internetowym portalu informacyjnych www.kutno.net.pl³⁸⁸.

W celu rozszerzenia atrakcyjności panelu wykładowego, do wygłoszenia dodatkowego referatu zaprosiłem Adama Mikołajczyka, regionalistę i pasjonata historii z sąsiedniej miejscowości Krośniewice, który na co dzień aktywnie działa na polu upowszechniania wiedzy i pamiątek historycznych związanych z tym miastem. Przygotowane przez niego wystąpienie miało być powiązane z tematyką lokalnego dziedzictwa i problemów jego zachowania. Ostatecznie program spotkania zakładał wygłoszenie dwóch półgodzinnych referatów skierowanych do mieszkańców miasta Dąbrowice oraz około 30-40 minutowego, moderowanego panelu dyskusyjnego. W ramach dokumentacji wydarzenia zaplanowano rejestrację dźwiękową całości spotkania oraz ograniczoną dokumentację fotograficzną, jednak ze względu na chęć utrzymania kameralnej atmosfery wydarzenia zrezygnowałem z wykonania nagrania audiowizualnego.

Do prezentacji został wykorzystany ośmiostronicowy konspekt, zawierający ramową zawartość referatu oraz następujące pytania na potrzeby dyskusji z mieszkańcami:

1. Czy uważają Państwo, że zamieszkiwane przez Panią miasto posiada wartość zabytkową lub historyczną? Jeśli tak do dlaczego?
2. Jakie obiekty w mieście uważają Państwo za zabytkowe? Co sprawia, że są to akurat te obiekty?

³⁸⁸ <https://kutno.net.pl/wydarzenia/chca-ratowac-zabytki-w-miasteczkach-zapraszaja-mieszkancow-do-rozmow/BC3YcuWsMpdVmrug9iJC> [dostęp: 1.03.2026]

3. Jakie są w mieście problemy związane z zabytkową częścią miasta?
4. Jakie problemy wskazałoby Państwo jako uciążliwe w posiadaniu i utrzymaniu zabytkowego budynku?
5. Jakie cechy ma tradycyjna zabudowa Dąbrowic?
6. Jakie działania według Państwa konserwator zabytków powinien podjąć w celu ochrony zabytkowego miasta?

Jako uzupełnienie dyskusji przygotowałem ponadto ankiety zawierające zbliżony zestaw pytań do przekazania osobom chętnym do ich wypełnienia po zakończeniu spotkania. Pełen program wydarzenia obejmował więc referat pt. „Dąbrowice oczami historyka sztuki oraz konserwatora zabytków” wygłoszony przeze mnie, wystąpienie Adama Mikołajczyka pt. „Regionalna Izba Historii, czyli szansa na ratowanie zabytków w małych miasteczkach-refleksje kolekcjonera z Krośniewic”, a także sekcję dyskusyjną i podsumowanie.

7.2.4 Przebieg spotkania z mieszkańcami Dąbrowic

Zgodnie z przyjętym programem spotkanie rozpoczęło się od zaplanowanych prelekcji. Pomimo zamkniętej struktury referatów, zagadnienia bardziej interesujące uczestników wydarzenia prowadziły do spontanicznych interakcji, obustronnej wymiany informacji o mieście, a także rozwijania niektórych wątków poprzez zadawanie pytań publiczności przez prelegentów³⁸⁹. Szczególnie żywe reakcje słuchaczy wzbudzał referat dotyczący regionalnych izb historii oraz zagadnienia kolekcjonowania i zachowywania pamiątek rodzinnych oraz przedmiotów związanych z zanikającymi aspektami życia lokalnych społeczności. Obydwie prezentacje były silnie powiązane z lokalnymi zagadnieniami istotnymi dla miasteczka Dąbrowice, dzięki czemu odczuwalnie zmniejszał się dystans pomiędzy prezentującymi, a słuchaczami. Stosunkowo swobodny przebieg wydarzenia spowodował większe zaangażowanie mieszkańców miejscowości, co w konsekwencji pozwoliło na bardziej ożywioną dyskusję w drugiej części spotkania. Istotną i bardzo aktywną postacią w jego toku okazał się być wspominany już przeze mnie wcześniej Pan Grzegorz Stemplewski, fotograf i pasjonat historii Dąbrowic, a także autor artykułów opublikowanych na łamach Kutnowskich Zeszytów Regionalnych.

Wśród aktywnych uczestników dyskusji można było wyróżnić dwie grupy. Entuzjastów, dzielących się w największym stopniu informacjami pochodzącymi z przekazów

³⁸⁹ Zawartość prezentacji stanowi załącznik E niniejszej rozprawy.

ustnych, przyjętych w społeczności tradycji czy szczątkowej wiedzy pozyskanej z innych źródeł, a także pasjonatów, czyli osoby wykazujące większe zaangażowanie i zainteresowanie

87. Spotkanie z mieszkańcami Dąbrowic.

7.2.5 Ankiety skierowane do mieszkańców Dąbrowic

Aby ujednolicić formę wypowiedzi wśród uczestników spotkania, a także aby rozszerzyć grono osób, które mogłyby udzielić odpowiedzi na zadane pytania, mieszkańcom pozostawiono zestawy ankiet obejmujących te same pytania, które stanowiły podstawę do dyskusji. Formularz ankietowy obejmował następujące pytania:

1. Czy uważa Pani/Pan, że zamieszkane przez Panią miasto posiada wartość zabytkową lub historyczną?
2. Dlaczego uważa Pani/Pan, że zamieszkane przez Panią miasto posiada lub nie posiada wartość zabytkową lub historyczną?
3. Jakie obiekty w Pani/Pana mieście uważa Pani/Pan za zabytkowe?
4. Co sprawia, że wymienione w pytaniu 2 obiekty uważa Pani/Pan za zabytkowe?
 - a. Wiek obiektu – budynek lub miejsce ma długą historię.
 - b. Wartość historyczna – obiekt jest związany z ważnymi wydarzeniami lub postaciami.

- c. Walory architektoniczne – budynek ma unikalny styl, charakterystyczne detale lub jest dziełem znanego architekta.
 - d. Znaczenie kulturowe – miejsce jest istotne dla lokalnej społeczności, tradycji lub obyczajów.
 - e. Funkcja i przeznaczenie – obiekt pełnił lub pełni ważną rolę społeczną, religijną, edukacyjną itp.
 - f. Oficjalny status – znajduje się w rejestrze zabytków lub jest objęty ochroną prawną.
 - g. Osobiste wspomnienia i emocje – mam z tym miejscem związane doświadczenia, które sprawiają, że uważam je za ważne.
 - h. Inne
5. Czy jest Pani/Pan w stanie zdefiniować problemy dotyczące zabytkowej części miasta? Jeśli tak to jakie są to problemy?
 6. Czy Jest Pan/Pani właścicielem, mieszkańcem lub użytkownikiem zabytkowego/ starego budynku w mieście?
 7. Jakie problemy wskazał/a by Pan/ Pani jako uciążliwe w posiadaniu i utrzymaniu zabytkowego budynku?
 - a. Ograniczenie przez konserwatora co do zakresu przebudów i remontów
 - b. Droższe ceny remontów/ materiałów/ wykonawców
 - c. Brak lub zbyt mało fachowców z doświadczeniem przy pracy z zabytkiem
 - d. Za mało informacji jak technicznie przeprowadzić remont zabytku
 - e. Większa ilość wymaganych formalności w urzędzie, brak informacji jak załatwić sprawę z konserwatorem
 - f. Niejasne wymogi przy remoncie zabytku
 - g. Inne
 8. Czy uważa Pan/Pani, że lepszy dostęp do informacji o zabytkach, z których korzysta urząd konserwatora byłby pomocny w użytkowaniu i utrzymywaniu zabytkowego domu/kamienicy?
 - a. Tak, byłoby to bardzo pomocne
 - b. Tak, dodatkowe informacje byłby przydatne, ale nie najważniejsze
 - c. Nie, dostęp do większej ilości informacji nie byłby dla mnie przydatny
 9. Jakie działania według Pana/ Pani konserwator zabytków powinien podjąć w celu ochrony zabytkowego miasta?

Treść odpowiedzi na ankiety wskazuje na przekonanie mieszkańców o istotnym znaczeniu dziedzictwa kulturowego dla lokalnej przestrzeni miejskiej. Wszyscy badani uznali,

że zamieszkiwane przez nich miasto posiada wartość zabytkową i historyczną. W uzasadnieniach podkreślano przede wszystkim obecność konkretnych obiektów zabytkowych, zwłaszcza ratusza i kościoła, ale także wielowiekową historię miejscowości, sięgającą według jednej z odpowiedzi XV wieku, oraz znaczenie odzyskania praw miejskich w 2023 roku po ponad 150 latach przerwy, jako świadomego nawiązania do historycznej ciągłości i pamięci o dawnych mieszkańcach. Wskazywano również na dziedzictwo szlacheckie i rzemieślnicze, dawną rolę Dąbrowic jako ośrodka handlowego i rzemieślniczego, zachowane stare domy oraz związki z historią okolicznych dóbr ziemskich. Pojawiały się także odpowiedzi odwołujące się do infrastruktury architektonicznej, o którą należy zadbać, oraz do samego faktu wpisu wybranych obiektów do rejestru zabytków.

Jak już zauważono, respondenci identyfikowali jako najważniejsze obiekty zabytkowe przede wszystkim ratusz miejski oraz kościół parafialny. W jednej z odpowiedzi wskazano kościół pw. św. Wojciecha z 1834 roku, neorenesansowy ratusz z 1842 roku oraz drewniany dom z pierwszej połowy XX wieku. W innych odpowiedziach wymieniano również cmentarz w Augustopolu (sąsiedniej wsi), młyn, budynek przy Starym Rynku, urząd gminy oraz inne drewniane domy. Wskazania te pokazują koncentrację uwagi mieszkańców na obiektach pełniących funkcje publiczne, religijne i symboliczne. Jednocześnie tylko część respondentów dostrzegała znaczenie historycznej zabudowy mieszkalnej, co sugeruje, że świadomość zabytkowości miasta wśród mieszkańców wiąże się przede wszystkim z pojedynczymi, wyraźnie rozpoznawalnymi obiektami, a w mniejszym stopniu z całym układem urbanistycznym i zwykłą zabudową.

W ocenach przyczyn uznania wskazanych obiektów za zabytkowe dominowały przede wszystkim ich formalny status jako obiektów znajdujących się w rejestrze zabytków, wiek i długość historii obiektu, walory architektoniczne, znaczenie kulturowe, religijne lub edukacyjne oraz pełnione funkcje społeczne. W mniejszym stopniu akcentowano osobiste wspomnienia i związki emocjonalne z danym miejscem. Odpowiedzi te pokazują, że mieszkańcy łączą pojęcie zabytku zarówno z jego wiekiem i wyglądem, jak i z potwierdzeniem wartości przez instytucjonalną formę ochrony. Formalny status obiektu jest więc dla respondentów ważnym argumentem wzmacniającym przekonanie o jego znaczeniu.

Analiza odpowiedzi dotyczących problemów związanych z zabytkami ujawnia kilka kluczowych trudności. Większość respondentów nie zadeklarowała, że potrafi jednoznacznie wskazać problemy dotyczące zabytkowej części miasta, jednak w odpowiedziach otwartych pojawiło się stwierdzenie o pogarszaniu stanu zachowania lokalnego dziedzictwa. W pytaniach dotyczących utrzymywania zabytkowych budynków wskazywano natomiast przede wszystkim

ograniczenia narzucane przez konserwatora zabytków, problemy związane z procesem remontowym, doбором materiałów i wykonawców, niewystarczającą liczbę fachowców posiadających doświadczenie przy pracy z zabytkami, brak informacji o tym jak technicznie przeprowadzić remont zabytku, a także zbyt dużą skalę wymagań formalnych i urzędniczych. Za istotne utrudnienie uznano również negatywnie postrzegane wymogi dotyczące prowadzenia remontów zabytków. Jednocześnie tylko pojedynczy respondent wskazał, że jest właścicielem, mieszkańcem lub użytkownikiem zabytkowego albo starego budynku, co oznacza, że znaczna część odpowiedzi ma charakter obserwacji społecznej, a nie wynika bezpośrednio z osobistego doświadczenia właścicielskiego.

Co istotne z punktu widzenia założeń projektu, większość respondentów uznała, że lepszy dostęp do informacji o zabytkach, z których korzysta urząd konserwatorski, byłby pomocny w użytkowaniu i utrzymaniu zabytkowego domu lub kamienicy. Część badanych wskazała jednak, że bardziej potrzebne są informacje dotyczące samej procedury, co potwierdza, że problemem nie jest wyłącznie brak wiedzy o wartości zabytków, jego historii, lecz także niejasność praktycznych zasad działania. W zakresie oczekiwań wobec instytucji konserwatorskich podkreślano potrzebę większego zainteresowania zabytkami, wspierania właścicieli i zarządców budynków w pozyskiwaniu środków na ich utrzymanie, przekazywania środków finansowych na remonty, prowadzenia badań konserwatorskich, dokumentowania prac oraz informowania właścicieli i posiadaczy zabytków o obowiązkach związanych z ich ochroną. Pojawiły się również postulaty regularnego sprawdzania stanu technicznego obiektów, wpisywania kluczowych obiektów do rejestru zabytków oraz aktualizacji gminnej ewidencji zabytków.

Wyniki ankiet wskazują na stosunkowo wysoką świadomość wartości dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców Dąbrowic, przy jednoczesnym dostrzeganiu licznych barier instytucjonalnych, finansowych, organizacyjnych i informacyjnych, które utrudniają skuteczną ochronę i wykorzystanie zabytków. Na podstawie ankiet można zaobserwować, że mieszkańcy najłatwiej identyfikują wartość zabytkową poprzez pojedyncze obiekty o wyraźnym znaczeniu publicznym, religijnym lub symbolicznym, takie jak ratusz i kościół. Rzadziej natomiast postrzegają mieszkalną zabudowę miejską oraz historyczną strukturę przestrzenną jako samodzielne nośniki wartości zabytkowej miasta. Warto również wskazać, że respondenci w większości oczekują od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nie tyle ogólnego uzasadnienia, dlaczego dziedzictwo należy chronić, ile praktycznych informacji, jak to robić, jakich procedur przestrzegać, skąd pozyskać środki i w jaki sposób prowadzić prace przy obiektach zabytkowych.

W świetle otrzymanych odpowiedzi punkt widzenia mieszkańców Dąbrowic na kwestie wartości zabytkowej i problemów miasta można podsumować w następujący sposób:

1. Nośnikiem wartości miasta są dla mieszkańców przede wszystkim obiekty o wysokiej indywidualnej wartości zabytkowej i symbolicznej, zwłaszcza kościół oraz ratusz, a także wybrane elementy historycznej zabudowy, takie jak drewniane domy, młyn czy obiekty związane z dawną funkcją miejską.
2. Wartość historyczna Dąbrowic jest wiązana nie tylko z materialnymi zabytkami, lecz także z pamięcią o dawnej miejscowości, odzyskaniem praw miejskich, historią lokalnego rzemiosła, handlu oraz szlachecko-ziemiańskim zapleczem miejscowości.
3. Za największe problemy związane z ochroną zabytków mieszkańcy uznają brak wystarczających środków finansowych, pogarszający się stan zachowania lokalnego dziedzictwa, trudności remontowe, niedobór fachowców oraz niejasność wymogów konserwatorskich.
4. Od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków respondenci oczekują przede wszystkim praktycznego wsparcia: informacji o procedurach, pomocy w interpretacji wymogów, wskazówek dotyczących remontów, wsparcia w pozyskiwaniu środków oraz większej aktywności w dokumentowaniu, monitorowaniu i popularyzowaniu wiedzy o zabytkach.

Zrealizowane spotkanie potwierdziło szereg założeń roboczych mojego projektu, wskazując na "oddolne" oczekiwania wobec Urzędu.

Rozdział 8. Wdrożenie – Przewodnik konserwatorski dla miasta historycznego oraz dokument dla pracowników WUOZ

8.1 Ogólne założenia Przewodników konserwatorskich dla miast historycznych oraz dokumentów wewnętrznych dla pracowników WUOZ

Wdrożenie projektu badawczego zostało oparte na przygotowaniu dwóch komplementarnych typów narzędzi: „przewodników konserwatorskich” skierowanych do klientów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi oraz materiałów roboczych przeznaczonych dla pracowników urzędu. Opracowania te stanowiły praktyczną odpowiedź na problemy zidentyfikowane zarówno w ankietach przeprowadzonych wśród pracowników WUOZ, jak i w analizie funkcjonowania ochrony zabytkowych układów urbanistycznych na terenie województwa łódzkiego. Ze względu na dużą objętość opracowane materiały znajdują się w aneksie zlokalizowanym po zasadniczej części pracy.

Przy wyborze formatów docelowych obydwóch rodzajów materiałów uwzględniono następujące kryteria:

1. Brak konieczności zastosowania specjalistycznego oprogramowania wymagającego przeszkolenia w jego zastosowaniu. W przypadku pracowników konserwatorskich zastosowano format prezentacji powerpoint z konwersją do pliku pdf, natomiast dokumenty wewnętrzne dla pracowników WUOZ opracowano w postaci prostego pliku tekstowego. Zastosowanie standardowych formatów pakietu office powoduje, że przygotowaniem dalszych dokumentów mogą zajmować się pracownicy posiadający podstawowe umiejętności obsługi komputera, co podkreśla praktyczność zastosowanego modelu.
2. Oparcie przekazywanych informacji na danych pozostających bezpośrednio w dyspozycji WUOZ lub takich, do których zewnętrznych zasobów udostępnianych przez inne podmioty, np. Narodowy Instytut Dziedzictwa. Taki format materiałów koncentruje się bezpośrednio na potrzebach urzędu oraz pracowników merytorycznych, a także umożliwia ich przygotowanie w warunkach ograniczonych zasobów kadrowych lub organizacyjnych.
3. Integracja narzędzi wykorzystywanych przez pracowników WUOZ. Zbiorcze udostępnienie informacji o źródłach wiedzy o zabytkach i innych narzędziach mieszkańcom miast pozwala na zwiększenie ich samodzielności w sytuacjach kontaktu z tematem zabytków. Dzięki przekierowaniu do zewnętrznych narzędzi, takich jak portale udostępniających karty ewidencyjne, czy zakresy wpisów do rejestru zabytków, wyszukiwarki archiwaliów klient urzędu może samodzielnie pozyskać część informacji których potrzebuje. Dodatkową korzyścią dla funkcjonowania urzędu może być fakt ograniczenia prostych, jednak zajmujących czas pracownika zapytań np. o formę ochrony zabytku.
4. Samodzielność materiałów. Wszystkie kluczowe informacje o podstawowych zagadnieniach, takich jak formy ochrony zabytków są powtarzane w każdym poradniku dzięki czemu zachowują swoją kompletność i niezależność np. od strony urzędu. Dzięki temu plik może być udostępniony na zewnętrznym portalu np. stronie internetowej miasta lub gminy.
5. Korzystanie z materiałów, które nie wymagają uzyskania zgód na reprodukcję z punktu widzenia prawa autorskiego. Większość opracowań konserwatorskich zawiera obszerne zbiory archiwalnej dokumentacji fotograficznej. Niestety wykorzystanie ich w udostępnianych zewnętrznemu odbiorcy materiałach wiąże się

z konieczność poszukiwania dysponentów praw autorskich oraz pozyskania odpowiednich zgód. Format wypracowanych w ramach wdrożenia materiałów zakłada, że mogą one zostać wykonane dla wielu miast przy umiarkowanym zaangażowaniu czasowym pracowników merytorycznych urzędu. Poszukiwanie dysponentów praw autorskich fotografii znacznie komplikuje i wydłuża proces przygotowania poradnika.

Wyniki ankiet wskazały, że jednym z podstawowych problemów związanych z ochroną historycznych układów urbanistycznych jest niewystarczająca dostępność uporządkowanych informacji. Respondenci zwracali uwagę na trudności wynikające z rozproszenia materiałów źródłowych, niejednoznaczności form ochrony, problemów z interpretacją zapisów planistycznych oraz braku syntetycznych opracowań pozwalających szybko rozpoznać wartości zabytkowe danego miasta. W odpowiedziach otwartych podkreślano również, że część problemów wynika z niewystarczającej świadomości właścicieli nieruchomości, inwestorów oraz samorządów, którzy często nie rozumieją różnic pomiędzy rejestrem zabytków, wojewódzką ewidencją zabytków, gminną ewidencją zabytków i ochroną planistyczną. Pojawiały się także postulaty opracowania standardów postępowania, materiałów edukacyjnych oraz narzędzi usprawniających pracę urzędu.

W odpowiedziach ankietowych wielokrotnie wskazywano, że ochrona konserwatorska bywa nieskuteczna z powodu nieprecyzyjnych granic ochrony, braku aktualnych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego lub niewystarczających zapisów konserwatorskich w obowiązujących planach. Respondenci zwracali uwagę, że część układów urbanistycznych posiada ochronę jedynie poprzez wpis do gminnej ewidencji zabytków albo wojewódzkiej ewidencji zabytków, co utrudnia skuteczny nadzór nad przekształceniami przestrzennymi. Podkreślano także problem niewystarczającej dostępności materiałów historycznych i archiwalnych dla osób spoza urzędu oraz potrzebę stworzenia bardziej przejrzystych form komunikacji z mieszkańcami i inwestorami. Odpowiedzią na te problemy stało się opracowanie „przewodników konserwatorskich” dla wybranych miejscowości historycznych. Przygotowane materiały dla Dąbrowic, Kutna i Żychlina miały charakter popularyzatorsko-informacyjny, ale jednocześnie praktyczny. Ich podstawowym celem było stworzenie syntetycznego źródła wiedzy dla właścicieli zabytków, mieszkańców, pasjonatów historii, projektantów oraz inwestorów, którzy kontaktują się z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków. Przewodniki miały ułatwiać zrozumienie zasad ochrony konserwatorskiej oraz uprościć procedury związane z prowadzeniem inwestycji na terenach historycznych.

W każdym z przewodników zastosowałem jednolitą strukturę opracowania. Dokumenty rozpoczynają się od wprowadzenia wyjaśniającego ich cel oraz podstawowe zasady ochrony konserwatorskiej. Już na początku użytkownik otrzymuje informacje o różnicach pomiędzy rejestrem zabytków, wojewódzką ewidencją zabytków i gminną ewidencją zabytków, a także wskazówki dotyczące konieczności uzgadniania prac z konserwatorem zabytków. Każdy z poradników zawiera przedstawioną w syntetyczny sposób krótką historię miasta, opis jego wartości zabytkowych oraz charakterystykę historycznego układu urbanistycznego. Historia miast była przygotowywana na podstawie przeanalizowanych opracowań naukowych oraz konserwatorskich, natomiast do opisu wartości konserwatorskich zostały włączone również własne obserwacje oraz wyniki oględzin terenowych oraz analiz zasobu zabytkowego materiałów kartograficznych. Streszczenie wartościowania układu przestrzennego stanowi najbardziej autorską część poradników. Tego rodzaju narracja miała na celu nie tylko przekazanie informacji administracyjnych, ale również budowanie świadomości wartości kulturowych miejsca.

W przewodniku dla Dąbrowic podkreślono znaczenie zachowanego układu dwóch rynków – średniowiecznego Starego Rynku oraz dziewiętnastowiecznego Nowego Rynku – a także historycznej skali zabudowy i zachowanych podziałów parcelacyjnych. Wskazano również na znaczenie drewnianej zabudowy wysokiej jakości dominant przestrzennych. Z kolei w przewodniku dla Kutna zaakcentowano złożoność historycznego układu urbanistycznego, rozwijanego od średniowiecza poprzez kolejne etapy związane z wprowadzeniem rezydencjonalnej funkcji miasta oraz rozwojem kolei i przemysłu. Szczególną uwagę zwrócono na oś ulicy Królewskiej oraz układ placów miejskich jako podstawowych elementy tożsamości przestrzennej miasta. W przewodniku dla Żychlina najważniejszym elementem stała się historyczna oś ulicy Narutowicza zamknięta perspektywą kościoła parafialnego oraz relacje pomiędzy historycznym centrum miasta a terenami przemysłowymi rozwijającymi się w XIX i XX wieku. Opis wartości zabytkowych każdego z miast został opracowany w ten sposób, aby w formie przyjaznej dla odbiorcy niezaznajomionego w pełni z tematyką urbanistyki i ochrony zabytków w atrakcyjny sposób przedstawić najważniejsze i najbardziej charakterystyczne cechy układu przestrzennego.

Istotnym elementem przewodników były także wykazy zabytków wpisanych do rejestru oraz obiektów ujętych w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków. Dzięki temu użytkownik mógł szybko sprawdzić status ochrony konkretnego obiektu lub obszaru. Przewodniki zawierają również informacje o miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, granicach stref ochrony konserwatorskiej oraz odnośniki do geoportali i systemów informacji

przestrzennej. Takie rozwiązanie odpowiadało na problemy wskazywane w ankietach, związane z trudnością w odnajdywaniu aktualnych materiałów planistycznych i konserwatorskich.

Ważnym komponentem przewodników były części poradnikowe. Opracowania zawierały wskazówki dotyczące prowadzenia remontów, możliwości uzyskania zaleceń konserwatorskich, dostępu do formularzy urzędowych oraz źródeł finansowania prac przy zabytkach. Użytkownik otrzymywał również listę archiwów, muzeów, bibliotek cyfrowych i serwisów internetowych umożliwiających dalsze poszukiwanie informacji o historii miasta i zabytkach. Dzięki temu przewodniki pełniły jednocześnie funkcję edukacyjną i organizacyjną. Wiele z tych informacji pozostaje rozporoszona i dotarcie do niech może stanowić problem dla osób niezajmujących się profesjonalnie tematyką ochrony zabytków. Podsumowanie i udostępnienie odnośników do różnych baz wiedzy o zabytkach ma maksymalnie uprościć dostęp do najważniejszych informacji.

Drugim elementem wdrożenia były materiały robocze dla pracowników WUOZ w Łodzi. Miały one charakter bardziej techniczny i wewnętrzny niż przewodniki dla klientów. Dokumenty te zostały przygotowane tak samo jak w przypadku poradników dla Dąbrowic, Kutna i Żychlina i miały stanowić syntetyczne zestawienia najważniejszych informacji potrzebnych podczas prowadzenia spraw konserwatorskich.

Materiały dla pracowników zawierają uporządkowane dane dotyczące ochrony obszarowej, wykazy zabytków rejestrowych i ewidencyjnych, informacje o dokumentach planistycznych, zestawienia archiwaliów, materiałów ikonograficznych i literatury, a także syntetyczne opisy historii i wartości zabytkowych miast. Ich celem było skrócenie czasu potrzebnego na rozpoznanie problematyki konkretnego układu urbanistycznego oraz ułatwienie dostępu do rozproszonych materiałów archiwalnych i konserwatorskich. Uproszczona forma graficzna dokumentu przewidziana jest do udostępnienia w formie elektronicznej np. na ogólnodostępnym dysku pracowniczym. Dokumenty mogą zostać również wydrukowane i udostępniane w wersji papierowej, jednak obecność hiperłączy oraz konieczność okresowej aktualizacji spisów zabytków powoduje, że taka forma udostępnienia nie była przewidziana jako docelowa.

Szczególnie ważnym elementem materiałów roboczych są uwagi końcowe i diagnozy problemów ochrony konserwatorskiej. W przypadku Dąbrowic wskazano między innymi, że strefa ochrony konserwatorskiej wyznaczona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego nie zawiera wystarczająco precyzyjnych zapisów dotyczących zasad ochrony konserwatorskiej, co może utrudniać skuteczne egzekwowanie ochrony historycznego układu

urbanistycznego. Podkreślono również, że zachowany układ miasta posiada cechy uzasadniające rozważenie silniejszej formy ochrony, w tym potencjalnego wpisu układu urbanistycznego do rejestru zabytków. W materiale zwrócono uwagę, że mimo niewielkiej skali miejscowości Dąbrowice zachowały stosunkowo czytelną historyczną strukturę przestrzenną obejmującą średniowieczny Stary Rynek, dziewiętnastowieczny Nowy Rynek oraz historyczne osie komunikacyjne łączące oba place. Wskazano również na zachowane podziały parcelacyjne i tradycyjną skalę zabudowy jako jedne z najważniejszych elementów wartości kulturowych miasta. W opracowaniu podkreślono, że szczególnie zagrożonym elementem dziedzictwa Dąbrowic pozostaje historyczna zabudowa drewniana, która systematycznie zanika wskutek przebudów, złego stanu technicznego oraz zastępowania jej współczesną zabudową o odmiennej skali i charakterze architektonicznym. Zwrócono uwagę, że proces ten może prowadzić do stopniowej utraty lokalnej specyfiki krajobrazu kulturowego miasta. W materiale zaakcentowano także znaczenie zachowanych relacji widokowych oraz historycznej skali przestrzeni rynku, które powinny być uwzględniane przy prowadzeniu nowych inwestycji i remontów. Jednocześnie wskazano na potrzebę ponownej analizy wojewódzkiej ewidencji zabytków, ponieważ część obiektów współtworzących historyczny charakter miasta może nie być obecnie objęta wystarczającą ochroną ewidencyjną. Istotnym zagadnieniem była również relacja pomiędzy ochroną konserwatorską a dokumentami planistycznymi. Materiał dla Dąbrowic wskazywał, że obowiązujące ustalenia planistyczne nie zawsze zapewniają wystarczające narzędzia kontroli przekształceń przestrzennych, szczególnie w zakresie nowej zabudowy, materiałów wykończeniowych czy ochrony historycznych linii zabudowy. Podkreślono więc potrzebę lepszego powiązania ochrony konserwatorskiej z planowaniem przestrzennym oraz doprecyzowania zapisów dotyczących ochrony historycznego krajobrazu miasta.

Podobny charakter diagnostyczny miały materiały przygotowane dla Kutna. W tym przypadku szczególnie istotnym zagadnieniem okazała się złożoność historycznego układu urbanistycznego oraz wielość nakładających się form ochrony. We wnioskach zwrócono również uwagę na konieczność traktowania miasta nie jako zbioru pojedynczych zabytków, lecz jako wielowarstwowej struktury urbanistycznej obejmującej średniowieczny układ lokacyjny, osiemnastowieczne i dziewiętnastowieczne przekształcenia przestrzenne, historyczne osie widokowe oraz obszary związane z koleją i przemysłem. Wskazano również na problem rozproszenia ochrony konserwatorskiej pomiędzy liczne wpisy rejestrowe obejmujące poszczególne zespoły urbanistyczno-architektoniczne, co utrudnia całościowe postrzeganie historycznej struktury miasta. W uwagach podkreślono konieczność zachowania

relacji przestrzennych pomiędzy głównymi osiami miasta – ulicą Królewską oraz ulicą Sienkiewicza – a także ochrony historycznej skali zabudowy i ekspozycji dominant architektonicznych, takich jak kościół św. Wawrzyńca czy dawny ratusz. W przypadku Kutna istotnym problemem była także presja inwestycyjna wynikająca z rozwoju współczesnego miasta oraz trudności związane z ochroną historycznej zabudowy kamienicznej i przemysłowej. Materiały wskazywały na potrzebę lepszego powiązania ochrony konserwatorskiej z dokumentami planistycznymi oraz konieczność bardziej całościowego spojrzenia na historyczne krajobrazy miejskie, obejmujące nie tylko same zabytki architektury, ale również układ ulic, placów, zieleni historycznej i dawnych terenów przemysłowych. Podkreślano również potrzebę dalszego porządkowania i aktualizacji wojewódzkiej ewidencji zabytków, szczególnie w odniesieniu do obiektów współtworzących historyczny charakter ulic i placów.

Odmienne inny charakter miały diagnozy zawarte w materiale dotyczącym Żychlina. W tym przypadku zwrócono uwagę przede wszystkim na problem ograniczonej ochrony obszarowej historycznego układu urbanistycznego, który pozostaje objęty jedynie wojewódzką i gminną ewidencją zabytków, bez wpisu do rejestru zabytków. W materiale podkreślono, że mimo zachowania czytelnego średniowiecznego układu miasta oraz cennych relacji przestrzennych, szczególnie osi ulicy Narutowicza zamkniętej bryłą kościoła parafialnego, system ochrony nie zapewnia wystarczająco silnych instrumentów nadzoru nad przekształceniami przestrzennymi. W opracowaniu dla Żychlina zaakcentowano również znaczenie dziedzictwa przemysłowego i poprzemysłowego, które stanowi ważny element tożsamości miasta, ale jednocześnie jest szczególnie narażone na degradację i przekształcenia. Wskazywano na potrzebę lepszego rozpoznania wartości historycznych zespołów przemysłowych oraz ich powiązań z historycznym centrum miasta. Podkreślano także konieczność ochrony historycznych osi widokowych, zachowanej zabudowy klasycystycznej i ciągów placów miejskich, które współtworzą czytelny do dziś układ urbanistyczny Żychlina. Materiał zwracał uwagę, że brak odpowiednio silnych narzędzi ochrony może prowadzić do stopniowej utraty historycznego charakteru miasta poprzez pojedyncze, pozornie niewielkie ingerencje w zabudowę i przestrzeń publiczną.

Wszystkie przygotowane diagnozy miały charakter praktyczny i były bezpośrednio powiązane z codzienną pracą urzędu. Ich celem nie było wyłącznie opisanie wartości zabytkowych poszczególnych miast, ale przede wszystkim wskazanie konkretnych problemów wymagających dalszych działań konserwatorskich, planistycznych lub dokumentacyjnych. Dzięki temu materiały robocze stały się nie tylko uporządkowanym zbiorem informacji, ale

również narzędziem wspierającym podejmowanie decyzji administracyjnych, identyfikowanie zagrożeń dla dziedzictwa urbanistycznego oraz planowanie przyszłych działań związanych z ochroną zabytków. Ponowna analiza i podsumowanie wszystkich informacji o poszczególnych układach urbanistycznych miast pozwalała na weryfikację wielu problemów pojawiających się z biegiem czasu. Proces opracowywania uwag ujawnił nieprawidłowości takiej jak:

- niedoskonałość dokumentów planistycznych,
- nieadekwatność form ochrony konserwatorskiej w stosunku do wartości zabytkowej
- istnieje diagnoz i wytycznych dla ochrony układów, które nigdy nie zostały wprowadzone w życie poprzez wprowadzenie odpowiednich form ochrony
- bardzo duże dysproporcje pomiędzy ilością dokumentacji konserwatorskiej, a jej realnym i praktycznym wykorzystaniem, a także wpływem na obecny stan zachowania miast
- liczne zagrożenia dla kluczowych komponentów wartości zabytkowej układów urbanistycznych, w szczególności zabudowy drewnianej oraz obiektów przemysłowych

Takie ujęcie pozwala na refleksję nad stanem zabytków urbanistyki na analizowanym obszarze i opracowanie nowych strategii ochrony. Szczególnie cenne może być wykonanie analizy porównawczej zagrożeń i zaleceń dla układów urbanistycznych formułowanych w studiach urbanistyczno-architektonicznych opracowanych latach 60. i 80. XX wieku z obserwowanymi obecnie problemami. W przypadku wszystkich trzech miast- Kutna, Dąbrowie i Żychlina³⁹⁰ zalecenia formułowane przez autorów opracowań można uznać za nadal, a wręcz jeszcze bardziej aktualne.

Materiały dla pracowników miały również pełnić funkcję standaryzującą. Ankiety wykazały bowiem potrzebę opracowania bardziej jednolitych procedur postępowania oraz uporządkowania wiedzy dotyczącej poszczególnych układów urbanistycznych. Dzięki przygotowanym dokumentom pracownicy urzędu otrzymywali jednolite narzędzie umożliwiające szybkie rozpoznanie podstawowych informacji o mieście, jego historii, formach ochrony, zagrożeniach oraz dostępnych materiałach źródłowych. Sygnalizowana w raportach NIK oraz odpowiedziach ankietowych rotacja i niedobór wyszkolonych pracowników w wojewódzkich urzędach ochrony zabytków, sprawia, że takie podsumowanie wiedzy o

³⁹⁰ E. Bergman, M. Barbasiewicz, J. Jernajczyk, *Kutno-Studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Płocku*; Z. Perzanowski, A. Domański, *Żychlin. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Kraków 1961; B. Sadurska, B. Ważbińska, M. Furmaniuk, L. Czyżniewska, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie m. Żychlina woj. Płockie*, Toruń 1983-84; L. Kozakiewicz, J. Kubiak, „Teczka urbanistyczna” Żychlina, Warszawa 1963.

poszczególnych miastach zyskuje szczególną wartość. Przydatność tego aspektu narzędzia została przetestowana przez dwóch pracowników merytorycznych, którzy w wyniku zmian przydzielonego zakresu terytorialnego oraz rozpoczęcia pracy w urzędzie musieli rozpatrywać sprawy z terenu powiatu kutnowskiego, z którym wcześniej nie byli zaznajomieni. W obu przypadkach dokument został oceniony jako pomocny w szybkim rozeznaniu podstawowych uwarunkowań konserwatorskich i lokalnej specyfiki poszczególnych miast.

Podobne doświadczenia występowały również w praktyce autora niniejszej pracy. W trakcie wykonywania obowiązków służbowych kilkakrotnie następowała zmiana przydzielonego obszaru działania, obejmująca miasta historyczne wcześniej nieznane autorowi pod względem dokumentacji, historii przekształceń urbanistycznych czy wcześniejszych problemów konserwatorskich. W takich sytuacjach brakowało jednego, syntetycznego opracowania pozwalającego szybko zapoznać się z najważniejszymi informacjami dotyczącymi danego układu urbanistycznego, stosowanych form ochrony, istniejących zagrożeń oraz dostępnych materiałów archiwalnych i konserwatorskich. Konieczne było samodzielne i czasochłonne poszukiwanie informacji w rozproszonych opracowaniach, archiwach oraz dokumentacji planistycznej. Projektowane przewodniki konserwatorskie miały ograniczać tego rodzaju problemy poprzez stworzenie łatwo dostępnego i uporządkowanego kompendium wiedzy, umożliwiającego sprawniejsze wdrożenie pracownika w specyfikę nowo przydzielonego terenu oraz bardziej jednolite prowadzenie postępowań administracyjnych.

Na korzyści płynące z takiego formatu dokumentu wskazywali również pracownicy archiwum zakładowego WUOZ w Łodzi, podkreślając, że zestawienie w jednym miejscu podstawowych informacji o mieście oraz wykazu najważniejszych opracowań konserwatorskich i źródeł archiwalnych mogłoby znacząco usprawnić pracownikom odnajdywanie materiałów oraz ograniczyć problem wielokrotnego poszukiwania tych samych dokumentów przez różnych pracowników urzędu.

Istotnym aspektem wdrożenia była także możliwość dalszego rozwijania przygotowanego modelu. Dąbrowice, Kutno i Żychlin reprezentują odmienne typy historycznych organizmów miejskich- od niewielkiego miasta rolniczego, przez większy ośrodek handlowo-przemysłowy, po złożone miasto powiatowe o wyraźnym związku z przemysłem XIX i XX wieku. Przygotowanie materiałów dla tak zróżnicowanych miejscowości pozwoliło wypracować uniwersalny schemat opracowań, który może być stosowany także dla innych miast historycznych województwa łódzkiego. Przygotowanie materiałów dla Kutna wykazało, że format ten ma również swoje ograniczenia. Opracowanie poradnika na odpowiednio wysokim poziomie merytorycznym wymagało przeprowadzenia

obszerniejszych zestawień i analiz niż w przypadku mniejszych miast- Żychlina i Dąbrowic. Potwierdziło to jednak wstępne założenia projektu, zgodnie z którymi z projektu zostało wyłączone największe miasto województwa, czyli Łódź. Przygotowanie materiałów w formacie objętym pilotażem należy ocenić jako trudne do wykonania oraz potencjalnie zbyt upraszczające skalę problemów i różnorodność form ochrony. Dla miast bardzo dużych konieczne byłoby wypracowanie innego schematu udostępniania informacji. Należy jednak podkreślić, że ilość miast małych i średnich dominowała w odpowiedziach ankietowych, co pozwala na uznanie, że ta obserwacja nie obniża wartości rozwiązań opracowanych w projekcie wdrożeniowym.

Wdrożenie projektu poprzez przygotowanie przewodników konserwatorskich i materiałów dla pracowników WUOZ należy więc traktować jako próbę usprawnienia zarówno komunikacji zewnętrznej urzędu, jak i jego wewnętrznej organizacji pracy. Projekt odpowiadał na zdiagnozowane w ankietach problemy związane z rozproszeniem wiedzy, niewystarczającą dostępnością materiałów, trudnościami interpretacyjnymi oraz potrzebą edukacji właścicieli zabytków i inwestorów. Jednocześnie stanowił próbę stworzenia bardziej przejrzystego systemu ochrony zabytkowych układów urbanistycznych, opartego na łatwiej dostępnej wiedzy, uporządkowanej dokumentacji i standaryzacji podstawowych informacji konserwatorskich.

Cały proces od analizy zasobu zabytkowego, poprzez wartościowanie poszczególnych ośrodków oraz przygotowanie poradników konserwatorskich i dokumentów wewnętrznych został opracowany w formie mapy procesów. Syntetyczna forma informacji dla osoby realizującej działania ma na celu standaryzację sposobu postępowania oraz kryteriów wartościowania układów urbanistycznych.

8.2 Ewaluacja dokumentu wewnętrznego

W celu oceny przydatności opracowanych materiałów wdrożeniowych przeprowadzono dodatkową ankietę ewaluacyjną wśród pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi. Badanie miało charakter wewnętrzny i dotyczyło przewodników przygotowanych dla pracowników urzędu, obejmujących syntetyczne opracowania dotyczące zabytkowych układów urbanistycznych. Celem ankiety było ustalenie, czy opracowane materiały są postrzegane jako użyteczne w codziennej praktyce konserwatorskiej oraz jakie elementy wymagają dalszego rozwinięcia lub modyfikacji. W badaniu udział wzięło 15 osób.

Pierwsze pytanie dotyczyło doświadczenia zawodowego respondentów. Najliczniejszą grupę stanowiły osoby pracujące w urzędzie od 3 do 10 lat- było to 10 respondentów. Jedna osoba zadeklarowała staż przekraczający 10 lat, natomiast 4 krótszy niż rok. Oznacza to, że

ocena przewodników została dokonana przede wszystkim przez pracowników posiadających już praktyczne doświadczenie w zakresie ochrony zabytków i funkcjonowania administracji konserwatorskiej. Jest to istotne z punktu widzenia wiarygodności badania, ponieważ opinie pochodziły od osób mających doświadczenie w prowadzeniu postępowań administracyjnych, analizie dokumentacji konserwatorskiej oraz współpracy z inwestorami i jednostkami samorządu terytorialnego.

Kluczowe znaczenie miało pytanie dotyczące oceny przydatności przewodnika dla pracowników w codziennej pracy urzędu. Respondenci oceniali przydatność materiału w skali od 1 do 5. Średnia ocen wyniosła 4,47, co należy uznać za wynik bardzo wysoki. Najwięcej osób przyznało ocenę najwyższą, natomiast pozostałe odpowiedzi koncentrowały się wokół ocen pozytywnych. Wynik ten wskazuje, że przygotowane materiały zostały uznane za realnie użyteczne narzędzie wspomagające pracę konserwatorską. W kontekście wcześniejszych wyników ankiet dotyczących problemów z rozproszoną dokumentacją, brakiem uporządkowanych informacji oraz trudnościami w szybkim rozpoznawaniu specyfiki poszczególnych miast historycznych, rezultat ten można interpretować jako potwierdzenie zasadności przyjętego kierunku wdrożenia.

Szczególnie istotne znaczenie mają odpowiedzi otwarte dotyczące możliwych zmian i usprawnień w formule przewodnika. Respondenci wielokrotnie podkreślali potrzebę dalszego rozwijania warstwy graficznej i wizualnej dokumentów. Wskazywano między innymi na konieczność „wyciągania istotnych informacji graficznych”, większego wykorzystania map, materiałów ikonograficznych oraz bardziej syntetycznej formy prezentacji treści. Pojawiały się również postulaty zwiększenia liczby elementów wizualnych odnoszących się do historycznych układów urbanistycznych oraz bardziej przejrzystego ukazywania granic ochrony konserwatorskiej. Sugestie te są bardzo znaczące, ponieważ pokazują, że pracownicy urzędu postrzegają przewodnik nie tylko jako dokument tekstowy, ale przede wszystkim jako narzędzie szybkiej orientacji przestrzennej i wizualnej. W praktyce ochrony układów urbanistycznych możliwość szybkiego zestawienia granic ochrony, historycznych osi widokowych, najważniejszych obiektów oraz zagrożeń przestrzennych może mieć kluczowe znaczenie dla sprawnego podejmowania decyzji administracyjnych.

W odpowiedziach zwracano również uwagę na potrzebę rozszerzenia przewodników o zagadnienia archeologiczne oraz kwestie związane z ochroną archeologiczną. Respondenci wskazywali między innymi na konieczność uwzględniania zabytków archeologicznych, stref ochrony archeologicznej oraz relacji pomiędzy historycznym układem urbanistycznym a podziemnym dziedzictwem kulturowym. Jest to ważna obserwacja, ponieważ wskazuje na

interdyscyplinarny charakter ochrony miast historycznych. Układ urbanistyczny nie jest bowiem wyłącznie strukturą przestrzenną widoczną na powierzchni, lecz obejmuje również historyczne warstwy kulturowe ukryte pod współczesną zabudową. Sugestie respondentów pokazują więc potrzebę dalszego integrowania problematyki urbanistycznej, architektonicznej i archeologicznej w ramach jednego narzędzia informacyjnego. Oznacza to, że istnieją jeszcze możliwości rozwoju wdrażanego rozwiązania, które nie zostały przewidziane etapie pilotażu.

Część respondentów podkreślała również potrzebę zachowania prostego i zrozumiałego języka opracowań. W jednej z odpowiedzi wskazano wprost, że materiał jest „napisany prostym zrozumiałym językiem nawet dla laika”, co należy uznać za istotny element pozytywnej oceny przewodnika. Oznacza to, że opracowanie zostało uznane za komunikatywne i praktyczne również dla osób, które nie specjalizują się bezpośrednio w problematyce urbanistyki historycznej. Ma to duże znaczenie w warunkach funkcjonowania urzędu, gdzie poszczególni pracownicy często muszą zajmować się szerokim zakresem zagadnień konserwatorskich, wykraczających poza ich podstawową specjalizację.

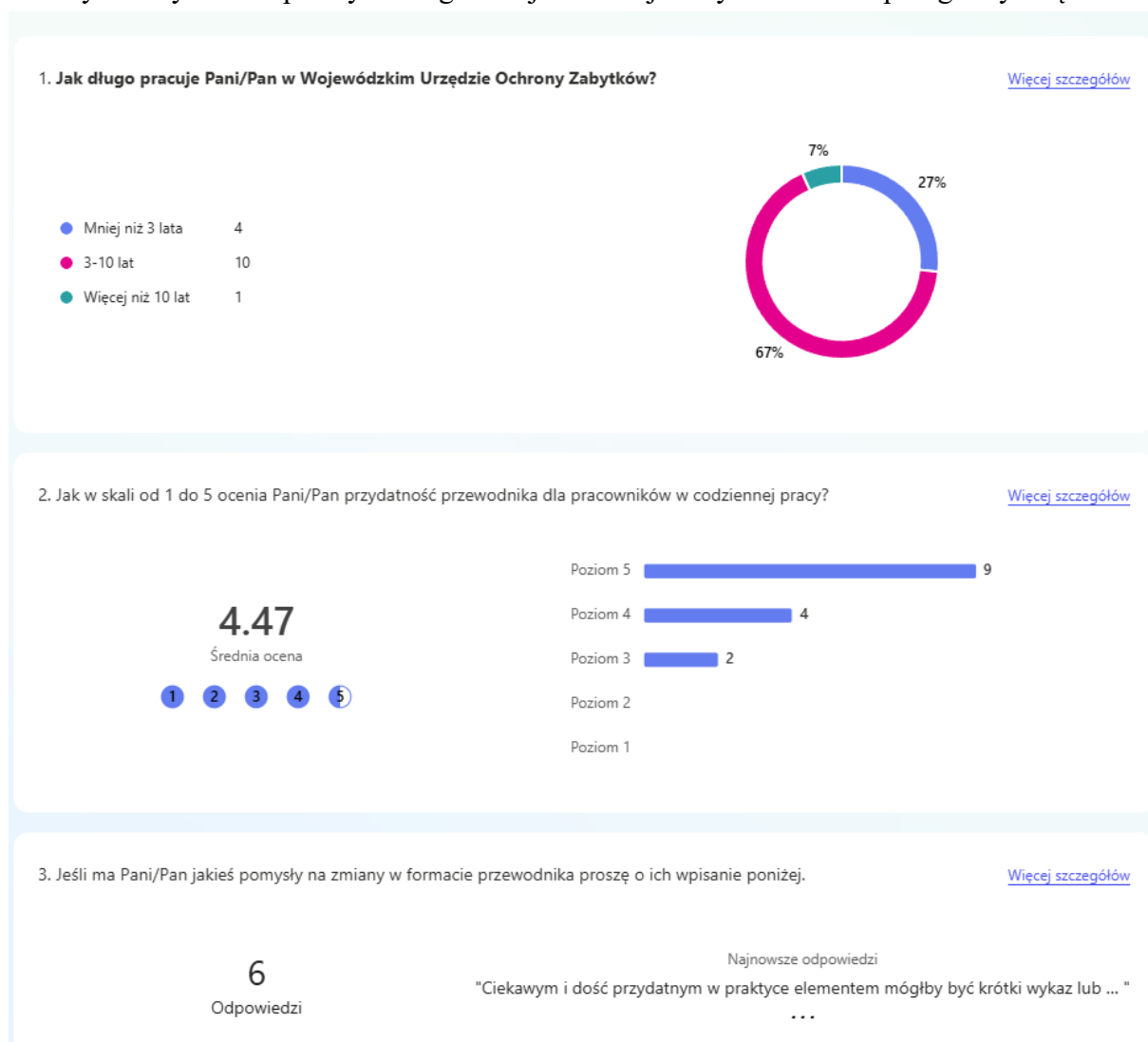
Jedna z odpowiedzi zawierała szczególnie rozbudowaną ocenę opracowania, wskazując, że przewodnik stanowi „bardzo przydatne kompendium wiedzy”, które może znacząco usprawnić pracę urzędników:

„Poradnik DLA MNIE to niezwykle wartościowe i praktyczne opracowanie, które wyróżnia się na tle podobnych materiałów swoją przejrzystością oraz konkretnym podejściem do tematu. Już od pierwszych stron widać, że został stworzony z myślą o codziennej pracy – jest czytelny, logicznie uporządkowany i napisany prostym, zrozumiałym językiem. Na szczególne uznanie zasługuje jego struktura – poradnik prowadzi użytkownika krok po kroku przez proces zdobywania wiedzy o danej miejscowości. Wyraźnie wskazane etapy działania sprawiają, że nawet bardziej złożone zagadnienia stają się łatwe do przyswojenia. Zadbaleś o to, aby nie pozostawiać miejsca na domysły – każdy krok jest jasno opisany i osadzony w praktycznym kontekście. Dużym atutem są także konkretne odniesienia do źródeł wiedzy oraz wskazanie, gdzie i jak szukać informacji. Dzięki temu poradnik nie jest jedynie teoretycznym opracowaniem, ale realnym narzędziem pracy, które usprawnia działania i pozwala szybko dotrzeć do najważniejszych danych. Całość stanowi spójne, przemyślane i bardzo przystępne kompendium wiedzy, które znacząco ułatwia analizę układów urbanistycznych. To materiał, który nie tylko porządkuje wiedzę, ale przede wszystkim wspiera pracowników w efektywnym wykonywaniu

ich obowiązków. Aż chciałoby się, aby powstała podobnie przejrzysta i funkcjonalna aplikacja, która umożliwiałaby szybki dostęp do kompletnych informacji o każdej nieruchomości, jaką tylko sobie wymarzymy.”

Respondent podkreślał przede wszystkim praktyczny charakter materiału, prosty język oraz możliwość szybkiego odnalezienia najważniejszych informacji bez konieczności czasochłonnego przeszukiwania rozproszonych opracowań archiwalnych. W odpowiedzi zwrócono uwagę, że w codziennej praktyce urzędniczej często brakuje czasu na szczegółowe analizy wszystkich materiałów źródłowych, dlatego syntetyczne zestawienie najważniejszych informacji o mieście ma dużą wartość praktyczną. Jest to szczególnie ważne w kontekście wcześniej identyfikowanych problemów związanych z niedoborem kadr oraz koniecznością szybkiego wdrażania nowych pracowników w specyfikę określonego terenu.

Część odpowiedzi wskazywała także na potrzebę większego usystematyzowania wiedzy o zabytkach wpisanych do gminnej ewidencji zabytków oraz lepszego wyodrębnienia

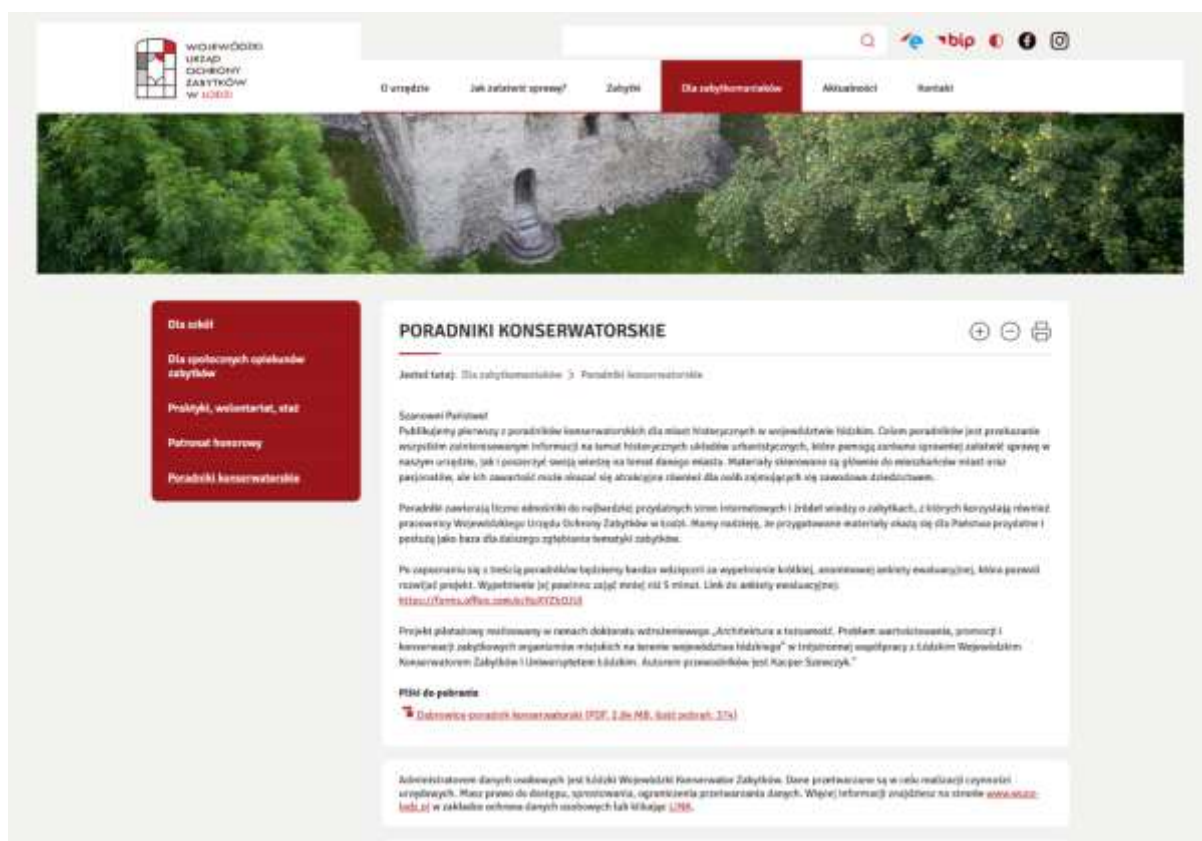
88. Wyniki odpowiedzi na zamknięte pytania w wewnętrznej ankiecie ewaluacyjnej

obiektów rzeczywiście posiadających wysoką wartość historyczną. Respondenci zwracali uwagę, że obecnie część ewidencji obejmuje bardzo szerokie i niejednorodne zasoby, co utrudnia identyfikację najcenniejszych elementów dziedzictwa. W tym kontekście przewodnik był postrzegany jako narzędzie porządkujące i selekcjonujące informacje istotne z punktu widzenia praktyki konserwatorskiej.

Na podstawie wyników ankiety ewaluacyjnej można stwierdzić, że wdrożenie projektu zostało ocenione pozytywnie przez pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi. Respondenci potwierdzili przydatność opracowanych materiałów zarówno w zakresie szybkiego pozyskiwania wiedzy o miastach historycznych, jak i usprawnienia codziennej pracy administracyjnej. Jednocześnie ankieta dostarczyła cennych wskazówek dotyczących dalszego rozwoju narzędzia, zwłaszcza w zakresie rozbudowy elementów graficznych, integracji zagadnień archeologicznych oraz dalszego porządkowania informacji o formach ochrony konserwatorskiej. Wyniki badania potwierdzają zatem, że projekt odpowiadał na realne potrzeby środowiska zawodowego i może stanowić podstawę do dalszego rozwijania podobnych narzędzi wspomagających ochronę zabytkowych układów urbanistycznych.

8.3 Ewaluacja „Poradnika konserwatorskiego”

„Poradnik konserwatorski” został umieszczony na stronie internetowej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi na osobnej podstronie w sekcji poświęconej dodatkowym, pozaprawnym i popularyzatorskim informacjom skierowanym do klientów urzędu. W sekcji zamieszczono podstawowe informacje o projekcie, a także link do ankiety ewaluacyjnej. W ciągu czterech miesięcy podstronę odwiedziło 1550 użytkowników, wykonując 374 pobrania „Poradnika Konserwatorskiego”. Publikacja poradnika została połączona z zamieszczeniem informacji na ten temat w mediach społecznościowych oraz na stronie internetowej Urzędu w zakładce aktualności. Ankieta ewaluacyjna była skierowana do użytkowników materiałów przygotowanych dla właścicieli zabytków, inwestorów oraz innych odbiorców spoza struktur Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków i miała na celu ustalenie, czy opracowane materiały są postrzegane jako przydatne, zrozumiałe i pomocne w kontaktach z administracją konserwatorską oraz czy odpowiadają na rzeczywiste potrzeby informacyjne odbiorców. W badaniu udział wzięło 16 respondentów, co oznacza, że na odpowiedź na zadane pytania zdecydowała się mniejszość z osób, które zapoznały się z poradnikiem. W związku z tym wyniki ankiety ewaluacyjnej poradników należy potraktować jako informację zwrotną na temat ewentualnych oczekiwań użytkowników, nie zaś jako pełną i całościową ocenę skuteczności narzędzia zewnętrznego.

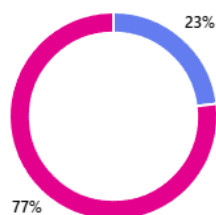
89. Sekcja poświęcona Poradnikom Konserwatorskim na stronie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.

Pierwsze pytanie dotyczyło związku respondentów z miejscowością opisaną w poradnikach konserwatorskich. Ankietowanych zapytano, czy są mieszkańcami jednego z miast objętych opracowaniem. Twierdząco odpowiedziały 3 osoby, natomiast 10 respondentów zadeklarowało, że nie mieszka w żadnym z opisywanych miast. Oznacza to, że ocena poradników została dokonana zarówno przez osoby potencjalnie bezpośrednio związane z prezentowanymi miejscowościami, jak i przez szerszą grupę odbiorców zewnętrznych. Wynik ten jest istotny, ponieważ pokazuje, że materiały mogą być użyteczne nie tylko dla mieszkańców konkretnych miast, ale również dla osób zainteresowanych ochroną zabytków, planujących działania inwestycyjne, zajmujących się historią lokalną albo poszukujących informacji o zasadach kontaktu z urzędem konserwatorskim.

1. Czy jest Pani/Pan mieszkańcem jednego z miast opisywanych w poradnikach?

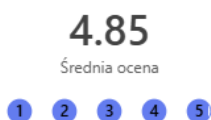
[Więcej szczegółów](#)

● Tak 3
● Nie 10

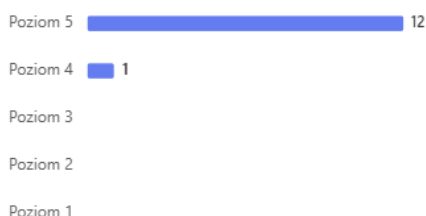
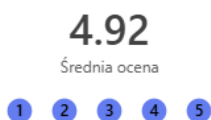
2. W skali od 1-5 jak ocenia Pani/Pan przydatność poradnika jako pomocy w załatwieniu sprawy w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków? 1 oznacza niską przydatność, a 5 wysoką.

[Więcej szczegółów](#)

3. W skali od 1-5 jak ocenia Pani/Pan przydatność poradnika jako materiału popularyzującego wiedzę o miastach historycznych? 1 oznacza niską przydatność, a 5 wysoką.

[Więcej szczegółów](#)

90. Wyniki odpowiedzi na zamknięte pytania w zewnętrznej ankiecie ewaluacyjnej.

Kolejne pytanie dotyczyło oceny przydatności poradników dla pomocy w kontaktach z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków. Respondenci oceniali materiały w pięciostopniowej skali, a średnia ocen wyniosła 4,85. Jest to stosunkowo wysoki wynik i wskazuje, że poradniki zostały uznane za skuteczne narzędzie wspomagające komunikację pomiędzy urzędem a interesariuszami zewnętrznymi. W praktyce oznacza to, że materiały pomagały użytkownikom lepiej zrozumieć wymagania konserwatorskie, procedury administracyjne oraz charakter ochrony historycznych układów urbanistycznych. Wynik ten ma potencjalnie istotne znaczenie dla całego projektu wdrożeniowego, ponieważ jednym z jego

podstawowych założeń było ograniczenie problemów wynikających z asymetrii wiedzy pomiędzy administracją konserwatorską a właścicielami nieruchomości i inwestorami.

Wyższą ocenę uzyskało pytanie dotyczące przydatności poradników w zakresie poszerzania wiedzy o miastach historycznych i ochronie zabytków. Średnia ocen wyniosła 4,92, co stanowi niemal maksymalny wynik w zastosowanej skali. Odpowiedzi te wskazują, że poradniki nie były postrzegane wyłącznie jako instrukcja administracyjna, lecz również jako narzędzie edukacyjne i popularyzatorskie. Respondenci oceniali materiały jako pomocne w lepszym zrozumieniu wartości historycznych miast, specyfiki układów urbanistycznych oraz powodów stosowania określonych form ochrony konserwatorskiej. W kontekście wcześniejszych wyników ankiet dla pracowników WUOZ ma to szczególne znaczenie, ponieważ potwierdza diagnozowany wcześniej problem niedostatecznej wiedzy inwestorów i właścicieli nieruchomości dotyczącej zabytków oraz zasad ich ochrony.

Sz szczególnie cenne poznawczo były odpowiedzi otwarte dotyczące oczekiwanych zmian oraz dodatkowych informacji, które powinny znaleźć się w poradnikach. Część respondentów podkreślała potrzebę dalszego rozwijania i rozszerzania projektu, wskazując między innymi na konieczność tworzenia kolejnych poradników dla następnych miejscowości objętych programem. Pojawiły się również sugestie dotyczące zwiększenia dostępności materiałów, na przykład poprzez publikowanie ich w bardziej widoczny sposób na stronach internetowych urzędu lub poprzez bezpośrednie linkowanie do nich na stronach samorządowych. Uwagi te pokazują, że użytkownicy dostrzegali wartość merytoryczną opracowań i oczekiwali ich szerszego udostępniania.

Respondenci zwracali także uwagę na potrzebę dalszego rozwijania warstwy wizualnej poradników. W odpowiedziach pojawiały się postulaty wprowadzenia większej liczby kolorowych materiałów graficznych, bardziej przejrzystych map oraz atrakcyjniejszych wizualnie form prezentacji informacji. Sugestie te są istotne, ponieważ wskazują, że odbiorcy zewnętrzni postrzegali poradniki nie tylko jako dokumenty urzędowe, lecz również jako materiały popularyzujące wiedzę o dziedzictwie kulturowym. Odpowiednio przygotowana warstwa graficzna mogła więc zwiększać przystępność materiałów i ułatwiać zrozumienie skomplikowanych zagadnień związanych z ochroną układów urbanistycznych.

Jedna z odpowiedzi zawierała szczególnie rozbudowaną ocenę poradnika, podkreślając jego dużą wartość edukacyjną i popularyzatorską. Respondent wskazywał, że opracowanie pozwala właścicielom zabytków oraz potencjalnym inwestorom lepiej zrozumieć wartość historyczną miejscowości i dostrzec zasoby, które wcześniej mogły pozostawać niezauważone. Zwrócono również uwagę na dużą wartość zamieszczonych odnośników do archiwów oraz

źródeł wiedzy, dzięki którym odbiorcy mogli samodzielnie pogłębiać informacje dotyczące historii i rozwoju miasta. Tego rodzaju odpowiedzi pokazują, że poradniki zaczęły pełnić funkcję nie tylko praktycznego przewodnika administracyjnego, ale również narzędzia budowania lokalnej świadomości dziedzictwa kulturowego.

W odpowiedziach pojawiły się także sugestie odnoszące się do dalszego rozwijania funkcjonalności programu. Jeden z respondentów pytał o możliwość przygotowywania podobnych opracowań dla wszystkich miejscowości objętych nadzorem konserwatorskim w województwie, co pokazuje, że projekt został odebrany jako rozwiązanie o potencjale szerszego zastosowania systemowego. Inna odpowiedź wskazywała na potrzebę tworzenia list planowanych miejscowości objętych programem, co sugeruje zainteresowanie dalszym rozwojem projektu oraz oczekiwanie jego kontynuacji.

Wśród uwag pojawiły się również komentarze dotyczące technicznego funkcjonowania materiałów. Jeden z respondentów zwrócił uwagę na problem braku niektórych podpisów pod zdjęciami, co pokazuje, że użytkownicy analizowali poradniki w sposób szczegółowy i krytyczny. Jednocześnie wskazuje to na potrzebę dalszego dopracowywania warstwy redakcyjnej i edytorskiej opracowań w kolejnych etapach wdrożenia.

Szczególnie interesująca była także odpowiedź odnosząca się do formy językowej poradników. Respondent podkreślał, że materiały powinny zachować możliwie prosty i przystępny język, zrozumiały dla przeciętnego odbiorcy, bez nadmiernego stosowania specjalistycznej terminologii konserwatorskiej. Jest to niezwykle istotna uwaga z perspektywy komunikacji społecznej ochrony zabytków. Wyniki ankiety pokazują bowiem, że skuteczność poradników wynikała między innymi z ich komunikatywności i zdolności do tłumaczenia złożonych zagadnień konserwatorskich w sposób zrozumiały dla osób spoza środowiska specjalistycznego.

Na podstawie wyników zewnętrznej ankiety ewaluacyjnej można stwierdzić, że opracowane poradniki konserwatorskie zostały ocenione bardzo pozytywnie zarówno pod względem przydatności praktycznej, jak i wartości edukacyjnej. Respondenci wskazywali, że materiały ułatwiają kontakty z administracją konserwatorską, pomagają lepiej rozumieć zasady ochrony zabytków oraz zwiększają świadomość historyczną dotyczącą miast objętych ochroną. Jednocześnie ankieta dostarczyła szeregu cennych wskazówek dotyczących dalszego rozwoju projektu, obejmujących przede wszystkim rozbudowę warstwy wizualnej, zwiększenie dostępności materiałów, dalsze upraszczanie języka komunikacji oraz rozszerzanie programu na kolejne miejscowości. Wyniki badania potwierdzają tym samym, że wdrożenie odpowiadało na realne potrzeby społeczne i może stanowić model rozwijania nowoczesnych narzędzi

komunikacji pomiędzy administracją konserwatorską a użytkownikami dziedzictwa kulturowego.

8.4 Wnioski z pilotażu

Na podstawie przeprowadzonego wdrożenia, analiz dokumentacji konserwatorskiej oraz wyników ankiet ewaluacyjnych można sformułować kilka kluczowych wniosków dotyczących funkcjonowania i potencjału opracowanych przewodników konserwatorskich. Projekt potwierdził przede wszystkim, że spośród zagadnień objętych wdrożeniem istotnym problemem w procesie ochrony zabytkowych układów urbanistycznych w województwie łódzkim jest rozproszenie opracowań i źródeł merytorycznych oraz brak syntetycznych narzędzi umożliwiających szybkie pozyskanie podstawowych informacji o historycznych układach urbanistycznych. Dotyczy to zarówno odbiorców zewnętrznych – mieszkańców, inwestorów i projektantów – jak również samych pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Wdrożenie wykazało, że możliwe jest stworzenie narzędzia odpowiadającego na te problemy bez konieczności tworzenia nowych struktur organizacyjnych czy zmian legislacyjnych. Kluczowe okazało się wykorzystanie już istniejących zasobów archiwalnych, ewidencyjnych i planistycznych oraz ich odpowiednie uporządkowanie i syntetyczne opracowanie. Realizacja pilotażu udowodniła, że nawet w warunkach ograniczeń kadrowych i organizacyjnych możliwe jest wdrażanie rozwiązań zwiększających efektywność pracy urzędu przy relatywnie efektywnym nakładzie dodatkowych środków. Należy jednak zaznaczyć, że pilotaż obejmował jedynie wycinek województwa, a objęcie przetestowanymi działaniami całego jego obszaru wymagałoby znacznie większej ilości czasu i zaangażowania większej ilości pracowników merytorycznych. Potencjalnym kierunkiem dalszego rozwoju projektu mogłaby być więc współpraca Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi z Narodowym Instytutem Dziedzictwa, który regularnie zajmuje się przygotowaniem opracowań i opinii konserwatorskich na potrzeby urzędów. Niestety te możliwości poszerzenia zakresu narzędzi nie mogły zostać zweryfikowane ze względu na ograniczenia organizacyjne oraz decyzyjne na poziomie instytucji, w której realizowano pilotaż.

Istotnym rezultatem wdrożenia było również potwierdzenie, że opracowane przewodniki mogą pełnić jednocześnie kilka funkcji. Po pierwsze, funkcję edukacyjną i popularyzatorską wobec mieszkańców oraz właścicieli zabytków, ograniczając problem asymetrii wiedzy pomiędzy administracją konserwatorską a odbiorcami decyzji administracyjnych. Po drugie, funkcję organizacyjną i standaryzującą wobec pracowników urzędu, umożliwiając szybsze wdrażanie nowych osób oraz łatwiejsze rozpoznanie specyfiki poszczególnych miejscowości. Po trzecie, funkcję archiwalno-informacyjną, porządkującą

wiedzę o istniejących opracowaniach konserwatorskich i źródłach informacji. Oznacza to, że jednym działaniem można osiągnąć kilka znaczących korzyści dla pracy urzędu oraz jego klientów. Tak osiągnięta efektywność działań jest szczególnie cenna w obliczu obciążenia kadr podstawowymi zadaniami ustawowymi. W tym zakresie potencjał wypracowanych narzędzi można określić jako bardzo wysoki. Szczególnie istotnym wnioskiem płynącym z wdrożenia jest znaczenie takich narzędzi w warunkach kryzysu kadrowego wojewódzkich urzędów ochrony zabytków. Analiza raportów Najwyższej Izby Kontroli oraz własne doświadczenia autora wskazują, że rotacja pracowników, przeciążenie obowiązkami i brak jednolitego systemu wdrażania nowych osób stanowią jedno z głównych zagrożeń dla sprawności systemu ochrony zabytków. W tym kontekście przewodniki konserwatorskie okazały się praktycznym narzędziem wspomagającym proces przekazywania wiedzy i ograniczającym ryzyko jej utraty wraz z odejściem doświadczonych pracowników.

Wyniki ankiet ewaluacyjnych przeprowadzonych zarówno wśród pracowników WUOZ, jak i odbiorców zewnętrznych potwierdziły wysoką ocenę przydatności opracowanych materiałów. Respondenci wskazywali przede wszystkim na przejrzystość opracowań, syntetyczną formę prezentacji informacji oraz praktyczny charakter materiałów. Jednocześnie pojawiły się postulaty dalszego rozwijania projektu poprzez większe wykorzystanie elementów graficznych, infografik, materiałów kartograficznych oraz rozszerzenie zagadnień archeologicznych i praktycznych przykładów działań dopuszczalnych w historycznych układach urbanistycznych. Oznacza to, że projekt posiada potencjał dalszego rozwoju i może stanowić podstawę do tworzenia bardziej rozbudowanych narzędzi cyfrowych wspierających ochronę dziedzictwa miast. Jednocześnie podkreślenia wymaga fakt, iż większa złożoność technologiczna narzędzi znacząco ogranicza możliwość ich rozwoju na poziomie urzędu, gdyż wymagałby ona wsparcia zewnętrznych firm i specjalistów w zakresie usług informatycznych.

Wdrożenie ujawniło również szerszy problem systemowy związany z ograniczoną dostępnością i rozproszeniem danych o zabytkach. Mimo funkcjonowania portali takich jak zabytek.pl czy systemów udostępniania dokumentacji konserwatorskiej, informacje nadal pozostają niejednolite, częściowo nieaktualne lub trudne do wykorzystania przez osoby spoza środowiska specjalistycznego. Opracowane przewodniki można więc traktować jako próbę stworzenia pomostu pomiędzy specjalistyczną dokumentacją konserwatorską a praktycznymi potrzebami użytkowników przestrzeni historycznych. Należy podkreślić, że opracowanie dokumentów wewnętrznych oraz poradników nie było próbą stworzenia nowego rodzaju dokumentacji konserwatorskiej, których katalog obecnie jest już bardzo szeroki. Jednym z celów projektu stało się niejako przywrócenie do życia niektórych rzadziej już używanych

narzędzi archiwalnych takich jak studia historyczno-urbanistyczne, czy teczki urbanistyczne, które zawierają często bardzo cenny materiał ikonograficzny i kartograficzny, a także podsumowanie informacji o nowych i nowocześniejszych narzędziach dostępnych dla pracowników i klientów urzędów konserwatorskich.

Ostatecznie projekt potwierdził, że skuteczna ochrona zabytkowych układów urbanistycznych wymaga nie tylko instrumentów prawnych i administracyjnych, ale również świadomego zarządzania wiedzą. Upowszechnianie informacji o wartościach historycznych miast, porządkowanie danych oraz tworzenie łatwo dostępnych narzędzi interpretacyjnych może realnie wpływać na poprawę jakości współpracy pomiędzy urzędem konserwatorskim, mieszkańcami i inwestorami. W tym sensie przewodniki konserwatorskie należy traktować nie jedynie jako materiały pomocnicze, lecz jako element wspierający funkcjonowanie całego systemu ochrony zabytków. Opracowywanie takich materiałów pozwalało również na diagnozę współczesnych problemów poszczególnych układów urbanistycznych- zarówno w zakresie bezpośrednich zagrożeń, jak i niedoskonałości form ochrony.

Zakończenie

Zaproponowany projekt wdrożeniowy zakładał realizację na kilku poziomach. Z jednej strony był nastawiony na usprawnienia pracy urzędu konserwatorskiego, borykającego z szeregiem problemów wynikających ze zmian organizacyjnych, zakresu zadań, jak i rotacji kadrowej. Z drugiej strony miał pozwolić na poprawę komunikacji z otoczeniem, tak na poziomie realizacji zadań urzędu, jak i w sferze popularyzatorskiej, rozszerzającej grono osób świadomie zaangażowanych w procesy ochrony. Konieczność włączania mieszkańców w proces ochrony miast historycznych jest akcentowana przez środowiska konserwatorskie już od ponad pół wieku. Rozwój spojrzenia na problem partycypacji społecznej widoczny jest w kolejnych aktach doktrynalnych, które coraz bardziej rozwijały pojęcia związane z miastami historycznymi, lokalnym dziedzictwem oraz celami ochrony konserwatorskiej. Polscy konserwatorzy mieli znaczący wkład w opracowywanie tych postulatów, a także ewolucję metod badań nad miastami historycznymi. W ciągu XX wieku często jednak wysoka jakość badań nie szła w parze z szerszym wdrażaniem rozwiązań do systemu ochrony zabytków. Do lat 90. największe postępy zachodziły w zakresie dokumentacji zabytków.

Przemiany ustrojowe w Polsce wymusiły zmianę sposobu myślenia o celach ochrony zabytków, a także drastycznie odmieniły rolę i pozycję służb ochrony konserwatorskich. Wejście Polski w krąg krajów demokratycznych i wolnorynkowych spowodowało drastyczną zmianę warunków funkcjonowania systemu ochrony zabytków. Pozbawiona wprawdzie już wcześniej nie dość silnego, wsparcia centralnego służba konserwatorska musiała zaadoptować się do warunków, w których krąg interesantów procesu ochrony dziedzictwa rozszerzył się na całe społeczeństwo. W dyskusji na temat kierunków koniecznych działań w celu poprawy sytuacji systemu ochrony zabytków zaczęły pojawiać się głosy o konieczności rozpoczęcia pracy u podstaw, polegającej na edukacji społeczeństwa na temat roli i znaczenia dziedzictwa. Podejmowane w ciągu ostatnich dekad wysiłki zaczęły przynosić stopniowe efekty, co jest widoczne w artykułach branżowych i raportach z badań społecznych. Duże postępy ponownie nastąpiły na polu dokumentacji oraz również edukacji na temat zabytków. Cytowane w poprzednich częściach rozprawy opinie specjalistów na temat polepszającego się zasobu upowszechnianej wiedzy są tego dowodem. Rozwój cyfrowych systemów informacji o zabytkach, dostępność internetowych publikacji poradnikowych oraz digitalizacja archiwaliów powoduje, że możliwości samodzielnego pozyskiwania wiedzy o zabytkach jest tak duża, jak nigdy wcześniej. Niestety, znaczącym problemem jest obecnie rozproszenie wszystkich źródeł informacji, co powoduje, że wiele z nich wciąż pozostaje niewykorzystanych. Próba odpowiedzi na te potrzeby napotyka na ogromny problem w postaci wciąż silnej niewydolności

“wykonawczej” gałęzi systemu ochrony zabytków, czyli wojewódzkich konserwatorów zabytków. Powaga sytuacji widoczna jest w raportach oraz wynikach kontroli organów nadzorujących administrację konserwatorską, a jej potwierdzenie stanowią opinie pracowników urzędów konserwatorskich oraz dyskusje towarzyszące konferencjom poświęconym ochronie zabytków. Problemem jest rotacja pracowników, obciążenie dużą ilością spraw oraz presja ze strony inwestorów, którzy kierują się najczęściej przede wszystkim rachunkiem ekonomicznym. W takich warunkach kluczowe jest prowadzenie wszelkich form wsparcia dla wszystkich interesantów ochrony zabytków- urzędników i obywateli. Tym czym dysponują jeszcze często urzędy konserwatorskie jest ogromna wiedza i doświadczenie pracowników merytorycznych, a ich potencjał nie zawsze jest w pełni wykorzystywany. zabytkami.

W toku realizowanego wdrożenia starałem się odnaleźć przestrzeń, w której może dojść do wymiany wiedzy pomiędzy społecznościami miast, a urzędami wojewódzkich konserwatorów zabytków. Na podstawie przeprowadzonych badań opracowałem dwa formaty dokumentów, które mogą stanowić platformę wymiany wiedzy pomiędzy urzędem, a obywatelem oraz narzędzie strukturyzacji wiedzy na potrzeby pracowników. Dodatkowo, bazując na propozycjach naukowych opracowałem schemat postępowania, służący analizie zasobu zabytkowych układów urbanistycznych w województwie łódzkim, który może pozwolić na wykrycie obszarów problemowych w ich ochronie oraz dostosowanie metod działań w stosunku do poszczególnych ośrodków. Analiza dostępnych badań oraz studium wybranych przypadków pokazują, że w województwie łódzkim na polu wartościowania historycznych zespołów miejskich oraz doboru odpowiednich form ochrony wciąż jest dużo przestrzeni do poprawy i wdrożenia skuteczniejszych rozwiązań.

Liczne problemy sygnalizują pracownicy urzędów konserwatorskich. Należą do nich sygnalizowane już wcześniej obciążanie ilością zadań, rotacja kadr oraz brak wsparcia merytorycznego. W wynikach przeprowadzonych ankiet widoczne są również głosy na temat nieadekwatności i niewystarczającym pokryciu formami ochrony wszystkich miast oraz ich elementów. Sytuacja polskiej ochrony zabytków na poziomie wojewódzkim powoduje, że wszelkie działania innowacyjne są w ogromnym stopniu utrudnione, gdyż problemy organizacyjnych napotykanie są już na etapie realizacji podstawowego zakresu obowiązków. Powiększające się zasoby informacji i bazy danych pozostają więc niewykorzystane w realiach intensywnej pracy z dużą ilością klientów i trwających inwestycji. Porównując efekty działalności Narodowego Instytutu Dziedzictwa z obrazem działania Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków da się dostrzec ogromną dysproporcję pomiędzy rozmachem działań

edukacyjnych, a praktycznymi działaniami związanymi z ochroną zabytków. Zestawiając ze sobą te dwa obszary działania polskiej służby ochrony zabytków nie można nie odnieść wrażenia, że ponownie, tak jak to miało miejsce jeszcze w ubiegłym wieku, praktyka konserwacji nie nadąża w pełni za praktyką. Należy wskazać, że żeby w pełni skonsumentować potencjał rosnącego dostępu do informacji, system ochrony zabytków w Polsce będzie musiał poprawić swoją wydajność. Objęte pilotażem w niniejszym projekcie działania polegające na konsultacjach społecznych, przygotowywaniu materiałów edukacyjnych oraz systematyzacji wiedzy są potrzebne i możliwe do wdrożenia, ale niestety nie w sytuacji nieustannego zmagania się pracowników merytorycznych z podstawowymi zadaniami. Należy zaznaczyć, że podstawowe zadania ustawowe wynikające ze skutecznego i rzetelnego prowadzenia postępowań oraz nadzorem nad prowadzonymi robotami budowlanymi i pracami konserwatorskimi powinny bezwzględnie stanowić priorytet konserwatorów. Dopiero w sytuacji, kiedy ta część działalności urzędów będzie realizowana w odpowiednich warunkach powinno się oczekiwać dodatkowych działań edukacyjnych i informacyjnych. Wydaje mi się również, że samo środowisko pracowników merytorycznych wojewódzkich konserwatorów zabytków pozostaje poza marginesem badań i analiz, a zmiana tego stanu rzeczy mogłaby przynieść istotne ustalenia służące poprawie funkcjonowania systemu ochrony zabytków.

Potrzebę większego wsparcia merytorycznego oraz finansowego wyrażają również sami mieszkańcy miast. W toku realizacji wdrożenia da się również zaobserwować, że w przypadku miast zabytkowych świadomość ich wartości wśród społeczeństwa wynika z raczej z instynktownego odbioru oraz statusu prawnego niż zdolności wskazania jej elementów składowych. Dużym wyzwaniem dla środowiska konserwatorskiego już utrwalanie w mieszkańcach poczucia, że o wartości miasta nie stanowi jedynie istnienie średniowiecznego rynku lub zabytkowego kościoła, ale także stopień zachowania i autentyzm budynków, które sami zamieszkują i za które odpowiadają- domów i kamienic. Każdy historyczny budynek współtworzy zabytkowy układ urbanistyczny, dlatego tak ważna jest dbałość o nie, która jest zależna od poziomu wiedzy właścicieli. Badania prowadzone wśród studentów kierunków architektonicznych wskazują na ich umiarkowane zainteresowanie zagadnieniami związanymi z historią oraz ochroną miast historycznych. Konieczność zmiany również tego trendu jest konieczna do skutecznego utrwalania świadomości znaczenia tych zagadnień wśród przyszłych pokoleń projektantów decydujących o kształcie miast³⁹¹.

³⁹¹ D. Kuśnierz-Krupa, J. Kobylarczyk, J. Malczewska, Y. Ivashko, M. Lisińska-Kuśnierz, *Qualitative Analysis of Architectural Education in Protection of a Historic City*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 65, 2001, s. 20-25.

Próby rozwiązania problemów systemu ochrony zabytków nie odbywają się jednak w próżni, a przez utrzymujący się stan dysfunkcji cierpią zabytki. Postęp jaki zachodzi w podwyższaniu warunków życia w wielu miastach i wsiach znajduje swoje odbicie w ilości zrujnowanych i opuszczonych starych budynków. Rozpadające się domy drewniane i kamienne domu oraz stodoły w pewien romantyczny sposób coraz gęściej ozdabiają pozamiejski krajobraz województwa łódzkiego. Jednocześnie w miastach ruiny fabryk oraz oficyn i domów, które nie doczekały się na czas adaptacji negatywnie kontrastują z wyremontowanymi budynkami. Współczesny obraz miast i miasteczek uwidacznia jak szybko modernizuje się krajobraz i jak bardzo za tą modernizacją nie nadąża system ochrony dziedzictwa. Również obiegające regularnie przestrzeń medialną doniesienia o najbardziej kontrowersyjnych adaptacjach zabytków przywodzą na myśl pytanie „gdzie jest granica dialogu i kompromisu”. Nie bez podstaw można by więc zastanawiać się, czy nie bardziej godnym losem dla niektórych obiektów byłoby stopniowa zamiana w romantyczną ruinę. Tak więc mimo iż, uzasadniony jest pogląd o nieaktualności XIX wiecznego podejścia Johna Ruskina, to w przypadku wielu zabytków i miasteczek jako społeczeństwo jesteśmy skazani na osvajanie się z widokiem niszczonego dziedzictwa³⁹².

³⁹² Cytowany już wcześniej A. Gaczol odnosząc się do twierdzeń Jacka Purchli argumentował, że „dialog jest drogą kompromisu”, a ruskinowską doktrynę nieinterwencji określał jak utopijną w współczesnych warunkach. A. Gaczol, op. cit., s. 92-93.

Bibliografia

Archiwalia i dokumentacje

Wykaz skrótów:

AWUOZŁ - Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi

APŁ - Archiwum Państwowe w Łodzi

APPT - Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim

AGAD - Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

ISPAN - Archiwum Instytutu Sztuki PAN w Warszawie

1. APŁ, Akta miasta Łodzi, sygn. 5397a, k. 14 – 19, kopia. Wyd. M. Bandurka, Źródła do historii przemysłu włókienniczego okręgu łódzkiego w XIX w.
2. AWUOZŁ, Z. Perzanowski, A. Domański, Żychlin. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego, Kraków 1961.
3. AWUOZŁ, B. Sadurska, B. Ważbińska, M. Furmaniuk, L. Czyżniewska, Studium urbanistyczno-konserwatorskie m. Żychlina woj. Płockie, Toruń 1983-84
4. AWUOZŁ, L. Kozakiewicz, J. Kubiak, „Teczka urbanistyczna” Żychlina, Warszawa 1963
5. AWUOZŁ, Dąbrowice - zespół staromiejski. Ustalenia konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, Płock 1982
6. AWUOZŁ, I. Błaszczak, Ekspertyza historyczno-urbanistyczna i wytyczne konserwatorskie dla miasta Dąbrowice w województwie płockim, Warszawa 1990.
7. AWUOZŁ, E. Bergman, M. Barbasiewicz, J. Jernajczyk, Kutno-Studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Płocku.
8. AGAD, Fragment planu miasta Dąbrowice i okolic z 1791 r., sygn. 1/411/0/-/155 -11.
9. ISPAN, Kościół parafialny w Dąbrowicach w 1950 r., aut. D. Kaczmarczyk, negatyw nr 45257.
10. ISPAN, Ratusz w Dąbrowicach, rysunek z 1925 r., reprodukcja oryginału sygn. 2241, negatyw autorstwa Joanny Janson z 1980 r. nr 12113.
11. ISPAN. Ratusz w Dąbrowicach w 1950 r. aut. D. Kaczmarczyk, negatyw nr 45262.

Akty prawne i dokumenty urzędowe

1. Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Łodzi, Wystąpienie pokontrolne, znak: LLO.410.001.11.2021, kontrola P/21/023 „System ochrony zabytków w Polsce”, dotycząca Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi, Łódź 2021.

2. Najwyższa Izba Kontroli, System ochrony zabytków w Polsce. Informacja o wynikach kontroli, KNO.430.004.2021, nr ewid. 170/2021/P/21/023/KNO.
3. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków, Dz.U. 2021 poz. 81.
4. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 1998 r. w sprawie utworzenia powiatów, Dz.U. 1998 nr 103, poz. 652.
5. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 1691.
6. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.
7. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa, Dz.U. 1998 nr 96, poz. 603.
8. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, t.j. Dz. U. z 2026 r. poz. 538.
9. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo Budowlane, t.j. Dz. U. z 2026 r. poz. 524 z późn. zm.
10. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami województwa łódzkiego na lata 2024-2027.
11. Wystąpienie pokontrolne Wojewody Łódzkiego z dnia 21 maja 2026 r., znak: GPB-I.1611.1.2025, dotyczące kontroli przeprowadzonej w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi w zakresie prowadzenia postępowań administracyjnych dotyczących pozwoleń na roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru oraz w ich otoczeniu.

Monografie i opracowania

1. Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Warszawa 1986.
2. Araszyński M., *Idea-pamięć-troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007.
3. *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku, cz. I: mapy i plany*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998.

4. Banach J., *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983.
5. Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1985.
6. Baranowski B., *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1975.
7. Baruch M., *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne: monografia historyczna dawnych dóbr Kapituły Krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, Warszawa 1903.
8. *Bliska historia. O badaniach historii lokalnej i regionalnej*, red. P. Wiszewski, Warszawa 2018.
9. Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miasta i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
10. Böhm A., Dobosz P., Jaskanis P., Purchla J., Szmygin B., *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, red. Purchla J., Kraków 2008.
11. Böhm, A., *O budowie i synergii wewnątrz urbanistycznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1981.
12. Borusiewicz W., *Konserwacja budownictwa murowanego*, Warszawa 1985.
13. Ciesielska S., Rycerz D., Pabich M., *Koncepcja ochrony i kształtowania środowiska kulturowego. Studium historycznych zespołów miejskich i wiejskich*, Łódź 2004.
14. Czochoński M., Kowalski G., *Geodezja w początkach Królestwa Polskiego*, Łódź 2014.
15. Czwojda Ł., Zalasinska K., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2025.
16. de Verdmmon J. L., *Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1902.
17. Dumala K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
18. Dylik J., *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971.
19. Filipowicz P., Lechowicz Z., Lorenc-Karczewska A., Michalska A., Podgarbi P., Welc-Jędrzejewska J., Witkowski W., Wójcik A., *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie łódzkim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017.
20. Füssel S., *Braun/Hogenberg. Cities of the World*, Kolonia 2008.
21. *Geografia historyczna i polityczna w badaniach Marka Kotera. Wybór Prac*, red. M. Barwiński, Łódź 2015.
22. Górny P. A., *Przemysł starszy od miasta*, Ozorków 2014.

23. Górzyński M., *Planowanie urbanistyczne w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Polityki miejskie i przestrzenne*, Kalisz 2024.
24. Gyurkovich J., *Znaczenie form charakterystycznych dla kształtowania i percepcji przestrzeni: wybrane zagadnienia kompozycji w architekturze i urbanistyce*, Kraków 1999.
25. Jakimowicz T., *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI*, Warszawa 1979.
26. K. Głowacki, *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków-Kielce 1984.
27. Kajzer L., Augustyniak J., *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII- XVII/XVIII wieku*, Łódź 1986.
28. Kajzer L., *Zamki i dwory obronne w Polsce Centralnej*, Warszawa 2004.
29. Kalinowski W., *Zarys historii budowy miast w Polsce*, Toruń 1966.
30. Karmon D., *The Ruin of the Eternal City. Antiquity and Preservation on Renaissance Rome*, Nowy Jork 2011.
31. Kauf S., Tłuczak A., *Metody i techniki badań ankietowych na przykładzie zachowań komunikacyjnych opolan*, Opole 2013.
32. *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855). Tom III. Gubernia Warszawska*, opr. J. Kowalczyk, Warszawa 2009.
33. Kłosek-Kozłowska D., *Ochrona wartości kulturowych miast, a urbanistyka*, Warszawa 2017.
34. Koziół A., Trelka M., Florjanowicz P., *Společno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*, Warszawa 2013.
35. Krantz L., *Zamek w Uniejowie*, Warszawa- Poznań 1980.
36. Krzysztofik R., *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Katowice 2007.
37. Kubiak E., *Rezydencje biskupów włocławskich w okresie nowożytnym*, Łódź 2010.
38. Kulesza M., *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Łódź 2001.
39. Kulesza M., *Zagadnienia morfogenezy i rozplanowania miast średniowiecznych w Polsce*, Łódź 2011.
40. Kurzątkowski M., *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989.
41. Lynch K., *Obraz miasta*, Kraków 2011.
42. *Łęczyca. Monografia miasta*, red. R Rosin, Łęczyca 1990.
43. *Łęczyca. Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku*, red. J Szymczak, Łęczyca 2003.

44. Małachowicz E., *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007.
45. Mączak A., *Sukiennictwo wielkopolskie XIV- XVII wiek*, Warszawa 1955.
46. *Miasta Polskie w tysiącleciu cz. II*, red. W. Kalinowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.
47. Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku, t. II*, Warszawa 1980.
48. Missalowa G., *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815-1870, t. I: Przemysł*, Łódź 1964.
49. Mizerek H., *Jak przygotować kwestionariusz ankiety? Kilka praktycznych uwag*, niepublikowany materiał dydaktyczny Instytutu Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
50. Nietyksza M., *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim. 1865-1914*, Warszawa 1986.
51. Norberg-Schulz Ch., *Bycie, przestrzeń i architektura*, Warszawa 2000.
52. Onyśków W., Pierzchała M., Ulatowska R., *Badanie liczebności i aktywności społecznych opiekunów zabytków (SOZ) oraz zakresu realizacji zadania własnego starostów powiatowych polegającego na ustanawianiu społecznych opiekunów zabytków. Raport końcowy*, Warszawa 2023.
53. Ostrowski W., *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce. 1815-1830*, Warszawa 1949.
54. Ostrowski W., *Zespoły zabytkowe a urbanistyka*, Warszawa 1980.
55. Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 2001.
56. *Pamięć, wybór, tożsamość. Szkice o mieście*, red. K. Broński, R. Kusek, J. Sanetra-Szeliga, Kraków 2016.
57. Pawłowski K. K., *Meandry badań nad kształtowaniem miasta*, Warszawa 2023.
58. Pawłowski K. K., *Przestrzeń a tożsamość miasta*, Warszawa 2024.
59. *Początki architektury sakralnej w Polsce Centralnej. Cz. I Strońsko-Ruda-Krzyworzeka*, red. L. Kajzer, Łódź 2009.
60. Pracuta M., *Ochrona zabytków na terenie województwa łódzkiego w latach 1945-1975*, Łódź 2008.
61. *Przeszłość a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. Krzysztof Pawłowski, Teresa Zarębska, Warszawa 1977.
62. Proszowska-Sala A., Florek M., *Promocja miast. Nowa perspektywa*, Warszawa 2010.

63. Puget W., *Zamek w Łowiczu w okresie swej świetności: działalność budowlana arcybiskupów w świetle dokumentów*, Łowicz 1989
64. Purchla J., *Heritage and transformation*, Kraków 2005.
65. *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Warszawa 2017.
66. Rymaszewski B., *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984.
67. Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005.
68. Słodczyk J., *Historia planowania i budowy miast*, Opole 2012.
69. Sosnowski O., *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy*, Warszawa 1930.
70. Staniszewski D., *Spółeczni opiekunowie zabytków*, Warszawa 2024.
71. Starowolski S., *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, przeł. i oprac. A. Piskadło, Kraków 1976.
72. Szmygin B. (oprac.), *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2015.
73. Sztabiński F., *Ankieta pocztowa i wywiad kwestionariuszowy*, Warszawa 1997.
74. Sztabiński F., *Ocena jakości danych w badaniach surveyowych*, Warszawa 2011.
75. Świechowski Z., *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.
76. Świechowski Z., E. Świechowska, *Sztuka polska t.1. Romanizm*, Warszawa 2004.
77. Świechowski Z., *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009.
78. Tomczak A., *Katalog planów Łęczycy*, Warszawa 1962.
79. Tomczak, A. A., *Otwarty krajobraz kulturowy z zabytkiem w tle. Formy ochrony na przykładach z ziemi łódzkiej*, Łódź 2018.
80. Trzebiński W., *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962.
81. Tukaj H., Wróbel J., *Aleksandrów Łódzki. Zarys dziejów 1816-1948*, Aleksandrów 1992.
82. Tuzin R., Stokfisz T., *Dąbrowice*, Błaszki 2003.
83. Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Warszawa 1984.
84. Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.
85. *Wieś i miasteczko. Materiały do architektury polskiej, t. 1*, Warszawa 1916.
86. Woźniak K. P., *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku*, Łódź 2013.

87. Yi-Fu T, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987.
88. *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX w.*, red. P. Kosiewski, J. Krawczyk, Warszawa 2012.
89. *Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny, cz. IV, Województwo łódzkie, Powiat piotrkowski*, red. J. Łoziński, B. Kopydłowski, Warszawa 1950.
90. *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny, cz. VI: Województwo łódzkie, z. 1: Powiat rawsko-mazowiecki*, oprac. W. Kieszkowski, Warszawa 1939.
91. Zachwatowicz J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965.
92. Zajączkowski S. M., *Ziemie łęczycka i sieradzka od końca XIV do początków XVI w.*, Łódź 1969.
93. Zarębska T., *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971.
94. Zarębska T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975.

Artykuły

1. Adamczewska-Wejchert H., *Elementy struktury małych i średnich miast polskich*, [w:] *Przeszłość, a jutro miasta. Szkice urbanistyczne*, red. Krzysztof Pawłowski, Teresa Zarębska, Warszawa 1977.
2. Adamowicz M., *Czynniki przemian rynku pracy w Polsce w latach 1989-2021*, [w:] *Rynek pracy wobec wyzwań przyszłości. Ewolucja i współczesne uwarunkowania*, red. A. Siedlecka, D. Guzał-Dec, Biała Podlaska 2022.
3. Andrzejewski A., Kajzer L., *Z badań pałacu Kacpra Denhoffa w Ujeździe koło Tomaszowa Mazowieckiego*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej*, t. 3. *Sztuka nowożytna i nowoczesna*, Łódź 2007.
4. Babicz J., *Renesansowa geneza najstarszych widoków i planów miast polskich*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. III, Warszawa 1984. t. III, Warszawa 1984.
5. Bandurka M., *Rozwój terytorialny ziem województwa łódzkiego w okresie 1918–1993*, "Rocznik Łódzki", t. 41, 1984.
6. Baranowski B., *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, red. J. Śmiałkowski, Łódź 1977.
7. Bąbka E., *Z działalności budowlanej Jerzego Hoffmana na terenie sieradzkiego, wieluńskiego i łęczyckiego*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. L. Kajzer, Sieradz 1993.
8. Bernatowicz T., *Czekając na Króla. Barokowe rezydencje między Warszawą a Dreznem przy trakcie pocztowym Augusta III z 1750 roku*, „Quart”, nr 2, 2020,

9. Cocola-Gant A., Gago A., Airbnb, *Buy-to-Let Investment and Tourism-Driven Displacement: A Case Study in Lisbon*, „Environment and Planning A: Economy and Space,” t. 53, nr 7, 2021.
10. Dumała K., *Rustyfikacja oblicza małych miast w Królestwie Polskim (do 1914 roku)*, [w:] *Miasto z widokiem na wieś. Materiały sesji naukowej Warszawa, 22-23 maja 1997*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1998.
11. Figlus T., *Rozwój układu ruralistycznego Spycimierza na tle dziejów osadnictwa w świetle badań geograficzno-historycznych i archeologicznych*, „Biuletyn Uniejowski”, t. 4, 2015.
12. Filipowicz P., Filipowicz M., *Wyniki badań architektonicznych kościoła pw. Podwyższenia Świątego Krzyża w Brzezinach, realizowanych w latach 2014, 2018*, [w:] *Brzeziny i region. Przeszłość w narracji interdyscyplinarnej*, Brzeziny-Łódź 2019.
13. Florjanowicz P., *Narodowy Instytut Dziedzictwa, czyli Ośrodek Dokumentacji Zabytków 50 lat później*, „Ochrona Zabytków”, t. 65, nr 1-2, 2012.
14. Fogel A., *Planowanie i zagospodarowanie przestrzenne w kontekście ochrony zabytków oraz ochrona krajobrazu-uwarunkowania prawne*, [w:] *Ochrona zabytków-aspekty materialnoprawne i procesowe. Studium Konserwatorskie*, red. K. Zalasńska, Warszawa 2021.
15. Gaczoł A., *Pomiędzy zasadą primum non nocere a ideą integracji dziedzictwa „przeszłość w przyszłości” Piero Gazzoli. Polityka kształtowania zasad niezbędnej interwencji konserwatorskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 43, 2015.
16. Gołębicka A., *Budowanie strategii działania i modeli komunikacyjnych w praktyce służb konserwatorskich*, [w:] *Ochrona zabytków-aspekty materialnoprawne i procesowe. Studium Konserwatorskie*, red. K. Zalasńska, Warszawa 2021.
17. Gralak K., *Tourism Gentrification as a Symptom of an Unsustainable Tourism Development*, „Problemy Zarządzania” 2018, t. 16, nr 3, cz. 1.
18. Gromnicki J., *Dokumentacja konserwatorska Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków: powstanie i stan zasobu, sytuacja aktualna*, „Ochrona Zabytków”, t. 52, nr 4, 1999.
19. Gryglewski P., *Polska środkowa- wprowadzenie*, [w:] *Sztuka Polski środkowej- studia. Architektura nowożytna*, red. Z. Bania, Łódź 2000.
20. Gryglewski P., *Między doczesnym domostwem a wieczną siedzibą. Związki między szlachecką rezydencją a mauzoleum na przykładzie nowożytnych zabytków z terenów*

- środkowej Polski*, [w:] *Rzeczpospolita domów. Zamki, dwory i pałace*, red. K. Krawiec-Złotowska, Słupsk 2008.
21. Hipsz N., *Standaryzowane techniki badawcze jako szczególny sposób komunikowania się*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 61, nr 1, 2012.
 22. Jakimowicz T., *"Turris Pyotrkoviensis" pałac Zygmunta I*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t.17, z. 1, 1972.
 23. Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., *Powstanie i podziały administracyjne województwa łódzkiego*, "Acta Geographica Lodziensia", t. 109, 2019.
 24. Jakubowski A., *Co dalej z gminną ewidencją zabytków? Stan po wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 11 maja 2023 roku (sygn. P 12/18)*, „Ochrona Zabytków”, nr 22, 2023.
 25. Jaworowski H., *Łódź*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja- miasta historyczne*, Warszawa 1986.
 26. Jażdżewska I., *Miejska sieć osadnicza i jej przemiany*, [w:] *Zarys monografii województwa łódzkiego*, red. S. Liszewski, Łódź 2001.
 27. Kajzer L., *Łask, Łopatki i Ostrów - dwory*, [w:] *Pałace i dwory w dawnym województwie sieradzkim*, t. 2, Warszawa 1994.
 28. Kalinowski W., *Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik historii kultury materialnej”, t. VIII, nr. 3-4, 1963.
 29. Kalinowski W., *Badania nad historią budowy miast polskich w trzydziestoleciu*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, t. XX, z. 2, 1975.
 30. Kalinowski W., *Zabudowa i struktura przestrzenna miast polskich od połowy XVII do schyłku XVIII wieku*, [w:] *Dom i mieszkanie w Polsce (Druga połowa XVII i XIX w.)*, red. Z. Kamieńska, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1975.
 31. Kłapa J., *Rozumienie pojęcia układu urbanistycznego w polskim systemie ochrony zabytków – wybrane zagadnienia*, [w:] *Segmenty dziedzictwa kulturowego- między ochroną dziedzictwa materialnego a niematerialnego*, red. P. Dobosz, W. Górny, A. Kozień, A. Mazur, Kraków 2020.
 32. Kłosek-Kozłowska D., *Społeczne wartościowanie przestrzeni miast historycznych jako element budowania systemu ochrony dziedzictwa miast w planie zagospodarowania przestrzennego*, „Ochrona Zabytków” 2001, t. 54, nr 2.
 33. Konopka M., *„Aby z dawnego bytu wartości utrwalić i upowszechnić”*, „Ochrona Zabytków”, nr 1-2, 2012.

34. Konopka M., *Bohdan Rymaszewski (1935-2016)*, „Wiadomości Konserwatorskie”, z. 51, 2017.
35. Koter M., *Historyczno-geograficzne podstawy oraz proces kształtowania się regionu łódzkiego*, [w:] *Województwo łódzkie 1919–2009. Studia i materiały*, red. K. Badziak, M. Łapa, Łódź 2009.
36. Kowalik Z., Magda I., *Rynek pracy w Polsce – przemiany i wyzwania*, „Ubezpieczenia Społeczne. Teoria i praktyka” nr 3, 2021.
37. Krasnowolski B., *Wzorce lokacyjnych układów urbanistycznych w Małopolsce: stan i metody badań, postulaty badawcze, próba syntezy*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie środkowo- wschodniej*, red. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław 2006.
38. Krasnowolski B., *Rola analiz układów przestrzennych w badaniach dziejów miast i wsi. Rozważania metodologiczne*, „Teka komisji urbanistyki i architektury oddział PAN w Krakowie”, t. XLI, 2013.
39. Kroc T., Walczak B., *GIS Technologies Implementation Based on The EU Directive INSPIRE-A Case Study of the Pabianice City*, [w:] *Computing for a Better Tomorrow*, vol. 1, red. A. Kępczyńska-Walczak, S. Białkowski, 2018.
40. Kroc T., Szewczyk K., *Transformation of urban spaces of preindustrial cities in contemporary Lodzkie Voivodeship. Heritage preservation perspectives in interdisciplinary approach*, [w:] *ISUF 2022: Urban Redevelopment and Revitalisation. A Multidisciplinary Perspective. Conference Proceedings- XXIX International Seminar on Urban Form*, Łódź–Kraków, 6 VI–11 IX 2022.
41. Kryściak Z., *Opis Łowicza w „Civitates orbis terrarum”*, „Roczniki Łowickie”, t. I, Łowicz 2003.
42. Kryściak Z., *Łowicz w atlasie najznamienitszych miast*, „Roczniki Łowickie”, t. IX, 2012.
43. Krzewińska A., Grzeszkiewicz-Radulska K., *Klasyfikacja sondażowych technik otrzymywania materiałów*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 62, nr 1, 2013.
44. Kubiak E., *Zamek w Wolborzu- rezydencja biskupów kujawskich*, [w:] *Sztuka Polski środkowej- studia. Architektura nowożytna*, red. Z. Bania, Łódź 2000.
45. Kubiak E., *Tradycja, historia, nowoczesność. Rezydencje biskupa Hieronima Rozdrażewskiego w Subkowach, Raciążku i Wolborzu w latach 1582-1600*, [w:] *Rzeczpospolita domów. Zamki, dwory i pałace*, red. K. Krawiec-Złotowska, Słupsk 2008.

46. Kulesza M., *Uwagi o niektórych zabytkowych układach miejskich na obszarze Polski środkowej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XLIII, z. 1-2, 1998.
47. Kulesza M., *Rozplanowania wczesnomiejskich osad targowych na obszarze Polski Środkowej (Dawna ziemia łeczycko- sieradzka)*, „Acta Univesitas Lodziensis Folia Geographica Socio-Oeconomica”, t. II, 1999.
48. Kulesza M., *Rozważania na temat regionu geograficzno-historycznego*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, t. 3, 2014.
49. Kuśnierz-Krupa D., Kobylarczyk J., Malczewska J., Ivashko Y., Lisińska-Kuśnierz M., *Qualitative Analysis of Architectural Education in Protection of a Historic City*, „Wiadomości Konserwatorskie,” nr 65, 2001.
50. Kwiatkowska-Kopka B., *Pomnik historii – i inne formy nobilitacji zabytku jako priorytety na rzecz powszechnego dostępu do dziedzictwa i jego promocji*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 44, 2015.
51. Lalik T., *Z zagadnień genezy miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, nr 3, 1958.
52. Lalik T., *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo- wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.
53. Lewicki J., *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków”, t. 52, nr 4, 1999.
54. Lewicki J., *O początkach klasyfikacji zabytków. O wadach i zaletach polskich systemów wartościowania zabytków*, [w:] *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. B. Szmygin, Warszawa 2016.
55. Liszewski S., *Miasta i wsie. Procesy urbanizacji*, [w:] *Zarys monografii województwa łódzkiego*, red. S. Liszewski, Łódź 2001.
56. Łodziński P., *Osada sukiennicza XIX wieku jako przykład oszczędnych rozwiązań w architekturze i urbanistyce*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2010, r. 107, z. 6-A/1.
57. Łoziński J., *Renesansowy dwór obronny w Pabianicach i jego budowniczy Wawrzyniec Lorek*, „Biuletyn Historii Sztuki”, nr. 1, 1995.
58. Łuczyński J. *Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w Civitates Orbis Terrarum Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. XV, PAN, Warszawa 2011.
59. Mańkowski Z., *Regionalizm a historia*, „Rocznik Lubelski”, t. 25-26, 1983-1984.

60. Markocka M., *Regionalizm w Polsce - tradycja i współczesność (wybrane zagadnienia)*, "Seminare", t. 35, 2014.
61. Mikiciuk I., *Status prawny pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków*, [w:] *Ochrona zabytków-aspekty materialnoprawne i procesowe. Studium Konserwatorskie*, red. K. Zalasńska, Warszawa 2021.
62. Milczarek J., *Złoczew w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. L. Kajzer, Sieradz 1993.
63. Milecka M., *Białaczów- Małe miasto z wielką perspektywą*, [w:] *Miasto z widokiem na wieś. Materiały sesji naukowej Warszawa, 22-23 maja 1997*, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1998.
64. Miziołek A., Wiśniewska J., *Spółeczny opiekun zabytków – wybrane problemy, doświadczenia i rekomendacje*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”, nr 19, 2024.
65. Morgan L., B. Taylor, *Memmius the Epicurean*, „The Classical Quarterly” 2017, t. 67, nr 2.
66. Münch H., *Początki układu średniowiecznego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, t. V, z. 3, 1960.
67. Nadolski A., *Łęczyca we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Ziemia łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964.
68. Ostrowski W., Szafer T. P., Trzebiński W., *W sprawie metody badań nad historią budowy miast*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, t. II, z. 3-4, 1957.
69. Pawłowski K., Witwicki M., *Problemy oceny wartości zabytkowej historycznych zespołów miejskich*, „Ochrona Zabytków”, nr 4, 1968.
70. Popławska I., *Architektura*, [w:] *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 roku*, red. R. Rosin, Łódź, Zgierz 1995.
71. Purchla J., *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce*, „Zarządzanie Publiczne” nr 12, 2010.
72. Riegl A., *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie*, [w:] *Alois Riegl, Goerg Dehio i kult zabytków*, tłum. i oprac. R. Kasperowicz, Bielsko Biała 2012.
73. Rosin R., *Studia z dziejów miast dawnych województw sieradzkiego i łęczyckiego (XII-XVI w.)*, „Łódzkie Tow. Naukowe. Sprawozdania z czynności i posiedzeń naukowych”, t. XIV, nr 1, 1959.

74. Rosin R., *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] 750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową, red. R. Rosin, Piotrków Trybunalski 1967.
75. Rosin R., *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, [w:] Region łódzki. Studia i materiały t. 1, red. Tomasz Olszewski, Łódź 1971.
76. Rosin R., *Miasta do 1572 r.*, [w:] Szkice z dziejów Sieradzkiego, red. J. Śmiałkowski, Łódź 1977.
77. Rosin R., *Wieluńskie w okresie staropolskim. O stanie i potrzebach badań*, [w:] Między Północą a Południem. Sieradzkie i Wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych, red. L. Kajzer, Sieradz 1993.
78. Rouba B. J., *Potrzeba strukturyzacji wiedzy*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 56, 2018.
79. Rutkowski H., *Trybunał Koronny (1578–1794)*, „Palestra”, nr 10, 1978.
80. Samsonowicz H., *Łęczyca, Łęczycanie, "Gród Galla"*, „Notatki Płockie”, z. 2, 2006.
81. Skaldawski B., *Działalność edukacyjna Narodowego Instytutu Dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków”, t. 65, nr 1 2, 2012.
82. Siemiński W., *Spoleczne wartościowanie przestrzeni małych miast polskich*, [w:] Percepcja i waloryzacja środowiska naturalnego i antropogenicznego, red. B. Jałowicki, H. Libura, Warszawa 1992
83. Smoleński W., *Z dziejów miasteczka*, [w:] Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa. 1505-1905, Warszawa 1905.
84. Sobczyński M., *Historia powstania i przemiany administracyjne województwa łódzkiego*, [w:] Województwo łódzkie na tle przemian administracyjnych Polski. W osiemdziesiątą rocznicę utworzenia województwa, Łódź 2000.
85. Sroczyńska J., *Polska polityka historyczna i jej wpływ na kształtowanie się praktyki konserwatorskiej w pierwszych latach powojennych*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 44, 2015.
86. Stemplewski G., *Fotograf z Dąbrowic*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”, t. XXIV, 2020.
87. Szczerbik Z., *Złoczew i okoliczne wsie od II połowy XVI wieku do 1793 roku*, [w:] Monografia Złoczewa, red. Z. Włodarczyk, Złoczew 2017
88. Szewczyk K., *Akty doktrynalne w ochronie zabytków a realia komunikacji samochodowej w miastach historycznych na przykładach Kutna i Łowicza*, „Zeszyty

- Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura, Urbanistyka, Architektura Wnętrz”, nr 11, 2022.
89. Szewczyk K., Kroc T., *Gwiazdzisty plan Nowosolnej – zarys historii i współczesne problemy konserwatorskie*, „Builder”; z. 303, 2022.
90. Szewczyk K., *Dawne miasta historycznego Mazowsza w województwie łódzkim*, „Renowacje i Zabytki”, nr 1, 2023.
91. Tomaszewski A., *Konserwatorstwo pomiędzy „estetyką” i autentyzmem*, „Ochrona Zabytków”, nr 3, 1988.
92. Trzebiński W., *Nadzór budowlany i przepisy policyjno-budowlane w Polsce oświecenia jako środki naprawy miast królewskich*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo- wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.
93. Wendtlandt J., *Od Ośrodka Dokumentacji Zabytków do Narodowego Instytut Dziedzictwa*, „Ochrona Zabytków”, nr 1-2, 2012.
94. Wilk- Woś Z., *Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Uniejowie w XV wieku w świetle źródeł pisanych*, „Biuletyn uniejowski”, t. IV, 2015.
95. Witwicki M., *Strefy ochrony konserwatorskiej: cechy obszarów chronionych, wyznaczenie granic ochrony, podstawowe wytyczne konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków”, t. 38, nr 3-4, 1985.
96. Woźniak K. P., *Pruskie wsie liniowe w okolicach Łodzi i ich mieszkańcy w początkach XIX wieku*, „Acta Univesritatis Lodziensis Folia Geographica Socio-oeconomica”, z. 21, 2015.
97. Wunsz W., *Ewangelicy w Dąbie i okolicach*, [w:] *Dąbie. Miasto wielu kultur*, red. H. Siwieszczakowska, Warszawa 2020.
98. Wyrobisz A., *Małe miasta w Polsce w XVI i XVII w.*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo- wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.
99. Zajączkowski S. M., *O kształtowaniu się granic dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 17, 1971.
100. Zajączkowski S., *O przejściu przez Błota Łęczyckie w średniowieczu* [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976.

101. Zajączkowski S. M., Uwagi nad początkami wsi Dąbrowice w powiecie Kutnowskim, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne”, t. VIII, 2004.
102. Zalasieńska K., *Decentralizacja zadań z zakresu ochrony zabytków- stan obecny i perspektywy zmian ustroju administracji konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 2015.
103. Zarębska T., *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo- wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roślanowski, Warszawa 1976.
104. Zarębska T., *Badania historyczno-urbanistyczne metodą analiz przestrzennych*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki”, t. XLIII, nr 1, 1995.
105. Ziarkowski D., *Inwentaryzacja zabytków Królestwa Polskiego a system ochrony dziedzictwa kulturowego w Rosji w pierwszej połowie XIX wieku*, „Sztuka Europy Wschodniej”, t. 1, 2013.

Spis ilustracji

1. Kryteria porównania systemów ochrony dziedzictwa. Źródło: J. Purchla, W stronę systemu ochrony dziedzictwa.....	11
2. Zmiany w organizacji funkcji Generalnego konserwatora zabytków od lat 90. XX w. Źródło: K. Zalasinska, Decentralizacja zadań z zakresu ochrony zabytków... ..	47
3. Obszar obecnego województwa łódzkiego w podziale administracyjnym Polski w okresie przedrozbiorowym (XIII–XVIII w.) źródło: Marek Koter, Historyczno-geograficzne podstawy oraz proces kształtowania się regionu łódzkiego	69
4. Mapa fizyczna woj. łódzkiego, źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lodzkie_mapa_fizyczna.png	72
5. Lokacje miejskie w czasie w województwach sieradzkim i łęczyckim. Opracowanie własne na podstawie M. Kulesza, Morfogeneza... ..	85
6. Rozwój urbanizacji województw sieradzkie i łęczyckiego w okresie przedrozbiorowym. Źródło: M. Kulesza, Morfogeneza... ..	85
7. Gęstość sieci miejskiej w końcu XVI wieku w województwach sieradzkim i łęczyckim, źródło: Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku. Cz. II: komentarz, indeksy.	86
8. Liczba miast w drugiej połowie XVI wieku w województwach sieradzkim i łęczyckim, źródło: Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku. Cz. II: komentarz, indeksy.	86
9. Rekonstrukcja planu Łęczycy w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.....	87
10. Rekonstrukcja planu Piotrkowa w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.....	88
11. Rekonstrukcja planu Sieradza w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.....	89
12. Rekonstrukcja planu Wielunia w II poł. XVI w. Źródło: Atlas Historyczny Polski: woj. sieradzkie i łęczyckie, cz. I mapy i plany.....	90
13. Plan regulacji Piotrkowa z 1786 r. autorstwa Dominika Merliniego. APPT, sygn. 48/191/0/-/2310	96
14. Widok Piotrkowa z 1657 r. autorstwa Erika Dahlberga, źródło: http://polona.pl/item-view/531dde0e-4daa-47de-9098-085d11c0729d?page=0	97
15. Łowicz na widoku z lat 1606-1608 z Civitates Orbis Terrarum. Źródło: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/braun1618bd6/0164/image.info	98

16. Widok i plan otoczenia zamku w Łowiczu z 1657 r. autorstwa Erika Dahlberga. Źródło: https://polona.pl/item-view/df2d4484-bd4d-46a4-beb2-04af327da73d?page=145	99
17. Polska na mapie Johna Speed'a z 1626 r. Źródło: https://polona.pl/item-view/7844c9fd-d077-489a-ba54-b7ed8c5b0620?page=0	100
18. Mapa województwa łęczyckiego z 1793 r. autorstwa Karola de Pertheesa. Źródło: AGAD, AK 96 (Zb. SA 12).	116
19. Odrys planu Wielunia z 1799 r. Źródło: https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/12157/edition/9162/content	117
20. Odrys planu Wielunia z 1799 r.	117
21. Odrys planu Wielunia z 1799 r. Źródło: https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/12157/edition/9162/content	117
22. Odrys planu Wielunia z 1799 r.	117
23. Odrys planu Wielunia z 1799 r. Źródło: https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/12157/edition/9162/content	117
24. Odrys planu Wielunia z 1799 r.	117
25. Odrys planu Wielunia z 1799 r. Źródło: https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/12157/edition/9162/content	117
26. Odrys planu Wielunia z 1799 r.	117
27. Plan kolonii pruskiej Neu Sulzfeld (Nowosolna) z 1803 r. Źródło: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/287-15/index.html	118
28. Plan Starego i Nowego Miasta w Zgierzu z 1821 r. APŁ, sygn. 39/609/0/-/99.....	119
29. Plan Kutna ok. poł. XIX w. Źródło: AGAD, sygn. 1/402/0/-/302-46.....	120
30. Plan sytuacyjny Ogrodów Sukienniczych Nowego Miasta w Łodzi z 1823 r. Źródło: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/48-14/index.html	121
31. Niezrealizowany plan przebudowy Strykowa z 1809 r. Źródło: APŁ, sygn. 39/609/0/-/405.	122
32. Plan Piotrkowa z 1882 r. Źródło: https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/skan/-/skan/a8322c78e22b52f706e4fd956d85ea99fa1b722eae53e7a2a9bd51554de8bd8	123
33. Ruiny zamku w Łęczycy na widoku K. Stronczyńskiego z poł. XIX w. Źródło: Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855). Tom III. Gubernia Warszawska.	124
34. Kolegiata w Tumie na widoku K. Stronczyńskiego z poł. XIX w. Źródło: Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844-1855). Tom III. Gubernia Warszawska.....	124

35. Stare do w Jeżowie, Źródło: Wieś i miasteczko, t. I.	125
36. XVIII wieczne mieszczańskie domy podcieniowe w Piotrkowie. Źródło: Z. Gloger, Encyklopedia staropolska t. II, 1901.	126
37. Ratusz i kościół ewangelicki na rynku Nowego Miasta w Łodzi z publikacji Oskara Flatta „Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym” z 1853 r.	126
38. Zabudowa ulicy Długiej w Zgierzu w 1901 r. Fot. B. Wilkoszewski. Źródło: https://polska-org.pl/7706227,foto.html	127
39. Stacja kolei w Kutnie w 1862 r. Źródło: „Tygodnik Ilustrowany” 1862, nr 134.....	127
40. Początkowy schemat założeń projektu wdrożeniowego	130
41. Wartościowanie ośrodków miejskich na terenie województwa łódzkiego. Źródło: Wojewódzki program opieki nad zabytkami województwa łódzkiego na lata 2024-2027....	165
42. Analiza zawartości wybranych rodzajów dokumentacji konserwatorskiej- opracowanie własne.....	173
43. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 1 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	176
44. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 2 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	177
45. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 3 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	178
46. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 4 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	178
47. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 5 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	179
48. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 6 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	180
49. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 7 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	181
50. Odpowiedzi na pytanie nr 8 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ.....	182
51. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 9 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	182
52. Odpowiedzi na pytanie nr 10 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ.....	183
53. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 11 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	184
54. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 12 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	186
55. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 13 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	187
56. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 14 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	187
57. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 15 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	188
58. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 16 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	190
59. Odpowiedzi na pytanie nr 17 zewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ.....	191
60. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 1 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	194
61. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 2 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	194
62. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 3 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	195

63. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 4 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	196
64. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 5 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	197
65. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 6 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	197
66. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 7 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	198
67. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 8 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	199
68. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 9 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	200
69. Odpowiedzi na pytanie nr 10 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ.....	201
70. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 11 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	202
71. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 12 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	203
72. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 13 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	204
73. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 14 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	205
74. Wykres odpowiedzi na pytanie nr 15 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ	206
75. Odpowiedzi na pytanie nr 16 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ.....	207
76. Odpowiedzi na pytanie nr 17 wewnętrznej ankiety dla pracowników WUOZ.....	208
77. Wstępny schemat działań pilotażowych.....	227
78. Dąbrowice w latach 60. XX w. Autor: L. Kozakiewicz, źródło: Archiwum WUOZ w Łodzi: Teczka urbanistyczna Dąbrowic.	228
79. Dąbrowice w latach 60. XX w. Autor: L. Kozakiewicz, źródło: Archiwum WUOZ w Łodzi: Teczka urbanistyczna Dąbrowic	229
80. Fragment planu miasta Dąbrowice i okolic z 1791 r. Źródło: AGAD sygn. 1/411/0/-/155 - 11	230
81. Dąbrowice w poł. XIX w. na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego.	231
82. Widok z lotu ptaka Dąbrowic od strony północnej. Fot. M. Garbowski.	232
83. Widok z lotu ptaka Dąbrowic od strony południowej. Fot. M. Garbowski.	233
84. Informacja o spotkaniu s mieszkańcami Dąbrowic na stronie internetowej Gminy Dąbrowice.	234
85. XIX wieczny dom w Dąbrowicach przy ul. Stary Rynek 6. Fot. Kacper Szewczyk	235
86. Ratusz w Dąbrowicach. Fot. Kacper Szewczyk.....	235
87. Spotkanie z mieszkańcami Dąbrowic.	239
88. Wyniki odpowiedzi na zamknięte pytania w wewnętrznej ankiecie ewaluacyjnej	255
89. Sekcja poświęcona Poradnikom Konserwatorskim na stronie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.	257
90. Wyniki odpowiedzi na zamknięte pytania w zewnętrznej ankiecie ewaluacyjnej.....	258

CZĘŚĆ III. Załączniki

Załącznik A. Mapa procesów

Przestrzeń miasta posiadającego genezę historyczną

Określenie wartości zabytkowych:

Wartość historyczna:

- a. Znaczenie osadnictwa przedlokacyjnego, obecność śladów archeologicznych;
- b. Data lokacji;
- c. Znaczenie w strukturze administracyjnej państwa na przestrzeni dziejów;
- d. Związek miasta z ważnymi wydarzeniami historycznymi np. siedziba trybunału, miejsce rozwoju przemysłu, zaplecze ważnego klasztoru, siedziba dostojników kościelnych, regionalny ośrodek mniejszości kulturowej lub religijnej.

Wartość artystyczna:

- a. Stopień złożoności układu przestrzennego np. istnienie kilku rynków lub tzw. nowych miast, rozbudowany system przedmieść;
- b. Unikatowość artystyczna układu przestrzennego i historycznej zabudowy, istnienie zaprojektowanych powiązań przestrzennych o walorze krajobrazowym, np. zakomponowanych osi widokowych na obiekty monumentalne;
- c. Istnienie cennej historycznej małej architektury, pomników, założeń zieleni takiej jak parki czy aleje drzewostanu

Wartość naukowa:

- a. Stopień zachowania i czytelność historycznego układu przestrzennego na planie i w terenie (parcelacja, układ ulic, place miejskie);
- b. Stopień zachowania, autentyzm i ilość budynków o genezie historycznej-tradycyjnej zabudowy mieszkalnej np. kamienice, domy, obiekty gospodarcze, obiekty przemysłowe, budynki użyteczności publicznej np. ratusze, szpitale, jatki, zajazdy;
- c. Unikatowość naukowa układu przestrzennego i historycznej zabudowy;
- d. Obecność na terenie miasta zabytków architektury obronnej (zamków, twierdz, murów miejscach, wież, bram), infrastruktury takiej (zabytkowe mosty, zespoły kolejowe);
- e. Ilość i znaczenie historyczne oraz artystyczne zabytków na terenie miasta: obiektów sakralnych, rezydencji, zabytkowych budynków mieszkalnych, budynków użyteczności publicznej;
- f. Istnienie zabytkowych cmentarzy w strukturze miasta.

Brak konieczności działań o charakterze konserwatorskim- wpis do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków lub rejestru zabytków skutkuje koniecznością zaangażowania w procesy inwestycyjne co w przypadku braku zachowania substancji zabytkowej powoduje zbędne obciążenie dla służb konserwatorskich, mieszkańców i władz miasta raz innych organów administracji np. PINB, Starosta.

Ocena zidentyfikowanych wartości pod kątem zasadność ujęcia układu urbanistycznego w ewidencji wojewódzkiej i gminnej, rekomendacji do objęcia ochroną w dokumencie planistycznym lub wpisania go do rejestru zabytków. **Decyzja w tym zakresie powinna być dostosowana do rodzaju zachowanych wartości.** Różne formy ochrony i ewidencji dają różne możliwości ingerencji konserwatora w procesy inwestycyjne na terenie układ. Np. wpis do GEZ i WEŻ lub ochrona w planie miejscowym nie umożliwia wydawania decyzji nakazujących przeprowadzanie robót budowlanych lub prac konserwatorskich, a wpis do rejestru zabytków wymusza uzyskiwanie na inwestorach pozwoleń konserwatorskich nawet na drobne działania.

- a. Delimitacja, czyli określenie zakresu przestrzennego ochrony;
- b. Pełne rozpoznanie i wskazanie obiektów oraz elementów składowych stanowiących o wartości układu- wskazanie obiektów zabytkowych oraz konkretnych nawarstwień historycznych o znaczeniu dla wartości układu; (ciąg dalszy na kolejnej stronie)

- c. Formowanie strategii ochrony (np. niedopuszczalność lokalizacji pewnych inwestycji takich jak farmy wiatrowe, instalacje fotowoltaiczne; zalecenia dotyczące materiałów wykończeniowych w obiektach zabudowy tradycyjnej);
- d. Zgromadzenie informacji o zasobach źródeł archiwalnych, ikonograficznych i kartograficznych (W jakich archiwach i instytucjach ich szukać? Czy i gdzie źródła są dostępne w Internecie? Czy w mieście lub regionie jest muzeum mogące posiadać informacje na temat miejscowości?);
- e. Zgromadzenie informacji o publikacjach naukowych (Czy miasto posiada monografię o charakterze naukowym, jakie są najważniejsze pozycje publikowane pozycje naukowe dotyczące miasta;
- f. Podsumowanie informacji o istniejących dokumentacjach konserwatorskich i ich zawartości: zielonych, białych i adresowych kartach indywidualnych obiektów, białej karcie układu, studiach urbanistyczno-historycznych, teczce urbanistycznej miasta, kartach cmentarzy.
- g. Zgromadzenie informacji o dokumentach planistycznych i ich dostępności w internecie;
- h. Zgromadzenie informacji o stowarzyszeniach zabytkoznawczych, stronach internetowych czy społecznościach zainteresowanych historią miejscowości;
- i. Rozważenie zasadności zaangażowania mieszkańców w rozpoznanie i zaplanowanie ochrony w celu uzyskania informacji na temat postrzegania wartości elementów układu przez mieszkańców i władze. Możliwe jest pozyskanie dodatkowych archiwaliów.

Udostępnienie danych
pracowników na potrzeby
rozpatrywania spraw związanych z
ochroną konserwatorską układu.

Udostępnienie danych
mieszkańcom i samorządom w
przystępnej formie w celu jasnego
zacomunikowania warunków i
celów ochrony konserwatorskiej.

Oczekiwane efekty:

- Służby konserwatorskie:
- a. Utrwalanie wiedzy o zabytku urbanistyki wśród pracowników;
 - b. Utrwalanie znajomości źródeł danych o zabytkowym układzie urbanistycznym;
 - c. Usprawnienie działań wymagających wiedzy merytorycznej w prowadzonych postępowaniach;
 - d. Utrwalenie strategii ochrony w celu zniwelowania zaprzeczających sobie rozstrzygnięć w sprawach.
 - e. Lepsza ochrona wartości zabytkowych poprzez ich konkretne zdefiniowanie

Mieszkańcy i samorządy:

- a. Zniwelowanie nierówności w dostępie do informacji i wiedzy.
- b. Promocja wiedzy o lokalnym dziedzictwie i źródłach wiedzy o zabytkach.
- c. Wsparcie w realizacji kwerendy archiwalnej na potrzeb spraw załatwianych w Urzędzie Ochrony Zabytków lub do własnego użytku.

Mieszkańcy i samorządy:

- d. Zniwelowanie nierówności w

Załącznik B. Poradniki konserwatorskie

Dąbrowice

SPIS ZAWARTOŚCI

Wprowadzenie

Historia miasta

Spisy zabytków

Strefy ochrony konserwatorskiej

Porady dla właścicieli zabytków, mieszkańców miasta i pasjonatów

Materiały konserwatorskie, mapy i archiwalia

Literatura

WPROWADZENIE

W tym dokumencie odnajdziecie Państwo najważniejsze informacje, które pomogą załatwić sprawę w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi związaną z zabytkami na terenie miasta Dąbrowice. Znajdują się w nim również wskazówki gdzie szukać informacji o jego przeszłości.

W dokumencie znajdziecie Państwo spisy obiektów zabytkowych, stref ochrony konserwatorskiej, odnośniki do najważniejszych dokumentów oraz wskazówki jak postępować z poszczególnymi rodzajami form ochrony konserwatorskiej.

Przedstawiamy w nim także garść informacji na temat wartości zabytkowych i historii miasta, a także przydatnych źródeł wiedzy, które powinny pomóc Państwu w zapoznaniu się z zagadnieniami z zakresu ochrony konserwatorskiej miasta i jego zabytków.

Mamy nadzieję, że przewodnik okaże się dla Państwa atrakcyjnym ułatwieniem w kontaktach z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Łodzi.

3

WPROWADZENIE INFORMACJE OGÓLNE

❖ Rejestr zabytków jest spisem zabytków objętych ochroną konserwatorską. Prowadzenie prac przy zabytku rejestrowym wymaga uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków, co reguluje ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

❖ Gminna i wojewódzka ewidencja zabytków zawiera spisy pozostałych zabytków przy których sposób uzgadniania prac regulowany jest innymi przepisami szczególnymi. To również zabytki i nie można ich przebudowywać bez uzyskania odpowiednich uzgodnień, ani niszczyć.

❖ Prowadzenie robót budowlanych na terenie historycznego układu urbanistycznego w rejestrze zabytków również wymaga uzyskania pozwolenia konserwatorskiego.

❖ Przewodnik przedstawia stan materiałów w październiku 2025 r.

4

WPROWADZENIE

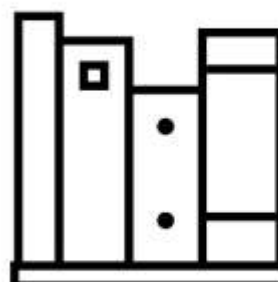
Wyróżniony kolorem i podkreślony tekst to linki do przydatnych stron i formularzy wniosków.

Przytrzymanie przycisku „ctrl” i kliknięcie w nie przenosi do odpowiedniej strony internetowej.

5

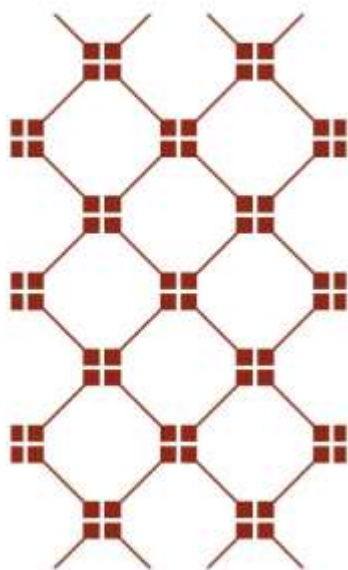
KRÓTKA HISTORIA DĄBROWIC

- ❖ Dąbrowice były miastem królewskim, lokowanym zapewne w XV wieku przed rokiem 1455. Przed rozbiarami znajdowały się na terenie województwa łęczyckiego, powiatu łęczyckiego i podlegało staroście przedeckiemu.
- ❖ W 1793 r. Dąbrowice znalazły się na terenie zaboru pruskiego, następnie w 1807 r. w Księstwie Warszawskim, a od 1815 r. do 1918 r. leżały w Królestwie Polskim podległym Rosji. Wraz z wieloma innymi miejscowościami utraciły prawa miejskie w 1870 r.
- ❖ W trakcie średniowiecznej lokacji wytyczono Stary Rynek z przyległościami. Miasto kilkakrotnie uległo zniszczeniu - na początku XVI wieku, w poł. XVII w trakcie Potopu i w trakcie III Wojny Północnej na początku XVIII w. Między 1820 r., a 1846 r. w wyniku regulacji powstał obecny, wydłużony układ miasta z dwoma rynkami – starym i nowym.

CZYM WYRÓŻNIAJĄ SIĘ DĄBROWICE?

- ❖ Dąbrowice są przykładem niewielkiego, śródkowopolskiego miasta rolniczego, które do dziś zachowało wiele ze swojego dawnego charakteru. Do tej pory w planie i panoramie miasta widoczne są kolejne fazy jego rozwoju.
- ❖ Mimo iż miasteczko nie pełniło dawniej ważnych funkcji administracyjnych, posiada stosunkowo rozbudowany układ urbanistyczny, złożony ze średniowiecznego Starego Rynku, dziewiętnastowiecznego Nowego Rynku i łączących ich osi ulic Sienkiewicza i Benedykta, a także placu kościelnego.
- ❖ Ciekawostką jest zachowany sporej skali ratusz, nieczęsto spotykany w mniejszych miastach, kościół parafialny łączący cechy architektury XIX i XX wieku oraz częściowo jeszcze zachowane domy drewniane z okresu regulacji w XIX wieku. Przez Dąbrowice przebiega także odcinek ważnej dla regionu wąskotorowej Krośniewickiej Kolei Dojazdowej.

ZABYTKI W DĄBROWICACH

W przypadku wątpliwości na temat statusu zabytkowego budynku skontaktuj się z naszym urzędem.

ZABYTKI WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW

1. Ratusz (numer rejestru 383 decyzją z dnia z 31.05.1967)
2. Kościół parafialny pod wezwaniem św. Wojciecha i Stanisława, numer rejestru 382 decyzją z dnia 31.05.1967
3. Dom, Stary Rynek 6, numer rejestru 401 decyzją z dnia 10.07.1967

[Pełen wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków w województwie łódzkim](#)

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

- dom, Stary Rynek 8
- dom, Stary Rynek 7
- dom, Stary Rynek 5
- dom, ul. Sienkiewicza 7
- dom, Nowy Rynek 10
- dom, ul. Sławieńskiego 5
- dom, ul. Zbawiciela 21
- cmentarz przy kościele parafialnym
- ogrodzenie cmentarza parafialnego
- dom parafialny, ul. Sienkiewicza 19
- cmentarz rzymskokatolicki, ul. Cmentarna
- budynek Ochotniczej Straży Pożarnej, Nowy Rynek 17

11

12

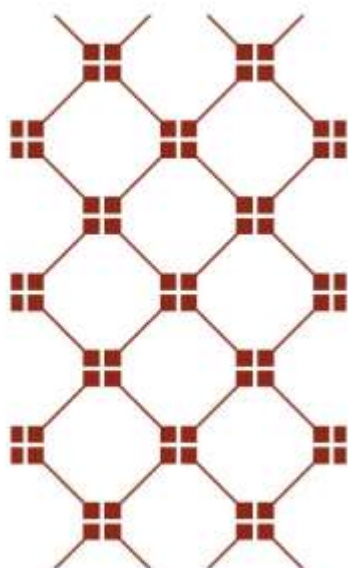
12

ZABYTKI UJĘTE W GMINNEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

- * Układ urbanistyczny miasta
- * dom, Stary Rynek 8
- * dom, Stary Rynek 7
- * dom, Stary Rynek 5
- * dom, ul. Sienkiewicza 7
- * dom, Nowy Rynek 10
- * dom, ul. Sławieńskiego 5
- * dom, ul. Zbawiciela 21
- * cmentarz przy kościele parafialnym
- * ogrodzenie cmentarza parafialnego
- * dom parafialny, ul. Sienkiewicza 19
- * cmentarz rzymskokatolicki, ul. Cmentarna
- * budynek Ochotniczej Straży Pożarnej, Nowy Rynek 17

14

NAJWAŻNIEJSZE USTALENIA MIEJSCOWEGO PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

15

USTALENIA MIEJSCOWEGO PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

	STREFA OCHRONY KONSERWATORSKIEJ UKŁADU URBANISTYCZNEGO
	STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE WRAZ ZE STREFĄ OCHRONNĄ
	OBIEKT WPISANY DO REJESTRU ZABYTKÓW
	OBIEKT WPISANY DO EVIDENCJI ZABYTKÓW
	OBIEKT WPISANY DO EVIDENCJI ZABYTKÓW

Uchwała nr VII/28/2011 Rady Gminy Dąbrowice z dnia 27 maja 2011 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Dąbrowice

Więcej szczegółów i treść planu znajdziesz na Biuletynie Informacji Publicznej Gminy:

- <https://bip.dabrowice.pl/dokumenty/menu/29>
- <https://dabrowice.e-mapa.net/>

16

USTALENIA MIEJSCOWEGO PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

W § 32 Plan ustala ochronę następujących zabytków wpisanych do rejestru zabytków

- ☐ kościół w Dąbrowicach pod wez. św. Wojciecha i Stanisława z 1834 r.
- ☐ ratusz murowany w Dąbrowicach, z ok. połowy XIX w.
- ☐ dom drewniany w Dąbrowicach, Stary Rynek 6,
- ☐ Krośniewicka kolejka wąskotorowa

I ujętych w ewidencji zabytków

- ☐ cmentarz grzebalny rzymskokatolicki, Najstarszy nagrobek z 1886 r.
- ☐ cmentarz przykościelny
- ☐ dom parafialny, murowany
- ☐ ogrodzenie cmentarza przykościelnego z kapliczkami, lata 20 te XX w.
- ☐ dom, ul. Nowy Rynek 10
- ☐ Ulica Stary Rynek:
- ☐ dom nr 5
- ☐ dom nr 7
- ☐ dom nr 8,
- ☐ dom, ul. Zbawiciela 21

17

USTALENIA MIEJSCOWEGO PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Dla obiektów wpisanych do rejestru zabytków obowiązują ustalenia

- ☐ na wszelkie prace wykonywane w wyżej wymienionych obiektach i ich otoczeniu wymagane jest uzgodnienie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
- ☐ sprawowanie opieki nad zabytkiem oraz jego otoczeniem musi umożliwiać prowadzenie badań architektonicznych, konserwatorskich i restauratorskich
- ☐ w otoczeniu zabytków nowa zabudowa gabarytami i sposobem kształtowania powinna nawiązywać do miejscowej tradycji architektonicznej
- ☐ dla obszarów wzdłuż kolejki wąskotorowej należy zapewnić ochronę i nienaruszalność ww. obiektu; strefa ochronna od zabytkowej kolejki wynosi 25 m, w obrębie terenów otwartych

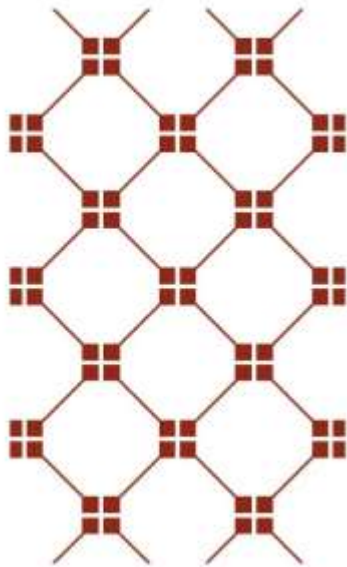
18

USTALENIA MIEJSCOWEGO PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Dla obiektów w ewidencji

- ☐ na prace wykonywane w wyżej wymienionych obiektach i ich otoczeniu wymagane jest uzyskanie opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
- ☐ sprawowanie opieki nad zabytkiem oraz jego otoczeniem musi umożliwiać prowadzenie badań architektonicznych, konserwatorskich i restauratorskich
- ☐ nowa zabudowa gabarytami i sposobem kształtowania nie może dominować nad zabudową historyczną i powinna nawiązywać do niej formą i skalą, czerpać z miejscowej tradycji architektonicznej

19

PORADY DLA WŁAŚCICIELI
ZABYTKÓW, MIESZKAŃCÓW
MIASTA I PASJONATÓW

20

PORADY OGÓLNE

- ❑ Planując remont lub inne prace przy zabytku warto [wystąpić o wydanie zaleceń konserwatorskich](#). W przygotowaniach może być pomocna dokumentacja z naszego archiwum. Zasady udostępniania archiwaliów znajdziesz [tutaj](#)
- ❑ Działania przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków wymagają uzyskania pozwolenia łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Formularze wniosków znajdują się pod tym [linkiem](#)
- ❑ Chcesz dowiedzieć się więcej na temat zabytków? Odwiedź bibliotekę [bezpłatnych publikacji Narodowego Instytutu Dziedzictwa](#)
- ❑ Jeśli remontujesz budynek lub planujesz budowę nowego w strefie ochrony konserwatorskiej postaraj się o dostosowanie rozwiązań do zabytkowego otoczenia
- ❑ Jako właściciel zabytku możesz ubiegać się o uzyskanie dotacji lub refundacji na prowadzenie przy nim prac. [Informacje o dotacjach przyznawanych przez WUOZ znajdziesz tutaj](#). Różny zakres wsparcia finansowego zapewniają również [samorządy gminne, powiatowe i wojewódzkie oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego](#).

21

PORADY

Poszukując informacji o zabytkach warto korzystać z pomocy lokalnych archiwów, muzeów, stowarzyszeń, a nawet grup pasjonatów.

- ❑ [Archiwum Państwowe w Płocku Oddział w Kutnie](#)
- ❑ [Archiwum Główne Akt Dawnych](#)
- ❑ [Archiwum Państwowe w Łodzi](#)
- ❑ [Muzeum Pałac Sasaki w Kutnie](#)
- ❑ [Muzeum im. Jerzego Domin Borkowskiego w Krośniewicach](#)
- ❑ [Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Kutnowskiej](#)
- ❑ [Instytut Sztuki Państwowej Akademii Nauk](#)

22

PORADY

Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach Internetowych i grupach w mediach społecznościowych

- ❑ szukajwarchiwach.gov.pl – internetowa wyszukiwarka archiwaliów
- ❑ polona.pl – dostęp do zdigitalizowanych zbiorów bibliotecznych i archiwaliów
- ❑ fotopolska.eu – serwis ze zdjęciami z całej polski, zawiera wiele archiwalnych reprodukcji
- ❑ zabytek.pl – portal wiedzy o zabytkach w całej Polsce, zawiera skany kart ewidencyjnych
- ❑ mapy.zabytek.gov.pl – mapa zabytków w Polsce
- ❑ [Zbiory Kartograficzne Archiwum Akt Dawnych](https://zbiory.kartograficzne.archiwum.akt.dawnych) – mapy w zbiorach AGAD w dostępie online

22

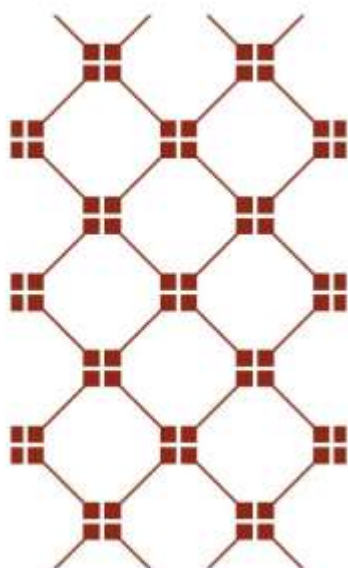
PORADY

Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach Internetowych i grupach w mediach społecznościowych

- ❑ [Katalog Zabytków Sztuki w Polsce](https://katalog.zabytkow.sztuki.w.polsce) – zdigitalizowane katalogi zabytków z całej Polski
- ❑ [Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego](https://slownik.geograficzny.krolestwo.polskiego) – encyklopedia miast i wsi z przełomu XIX i XX wieku
- ❑ [MAPSTER](https://mapster.pl) – zdigitalizowane mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej
- ❑ [Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej](https://www.facebook.com/Wehikuł-Czasu-Ziemii-Lódzkiej) – grupa na facebook
- ❑ [Kujawsko-Pomorska Grupa Eksploracyjna](https://www.facebook.com/Kujawsko-Pomorska-Grupa-Eksploracyjna) – grupa na facebook
- ❑ [Fotoreka Narodowego Instytut Dziedzictwa](https://fotoreka.narodowego.institut.dziedzictwa)

23

MATERIAŁY KONSERWATORSKIE, MAPY I ARCHIWALIA

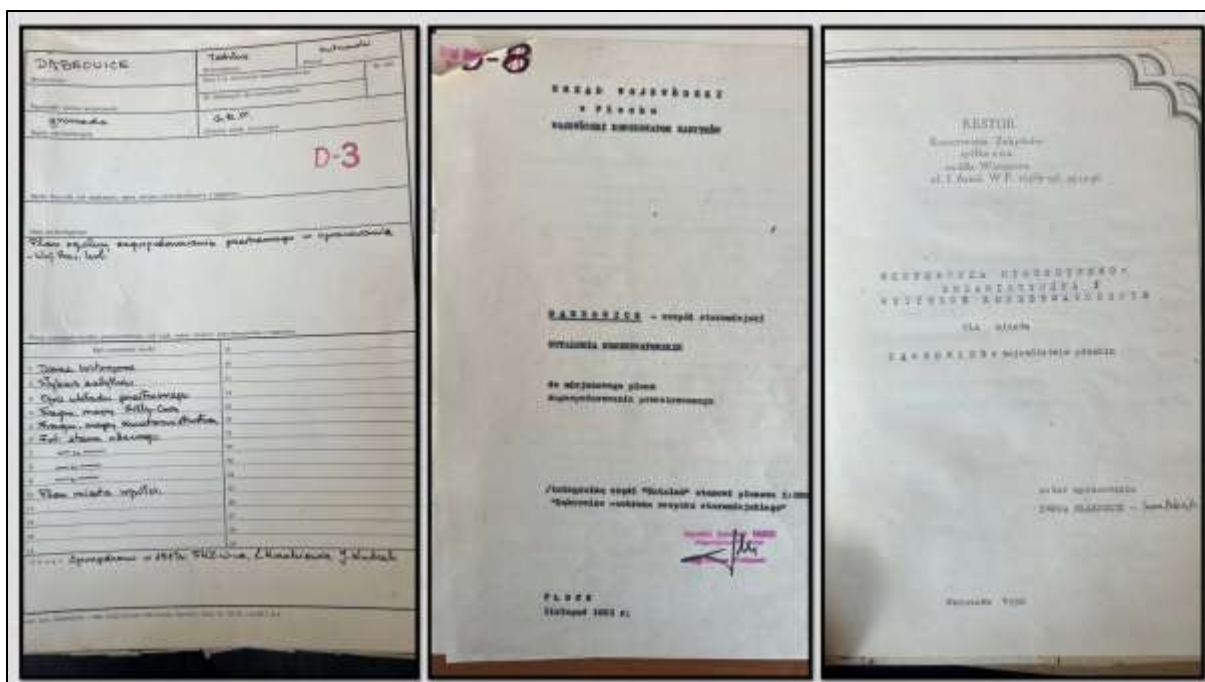
25

DOKUMENTACJA KONSERWATORSKA W ZASOBIE WUOZ W ŁODZI

- Teczka urbanistyczna aut. L. Kozakiewicz, J. Kubiak, 1963 – zawiera dokumentację fotograficzną miasteczka z 1963 r., w tym panoramy miasta i widok pierzei rynku sprzed pożaru.
- „Dąbrowice - zespół staromiejski. Ustalenia konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Płock, listopad 1982 – zawiera zalecenia konserwatorskie, syntetyczny opis historii miasta, spis obiektów o wartości zabytkowej
- Ekspertyza historyczno-urbanistyczna i wytyczne konserwatorskie dla miasta Dąbrowice w województwie płockim, aut. Iwona Błaszczyk, Warszawa 1990 - zawiera zalecenia konserwatorskie, syntetyczny opis historii miasta, propozycję granic strefy ochrony konserwatorskiej, reprodukcję fragmentu
- Karty ewidencyjne poszczególnych zabytków
- Karty ewidencyjne cmentarzy
- Karty adresowe Gminnej Ewidencji Zabytków

26

PRZYKŁADOWE ARCHIWALNE MAPY, PLANY I IKONOGRAFIA

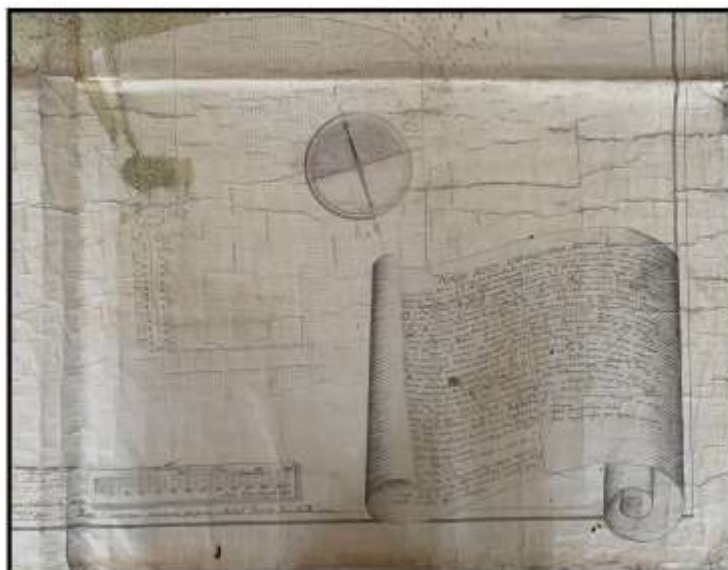

- [Dąbrowice na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa w połowie XIX wieku.](#)
- [Plan zabudowań probostwa w Dąbrowicach \(XVIII/XIX w.\) \[AGAD kart. 038-04\]](#)
- Odbitki prezentujące zabudowę miejską w latach 60. XX wieku w Teczce Urbanistycznej
- Zdjęcia domów, miasta i ratusza w: G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic, Kutnowskie Zeszyty Regionalne, s. XXIV
- Teczki ratusza i kościoła w Instytucie Sztuki Państwowej Akademii Nauk w Warszawie. Zdjęcia kościoła parafialnego, ratusza, zabytków ruchomych.

PRZYKŁADOWE ARCHIWALNE MAPY, PLANY I IKONOGRAFIA

Plan Dąbrowic i okolic z 1791 r. w
Archiwum Akt Dawnych w
Warszawie

sygn. 1/411/0/-/155 - 11

29

WYBRANA LITERATURA NAUKOWA I POPULARNO- NAUKOWA

- T. Lelić, Lokacje miejskie na obszarze Polski s. 28-29 (daty lokacji, utraty praw miejskich, lokalizacja, kategoria wielkościowa)
- Miasta Polskie w Tysiącleciu s. 41 (krótka notka encyklopedyczna o historii miejscowości)
- Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce... s. 87 (tylko data lokacji)
- Koncepcja ochrony i kształtowania środowiska kulturowego s. 83 (krótka notka encyklopedyczna o historii miejscowości, dane głównie z „Miasta Polskie w Tysiącleciu”)
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Tom I, s. 932 (notka encyklopedyczna o miejscowości i historii w końcu XIX wieku)
- Artykuły w Kutnowskich Zeszytach Regionalnych

30

WYBRANA LITERATURA NAUKOWA I POPULARNO-NAUKOWA

- R. Tuzin, T. Stokfiż, Dąbrowice (monografia, prawie brak danych na temat zagadnień przydatnych w ochronie zabytków)
- L. de Verdon, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad, s. 45 (krótka notka o mieście i jego historii na początku XX w.)
- R. Rosin, Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XIII- XVI w.) s. 10 (data lokacji i pierwszej wzmianki o mieście z przypisami do źródeł archiwalnych)
- J. Bazewicz, Atlas Geograficzny Królestwa Polskiego, s. 32 (kilka słów o mieście na początku XX w.)
- R. Marchniak-Firadza, Etymologia nazwy Dąbrowice i nazw wsi należących do gminy Dąbrowice, Kutnowskie Zeszyty Regionalne XXVIII, s. 13-22 (informacje na temat etymologii nazwy miasta i wsi sąsiednich)
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce,

31

NAJWAŻNIEJSZE PRZEPISY ORAZ STANDARDY MINISTERIALNE

- ☐ [Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami](#)
- ☐ [Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków](#)
- ☐ [Standardy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w postępowaniu z różnymi typami zabytków](#)

32

W razie pytań lub uwag zapraszamy do kontaktu

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi:

ul. Piotrkowska 99

90-425 Łódź

fax. 42 630 17 83

tel. 42 631 78 92

tel. 503 993 943, 667 501 237, 667 501 358, 667 501 726, 667 502 431

e-mail: sekretariat@wuoz-lodz.pl

ePUAP: /WUOZ-Lodz/skrytka

eDoręczenia: AE:PL-12616-37000-CUHBT-21

Godziny urzędowania Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi:

Poniedziałek 8:00-18:00

Wtorek 8:00-16:00

Środa 8:00-16:00 (tylko w zakresie dyżuru telefonicznego pracowników merytorycznych)

Czwartek 8:00-16:00

Piątek 8:00-16:00

38

Projekt pilotażowy realizowany w ramach doktoratu wdrożeniowego „Architektura a tożsamość. Problem wartościowania, promocji i konserwacji zabytkowych organizmów miejskich na terenie województwa łódzkiego” w trójstronnej współpracy z Łódzkim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków i Uniwersytetem Łódzkim. Autor przewodnika: Kacper Szewczyk.

39

SPIS ZAWARTOŚCI

Wprowadzenie

Historia miasta

Spisy zabytków

Strefy ochrony konserwatorskiej

Porady dla właścicieli zabytków, mieszkańców miasta i pasjonatów

Materiały konserwatorskie, mapy i archiwalia

Literatura

WPROWADZENIE

W tym dokumencie odnajdziecie Państwo najważniejsze informacje, które pomogą załatwić sprawę w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi związaną z zabytkami na terenie miasta Kutna. Znajdują się w nim również wskazówki gdzie szukać informacji o jego przeszłości.

W dokumencie znajdziecie Państwo spisy obiektów zabytkowych, stref ochrony konserwatorskiej, odnośniki do najważniejszych dokumentów oraz wskazówki jak postępować z poszczególnymi rodzajami form ochrony konserwatorskiej.

Przedstawiamy w nim także garść informacji na temat wartości zabytkowych i historii miasta, a także przydatnych źródeł wiedzy, które powinny pomóc Państwu w zapoznaniu się z zagadnieniami z zakresu ochrony konserwatorskiej miasta i jego zabytków.

Mamy nadzieję, że przewodnik okaże się dla Państwa atrakcyjnym ułatwieniem w kontaktach z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Łodzi.

3

WPROWADZENIE INFORMACJE OGÓLNE

❖ Rejestr zabytków jest spisem zabytków objętych ochroną konserwatorską. Prowadzenie prac przy zabytku rejestrowym wymaga uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków, co reguluje ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

❖ Gminna i wojewódzka ewidencja zabytków zawiera spisy pozostałych zabytków przy których sposób uzgadniania prac regulowany jest innymi przepisami szczególnymi. To również zabytki i nie można ich przebudowywać bez uzyskania odpowiednich uzgodnień, ani niszczyć.

❖ Prowadzenie robót budowlanych na terenie historycznego układu urbanistycznego w rejestrze zabytków również wymaga uzyskania pozwolenia konserwatorskiego.

❖ Przewodnik przedstawia stan materiałów w lutym 2026 r.

4

WPROWADZENIE

Wyróżniony kolorem i podkreślony tekst to linki do przydatnych stron i formularzy wniosków.

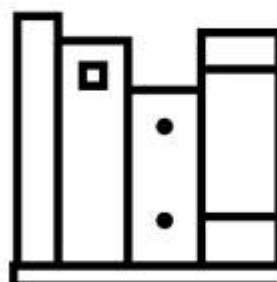
Przytrzymanie przycisku „ctrl” i kliknięcie w nie przenosi do odpowiedniej strony internetowej.

5

KRÓTKA HISTORIA KUTNA

❖ Kutno było miastem prywatnym, którego początki sięgają średniowiecza. Pierwsze znane wzmianki o wsi o tej nazwie pochodzą z początków XIV wieku. Prawa miejskie Kutno uzyskało prawdopodobnie między 1386 a 1432 rokiem. W okresie przedrozbiorowym należała do województwa łęczyckiego i było na przestrzeni lat własnością kilku rodów szlacheckich. Miasto rozwijało się jako lokalny ośrodek handlowy, korzystając z położenia na szlaku komunikacyjnym z Poznania do Warszawy. Wówczas zabudowa była jeszcze skoncentrowana wokół rynku lokacyjnego – dzisiejszego Placu Wolności. W okresie przedrozbiorowym Kutno poniekąd konkuruowało pod względem gospodarczym z sąsiednim miastem prywatnym – Łękoszynem.

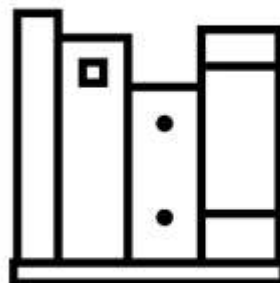
❖ W XVIII wieku w Kutnie ulokowano jeden z przystanków na drodze królewskiej z Warszawy do Dreżna, co wiązało się z budową jednego z najważniejszych zabytków Kutna – tzw. Pałacu Saskiego. Okazjonalne pobyty dworu królewskiego w mieście wpływały na ożywienie gospodarcze i wzmocnienie jego znaczenia. Po odnowieniu praw miejskich, po dużym pożarze w połowie XVIII wieku, Kutno przeżywało okres stopniowego rozwoju dzięki działaniom ówczesnych właścicieli.

KRÓTKA HISTORIA KUTNA

❖ W 1793 r. Kutno znalazło się w zaborze pruskim, następnie od 1807 r. w Księstwie Warszawskim, a w latach 1815–1918 w Królestwie Polskim podległym Rosji. W XIX wieku nastąpił szczególnie dynamiczny rozwój miasta, związany z lokalizacją stacji pierwszej w Królestwie Polskim linii kolejowej (tzw. Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej), co uczyniło z Kutna ważny węzeł transportowy. Idący za tym rozwój przemysłu w mieście wpłynął znacząco na jego pozycję oraz krajobraz kulturowy.

❖ Pod koniec XIX wieku w miejscu gotyckiego kościoła parafialnego stanął obecny, dwowieżowy, neogotycki kościół pw. św. Wawrzyńca. Wraz ze wzrostem znaczenia Kutna słabła pozycja sąsiedniego Łąkoszyna, który z czasem został zdegradowany do roli przedmieścia, a ostatecznie stał się w latach 70. XX wieku częścią miasta.

CZYM WYRÓŻNIA SIĘ KUTNO?

❖ Wartość konserwatorska Kutna leży nie tylko w samych zabytkach architektury, ale także w złożoności jego układu urbanistycznego oraz czytelności kolejnych faz rozwoju. Średniowieczne miasto lokacyjne z jednym rynkiem na przestrzeni XVIII i XIX wieku było rozbudowywane o kolejne place oraz powiązania przestrzenne.

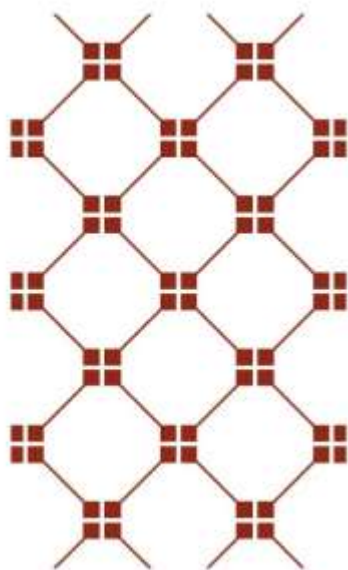
❖ Czytelny obecnie historyczny układ urbanistyczny Kutna oparty jest na dwóch najważniejszych osiach – ulicy Królewskiej, która łączy dwa główne rynki, oraz ulicy Sienkiewicza – reprezentacyjnej alei prowadzącej z miasta do folwarku Gieraltę.

❖ Wzdłuż tych osi zlokalizowana jest większość najważniejszych zabytków, dla których tło stanowi przeważnie dwu- lub trzykondygnacyjna murowana zabudowa kamieniczna z XIX i XX wieku. Najwięcej historycznej zabudowy zachowało się wzdłuż ulicy Królewskiej oraz w pierzejach obecnego Placu Wolności i Placu Piłsudskiego. Zamknięcia osi głównej ulicy miasta, czyli ulicy Królewskiej, stanowią – po przeciwnych stronach – kościół pw. św. Wawrzyńca oraz klasycystyczny ratusz z XIX wieku.

CZYM WYRÓŻNIA SIĘ KUTNO?

❖ Drugą najważniejszą osią kompozycyjną Kutna jest aleja drzew wzdłuż ulicy Sienkiewicza, która łączy główną część miasta zarówno z XVIII-wiecznym zespołem parkowo-palacowym, jak i z obszarami kolejowymi i przemysłowymi. Układ przestrzenny tej części miasta jest odzwierciedleniem kierunków jego rozwoju w XIX i XX wieku, opartego na kolei i rozwijającym się przemyśle.

❖ W Kutnie interesujące są jasno zdefiniowane przestrzenie o wysokiej wartości zabytkowej, które – pomimo licznych ingerencji, zwłaszcza z XX wieku – nadal pozostają czytelne w planie miasta i wciąż zachowują dominujący historyczny charakter.

ZABYTKI W KUTNIE

W przypadku wątpliwości na temat statusu zabytkowego budynku skontaktuj się z naszym urzędem.

ZABYTKI WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW: ZESPOŁY BUDOWLANE I UKŁADY PRZESTRZENNE

- * zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Królewska, nr rej.: 1133 z 01.06.1974
- * zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Kościuszki 4, 8, 10, nr rej.: 1136 z 14.01.06.1974
- * zespół urbanistyczno-architektoniczny, ul. 29 Listopada 16, 18, 20, nr rej.: 1135 z 01.06.1974
- * zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Teatralna i Rynek Żduński, nr rej.: 1134 z 01.06.1974
- * zespół urbanistyczno-architektoniczny placu, pl. Wolności, nr rej.: 1132 z 01.06.1974
- * zespół urbanistyczno-architektoniczny placu Piłsudskiego (d. Pl. 19 Stycznia), nr rej.: 1131 z 01.06.1974
- * zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Narutowicza 9, 10, 11, 12, 13, nr rej.: 1137 z 01.06.1974
- * zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Zamkowa 2, 4, 6, 8, nr rej.: 1138 z 01.06.1974
- * zespół młyna młynarskiego, ul. Kochanowskiego 4, nr rej.: 642 z 10.09.1993:
młyn młynarski - dom młynarski - budynek gospodarczy

[Pełen wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków w województwie łódzkim](#)

11

ZABYTKI WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW

- * kościół par. p.w. św. Wawrzyńca, ul. Wyszyńskiego 2, nr rej.: 444 z 13.03.1978
- * cmentarz żydowski, ul. Tarnowskiego - Zdrojowa - Sobieskiego, nr rej.: 635 z 09.12.1992
- * zespół pałacowy, ul. Pałacowa 10:
pałac, nr rej.: 19 z 01.06.1967
kaplica, nr rej.: 18 z 01.06.1967
pawilon wsch., nr rej.: 388 z 01.06.1967
pawilon zach., nr rej.: 389 z 01.06.1967
park nr rej.: 351 z 01.06.1967
- * drzewostan ul. Sienkiewicza, nr rej.: 1156 z 14.06.1974
- * ratusz, Pl. Piłsudskiego 20, nr rej.: 347 z 11.07.1967
- * dom, ul. Barlickiego 14 (d. 20), nr rej.: 1140 z 01.06.1974
- * dom, ul. Barlickiego 16 (d. 22), nr rej.: 1141 z 01.06.1974
- * budynek dawnych koszar, ul. Bema 1, nr rej.: 411 z 11.07.1967
- * dom, ul. Kilińskiego 1, nr rej.: 1142 z 01.06.1974
- * dwór Szamańskich, ul. Kościuszki 17, nr rej.: 1143 z 01.06.1974

[Pełen wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków w województwie łódzkim](#)

12

ZABYTKI WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW

- * zjazd „Pałac Saski”, ul. Sienkiewicza / Rynek (ul. Narutowicza 2), nr rej.: 17 z 11.07.1967
- * dom, ul. Narutowicza 20, nr rej.: 16 z 11.07.1967
- * dom, pl. Piłsudskiego 10, nr rej.: 590 z 28.03.1988
- * kamienica, ul. Podrzeczna 4 (strefa ochrony konserwatorskiej w granicach działki wskazanej w decyzji), nr rej.: 616 z 24.05.1980
- * hotel „Staropolski” obecnie biblioteka, ul. Sienkiewicza 2, nr rej.: 390 z 07.06.1967
- * dom, ul. Sienkiewicza 12 (d. 6), nr rej.: 1149 z 01.06.1974
- * zespół szpitala im. Rydygiera, ul. St. Wyszyńskiego 11, nr rej.: 1139 z 01.06.1974
- * dom, ul. Toruńska 3, nr rej.: 412 z 11.07.1967
- * dom, ul. Witosa 1 (d. ul. Mała), nr rej.: 1145 z 01.06.1974
- * Aleja Barcewicza (między ul. Łęczyską a Deotymą), nr rej. A/20 z 16.09.2004
- * kościół par. p.w. św. Stanisława Bpa, nr rej.: 445 z 17.03.1978
- * dom naczelnika miasta, ul. 29 Listopada 2, nr rej.: 1147 z 01.06.1974 oraz 629 z 28.11.1991
- * willa dr Troczewskiego, ul. 29 Listopada 4, nr rej.: 1144 z 01.06.1974

Pełen wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków w województwie łódzkim

12

- * W lewym górnym rogu Plac Wolności oraz kościół pw. św. Wawrzyńca
- * W lewym dolnym rogu tzw. Pałac Saski
- * Po prawej stronie fragment Placu Piłsudskiego oraz dawny ratusz w Kuchnie, obecnie muzeum

13

- W lewym górnym rogu ulica Królewska
- W lewym dolnym dawna kaplica pałacowa oraz pałac w majątku Gieralt
- W prawym górnym rogu dawny zajazd „Staropolski”

15

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

1.	Kaplica pałacowa	Bełżanów	0	
2.	Kościół	Bełżanów / Gieralt	14 / 2	
3.	Kościół	Bełżanów	20	dotyczy nr 20
4.	Kościół parafialny	Bełżanów	3	dotyczy nr 1
5.	Kościół parafialny	Bełżanów	3	dotyczy nr 1
6.	Kościół	Bełżanów	12	
7.	Cmentarz parafialny	Gieralt		
8.	Współczesny obiekt muzealny, parafialny	Gieralt		
9.	Willa	Polna	0	dotyczy nr 20
10.	Zespół klasztorny (zespół pałacowy, kościół, zabudowa pałacowa, "Zabudowa pałacowa")	Gieralt	1, 2	
11.	Kaplica pałacowa (zespół pałacowy, kościół, zabudowa pałacowa, "Zabudowa pałacowa")	Gieralt	1	
12.	Kaplica pałacowa (zespół pałacowy, kościół, zabudowa pałacowa, "Zabudowa pałacowa")	Gieralt	0	
13.	Kaplica pałacowa (zespół pałacowy, kościół, zabudowa pałacowa, "Zabudowa pałacowa")	Bełżanów	10	
14.	Willa	Bełżanów	2	dotyczy nr 20
15.	Willa (zespół pałacowy, kościół, zabudowa pałacowa, "Zabudowa pałacowa")	Bełżanów	11	dotyczy nr 20
16.	Cmentarz (zespół pałacowy, kościół, zabudowa pałacowa, "Zabudowa pałacowa")	Bełżanów	14	dotyczy nr 20
17.	Kaplica pałacowa (zespół pałacowy, kościół, zabudowa pałacowa, "Zabudowa pałacowa")	Bełżanów	20	
18.	Kaplica pałacowa	Bełżanów	0	nie dotyczy (dotyczy nr 20)
19.	Kaplica pałacowa	Bełżanów / Bełżanów	21, 2 / 0	nie dotyczy (dotyczy nr 20)
20.	Kaplica pałacowa	Bełżanów	21, 2	nie dotyczy (dotyczy nr 20)

16

ZABYTKI UJĘTE
W
WOJEWÓDZKIEJ
EWIDENCJI
ZABYTKÓW

[illegible]

41	Robotnik gospodarczy	Kuchnia i sala	32	Pracownik
42	Współpracownik Wzrostu Ciężar F. - Pracownik			
43	Iskret - Drogą Iskret w n			
44	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	14	
45	Iskret w n, Iskret w n, Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	27	
46	Iskret w n, Iskret w n	Iskret		
47	Iskret w n, Iskret w n	Iskret		
48	Iskret w n, Iskret w n	Iskret		
49	Iskret w n, Iskret w n	Iskret		
50	Iskret w n, Iskret w n	Iskret	40	
51	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik		Pracownik
52	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	5	Pracownik
53	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	6	Pracownik
54	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	6	Pracownik
55	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	10, 12, 14	Pracownik
56	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	16	Pracownik
57	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	16	Pracownik
58	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	20	Pracownik
59	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	24	Pracownik
60	Iskret w n, Iskret w n	Pracownik	24	Pracownik

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

61.	Kamień	Sztuka rzeźby	266	dotyczy 61. Powiaty
62.	Kamień w architekturze	Sztuka rzeźby	22	dotyczy 61. Powiaty
63.	Kamień	Sztuka rzeźby	34	dotyczy 61. Powiaty
64.	Kamień	Sztuka rzeźby	44	dotyczy 61. Powiaty
65.	Kamień	Sztuka rzeźby	46	dotyczy 61. Powiaty
66.	Kamień	Sztuka rzeźby	2 / 8	dotyczy 61. Powiaty
67.	Willa dla Republiki 201 "Sztuka" Sp. z o.o.	Sztuka rzeźby	2	dotyczy 61. Powiaty
68.	Stacja kolejowa	Sztuka rzeźby	213	dotyczy 61. Powiaty
69.	Stacja kolejowa w miejscowości "Wrocław"	Sztuka rzeźby	180	dotyczy 61. Powiaty
70.	Stacja kolejowa w miejscowości "Wrocław"	Sztuka rzeźby	180	dotyczy 61. Powiaty
71.	Stacja kolejowa w miejscowości "Wrocław"	Sztuka rzeźby	180	dotyczy 61. Powiaty
72.	Kamień	Sztuka rzeźby	9	dotyczy 61. Powiaty
73.	Kamień	Sztuka rzeźby	31/32	dotyczy 61. Powiaty
74.	Kamień d. Stacji kolejowej Wrocław - Opatów, Wrocław - Opatów	Sztuka rzeźby	1	dotyczy 61. Powiaty
75.	Kamień w architekturze	Sztuka rzeźby	1	dotyczy 61. Powiaty
76.	Kamień w architekturze	Sztuka rzeźby	1	dotyczy 61. Powiaty
77.	Kamień w architekturze w miejscowości Wrocław	Sztuka rzeźby	18	dotyczy 61. Powiaty
78.	Kamień	Sztuka rzeźby	1	dotyczy 61. Powiaty
79.	Kamień	Sztuka rzeźby	1	dotyczy 61. Powiaty
80.	Kamień	Sztuka rzeźby	1	dotyczy 61. Powiaty

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTKÓW

81.	Kamień	Sztuka rzeźby	0	dotyczy 61. Powiaty
82.	Kamień	Sztuka rzeźby	11	dotyczy 61. Powiaty
83.	Kamień w architekturze	Sztuka rzeźby	11	dotyczy 61. Powiaty
84.	Kamień	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
85.	Kamień	Sztuka rzeźby	18	dotyczy 61. Powiaty
86.	Kamień	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
87.	Kamień	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
88.	Kamień	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
89.	Kamień	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
90.	Kamień	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
91.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
92.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
93.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
94.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
95.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
96.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
97.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
98.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
99.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty
100.	"Stacja kolejowa w miejscowości Wrocław"	Sztuka rzeźby	16	dotyczy 61. Powiaty

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW

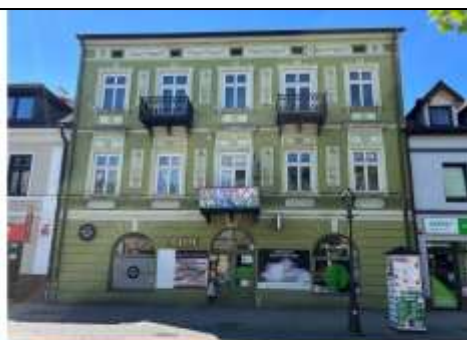
101	Głaz dyplomatyczny	Nowy Sącz	0	
102	Głaz dyplomatyczny	Nowy Sącz	0	
103	Głaz dyplomatyczny na osadzie, Nowy Sącz	Nowy Sącz	0	
104	Głaz dyplomatyczny na osadzie, Nowy Sącz	Nowy Sącz	24	
105	Głaz dyplomatyczny na osadzie, Nowy Sącz	Nowy Sącz	20	
106	Głaz dyplomatyczny na osadzie, Nowy Sącz	Nowy Sącz	30	
107	Głaz dyplomatyczny na osadzie, Nowy Sącz	Nowy Sącz	24	
108	Głaz	Nowy Sącz	1	do woj. Łódzkiego 1
109	Głaz	Nowy Sącz	0	
110	Głaz	Nowy Sącz	0	
111	Głaz	Nowy Sącz	11	
112	Głaz - kawałek kawałka	Nowy Sącz	11	
113	Głaz dyplomatyczny na osadzie, Nowy Sącz	Nowy Sącz	10/10	
114	Głaz dyplomatyczny na osadzie	Nowy Sącz	10	
115	Głaz dyplomatyczny	Nowy Sącz	10	
116	Głaz	Nowy Sącz	24	
117	Głaz	Nowy Sącz	32	
118	Głaz	Nowy Sącz	23	
119	Głaz	Nowy Sącz	27	
120	Głaz	Nowy Sącz	10	

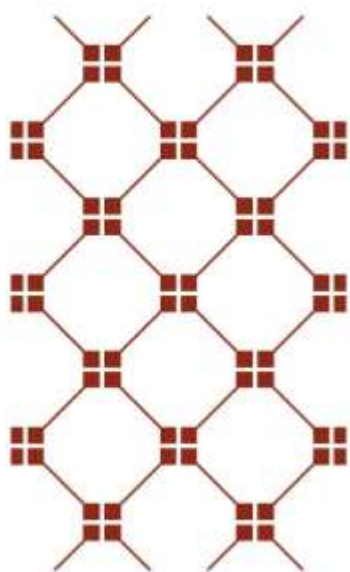

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW

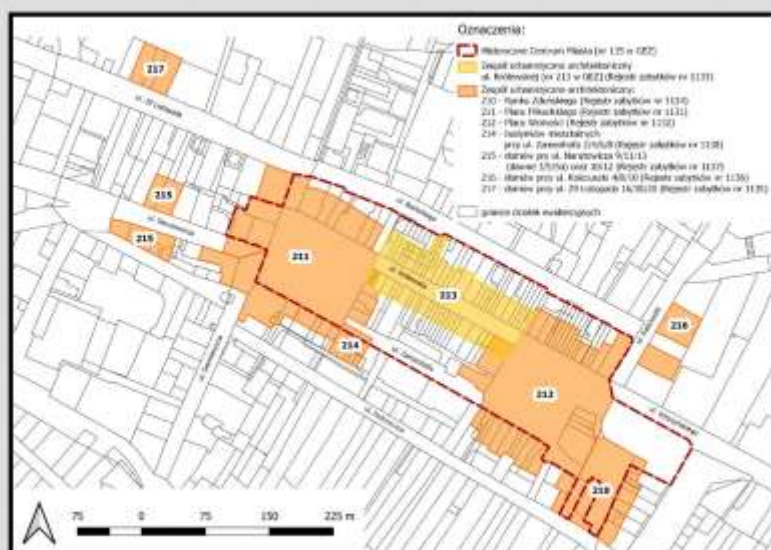
121	Głaz	Nowy Sącz	1	do woj. Łódzkiego 1
122	Głaz	Nowy Sącz	0 / 10	
123	Głaz	Nowy Sącz	10	
124	Głaz	Nowy Sącz	1 / 10	
125	Głaz	Nowy Sącz	10	
126	Głaz	Nowy Sącz	10	
127	Głaz	Nowy Sącz	10	
128	Głaz	Nowy Sącz	10	
129	Głaz	Nowy Sącz	10	
130	Głaz	Nowy Sącz	10	
131	Głaz	Nowy Sącz	10	
132	Głaz	Nowy Sącz	10	
133	Głaz	Nowy Sącz	10	
134	Głaz	Nowy Sącz	10	
135	Głaz	Nowy Sącz	10	
136	Głaz	Nowy Sącz	10	
137	Głaz	Nowy Sącz	10	
138	Głaz	Nowy Sącz	10	
139	Głaz	Nowy Sącz	10	
140	Głaz	Nowy Sącz	10	
141	Głaz	Nowy Sącz	10	
142	Głaz	Nowy Sącz	10	
143	Głaz	Nowy Sącz	10	
144	Głaz	Nowy Sącz	10	
145	Głaz	Nowy Sącz	10	

ZABYTKI W KUTNIE: UKŁADY PRZESTRZENNE

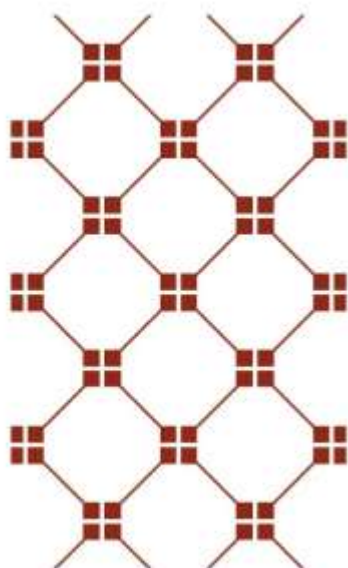
To opracowanie granic zabytkowych układów i zespołów urbanistycznych pochodzi z „Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Kutno na lata 2025-2028”, który jest dostępny na stronie internetowej Urzędu Miasta Kutno.

Realizacja inwestycji na obszarach wpisanych do rejestru zabytków wymaga uzyskania pozwolenia Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Historyczne centrum miasta ujęte jest też w gminnej ewidencji zabytków. W jego częściach nieobjętych wpisem do rejestru uzgodnieniu z konserwatorem podlega wniosek o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę złożony do Starosty Kutnowskiego.

Inwestycje na tych obszarach warto poprzedzić uzyskaniem zaleceń konserwatorskich od naszego urzędu.

27

MIEJSCOWE PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

29

MAPA UCHWALONYCH PLANÓW

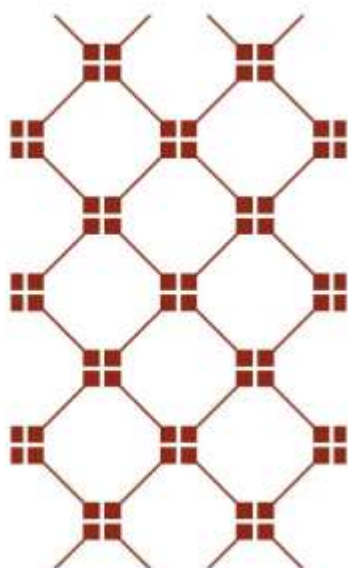

Na następujących obszarach Kutna uchwalono miejscowe plany zagospodarowania.

Opracowanie pochodzi ze strony Urzędu Miasta Kutno, gdzie znajdziesz również zestawienie uchwał z odnośnikami.

Przygotowując inwestycję zapoznaj się z ustaleniami właściwego planu miejscowego, ponieważ może on zawierać ustalenia dotyczące ochrony zabytków.

30

PORADY DLA WŁAŚCICIELI ZABYTKÓW, MIESZKAŃCÓW MIASTA I PASJONATÓW

31

PORADY OGÓLNE

- ❑ Planując remont lub inne prace przy zabytku warto [wystąpić o wydanie zaleceń konserwatorskich](#). W przygotowaniach może być pomocna dokumentacja z naszego archiwum. Zasady udostępniania archiwaliów znajdziesz [tutaj](#)
- ❑ Działania przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków wymagają uzyskania pozwolenia łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Formularze wniosków znajdują się pod tym [linkiem](#)
- ❑ Chcesz dowiedzieć się więcej na temat zabytków? Odwiedź bibliotekę [bezpłatnych publikacji Narodowego Instytutu Dziedzictwa](#)
- ❑ Jeśli remontujesz budynek lub planujesz budowę nowego w strefie ochrony konserwatorskiej postaraj się o dostosowanie rozwiązań do zabytkowego otoczenia
- ❑ Jako właściciel zabytku możesz ubiegać się o uzyskanie dotacji lub refundacji na prowadzenie przy nim prac. [Informacje o dotacjach przyznawanych przez WUOZ odnajdziesz tutaj](#). Różny zakres wsparcia finansowego zapewniają również [samorządy gminne, powiatowe i wojewódzkie oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego](#).

32

PORADY

Poszukując informacji o zabytkach warto korzystać z pomocy lokalnych archiwów, muzeów, stowarzyszeń, a nawet grup pasjonatów.

- [Archiwum Państwowe w Płocku Oddział w Kutnie](#)
- [Archiwum Główne Akt Dawnych](#)
- [Archiwum Państwowe w Łodzi](#)
- [Muzeum Pałac Saski w Kutnie](#)
- [Muzeum im. Jerzego Domin Borkowskiego w Krosniewicach](#)
- [Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Kutnowskiej](#)
- [Instytut Sztuki Państwowej Akademii Nauk](#)

33

PORADY

Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach internetowych i grupach w mediach społecznościowych

- [szukajwarchiwach.gov.pl](#) – internetowa wyszukiwarka archiwaliów
- [polona.pl](#) – dostęp do zdigitalizowanych zbiorów bibliotecznych i archiwaliów
- [fotopolska.eu](#) – serwis ze zdjęciami z całej polski, zawiera wiele archiwalnych reprodukcji
- [zabytek.pl](#) – portal wiedzy o zabytkach w całej Polsce, zawiera skany kart ewidencyjnych
- [mapy.zabytek.gov.pl](#) – mapa zabytków w Polsce
- [Zbiory Kartograficzne Archiwum Akt Dawnych](#) – mapy w zbiorach AGAD w dostępie online

34

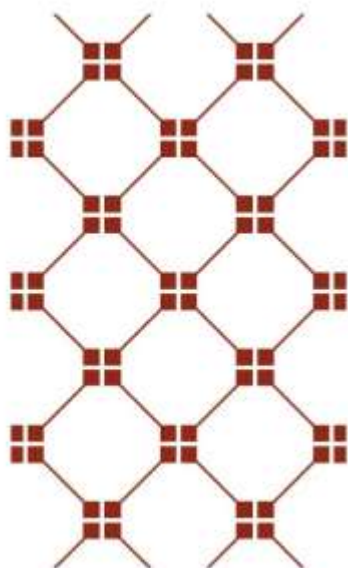
PORADY

Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach internetowych i grupach w mediach społecznościowych

- ❑ [Katalog Zabytków Sztuki w Polsce](#) – zdigitalizowane katalogi zabytków z całej Polski
- ❑ [Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego](#) – encyklopedia miast i wsi z przełomu XIX i XX wieku
- ❑ [MAPSTER](#) – zdigitalizowane mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej
- ❑ [Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej – grupa na facebook](#)
- ❑ [Kutnowska Grupa Eksploracyjna – grupa na facebook](#)
- ❑ [Fototeka Narodowego Instytut Dziedzictwa](#)

25

MATERIAŁY
KONSERWATORSKIE, MAPY I
ARCHIWALIA

26

DOKUMENTACJA KONSERWATORSKA W ZASOBIE WUOZ W ŁODZI

- E. Bergman, M. Barbasiewicz, J. Jernajczyk, **Kutno – Studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Płocku** – cenne trzypięciotomowe konserwatorskie opracowanie Kutna, które poza warstwą tekstową zawiera reprodukcje archiwalnych map, planów i rysunków oraz katalog zdjęciowy zabytków z lat 70. i 80. XX wieku.
- Karty ewidencyjne poszczególnych zabytków
- Karty ewidencyjne cmentarzy
- Karty adresowe Gminnej Ewidencji Zabytków

37

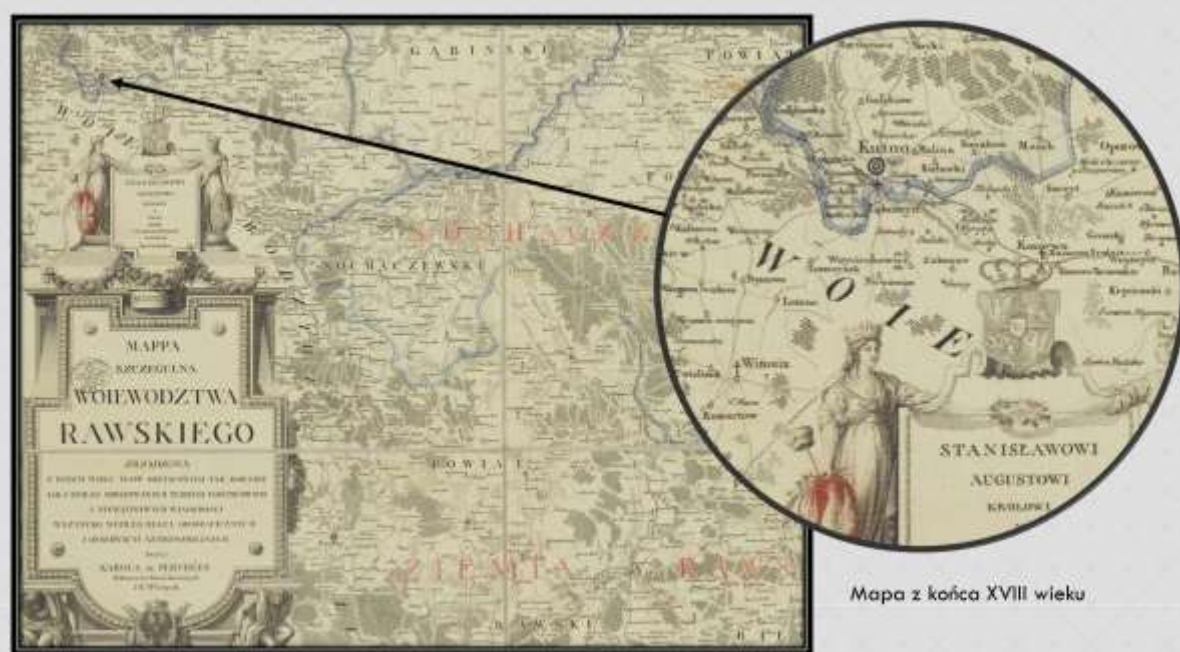

38

PRZYKŁADOWE ARCHIWALNE MAPY, PLANY I IKONOGRAFIA

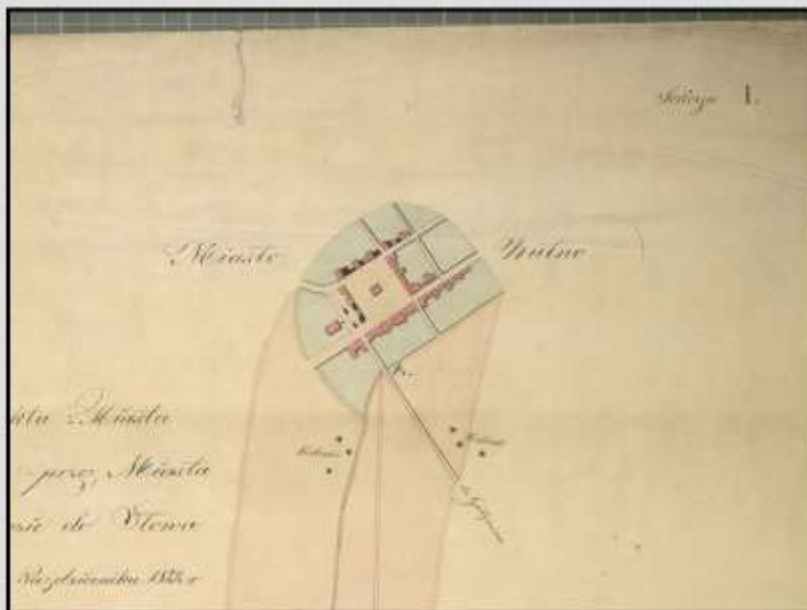
- Kutno na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa w połowie XIX wieku.
- Dokumentacja fotograficzna miasta i zabytków z lat 70. i 80. w Studium Historyczno-urbanistycznym
- Kutno na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa w połowie XIX wieku.

Mapa z końca XVIII wieku

Kutno w połowie XIX wieku na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa

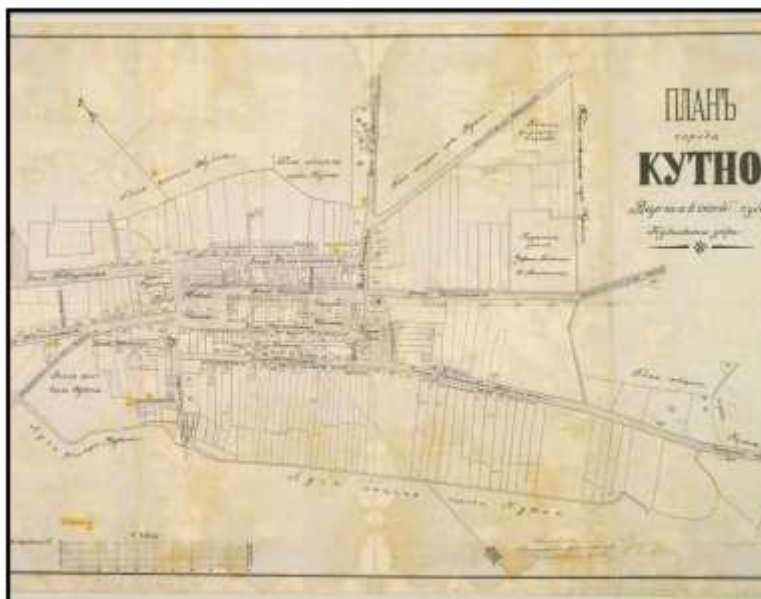

Kutno w 1822 r. obszar starego rynku.

PRZYKŁADOWE ARCHIWALNE MAPY, PLANY I IKONOGRAFIA

Fragment planu Kutna z XIX wieku w
Archiwum Akt Dawnych w
Warszawie

sygn. 1/402/0/-/302-46

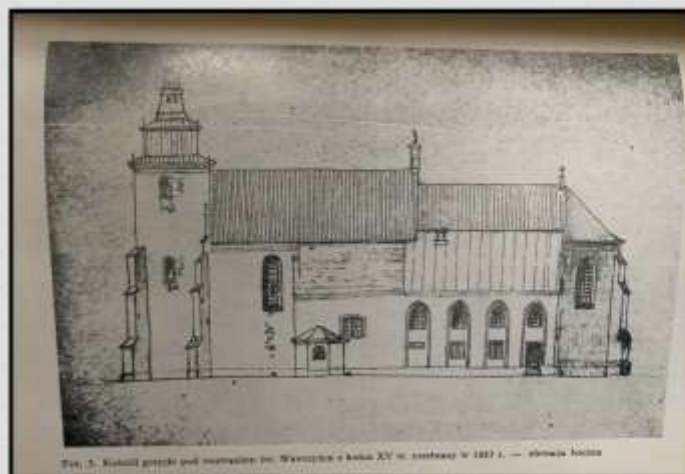

42

Powiat Kutnowski w „Atlasie Geograficznym Królestwa Polskiego”
z początku XX wieku.

Kościół farny pw. św. Wawrzyńca w Kutnie
przed przebudową na początku XX wieku

PRZYKŁADOWA LITERATURA NAUKOWA I POPULARNO-NAUKOWA

- Kutno, Dzieje miasta, red. R. Rosin
- Kutno poprzez wieki, red. J. Szymczak
- Kutno. Powstanie i rozwój małego ośrodka miejskiego w ujęciu interdyscyplinarnym, red. A. Ginter, J. Ginter
- J. Saramonowicz, P. Stasiak, Kutno. Przeszłość i współczesność
- J. Saramonowicz, Kutno i powiat kutnowski w II Rzeczypospolitej
- Artykuły w Kutnowskich Zeszytach Regionalnych

NAJWAŻNIEJSZE PRZEPISY ORAZ STANDARDY MINISTERIALNE

- ☐ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
- ☐ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków
- ☐ Standardy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w postępowaniu z różnymi typami zabytków

47

W razie pytań lub uwag zapraszamy do kontaktu

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi:

ul. Piotrkowska 99
90-425 Łódź
fax. 42 630 17 83
tel. 42 631 78 92
tel. 503 993 943, 667 501 237, 667 501 358, 667 501 726, 667 502 431
e-mail: sekretariat@wuoz-lodz.pl
ePUAP: /WUOZ-Lodz/skrytka
eDoręczenia: AE:PL-12616-37000-CUHBT-21

Godziny urzędowania Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi:

Poniedziałek 8:00-18:00
Wtorek 8:00-16:00
Środa 8:00-16:00 (tylko w zakresie dyżuru telefonicznego pracowników merytorycznych)
Czwartek 8:00-16:00
Piątek 8:00-16:00

48

Projekt pilotażowy realizowany w ramach doktoratu wdrożeniowego „Architektura a tożsamość. Problem wartościowania, promocji i konserwacji zabytkowych organizmów miejskich na terenie województwa łódzkiego” w trójstronnej współpracy z Łódzkim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków i Uniwersytetem Łódzkim. Autor przewodnika: Kacper Szewczyk.

SPIS ZAWARTOŚCI

Wprowadzenie

Historia miasta

Spisy zabytków

Strefy ochrony konserwatorskiej

Porady dla właścicieli zabytków, mieszkańców miasta i pasjonatów

Materiały konserwatorskie, mapy i archiwalia

Literatura

WPROWADZENIE

W tym dokumencie odnajdziecie Państwo najważniejsze informacje, które pomogą załatwić sprawę w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi związaną z zabytkami na terenie miasta Żychlina. Znajdują się w nim również wskazówki gdzie szukać informacji o jego przeszłości.

W dokumencie znajdziecie Państwo spisy obiektów zabytkowych, stref ochrony konserwatorskiej, odnośniki do najważniejszych dokumentów oraz wskazówki jak postępować z poszczególnymi rodzajami form ochrony konserwatorskiej.

Przedstawiamy w nim także garść informacji na temat wartości zabytkowych i historii miasta, a także przydatnych źródeł wiedzy, które powinny pomóc Państwu w zapoznaniu się z zagadnieniami z zakresu ochrony konserwatorskiej miasta i jego zabytków.

Mamy ogromną nadzieję, że przewodnik okaże się dla Państwa atrakcyjnym ułatwieniem w kontaktach z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Łodzi.

3

WPROWADZENIE INFORMACJE OGÓLNE

❖ Rejestr zabytków jest spisem zabytków objętych ochroną konserwatorską. Prowadzenie prac przy zabytku rejestrowym wymaga uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków, co reguluje ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

❖ Gminna i wojewódzka ewidencja zabytków zawiera spisy pozostałych zabytków przy których sposób uzgadniania prac regulowany jest innymi przepisami szczególnymi. To również zabytki i nie można ich przebudowywać bez uzyskania odpowiednich uzgodnień, ani niszczyć.

❖ Prowadzenie robót budowlanych na terenie historycznego układu urbanistycznego w rejestrze zabytków również wymaga uzyskania pozwolenia konserwatorskiego.

❖ Przewodnik przedstawia stan materiałów w lutym 2026 r.

4

WPROWADZENIE

Wyróżniony kolorem i podkreślony tekst to linki do przydatnych stron i formularzy wniosków.

Przytrzymanie przycisku „ctrl” i kliknięcie w nie przenosi do odpowiedniej strony internetowej.

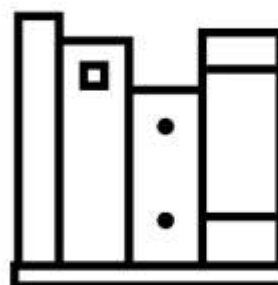
5

KRÓTKA HISTORIA ŻYCHLINA

❖ Żychlin należy do najstarszych ośrodków miejskich północnej części województwa łódzkiego. Rozwinął się nad rzeką Skłudwią, przy ważnym średniowiecznym szlaku handlowym prowadzącym z Łęczycy i Kalisza w kierunku Płocka. Korzystne położenie przy skrzyżowaniu dróg sprzyjało rozwojowi osadnictwa już we wczesnym średniowieczu.

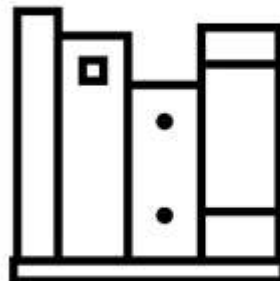
❖ Początkiem miasta była Wieś Żychlińska – osada targowa istniejąca prawdopodobnie już w X–XI wieku. W pierwszej połowie XIV wieku, najprawdopodobniej w latach 1340–1348 właściciel dóbr, sędzia łęczycki Chwał, lokował na południe od wsi prywatne miasto. Otrzymało ono regularny średniowieczny układ z prostokątnym rynkiem oraz główną osią komunikacyjną biegnącą z północy na południe.

❖ W kolejnych stuleciach Żychlin rozwijał się jako niewielkie miasto handlowo-rzemieślnicze. Szczególnie ważne zmiany przestrzenne nastąpiły w XVIII wieku, kiedy powiększono rynek i wytyczono nową ulicę Łowicką, obecną ulicę Gabriela Narutowicza. Jej perspektywę zamknęła bryła nowego kościoła parafialnego wzniesionego w latach 1772–1782. Układ ten do dziś stanowi jedną z najważniejszych cech historycznego krajobrazu miasta.

KRÓTKA HISTORIA ŻYCHLINA

- ❖ W XIX wieku Żychlin rozwijał się dzięki handlowi, rzemiosłu i przemysłowi. Powstały młyny, browar, cegielnia i liczne warsztaty. Ważną rolę odgrywała społeczność żydowska, zamieszkująca głównie okolice obecnej ulicy Narutowicza.
- ❖ Duże znaczenie dla rozwoju miasta miało uruchomienie cukrowni Walentynów oraz późniejszy rozwój przemysłu elektrotechnicznego. Po odzyskaniu praw miejskich w 1924 roku do Żychlina włączono tereny przemysłowe i osiedla robotnicze położone na południe od Słudwi. W dawnej cukrowni rozpoczęły działalność zakłady Brawn Baveri, późniejsze zakłady EMIT, które przez wiele lat były jednym z najważniejszych zakładów przemysłowych miasta.
- ❖ Współczesny Żychlin zachował czytelny historyczny układ urbanistyczny. Szczególnie cennym elementem miasta pozostaje ulica Narutowicza z zabudową XIX i początku XX wieku oraz charakterystyczną osią widokową prowadzącą ku kościołowi parafialnemu.

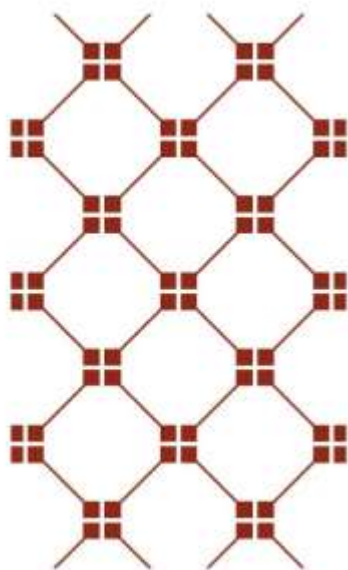
CZYM WYRÓŻNIA SIĘ ŻYCHLIN?

- ❖ Żychlin wyróżnia się dobrze zachowanym historycznym układem urbanistycznym małego miasta lokacyjnego o średniowiecznej genezie, który został poddany nowożytnym regulacjom. Szczególnie charakterystyczna jest ulica Gabriela Narutowicza – dawna ulica Ławicka i Budzyńska – stanowiąca główną oś kompozycyjną miasta. Jej perspektywę zamyka bryła późnobarokowego kościoła parafialnego, co jest przykładem świadomego, barokowego kształtowania przestrzeni miejskiej.
- ❖ Miasto zachowało również czytelny układ średniowiecznego rynku i dawnych traktów handlowych prowadzących z Łęczycy i Kutna w kierunku Mazowsza. Istotnym elementem dziedzictwa Żychlina jest także XIX- i XX-wieczna zabudowa związana z rozwojem handlu, rzemiosła i przemysłu, w tym dawnych zakładów cukrowniczych i elektrotechnicznych.

CZYM WYRÓŻNIA SIĘ ŻYCHLIN?

❖ Istotnym komponentem czytelnego współcześnie układu urbanistycznego historycznego Żychlina jest ciąg placów miejskich – dawnego Starego i Nowego Rynku, zlokalizowanych na południe oraz północ od kościoła parafialnego, oraz trójkątnego Placu Wolności w północnej części miasta.

❖ Do tej pory czytelne jest powiązanie przestrzenne obszaru centrum Żychlina z terenami przemysłowymi, dzięki którym miasto rozwijało się w XIX i XX wieku. Jednocześnie zachowana w dużej do tej pory zabudowa głównie o cechach charakterystycznych dla klasycyzmu jest namacalnym dowodem okresu świetności miasta.

ZABYTKI W ŻYCHLINIE

W przypadku wątpliwości na temat statusu zabytkowego budynku skontaktuj się z nami.

ZABYTKI WPISANE DO REJESTRU ZABYTEKÓW: ZESPOŁY BUDOWLANE I UKŁADY PRZESTRZENNE

- * kościół par. p.w. św. Piotra i Pawła, nr rej.: 29 z 18.07.1967
- * dzwonnica kościoła, nr rej.: 418 z 18.07.1967
- * synagoga przy ul. Kilińskiego, nr rej.: 547 z 30.01.1986
- * dom z oficynami, ul. Jana Pawła II 17, nr rej.: 633 z dn. 12.11.1992
- * dom koło kościoła, pl. 29 Listopada 24, nr rej.: A/439 z 20.02.1947
- * dom koło kościoła, pl. 29 Listopada 25/26, nr rej.: A/438 z 20.02.1947

Pełen wykaz zabytków wpisanych do rejestru zabytków w województwie łódzkim

10

- * W lewym górnym rogu domy przy Placu 29 Listopada 24 i 25/26
- * W lewym dolnym rogu synagoga w Żychlinie
- * Po prawej stronie perspektywa ulicy Narutowicza z widokiem na kościół p.w. św. Piotra i Pawła

11

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW

Ciemna	7	Ciemna rybeko-kasztel	I poł. XIX w.
Jana Pawła 8 (d. R. Świerczewskiego)	15	Dom murowany	1920
Jana Pawła 8 (d. R. Świerczewskiego)	2 a (d. 001)	Dom murowany parterowy	1900
Jana Pawła 8 (d. R. Świerczewskiego)	002 b (d. 002)	Dom murowany parterowy	kon. 20. XIX w.
Jana Pawła 8 (d. R. Świerczewskiego)	3 (d. 004)	Dom murowany	poł. XIX w.
Jana Pawła 8 (d. R. Świerczewskiego)	4 i d. 005	Dom murowany	poł. XIX w.
Kłobuckiego	9	Budynek murowany parterowy	XIX/XX w.
Kłobuckiego	1	Zespół murowany ob. budynek mieszkalny	ok. 1900
Kłobuckiego	3	Dom murowany	1936
Kłobuckiego	33	Cmentarz żydowski	
Kłobuckiego	11 (d. 019)	Kamienica	poł. XIX w.
Kłobuckiego	15 (d. 021)	Dom murowany	1900
Maja 1-go	1	Kamienica	poł. XIX w.
Maja 1-go	12/019	Dom murowany mieszkalny	ok. 1880
Maja 1-go	20/025	Kamienica Chłostka	I poł. XIX w.
Maja 1-go	24 (d. 022)	Dom murowany mieszkalny	1897
Maja 5-go	1	Wille murowany wielokondygnacyjny	kon. XIX w., przebudowa lata 20. XX w.
Maja 8-go	4	Kamienica	1900
Maja 9-go	5	Dom murowany mieszkalny	ok. 1915
Nasutowicza	1	Zespół murowany ob. budynek mieszkalny	kon. 19. XIX w.
Nasutowicza	26	dom ob. Apteka, Biblioteka	poł. XIX w.
Nasutowicza	6 (d. 013)	Dom murowany	1900
Nasutowicza	14 (d. 020)	Dom murowany	kon. 20. XIX w.
Nasutowicza	16 (d. 023)	Dom murowany	1900
Nasutowicza	18 (d. 024)	Dom murowany	ok. 1910

12

ZABYTKI UJĘTE W WOJEWÓDZKIEJ EWIDENCJI ZABYTEKÓW

Nasutowicza	42 (d. 048)	Kamienica	ok. 1920
Nasutowicza	44 (d. 050)	Kamienica	ok. 1902
Nasutowicza	54 (d. 056)	Dom murowany mieszkalny	kon. XIX w.
Nasutowicza	57 (d. 053)	Dom murowany mieszkalny	1900
Nasutowicza	59 (d. 053)	Dom murowany mieszkalny	kon. 19. XIX w.
Nasutowicza	61 (d. 057)	Dom murowany w typie wille wlokiel	kon. XIX w.
Nasutowicza	72 (d. 090)	Dom Pruskiego w zespole przemysłowym	I poł. XIX w. (po 1867)
Nasutowicza	072/074/075	Zespół przemysłowy	I poł. XIX w., rozbudowa w pocz. XX i lata 30. XX w.
Nasutowicza	072/074/075	Hala produkcyjna murwana z w zespole przemysłowym	I poł. XIX w. (po 1867)
Nasutowicza	072/074/075	Budynek murowany stacyjny elektryczni ob. Układ (stanowisko i stacja naprawy w zespole przemysłowym)	I poł. XIX w. (po 1867)
Nasutowicza	072/074/075	Budynek murowany garażowy w zespole przemysłowym	I poł. XIX w. (po 1867)
Nasutowicza	072/074/075	Budynek murowany garażowy w zespole przemysłowym	I poł. XIX w. (po 1867)
Nasutowicza	082 (d. 076)	Willa wlokiel	kon. XIX w.
ul. Karłowicza 29-go	16	Układ Urbanizacyjny Miasta Tykocin	XV-XIX w.
R. Karłowicza 29-go	22	Ogrodzenie murowane z bramą przy katedrze pw. św. Piotra i Pawła	poł. XIX w.
R. Karłowicza 29-go	30	Dom murowany	1910
R. Karłowicza 29-go	30	Dom murowany	poł. XIX w.
R. Karłowicza 29-go		Faktoriale murowane ob. budynek usługowy z ogrodem mieszkalnym	1926
R. Wolskiej	4	Budynek Świątyni Falek	ok. 1905
R. Wolskiej	9	Dom mieszkalny	poł. XIX w.
Polna		Cmentarz epifanologiczny	1852
Świętopełka	8	Dom z figurą NMP	ok. 1930

14

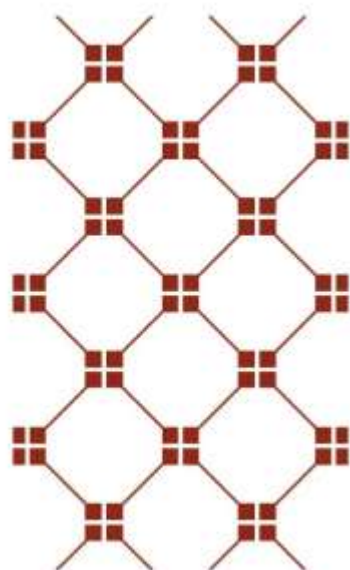

Fotografie na poprzednich stronach:

- Domy przy ulicy Narutowicza i 1 Maja
- Stary rynek, czyli obecny plac 29 Listopada- dom przy ulicy Narutowicza 1 oraz stacja transformatorowa z zegarem.
- Dom przy ul. Ściegiennego 5
- Willa przy ulicy Narutowicza 61

17

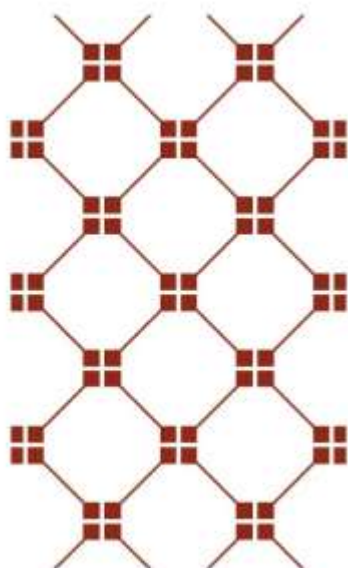
ZABYTKI W KUTNIE: UKŁADY PRZESTRZENNE

18

Obszar układu urbanistycznego Żychlina
ujętego w wojewódzkiej oraz gminnej
ewidencji zabytków.
Niska jakość planu wynika z jakości
oryginału zawartego w karcie
ewidencyjnej.

MIEJSCOWE PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

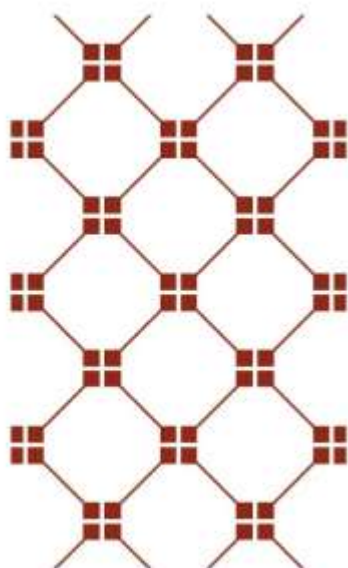
20

SYSTEM INFORMACJI PRZESTRZENNEJ GMINY ŻYCHLIN

- ❖ Informacje na temat obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania w Żychlinie znajdują się na portalu [System Informacji Przestrzennej](#) administrowanej przez Urząd Gminy w Żychlinie.
- ❖ Z dostępnych danych wynika, że historyczne centrum miasta nie jest obecnie objęte miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego.

22

PORADY DLA WŁAŚCICIELI ZABYTKÓW, MIESZKAŃCÓW MIASTA I PASJONATÓW

22

PORADY OGÓLNE

- ❑ Planując remont lub inne prace przy zabytku warto [wystąpić o wydanie zaleceń konserwatorskich](#). W przygotowaniach może być pomocna dokumentacja z naszego archiwum. Zasady udostępniania archiwaliów znajdziesz [tutaj](#)
- ❑ Działania przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków wymagają uzyskania pozwolenia łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Formularze wniosków znajdują się pod tym [linkiem](#)
- ❑ Chcesz dowiedzieć się więcej na temat zabytków? Odwiedź bibliotekę [bezpłatnych publikacji Narodowego Instytutu Dziedzictwa](#)
- ❑ Jeśli remontujesz budynek lub planujesz budowę nowego w strefie ochrony konserwatorskiej postaraj się o dostosowanie rozwiązań do zabytkowego otoczenia
- ❑ Jako właściciel zabytku możesz ubiegać się o uzyskanie dotacji lub refundacji na prowadzenie przy nim prac. [Informacje o dotacjach przyznawanych przez WUOZ odnajdziesz tutaj](#). Różny zakres wsparcia finansowego zapewniają również [samorządy gminne, powiatowe i wojewódzkie oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego](#).

23

PORADY

Poszukując informacji o zabytkach warto korzystać z pomocy lokalnych archiwów, muzeów, stowarzyszeń, a nawet grup pasjonatów.

- [Archiwum Państwowe w Płocku Oddział w Kutnie](#)
- [Archiwum Główne Akt Dawnych](#)
- [Archiwum Państwowe w Łodzi](#)
- [Muzeum Pałac Saski w Kutnie](#)
- [Muzeum im. Jerzego Domin Borkowskiego w Krosniewicach](#)
- [Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Kutnowskiej](#)
- [Instytut Sztuki Państwowej Akademii Nauk](#)

25

PORADY

Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach internetowych i grupach w mediach społecznościowych

- [szukajwarchiwach.gov.pl](#) – internetowa wyszukiwarka archiwaliów
- [polona.pl](#) – dostęp do zdigitalizowanych zbiorów bibliotecznych i archiwaliów
- [fotopolska.eu](#) – serwis ze zdjęciami z całej polski, zawiera wiele archiwalnych reprodukcji
- [zabytek.pl](#) – portal wiedzy o zabytkach w całej Polsce, zawiera skany kart ewidencyjnych
- [mapy.zabytek.gov.pl](#) – mapa zabytków w Polsce
- [Zbiory Kartograficzne Archiwum Akt Dawnych](#) – mapy w zbiorach AGAD w dostępie online

26

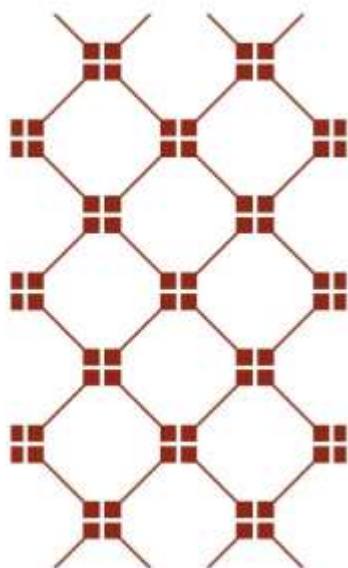
PORADY

Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach internetowych i grupach w mediach społecznościowych

- ❑ [Katalog Zabytków Sztuki w Polsce](#) – zdigitalizowane katalogi zabytków z całej Polski
- ❑ [Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego](#) – encyklopedia miast i wsi z przełomu XIX i XX wieku
- ❑ [MAPSTER](#) – zdigitalizowane mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej
- ❑ [Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej – grupa na facebook](#)
- ❑ [Kutnowska Grupa Eksploracyjna – grupa na facebook](#)
- ❑ [Fototeka Narodowego Instytut Dziedzictwa](#)

27

MATERIAŁY
KONSERWATORSKIE, MAPY I
ARCHIWALIA

28

- Z. Perzanowski, A. Domański, **Żychlin. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego**, Kraków 1961 – opracowanie zawierające zarys historii miasta oraz wczesne wytyczne urbanistyczno-konserwatorskie.
- B. Sadurska, B. Ważbińska, M. Furmaniuk, L. Czyżniewska, **Studium urbanistyczno-konserwatorskie m. Żychlina woj. Płockie**, Toruń 1983-84 – kompleksowe opracowanie historii i urbanistyki miasta, zawierające dokumentację fotograficzną zabytków i zabudowy, reprodukcje archiwaliów oraz propozycje stref ochrony konserwatorskiej.
- L. Kozakiewicz, J. Kubiak, **„Teczka urbanistyczna” Żychlina**, Warszawa 1963 – syntetyczne opracowanie zawierające odpis studium z 1961 r., reprodukcje archiwalnych planów oraz wykaz zabytków i plany.
- Karty ewidencyjne poszczególnych zabytków
- Karty ewidencyjne cmentarzy
- Karty adresowe Gminnej Ewidencji Zabytków

1

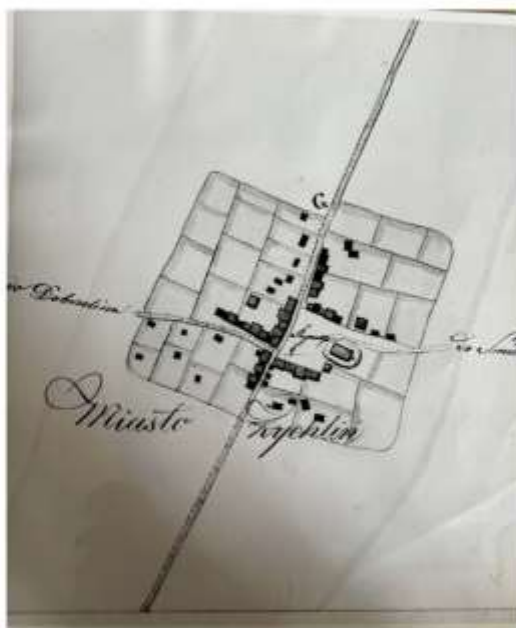
PRZYKŁADOWE ARCHIWALNE MAPY, PLANY I IKONOGRAFIA

- Obszerna dokumentacja fotograficzna miasta i zabytków oraz reprodukcje planów archiwalnych znajdują się w materiałach konserwatorskich dostępnych w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi

Plan katastralny Żychlina z 1811 roku.
Reprodukcja ze **Studium urbanistyczno-konserwatorskiego m. Żychlina woj. łódzkie** z lat 1983/84

Plan traktu Kutno-Żychlin-Kiernozia z roku 1822
Reprodukcja z Teczki urbanistycznej Żychlina z 1963 r.

32

PRZYKŁADOWA LITERATURA NAUKOWA I POPULARNO-NAUKOWA

- Bibliografia tekstów autorstwa dr. inż. Bogdana Popławskiego m.in.:
Żychlin : rozwój przestrzenny i zabytki, Warszawa 2023
Żychlin – początki rozwoju przestrzennego prywatnego miasteczka lokacyjnego, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2010, nr 3, s. 13–25.
Historia zabudowy ulicy Narutowicza w dawnym małym mieście lokacyjnym, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2016, nr 4, s. 53–73.
- J. Józefek, **Żychlin. Zarys dziejów do 1918 roku**, Żychlin 1997
- P. Stasiak, **Żychlin. Dzieje miasta i gminy w latach 1918-1975**, Żychlin 2017

33

NAJWAŻNIEJSZE PRZEPISY ORAZ STANDARDY MINISTERIALNE

- ☐ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
- ☐ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków
- ☐ Standardy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w postępowaniu z różnymi typami zabytków

25

W razie pytań lub uwag zapraszamy do kontaktu

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi:

ul. Piotrkowska 99
90-425 Łódź
fax. 42 630 17 83
tel. 42 631 78 92
tel. 503 993 943, 667 501 237, 667 501 358, 667 501 726, 667 502 431
e-mail: sekretariat@wuoz-lodz.pl
ePUAP: /WUOZ-Lodz/skrytka
eDoręczenia: AE:PL-12616-37000-CUHBT-21

Godziny urzędowania Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi:

Poniedziałek 8:00-18:00
Wtorek 8:00-16:00
Środa 8:00-16:00 (tylko w zakresie dyżuru telefonicznego pracowników merytorycznych)
Czwartek 8:00-16:00
Piątek 8:00-16:00

26

Projekt pilotażowy realizowany w ramach doktoratu wdrożeniowego „Architektura a tożsamość. Problem wartościowania, promocji i konserwacji zabytkowych organizmów miejskich na terenie województwa łódzkiego” w trójstronnej współpracy z Łódzkim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków i Uniwersytetem Łódzkim. Autor przewodnika: Kacper Szewczyk.

37

**Załącznik C. Dokumenty wewnętrzne dla pracowników Wojewódzkich Urzędów
Ochrony Zabytków**

Dąbrowice

Dąbrowice

1. Powiat: kutnowski

2. Gmina: Dąbrowice

3. **Ochrona obszarowa:** Strefa ochrony konserwatorskiej w Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego (Uchwała nr VII/28/2011 Rady Gminy Dąbrowice z dnia 27 maja 2011 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Dąbrowice)

21. Granica strefy ochrony konserwatorskiej w Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego

	STREFA OCHRONY KONSERWATORSKIEJ UKŁADU URBANISTYCZNEGO
	STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE WRAZ ZE STREFĄ OCHRONNĄ
	OBIEKT WPISANY DO REJESTRU ZABYTKÓW
	OBIEKT WPISANY DO EWIDENCJI ZABYTKÓW
	OBSZARY WPISANE DO EWIDENCJI ZABYTKÓW

1. Fragment legendy do rysunku Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego.

4. Linki do dokumentów planistycznych:

<https://bip.dabrowica.pl/dokumenty/menu/29> [stan na październik 2025 r.]

<https://dabrowice.e-mapa.net/> (dostępny rysunek MPZP)

5. Zabytki w rejestrze zabytków:

- kościół par. p.w. śś. Wojciecha i Stanisława, nr rej.: 382 z 31.05.1967
- ratusz, nr rej.: 383 z 31.05.1967
- dom (stara plebania), Stary Rynek 6, nr rej.: 401 z 10.07.1967

6. Zabytki w WEZ niewpisane do rejestru zabytków:

- dom, Stary Rynek 8
- dom, Stary Rynek 7
- dom, Stary Rynek 5
- dom, ul. Sienkiewicza 7
- dom, Nowy Rynek 10
- dom, ul. Stawińskiego 5
- dom, ul. Zbawiciela 21
- cmentarz przy kościele parafialnym
- ogrodzenie cmentarza parafialnego
- dom parafialny, ul. Sienkiewicza 19
- cmentarz rzymskokatolicki, ul. Cmentarna
- budynek OSP, Nowy Rynek 17

7. Krótka historia miasta:

Dąbrowice były miastem królewskim, lokowanym zapewne w XV wieku przed rokiem 1455. Przed rozbiorami znajdowały się na terenie województwa łęczyckiego, powiatu łęczyckiego i podlegało staroście przedeckiemu.

W 1793 r. Dąbrowice znalazły się na terenie zaboru pruskiego, następnie w 1807 r. w Księstwie Warszawskim, a od 1815 r. do 1918 r. leżały w Królestwie Polskim podległym Rosji. Wraz z wieloma innymi miejscowościami utraciły prawa miejskie w 1870 r.

W trakcie średniowiecznej lokacji wytyczono Stary Rynek z przyległościami. Miasto kilkakrotnie uległo zniszczeniu - na początku XVI wieku, w poł. XVII w trakcie Potopu i w trakcie III Wojny Północnej na początku XVIII w. Między 1820 r., a 1846 r. w wyniku regulacji powstał obecny, wydłużony układ miasta z dwoma rynkami – starym i nowym.

8. Wartości zabytkowe:

Dąbrowice są przykładem niewielkiego, śródkowopolskiego miasta rolniczego, które do dziś zachowało wiele ze swojego dawnego charakteru. Do tej pory w planie i panoramie miasta widoczne są kolejne fazy jego rozwoju.

Mimo iż miasteczko nie pełniło dawniej ważnych funkcji administracyjnych, posiada stosunkowo rozbudowany układ urbanistyczny, złożony ze średniowiecznego Starego Rynku, dziewiętnastowiecznego Nowego Rynku i łączących ich osi ulic Sienkiewicza i Benedykta, a także placu kościelnego.

Ciekawostką jest zachowany sporej skali ratusz, nieczęsto spotykany w mniejszych miastach, kościół parafialny łączący cechy architektury XIX i XX wieku oraz częściowo jeszcze zachowane domy drewniane z okresu regulacji w XIX wieku. Przez Dąbrowice przebiega także odcinek ważnej dla regionu wąskotorowej Krośniewickiej Kolei Dojazdowej.

Dużą wartością miasteczka jest zachowana niewielka skala zabudowy, zarówno historyczna, jak i współczesna. Dobrze zachowały się podziały parcelacyjne z charakterystycznymi wydłużonymi działkami. Wiele z nich wtórnie podzielono.

9. Dokumentacja konserwatorska w zasobie WUOZ w Łodzi:

- Teczka urbanistyczna aut. L. Kozakiewicz, J. Kubiak, 1963 – zawiera dokumentację fotograficzną miasteczka z 1963 r., w tym panoramy miasta i widok pierzei rynku sprzed pożaru w latach 60 XX wieku
- „Dąbrowice - zespół staromiejski. Ustalenia konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Płock, listopad 1982 – zawiera zalecenia konserwatorskie, syntetyczny opis historii miasta, spis obiektów o wartości zabytkowej
- Ekspertyza historyczno-urbanistyczna i wytyczne konserwatorskie dla miasta Dąbrowice w województwie płockim, aut. Iwona Błaszczuk, Warszawa 1990 - zawiera zalecenia konserwatorskie, syntetyczny opis historii miasta, propozycję granic strefy ochrony konserwatorskiej, reprodukcję fragmentu
- Karty ewidencyjne poszczególnych zabytków
- Karty ewidencyjne cmentarzy
- Karty adresowe Gminnej Ewidencji Zabytków

10. Informacje w literaturze i źródłach:

- T. Lalik, Lokacje miejskie na obszarze Polski, Katowice 2007, s. 28-29 (daty lokacji, utraty praw miejskich, lokalizacja, kategoria wielkościowa)
- W. Smoleński, Z dziejów miasteczka, w: Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa 1505-1905, Warszawa 1905, s. 59-71 (o relacjach społecznych w Dąbrowicach w okresie nowożytnym na podstawie nieistniejących już ksiąg miejskich)
- Miasta polskie w tysiącleciu. T. 2, red. M. Siuchniński, Wrocław, Warszawa 1967, s. 41 (krótka notka encyklopedyczna o historii miejscowości)
- M. Bogucka, H. Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce Przedrozbiorowej s. 87 (tylko data lokacji)
- S. Ciesielska, D. Rycerz, M. Pabich, Koncepcja ochrony i kształtowania środowiska kulturowego, Łódź 2004, s. 83 (krótka notka encyklopedyczna o historii miejscowości, dane głównie z pozycji „Miasta Polskie w Tysiącleciu”)
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Tom I, s. 932 (notka encyklopedyczna o miejscowości i historii w końcu XIX wieku)

- R. Tuzin, T. Stokfisz, Dąbrowice (monografia, prawie brak danych na temat zagadnień przydatnych w ochronie zabytków)
- L. de Vermon, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad, s. 45 (krótka notka o mieście i jego historii na początku XX w.)
- R. Rosin, Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII-XVI w.) s. 10 (data lokacji i pierwszej wzmianki o mieście z przypisami do źródeł archiwalnych)
- J. Bazewicz, Atlas Geograficzny Królestwa Polskiego, s. 32 (kilka słów o mieście na początku XX w.)
- R. Marciniak-Firadza, Etymologia nazwy Dąbrowice i nazw wsi należących do gminy Dąbrowice, Kutnowskie Zeszyty Regionalne XXVIII, s. 13-22 (informacje na temat etymologii nazwy miasta i wsi sąsiednich)
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce red. J. Łoziński, t. II, Województwo łódzkie, s. 27
- Artykuły w Kutnowskich Zeszytach Regionalnych:
 - T. Stokfisz, Zarys dziejów miasta Dąbrowice, t. I, 1997
 - T. Stokfisz, Dzieje OSP w Dąbrowicach, t., II, 1998
 - S. M. Zajęczkowski, Uwagi o początkach wsi Dąbrowice, t. VIII, 2004
 - M. Marchewka, Kilka uwag o osadnictwie niemieckim na gruntach należących do kasy miejskiej Dąbrowic w XIX wieku, t. IX, 2005
 - G. Stemplewski, Żydzi w Dąbrowicach, Wspomnienia, dokumenty, t. XXVI, 2022
 - G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic, t. XXIV, 2020
 - G. Stemplewski, Pierwsza wojna światowa w Dąbrowicach. Wspomnienia pana Adama Magnuskiego o wydarzeniach z 1918 roku, t.
 - M. Wętrzak, Żywe obraz w Dąbrowicach, t. VIII, 2004
 - T. Dziński, Opisy Dąbrowic z 1820 i 1860, t. IX, 2005

11. Archiwalne mapy i plany:

- Mapa Kwatermistrzostwa (pod nazwą Dombrowice)
http://maps.mapywig.org/m/Polish_maps/series/126K_Mapa_Kwatermistrzostwa/TKKP_126K_ark-09_Kol_II_Sek_III_Ko%C5%82o_600dpi_BCPolona.jpg
- Plan zabudowań probostwa w Dąbrowicach (XVIII/XIX w.) [AGAD kart. 038-04]
<http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/38-4/index.html>
- Plan Dąbrowic i okolic z 1791 r. w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie
 sygn. 1/411/0/-/155 - 11

12. Ikonomia:

- Odbitki prezentujące zabudowę miejską w latach 60. XX wieku w Teczce Urbanistycznej

- Zdjęcia domów, miasta i ratusza w G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic, Kutnowskie Zeszyty Regionalne, t. XXIV
- Teczka w Instytucie Sztuki Państwowej Akademii Nauk w Warszawie. Zdjęcia kościoła parafialnego, ratusza, zabytków ruchomych.

13. Najbliższe muzea:

- Muzeum im. Jerzego Dunin Borkowskiego w Krośniewicach
- Muzeum Pałac Saski w Kutnie

14. Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach internetowych i grupach w social mediach

- <https://dokument.zabytek.gov.pl/> - dostęp do skanów decyzji o wpisie do rejestru zabytków i karta ewidencyjnych
- szukajwarchiwach.gov.pl – internetowa wyszukiwarka archiwaliów
- polona.pl – dostęp do zdigitalizowanych zbiorów bibliotecznych i archiwaliów
- fotopolska.eu – serwis ze zdjęciami z całej polski, zawiera wiele archiwalnych reprodukcji
- zabytek.pl – portal wiedzy o zabytkach w całej Polsce, zawiera skany kart ewidencyjnych
- mapy.zabytek.gov.pl – mapa zabytków w Polsce
- [Zbiory Kartograficzne Archiwum Akt Dawnych](#) – mapy w zbiorach AGAD w dostępie online
- [Katalog Zabytków Sztuki w Polsce](#) – zdigitalizowane katalogi zabytków z całej Polski
- [Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego](#) – encyklopedia miast i wsi z przełomu XIX i XX wieku
- [MAPSTER](#) – zdigitalizowane mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej
- [Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej](#) – grupa na facebook
- [Kutnowska Grupa Eksploracyjna](#) – grupa na facebook
- [Fototeka Narodowego Instytut Dziedzictwa](#)

15. Uwagi:

- Strefa ochrony konserwatorskiej w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego nie zawiera zapisów dotyczących zasad ochrony konserwatorskiej. Wskazane jest uzupełnienie dokumentu planistycznego.
- Dokumentacja konserwatorska w zasobie WUOZ w Łodzi klasyfikuje układ do wpisu do rejestru zabytków. Zalecane jest rozpatrzenie rozszerzenia ochrony konserwatorskiej miasteczka, tak aby pozwolić na lepszy nadzór nad istniejącą skalą zabudowy oraz przebudowami obiektów historycznych.
- Zalecane jest ponowna weryfikacja wojewódzkiej ewidencji zabytków. Część obiektów ewidentnie historycznych nie jest nią objęta lub jest w złym stanie.
- Szczególnie zagrożona jest zabudowa drewniana w sąsiedztwie Starego Rynku.
- Odległość od siedziby w WUOZ w Łodzi ogranicza możliwości szybkiego reagowania na nagłe zagrożenia dla zabytków.

Kutno

Kutno

1. Powiat: Kutnowski

2. Gmina: Miasto Kutno

3. Ochrona obszarowa:

- zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Królewska, nr rej.: 1133 z 01.06.1974
- zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Kościuszki 4, 8, 10, nr rej.: 1136 z 14 01.06.1974
- zespół urbanistyczno-architektoniczny, ul. 29 Listopada 16, 18, 20, nr rej.: 1135 z 01.06.1974
- zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Teatralna i Rynek Zduński, nr rej.: 1134 z 01.06.1974
- zespół urbanistyczno-architektoniczny placu, pl. Wolności, nr rej.: 1132 z 01.06.1974
- zespół urbanistyczno-architektoniczny placu Piłsudskiego (d. Pl. 19 Stycznia), nr rej.: 1131 z 01.06.1974
- zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Narutowicza 9,10,11,12,13, nr rej.: 1137 z 01.06.1974
- zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Zamenhofs 2,4,6,8, nr rej.: 1138 z 01.06.1974
- zespół młyna motorowego, ul. Kochanowskiego 4, nr rej.: 642 z 10.09.1993:
młyn motorowy - dom młynarza - budynek gospodarczy

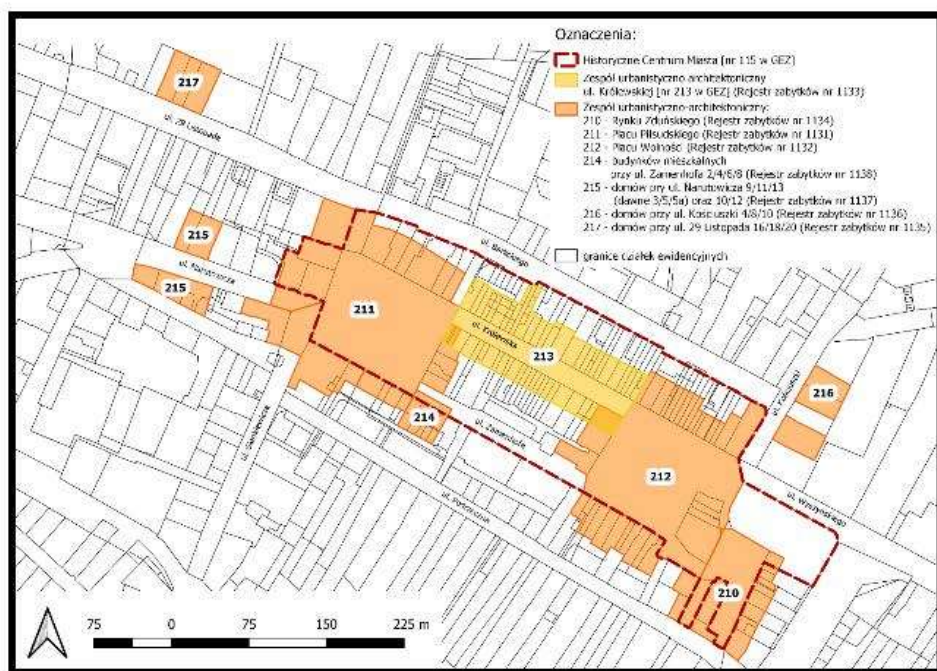
4. Linki do dokumentów planistycznych:

[Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Kutno](#) [stan na marzec 2026]

5. Zabytki w rejestrze zabytków:

- kościół par. p.w. św. Wawrzyńca, ul. Wyszyńskiego 2, nr rej.: 444 z 13.03.1978
- cmentarz żydowski, ul. Tarnowskiego - Zdrojowa - Sobieskiego, nr rej.: 635 z 09.12.1992
- zespół pałacowy, ul. Pałacowa 10:
 - pałac, nr rej.: 19 z 01.06.1967
 - kaplica, nr rej.: 18 z 01.06.1967
 - pawilon wsch., nr rej.: 388 z 01.06.1967
 - pawilon zach., nr rej.: 389 z 01.06.1967
 - park nr rej.: 351 z 01.06.1967
- drzewostan ul. Sienkiewicza, nr rej.: 1156 z 14.06.1974
- ratusz, Pl. Piłsudskiego 20, nr rej.: 347 z 11.07.1967
- dom, ul. Barlickiego 14 (d. 20), nr rej.: 1140 z 01.06.1974

- dom, ul. Barlickiego 16 (d. 22), nr rej.: 1141 z 01.06.1974
 - budynek dawnych koszar, ul. Bema 1, nr rej.: 411 z 11.07.1967
 - dom, ul. Kilińskiego 1, nr rej.: 1142 z 01.06.1974
 - dwór Szomańskich, ul. Kościuszki 17, nr rej.: 1143 z 01.06.1974
 - zajazd („Pałac Saski”), ul. Sienkiewicza / Rynek (ul. Narutowicza 2), nr rej.: 17 z 11.07.1967
 - dom, ul. Narutowicza 20, nr rej.: 16 z 11.07.1967
 - dom, pl. Piłsudskiego 10, nr rej.: 590 z 28.03.1988
 - kamienica, ul. Podrzeczna 4 (strefa ochrony konserwatorskiej w granicach działki wskazanej w decyzji), nr rej.: 616 z 24.05.1980
 - hotel „Staropolski” obecnie biblioteka, ul. Sienkiewicza 2, nr rej.: 390 z 07.06.1967
 - dom, ul. Sienkiewicza 12 (d. 6), nr rej.: 1149 z 01.06.1974
 - zespół szpitala im. Rydygiera, ul. St. Wyszyńskiego 11, nr rej.: 1139 z 01.06.1974
 - dom, ul. Toruńska 3, nr rej.: 412 z 11.07.1967
 - dom, ul. Witosa 1 (d. ul. Mała), nr rej.: 1145 z 01.06.1974
 - Aleja Barcewicza (między ul. Łęczycką a Deotymy), nr rej. A/20 z 16.09.2004
 - kościół par. p.w. św. Stanisława Bpa, nr rej.: 445 z 17.03.1978
 - dom naczelnika miasta, ul. 29 Listopada 2, nr rej.: 1147 z 01.06.1974 oraz 629 z 28.11.1991
 - willa dr Troczewskiego, ul. 29 Listopada 4, nr rej.: 1144 z 01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Królewska, nr rej.: 1133 z 01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Kościuszki 4, 8, 10, nr rej.: 1136 z 14.01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny, ul. 29 Listopada 16, 18, 20, nr rej.: 1135 z 01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Teatralna i Rynek Zduński, nr rej.: 1134 z 01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny placu, pl. Wolności, nr rej.: 1132 z 01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny placu Piłsudskiego (d. Pl. 19 Stycznia), nr rej.: 1131 z 01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Narutowicza 9,10,11,12,13, nr rej.: 1137 z 01.06.1974
 - zespół urbanistyczno-architektoniczny ul. Zamenhova 2,4,6,8, nr rej.: 1138 z 01.06.1974
 - zespół młyna motorowego, ul. Kochanowskiego 4, nr rej.: 642 z 10.09.1993:
- młyn motorowy - dom młynarza - budynek gospodarczy

6. Zabytki w WEZ

Liczba porządkowa	Nazwa obiektu	Ulica	Numer	Uwagi
1.	Budynek mieszkalny	Barcewicz	3	
2.	Kamienica	Barcewicz / Deotymy	14 / 2	
3.	Kamienica	Barlickiego	20	dawniej nr 26
4.	Budynek magazynu	Bema	3	dawniej nr 1
5.	Budynek stodoły	Bema	5	dawniej nr 1
6.	Kamienica	Bema	12	
7.	Cmentarz parafialny	Cmentarna		
8.	Kaplica cmentarna na cmentarzu parafialnym	Cmentarna		
9.	Willa	Fałata	5	dawniej ul. Matejki 5
10.	Zespół dawnych koszar 37 pułku piechoty ob. Zakład Podzespołów Radiowych "Miflex" S.A.	Grunwaldzka	1-3.	
11.	Budynek koszar 37 pułku piechoty ob. Zakład	Grunwaldzka	1	

	Podzespół Radiowych "Miflex" S.A.			
12.	Budynek kasyna 37 pułku piechoty ob. Zakład Podzespół Radiowych "Miflex" S.A.	Grunwaldzka	3	
13.	Kamienica	Kochanowskiego	10	
14.	Willa	Kordeckiego	2	dawniej ul. Kasprzaka
15.	Willa ob. Zespół Szkół Zawodowych nr 2	Kościuszki	11	dawniej ul. Płocka 21
16.	Gimnazjum ob. Zespół Szkół Zawodowych nr 2	Kościuszki	11.	dawniej ul. Płocka 21
17.	Kamienica d. Zespół Domów Mieszkalnych Oficerskiego Funduszu Wojskowego	Kościuszki	20	
18.	Budynek mieszkalny	Królewska	1	na terenie wpisanym do rejestrów zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
19.	Budynek mieszkalny	Królewska / Piłsudskiego	2 i 4 / 8	na terenie wpisanym do rejestrów zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
20.	Budynek mieszkalny	Królewska	3 i 5	na terenie wpisanym do rejestrów zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
21.	Budynek mieszkalny	Królewska	6 (d. 4)	na terenie wpisanym do rejestrów zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej

22.	Budynek mieszkalny	Królewska	8 (d. 6)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
23.	Budynek mieszkalny	Królewska	7 i 9	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
24.	Budynek mieszkalny	Królewska	10/12 (d. 8)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
25.	Budynek mieszkalny	Królewska	13 i 15 (d. 9)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
26.	Kamienica	Królewska	11	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
27.	Budynek mieszkalny	Królewska	16 (d. 12)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
28.	Budynek mieszkalny	Królewska	17 (d. 11)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-

				arch. ul. Królewskiej
29.	Budynek mieszkalny	Królewska	18 (d. 14)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
30.	Budynek mieszkalny	Królewska	20/22 (d. 16)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
31.	Budynek mieszkalny	Królewska	25 (d. 15)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
32.	Budynek mieszkalny	Królewska	27 (d. 17)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
33.	Budynek mieszkalny	Królewska	29 (d. 19)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej
34.	Budynek mieszkalny	Królewska	34 (d. 24)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Królewskiej

35.	Budynek mieszkalny z oficyną	Królewska	36 (d. 26)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. ul. Królewskiej
36.	Budynek mieszkalny	Królewska	41 i 43 (d. 27)	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. ul. Królewskiej
37.	Budynek mieszkalny wielorodzinny	Krośniewicka	48	dawniej Adamowice
38.	Budynek gospodarczy z pralnią	Krośniewicka	48	dawniej Adamowice
39.	Budynek gospodarczy	Krośniewicka	48	dawniej Adamowice
40.	Willa	Krośniewicka	52	dawniej Adamowice
41.	Budynek gospodarczy	Krośniewicka	52	dawniej Adamowice
42.	Wodociągowa Wieża Ciśnień - Kolejowa			
43.	Szkoła - Zespół Szkół nr 4			
44.	Lazaret ob. Dom Handlowy	29-go Listopada	14	
45.	Łaźnia Koszar Carskich tzw. Bania ob. Dom mieszkalny	29-go Listopada	57	
46.	Park podworski	Lotnicza		
47.	Cmentarz przykościelny	Łąkoszyńska		
48.	Cmentarz parafialny	Łąkoszyńska		
49.	Ogrodzenie kościoła pw. Stanisława Bpa	Łąkoszyńska		
50.	Kapliczka	Łęczycka	60	
51.	Dworzec kolejowy PKP	3-go Maja		dawniej ul. Dzierżyńskiego
52.	Dom kolejowy	3-go Maja	3	dawniej ul. Dzierżyńskiego
53.	Kamienica	3-go Maja	4	dawniej ul. Dzierżyńskiego
54.	Hotel	3-go Maja	6	dawniej ul. Dzierżyńskiego

55.	Dom	3-go Maja	10/12/14.	dawniej ul. Dzierżyńskiego
56.	Kamienica	3-go Maja	16	dawniej ul. Dzierżyńskiego
57.	Kamienica	3-go Maja	18	dawniej ul. Dzierżyńskiego
58.	Kamienica	3-go Maja	20	dawniej ul. Dzierżyńskiego
59.	Budynek mieszkalny	3-go Maja	24	dawniej ul. Dzierżyńskiego
60.	Kamienica	3-go Maja	26	dawniej ul. Dzierżyńskiego
61.	Kamienica	3-go Maja	26A	dawniej ul. Dzierżyńskiego
62.	Kamienica z oficyną	3-go Maja	32	dawniej ul. Dzierżyńskiego
63.	Kamienica	3-go Maja	34	dawniej ul. Dzierżyńskiego
64.	Kamienica	3-go Maja	44	dawniej ul. Dzierżyńskiego
65.	Kamienica	3-go Maja	46	dawniej ul. Dzierżyńskiego
66.	Willa	Matejki Łęczycka	/ 2 / 5.	
67.	Willa ob. Niepubliczny ZOZ "Eskulap" Sp. z o.o.	Mickiewicza	2	dawniej nr 4
68.	Zespół browaru	Mickiewicza	3/5.	
69.	Cukrownia w zespole cukrowni "Konstancja"	Mickiewicza	100	dawniej nr 70
70.	Magazyn pasz w zespole cukrowni "Konstancja"	Mickiewicza	100	dawniej nr 70
71.	Magazyn surowców w zespole cukrowni "Konstancja"	Mickiewicza	100	dawniej nr 70
72.	Kamienica	Narutowicza	8	
73.	Łaźnia Miejska	Narutowicza	31/33	dawniej nr 17
74.	Kamienica d. Zespół Domów Mieszkalnych Oficerskiego Funduszu Wojskowego	Okrzei	1	
75.	Budynek mieszkalny	Pałacowa	3	
76.	Budynek mieszkalny	Pałacowa	4	
77.	Budynek gospodarczy w zespole pałacowym Gieratty	Pałacowa	10	

78.	Kamienica	PL. Piłsudskiego	1	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Piłsudskiego (d. PL 19-Stycznia)
79.	Kamienica	PL. Piłsudskiego	2	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Piłsudskiego (d. PL 19-Stycznia)
80.	Kamienica	PL. Piłsudskiego	7	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Piłsudskiego (d. PL 19-Stycznia)
81.	Kamienica	PL. Piłsudskiego	9	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Piłsudskiego (d. PL 19-Stycznia)
82.	Kamienica	PL. Piłsudskiego	11.	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Piłsudskiego (d. PL 19-Stycznia)
83.	Budynek mieszkalny	PL. Piłsudskiego	13	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Piłsudskiego (d. PL 19-Stycznia)

84.	Kamienica	Pl. Piłsudskiego	14	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. Pl. Piłsudskiego (d. Pl. 19-Stycznia)
85.	Kamienica	Pl. Piłsudskiego	15	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. Pl. Piłsudskiego (d. Pl. 19-Stycznia)
86.	Kamienica	Pl. Piłsudskiego	16	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. Pl. Piłsudskiego (d. Pl. 19-Stycznia)
87.	Kamienica	Podrzeczna	2	
88.	Kamienica	Podrzeczna	11	dawniej nr 29
89.	Kamienica	Podrzeczna	20	
90.	"Szopa na instrumenty strażackie" ob. lokale użytkowe	Podrzeczna	27	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. ul. Teatralnej i Rynek Zduński
91.	Dom mieszkalny I ob. laboratorium w zespole Zakładu Nasiennego Dańkowskiej Hodowli Roślin	Przemysłowa	5	
92.	Dom mieszkalny II ob. biurowo-administracyjny w zespole Zakładu Nasiennego Dańkowskiej Hodowli Roślin	Przemysłowa	5	

93.	Dom mieszkalny III ob. socjalny w zespole Zakładu Nasiennego Dańkowskiej Hodowli Roślin	Przemysłowa	5	
94.	Magazyn główny w zespole Zakładu Nasiennego Dańkowskiej Hodowli Roślin	Przemysłowa	5	
95.	Magazyn manipulacyjny w zespole Zakładu Nasiennego Dańkowskiej Hodowli Roślin	Przemysłowa	5	
96.	Magazyn nasienny, czyszczalnia w zespole Zakładu Nasiennego Dańkowskiej Hodowli Roślin	Przemysłowa	5	
97.	Magazyn w zespole Zakładu Nasiennego Dańkowskiej Hodowli Roślin	Przemysłowa	5	
98.	Magazyn w zespole Państwowego Monopoli Tytoniowego	Przemysłowa	7	
99.	Zespół browaru Lwowskiego Towarzystwa Akcyjnego Browarów	Przemysłowa	8	
100.	Budynek browaru	Przemysłowa	8	
101.	Dom dyrektora	Przemysłowa	8	
102.	Budynek warsztatu	Przemysłowa	8	
103.	Dom mieszkalny na osiedlu Pracowników Kolei	Rychterskiego	2	
104.	Dom mieszkalny na osiedlu Pracowników Kolei	Rychterskiego	2a	
105.	Dom mieszkalny na osiedlu Pracowników Kolei	Rychterskiego	2b	
106.	Dom mieszkalny na osiedlu Pracowników Kolei	Rychterskiego	2c	
107.	Dom mieszkalny na osiedlu Pracowników Kolei	Rychterskiego	2d	
108.	Willa	Siemiradzkiego	1	dawniej ul. Matejki 1
109.	Kamienica	Sienkiewicza	6	
110.	Kamienica	Sienkiewicza	7	
111.	Bazar	Sienkiewicza	11	
112.	Bazar - budynek biurowy	Sienkiewicza	11a	
113.	Zespół kościoła ewangelicko-augsburskiego	Sienkiewicza	13-15	
114.	Kościół ewangelicko-augsburski	Sienkiewicza	13	
115.	Szkola ewangelicka	Sienkiewicza	15	

116.	Kamienica	Sienkiewicza	24	
117.	Kamienica	Sienkiewicza	32	
118.	Dom	Sienkiewicza	45	
119.	Kamienica	Skłodowskiej-Curie Marii	27	
120.	Willa	Staszica	14	
121.	Teatru	Teatralna	1	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. ul. Teatralnej i Rynek Zduński
122.	Kamienica	Teatralna / Pl. Wolności	8 / 15.	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. ul. Teatralnej i Rynek Zduński
123.	Kamienica	Teatralna	10	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. ul. Teatralnej i Rynek Zduński
124.	Kamienica	Warszawskie Przedmieście / Jana Pawła II	1 / 7.	
125.	Dom	Warszawskie Przedmieście	18	dawniej nr 38
126.	Kamienica	Pl. Wolności	10	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. Pl. Wolności (d. Stary Rynek)

127.	Kamienica	PL. Wolności	12	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Wolności (d. Stary Rynek)
128.	Budynek dawnych koszar	PL. Wolności	14	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Wolności (d. Stary Rynek)
129.	Kamienica	PL. Wolności	19	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Wolności (d. Stary Rynek)
130.	Kamienica	PL. Wolności	22	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Wolności (d. Stary Rynek)
131.	Kamienica	PL. Wolności	23	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Wolności (d. Stary Rynek)
132.	Kamienica	PL. Wolności	24	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.- arch. PL. Wolności (d. Stary Rynek)

133.	Kamienica	Pl. Wolności	25	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. Pl. Wolności (d. Stary Rynek)
134.	Kamienice	Pl. Wolności	26	na terenie wpisanym do rejestru zabytków - zespół urb.-arch. Pl. Wolności (d. Stary Rynek)
135.	Plebania	Wyszyńskiego	4	
136.	Zespół przemysłowy: Fabryka Maszyn Rolniczych "Kraj"	Wyszyńskiego	5	
137.	Hala produkcyjna Fabryki Maszyn Rolniczych "Kraj"	Wyszyńskiego	5	
138.	Dawna odlewnia Fabryki Maszyn Rolniczych "Kraj"	Wyszyńskiego	5	
139.	Budynek mieszkalno-biurowy z kantorem Fabryki Maszyn Rolniczych "Kraj"	Wyszyńskiego	5	
140.	Dawna modelarnia Fabryki Maszyn Rolniczych "Kraj"	Wyszyńskiego	5	
141.	Dawne magazyny Fabryki Maszyn Rolniczych "Kraj"	Wyszyńskiego	5	
142.	Kamienica	Wyszyńskiego	7	
143.	Kamienica	Zduńska	7	
144.	Budynek mieszkalny	Żółtkiewskiego	7	
145.	Willa	Żółtkiewskiego	9	

7. Krótka historia miasta:

Kutno było miastem prywatnym, którego początki sięgają średniowiecza. Pierwsze znane wzmianki o wsi o tej nazwie pochodzą z początków XIV wieku. Prawa miejskie Kutno uzyskało prawdopodobnie między 1386 a 1432 rokiem. W okresie przedrozbiorowym należało do województwa łęczyckiego i było na przestrzeni lat własnością kilku rodów szlacheckich. Miasto rozwijało się jako lokalny ośrodek handlowy, korzystając z położenia na szlaku komunikacyjnym z Poznania do Warszawy. Wówczas zabudowa była jeszcze skoncentrowana wokół rynku lokacyjnego – dzisiejszego Placu Wolności. W okresie przedrozbiorowym Kutno poniekąd konkurowało pod względem gospodarczym z sąsiednim miastem prywatnym – Łąkoszynem.

W XVIII wieku w Kutnie ulokowano jeden z przystanków na drodze królewskiej z Warszawy do Drezna, co wiązało się z budową jednego z najważniejszych zabytków Kutna – tzw. Pałacu Saskiego. Okazjonalne pobyty dworu królewskiego w mieście wpływały na ożywienie gospodarcze i wzmocnienie jego znaczenia. Po odnowieniu praw miejskich, po dużym pożarze w połowie XVIII wieku, Kutno przeżywało okres stopniowego rozwoju dzięki działaniom ówczesnych właścicieli.

W 1793 r. Kutno znalazło się w zaborze pruskim, następnie od 1807 r. w Księstwie Warszawskim, a w latach 1815–1918 w Królestwie Polskim podległym Rosji. W XIX wieku nastąpił szczególnie dynamiczny rozwój miasta, związany z lokalizacją stacji pierwszej w Królestwie Polskim linii kolejowej (tzw. Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej), co uczyniło z Kutna ważny węzeł transportowy. Idący za tym rozwój przemysłu w mieście wpłynął znacząco na jego pozycję oraz krajobraz kulturowy.

Pod koniec XIX wieku w miejscu gotyckiego kościoła parafialnego stanął obecny, dwuwieżowy, neogotycki kościół pw. św. Wawrzyńca. Wraz ze wzrostem znaczenia Kutna stała się pozycja sąsiedniego Łąkoszyna, który z czasem został zdegradowany do roli przedmieścia, a ostatecznie stał się w latach 70. XX wieku częścią miasta.

8. Wartości zabytkowe:

- Wartość konserwatorska Kutna leży nie tylko w samych zabytkach architektury, ale także w złożoności jego układu urbanistycznego oraz czytelności kolejnych faz rozwoju. Średniowieczne miasto lokacyjne z jednym rynkiem na przestrzeni XVIII i XIX wieku było rozbudowywane o kolejne place oraz powiązania przestrzenne.
- Czytelny obecnie historyczny układ urbanistyczny Kutna oparty jest na dwóch najważniejszych osiach – ulicy Królewskiej, która łączy dwa główne rynki, oraz ulicy Sienkiewicza – reprezentacyjnej alei prowadzącej z miasta do folwarku Gieratki.
- Wzdłuż tych osi zlokalizowana jest większość najważniejszych zabytków, dla których tło stanowi przeważnie dwu- lub trzykondygnacyjna murowana zabudowa kamieniczna z XIX i XX wieku. Najwięcej historycznej zabudowy zachowało się wzdłuż ulicy Królewskiej oraz w pierzejach obecnego Placu Wolności i Placu Piłsudskiego. Zamknięcia osi głównej ulicy miasta, czyli ulicy Królewskiej, stanowią – po przeciwnych stronach – kościół pw. św. Wawrzyńca oraz klasycystyczny ratusz z XIX wieku.
- Drugą najważniejszą osią kompozycyjną Kutna jest aleja drzew wzdłuż ulicy Sienkiewicza, która łączy główną część miasta zarówno z XVIII-wiecznym zespołem parkowo-pałacowym, jak i z obszarami kolejowymi i przemysłowymi. Układ przestrzenny tej części miasta jest odzwierciedleniem kierunków jego rozwoju w XIX i XX wieku, opartego na kolei i rozwijającym się przemyśle.
- W Kutnie interesujące są jasno zdefiniowane przestrzenie o wysokiej wartości zabytkowej, które – pomimo licznych ingerencji, zwłaszcza z XX wieku – nadal pozostają czytelne w planie miasta i wciąż zachowują dominujący historyczny charakter.

9. Dokumentacja konserwatorska w zasobie WUOZ w Łodzi:

- E. Bergman, M. Barbasiewicz, J. Jernajczyk, **Kutno – Studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Płocku** – cenne trzypięciotomowe konserwatorskie opracowanie Kutna, które poza warstwą tekstową zawiera reprodukcje archiwalnych map, planów i rysunków oraz katalog zdjęciowy zabytków z lat 70. i 80. XX wieku.
- Karty ewidencyjne poszczególnych zabytków
- Karty ewidencyjne komentarzy
- Karty adresowe Gminnej Ewidencji Zabytków

10. Informacje w literaturze i źródłach:

- Kutno, Dzieje miasta, red. R. Rosin
- Kutno poprzez wieki, red. J. Szymczak
- Kutno. Powstanie i rozwój małego ośrodka miejskiego w ujęciu interdyscyplinarnym, red. A. Ginter, J. Ginter
- J. Saramonowicz, P. Stasiak, Kutno. Przeszłość i współczesność.
- J. Saramonowicz, Kutno i powiat kutnowski w II Rzeczypospolitej
- Artykuły w Kutnowskich Zeszytach Regionalnych

11. Archiwalne mapy i plany i ikonografia:

- [Kutno na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa w połowie XIX wieku.](#)
- Dokumentacja fotograficzna miasta i zabytków z lat 70. i 80. w Studium Historyczno-urbanistycznym
- [Kutno na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa w połowie XIX wieku.](#)

13. Najbliższe muzea:

- Muzeum Pałac Saski w Kutnie

14. Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach internetowych i grupach w social mediach

- szukajwarchiwach.gov.pl – internetowa wyszukiwarka archiwaliów
- polona.pl – dostęp do zdigitalizowanych zbiorów bibliotecznych i archiwaliów
- fotopolska.eu – serwis ze zdjęciami z całej polski, zawiera wiele archiwalnych reprodukcji
- zabytek.pl – portal wiedzy o zabytkach w całej Polsce, zawiera skany kart ewidencyjnych
- mapy.zabytek.gov.pl – mapa zabytków w Polsce
- [Zbiory Kartograficzne Archiwum Akt Dawnych](#) – mapy w zbiorach AGAD w dostępie online
- [Katalog Zabytków Sztuki w Polsce](#) – zdigitalizowane katalogi zabytków z całej Polski
- [Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego](#) – encyklopedia miast i wsi z przełomu XIX i XX wieku

- [MAPSTER](#) – zdigitalizowane mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej
- [Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej](#) – grupa na facebook
- [Kutnowska Grupa Eksploracyjna](#) – grupa na facebook
- [Fototeka Narodowego Instytut Dziedzictwa](#)

15. Uwagi:

- Brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na priorytetowym obszarze układów urbanistycznych Placu Wolności, Placu Piłsudskiego, ulicy Królewskiej oraz Rynku Zduńskiego i Placu Teatralnego. Uchwalenie planów mogłoby ułatwić regulowanie kwestii nośników reklamowych oraz nowych inwestycji na najważniejszym zabytkowym obszarze.
- Karta adresowa gminnej ewidencji zabytków dla historycznego centrum miasta postuluje ustanowienie parku kulturowego w jego granicach. Biorąc pod uwagę zwartość zespołu historycznego realizacja tego zamierzenia byłaby bardzo pożyteczna i ułatwiłaby zarządzanie priorytetowym obszarem z poszanowaniem wartości zabytkowych.
- Zespoły urbanistyczno-architektoniczne wpisane do rejestru zabytków nie mają jasno określonych granic powiązanych z decyzją o wpisie do rejestru zabytków, a ich interpretacja odbywa się na podstawie analogii do gminnej ewidencji zabytków.
- Problemem jest zanikająca historyczna stolarka drzwiowa w budynkach wchodzących w skład zespół urbanistyczno-architektonicznych wpisanych do rejestru zabytków. Skale strat w tym zakresie uwidacznia analiza dokumentacji fotograficznej ze studium historyczno-urbanistycznego.
- Kolejny problem stanowi jakość remontów elewacji kamienic oraz nośników reklamowych na nich montowanych. Wskazany jest monitoring w tym zakresie i edukacja władz miasta oraz mieszkańców o konieczności przeprowadzania remontów obiektów zabytkowych zgodnie ze sztuką konserwatorską.
- Istnieje problem z zagospodarowaniem zabytkowych obiektów przemysłowych w strefie produkcyjnej w okolicy linii kolejowej. Wiele obiektów jest nieużytkowanych i popada obecnie w ruinę.
- Odległość od siedziby w WUOZ w Łodzi ogranicza możliwości szybkiego reagowania na nagłe zagrożenia dla zabytków.

Žychlin

Żychlin

1. Powiat: Kutnowski

2. Gmina: Gmina Żychlin

3. Ochrona obszarowa: układ urbanistyczny ujęty w wojewódzkiej oraz gminnej ewidencji zabytków.

4. Linki do dokumentów planistycznych:

<https://zychlin.e-mapa.net/> - System Informacji Przestrzennej [stan na marzec 2026]

5. Zabytki w rejestrze zabytków:

- kościół par. p.w. śś. Piotra i Pawła, nr rej.: 29 z 18.07.1967
- dzwonnica kościoła, nr rej.: 418 z 18.07.1967
- synagoga przy ul. Kilińskiego, nr rej.: 547 z 30.01.1986
- dom z oficynami, ul. Jana Pawła II 17, nr rej.: 633 z dn. 12.11.1992
- dom koło kościoła, pl. 29 Listopada 24, nr rej.: A/439 z 20.02.1947
- dom koło kościoła, pl. 29 Listopada 25/26, nr rej.: A/438 z 20.02.1947

6. Zabytki w WEZ

Cmentarna	7	Cmentarz rzymsko-katolicki	II poł. XIX w.
Jana Pawła II (d. Pl. Świerczewskiego)	15	Dom murowany	1920
Jana Pawła II (d. Pl. Świerczewskiego)	2 a (d. 001)	Dom murowany parafialny	1908
Jana Pawła II (d. Pl. Świerczewskiego)	002 b (d. 002)	Dom murowany parafialny	lata 20. XIX w.
Jana Pawła II (d. Pl. Świerczewskiego)	3 (d. 004)	Dom murowany	poł. XIX w.
Jana Pawła II (d. Pl. Świerczewskiego)	4 (d. 005)	Dom murowany	pocz. XIX w.
Kilińskiego	9	Budynek murowany Poczty	XIX/XX w.
Łukasińskiego	1	Zajazd murowany ob. budynek mieszkalny	ok. 1900
Łukasińskiego	3	Dom murowany	1936
Łukasińskiego	53	Cmentarz żydowski	
Łukasińskiego	11 (d. 019)	Kamienica	pocz. XX w.
Łukasińskiego	15 (d. 021)	Dom murowany	1900
Maja 1-go	1	Kamienica	pocz. XX w.
Maja 1-go	17/019	Dom murowany mieszkalny	ok. 1850
Maja 1-go	23/025	Kamienica Oświata	I poł. XX w.
Maja 1-go	24 (d. 022)	Dom murowany mieszkalny	1897
Maja 3-go	1	Młyn murowany motorowy	kon. XIX w., przebudowa lata 20. XX w.
Maja 3-go	4	Kamienica	1908
Maja 3-go	5	Dom murowany mieszkalny	ok. 1915

Narutowicza	1	Zajazd murowany ob. budynek mieszkalny	lata 60. XIX w.
Narutowicza	26	dom ob., Apteka, Biblioteka	pocz. XIX w.
Narutowicza	6 (d. 012)	Dom murowany	1900
Narutowicza	14 (d. 020)	Dom murowany	lata 20. XX w.
Narutowicza	16 (d. 022)	Dom murowany	1900
Narutowicza	18 (d. 024)	Dom murowany	ok. 1910
Narutowicza	42 (d. 048)	Kamienica	ok. 1920
Narutowicza	44 (d. 050)	Kamienica	ok. 1902
Narutowicza	54 (d. 056)	Dom murowany mieszkalny	kon. XIX w.
Narutowicza	57 (d. 053)	Dom murowany mieszkalny	1900
Narutowicza	59 (d. 055)	Dom murowany mieszkalny	lata 60. XIX w.
Narutowicza	61 (d. 057)	Dom murowany w typie willi włoskiej	kon. XIX w.
Narutowicza	72 (ob. 080)	Dom Prusaków w zespole przemysłowym	II poł. XIX w. (po 1867)
Narutowicza	072/074/076	Zespół przemysłowy	II poł. XIX w., rozbudowa w pocz. XX i lata 20. XX w.
Narutowicza	072/074/076	Hala produkcyjna murowana A w zespole przemysłowym	II poł. XIX w. (po 1867)
Narutowicza	072/074/076	Budynek murowany starej elektrowni ob. Układ Leonarda i stacja sprężarek w zespole przemysłowym	II poł. XIX w. (po 1867)
Narutowicza	072/074/076	Budynek murowany portierni w zespole przemysłowym	II poł. XIX w. (po 1867)
Narutowicza	082 (d. 076)	Willa miejska	kon. XIX w.
obszar centrum miasta		Układ Urbanistyczny Miasta Żychlin	XV-XIX w.
Pl. Listopada 29-go	16	Dom murowany	pocz. XX w.
Pl. Listopada 29-go	22	Ogrodzenie murowane z bramą przy kościele pw. św. Piotra i Pawła	pocz. XX w.
Pl. Listopada 29-go	27	Dom murowany	1810

Pl. Listopada 29-go	30	Dom murowany	pocz. XX w.
Pl. Listopada 29-go		Trafostacja murowana ob. budynek usługowy z zegarem miejskim	1926
Pl. Wolności	4	Budynek Straży Pożarnej	ok. 1905
Pl. Wolności	9	Dom mieszkalny	pocz. XX w.
Polna		Cmentarz epidemiologiczny	1852
Ściegiennego	5	Dom z figurą NMP	ok. 1930

7. Krótka historia miasta:

Żychlin należy do najstarszych ośrodków miejskich północnej części województwa łódzkiego. Rozwinął się nad rzeką Studwią, przy ważnym średniowiecznym szlaku handlowym prowadzącym z Łęczycy i Kalisza w kierunku Płocka. Korzystne położenie przy skrzyżowaniu dróg sprzyjało rozwojowi osadnictwa już we wczesnym średniowieczu.

Początkiem miasta była Wieś Żychlińska – osada targowa istniejąca prawdopodobnie już w X–XI wieku. W pierwszej połowie XIV wieku, najprawdopodobniej w latach 1340–1348 właściciel dóbr, sędzia łęczycki Chwał, lokował na południe od wsi prywatne miasto. Otrzymało ono regularny średniowieczny układ z prostokątnym rynkiem oraz główną osią komunikacyjną biegnącą z północy na południe.

W kolejnych stuleciach Żychlin rozwijał się jako niewielkie miasto handlowo-rzemieślnicze. Szczególnie ważne zmiany przestrzenne nastąpiły w XVIII wieku, kiedy powiększono rynek i wytyczono nową ulicę Łowicką, obecną ulicę Gabriela Narutowicza. Jej perspektywę zamknęto bryłą nowego kościoła parafialnego wzniesionego w latach 1772–1782. Układ ten do dziś stanowi jedną z najważniejszych cech historycznego krajobrazu miasta.

W XIX wieku Żychlin rozwijał się dzięki handlowi, rzemiosłu i przemysłowi. Powstały młyny, browar, cegielnia i liczne warsztaty. Ważną rolę odgrywała społeczność żydowska, zamieszkująca głównie okolice obecnej ulicy Narutowicza.

Duże znaczenie dla rozwoju miasta miało uruchomienie cukrowni Walentynów oraz późniejszy rozwój przemysłu elektrotechnicznego. Po odzyskaniu praw miejskich w 1924 roku do Żychlina włączono tereny przemysłowe i osiedla robotnicze położone na południe od Studwi. W dawnej cukrowni rozpoczęły działalność zakłady Brown Boveri, późniejsze zakłady EMIT, które przez wiele lat były jednym z najważniejszych zakładów przemysłowych miasta.

Współczesny Żychlin zachował czytelny historyczny układ urbanistyczny. Szczególnie cennym elementem miasta pozostaje ulica Narutowicza z zabudową XIX i początku XX wieku oraz charakterystyczną osią widokową prowadzącą ku kościołowi parafialnemu.

8. Wartości zabytkowe:

- Żychlin wyróżnia się dobrze zachowanym historycznym układem urbanistycznym małego miasta lokacyjnego o średniowiecznej genezie, który został poddany nowożytnym regulacjom. Szczególnie charakterystyczna jest ulica Gabriela Narutowicza – dawna ulica Łowicka i Budzyńska – stanowiąca główną oś kompozycyjną miasta. Jej perspektywę

zamyka bryła późnobarokowego kościoła parafialnego, co jest przykładem świadomego, barokowego kształtowania przestrzeni miejskiej.

- Miasto zachowało również czytelny układ średniowiecznego rynku i dawnych traktów handlowych prowadzących z Łęczycy i Kutna w kierunku Mazowsza. Istotnym elementem dziedzictwa Żychlina jest także XIX- i XX-wieczna zabudowa związana z rozwojem handlu, rzemiosła i przemysłu, w tym dawnych zakładów cukrowniczych i elektrotechnicznych.
- Istotnym komponentem czytelnego współcześnie układu urbanistycznego historycznego Żychlina jest ciąg placów miejskich- dawnego Starego i Nowego Rynku, zlokalizowanych na południe oraz północ od kościoła parafialnego, oraz trójkątnego Placu Wolności w północnej części miasta.
- Do tej pory czytelne jest powiązanie przestrzenne obszaru centrum Żychlina z terenami przemysłowymi, dzięki którym miasto rozwijało się w XIX i XX wieku. Jednocześnie zachowana w dużej do tej pory zabudowa głównie o cechach charakterystycznych dla klasycyzmu jest namacalnym dowodem okresu świetności miasta.

9. Dokumentacja konserwatorska w zasobie WUOZ w Łodzi:

- Z. Perzanowski, A. Domański, **Żychlin. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego**, Kraków 1961 – opracowanie zawierające zarys historii miasta oraz wczesne wytyczne urbanistyczno-konserwatorskie.
- B. Sadurska, B. Ważbińska, M. Furmaniuk, L. Czyżniewska, **Studium urbanistyczno-konserwatorskie m. Żychlina woj. Płockie**, Toruń 1983-84 – kompleksowe opracowanie historii i urbanistyki miasta, zawierające dokumentację fotograficzną zabytków i zabudowy, reprodukcje archiwaliów oraz propozycje stref ochrony konserwatorskiej.
- L. Kozakiewicz, J. Kubiak, **„Teczka urbanistyczna” Żychlina**, Warszawa 1963 – syntetyczne opracowanie zawierające odpis studium z 1961 r., reprodukcje archiwalnych planów oraz wykaz zabytków i plany.
- Karty ewidencyjne poszczególnych zabytków
- Karty ewidencyjne cmentarzy
- Karty adresowe Gminnej Ewidencji Zabytków

10. Informacje w literaturze i źródłach:

- Kutno, Dzieje miasta, red. R. Rosin
- Kutno poprzez wieki, red. J. Szymczak
- Kutno. Powstanie i rozwój małego ośrodka miejskiego w ujęciu interdyscyplinarnym, red. A. Ginter, J. Ginter
- J. Saramonowicz, P. Stasiak, Kutno. Przeszłość i współczesność.
- J. Saramonowicz, Kutno i powiat kutnowski w II Rzeczypospolitej
- Artykuły w Kutnowskich Zeszytach Regionalnych

11. Archiwalne mapy i plany i ikonografia:

- Bibliografia tekstów autorstwa dr. inż. Bogdana Poptawskiego m.in.:

Żychlin : rozwój przestrzenny i zabytki, Warszawa 2023

Żychlin – początki rozwoju przestrzennego prywatnego miasteczka lokacyjnego, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2010, nr 3, s. 13–25.

Historia zabudowy ulicy Narutowicza w dawnym małym mieście lokacyjnym, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2016, nr 4, s. 53–73.

- J. Józefek, **Żychlin. Zarys dziejów do 1918 roku**, Żychlin 1997
- P. Stasiak, **Żychlin. Dzieje miasta i gminy w latach 1918-1975**, Żychlin 2017

13. Najbliższe muzea:

- Muzeum Pałac Saski w Kutnie

14. Archiwalne zdjęcia i mapy i inne informacje o zabytkach możesz również znaleźć w wyszukiwarkach, serwisach internetowych i grupach w social mediach

- szukajwarchiwach.gov.pl – internetowa wyszukiwarka archiwaliów
- polona.pl – dostęp do zdigitalizowanych zbiorów bibliotecznych i archiwaliów
- fotopolska.eu – serwis ze zdjęciami z całej polski, zawiera wiele archiwalnych reprodukcji
- zabytek.pl – portal wiedzy o zabytkach w całej Polsce, zawiera skany kart ewidencyjnych
- mapy.zabytek.gov.pl – mapa zabytków w Polsce
- [Zbiory Kartograficzne Archiwum Akt Dawnych](#) – mapy w zbiorach AGAD w dostępie online
- [Katalog Zabytków Sztuki w Polsce](#) – zdigitalizowane katalogi zabytków z całej Polski
- [Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego](#) – encyklopedia miast i wsi z przełomu XIX i XX wieku
- [MAPSTER](#) – zdigitalizowane mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej
- [Wehikuł Czasu Ziemi Łódzkiej](#) – grupa na facebook
- [Kutnowska Grupa Eksploracyjna](#) – grupa na facebook
- [Fototeka Narodowego Instytut Dziedzictwa](#)

15. Uwagi:

- Brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na obszarze centrum historycznego i ulicy Narutowicza. Brak ten utrudnia formułowanie trwałej strategii ochrony układu.
- W kratkach ewidencyjnych nie dość wyraźnie doprecyzowane są granice historycznego układu urbanistycznego ujętego w GEZ i WEZ, co może powodować nieporozumienia i nieprawidłowości przy rozpatrywaniu spraw. Wskazane byłoby zaktualizowanie kart o plany w lepszej jakości.
- Miasto posiada bardzo obszerne i dokładne opracowania konserwatorskie oraz literaturę dotyczącą układu urbanistycznego, które nie są wykorzystywane w bieżących zadaniach. Wskazane byłoby wykonanie reprodukcji cyfrowej dokumentacji konserwatorskiej, co ułatwi pracownikom dostęp do niej oraz umożliwi utrwalenie jej niezależnie od stanu oryginałów.

- Pomimo szerokiego udokumentowania konserwatorskiego i zaleceń obecne formy ochrony są układu urbanistycznego i najważniejszych zabytków wydają się być niewystarczające. Efektem są niewłaściwie prowadzone prace przy elewacjach czy rozbiórki.
- Całkowitym zniszczeniem zagrożona jest synagoga, obecnie już w stanie ruiny.
- Odległość od siedziby w WUOZ w Łodzi ogranicza możliwości szybkiego reagowania na nagłe zagrożenia dla zabytków.

Załącznik D. Prezentacja przygotowana na potrzeby spotkania z mieszkańcami Dąbrowic

**DĄBROWICE OZCZAMI
HISTORYKA SZTUKI
ORAZ KONSERWATORA
ZABYTKÓW**

Kocper Sławczyk
Dąbrowice
24.04.2023

KRÓTKA HISTORIA RYNKÓW MIEJSKICH

- ❖ Dąbrowice były miastem królewskim lokowanym w zapewne w XV wieku przed rokiem 1455. Przed rozbiorami znajdowały się na terenie województwa łęczyckiego, powiatu łęczyckiego i podlegało staroście przedeckiemu.
- ❖ Po momencie lokacji wytyczono Stary Rynek z przyległościami. Miasto kilkakrotnie uległo zniszczeniu- na początku XVI wieku, w poł. XVII w trakcie Potopu i w trakcie III Wojny Północnej na początku XVIII w. Pomiędzy 1820, a 1846 w wyniku regulacji powstał obecny układ miasta, w tym Nowy Rynek.
- ❖ W 1793 r. Dąbrowice znalazły się na terenie zaboru pruskiego, następnie w 1807 r. w Księstwie Warszawskim i od 1815 r. do 1918 r. w Królestwie Polskim podległym Rosji. Wraz z wieloma innymi miejscowościami utraciły prawa miejskie w 1870 r.

DĄBROWICE NA WŁASNYCH ZDJĘCIACH Z 2021 ROKU

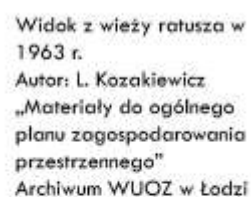

DĄBROWICE W OPRACOWANIACH KONSERWATORSKICH

[illegible]

Ratusz w Dąbrowicach w 1963 r.
 Autor: L. Kozakiewicz
 „Materiały do ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego”
 Archiwum WUOZ w Łodzi

Nowy Rynek w Dąbrowicach w 1963 r., widok z wieży Ratusza
 Autor: L. Kozakiewicz
 „Materiały do ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego”
 Archiwum WUOZ w Łodzi

Panorama Starego Rynku w Dąbrowicach w 1963 r. autor: L. Kozakiewicz
„Materiały do ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego” Archiwum WUOZ w Łodzi

Panorama Starego Rynku w Dąbrowicach w 1963 r. autor: L. Kozakiewicz
„Materiały do ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego” Archiwum WUOZ w Łodzi

DĄBROWICE NA ZDJĘCIACH ARCHIWALNYCH Z INSTYTUTU SZTUKI PAŃSTWOWEJ AKADEMII NAUK

Kościół parafialny w Dąbrowicach w 1950 r.
Autor: D. Kaczmarczyk
Archiwum Instytutu Sztuki PAN,
negatyw nr 45257

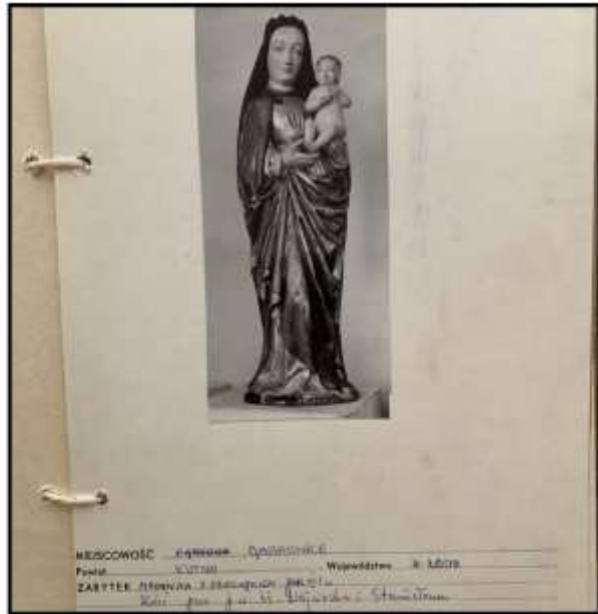
Kościół parafialny w Dąbrowicach w 1950 r.
 Autor: D. Kaczmarczyk
 Archiwum Instytutu Sztuki PAN,
 negatyw nr 45258

Kościół parafialny w Dąbrowicach w 1950 r.
 Autor: D. Kaczmarczyk
 Archiwum Instytutu Sztuki PAN,
 negatyw nr 45259

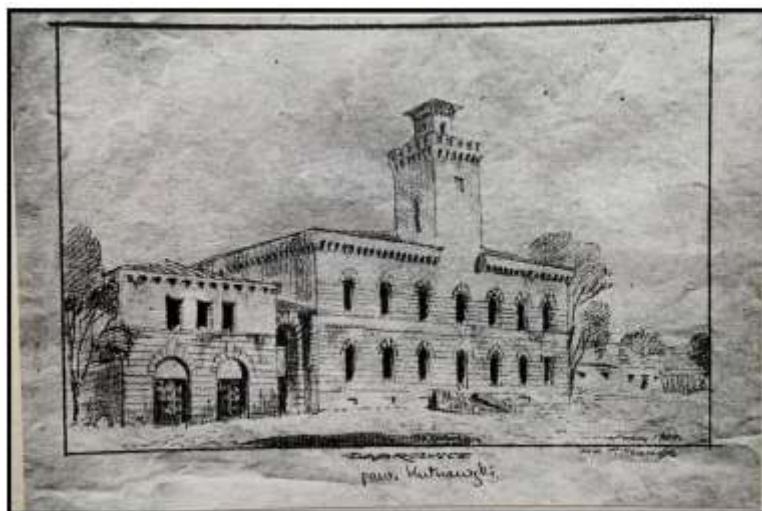
Figura Madonny z Dzieciątkiem z początku XVI w.
 Autor zdjęcia: E. Kozłowska-Tomczyk 1962
 Archiwum Instytutu Sztuki PAN,
 negatyw nr 75338

„Matka Boska z Dzieciątkiem i Janem Chrzcicielem oraz św. niewiastą”, XVI w.
 Autor zdjęcia: E. Kozłowska 1951
 Archiwum Instytutu Sztuki PAN,
 negatyw nr 47121

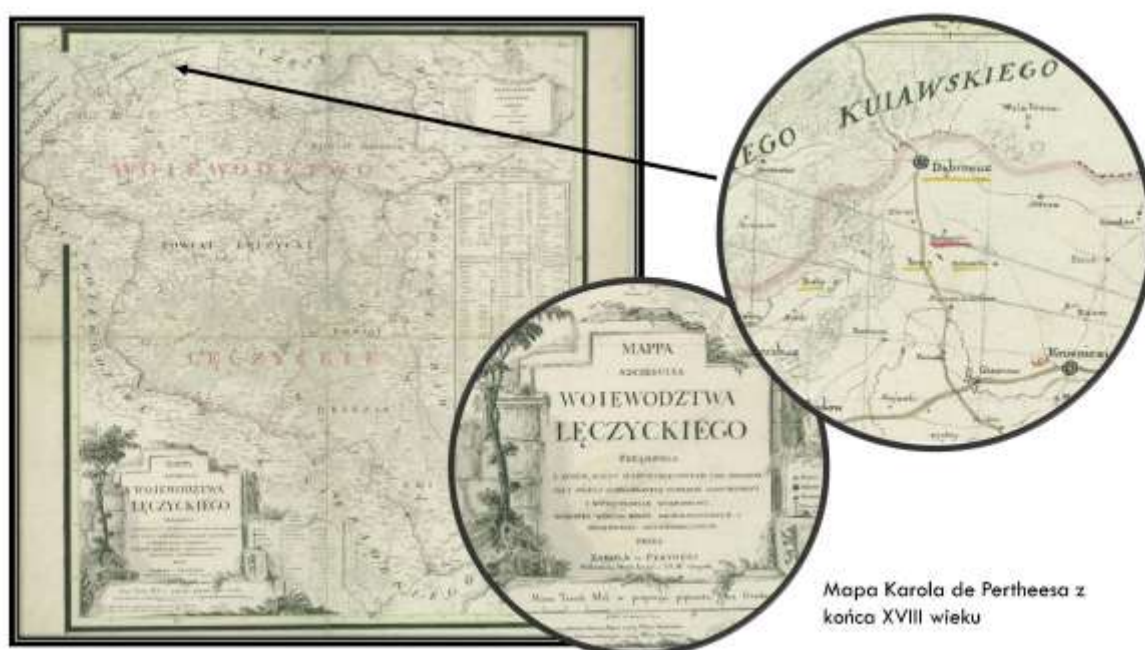
Ratusz w Dąbrowicach
 Rysunek z 1925 r.
 Reprodukacja oryginału sygn. 2241
 Archiwum Instytutu Sztuki PAN,
 Negatyw autorstwa Joanny Janson z
 1980 r.
 nr 121131

Ratusz w Dąbrowicach w 1950 r.
 autor: D. Kaczmarczyk
 Archiwum Instytutu Sztuki PAN,
 Negatyw nr 45262

DĄBROWICE NA WYBRANY MAPACH I PLANACH ARCHIWALNYCH

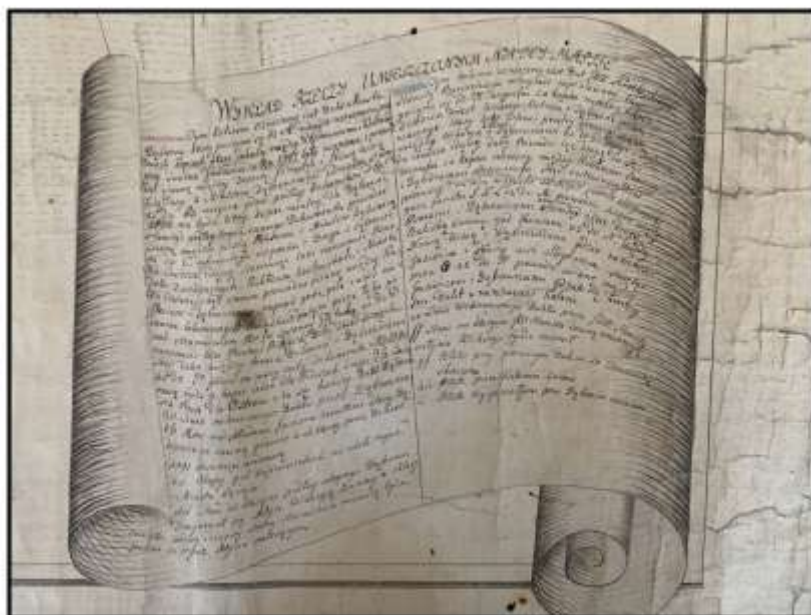

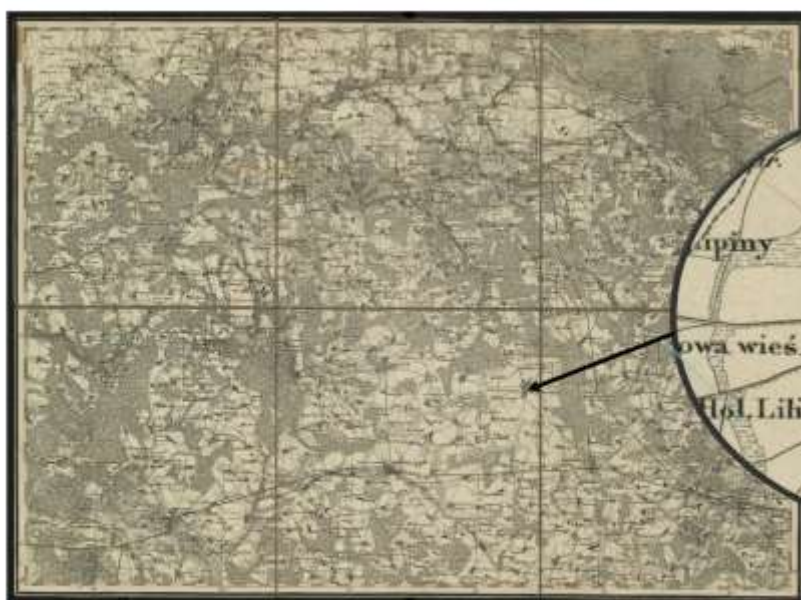
Plan Dąbrowic i okolic
z 1791 r.
AGAD sygn.
1/411/0/-/155 - 11

Plan Dąbrowic i okolic
z 1791 r.
AGAD sygn.
1/411/0/-/155 - 11

Plan Dąbrowic i okolic
z 1791 r.
AGAD sygn.
1/411/0/-/155 - 11

Tzw. Mapa Kwatermistrzostwa z 1846 r.

Dąbrowice na planie z 1907 r.
Library of Congress
Sygn. LoC G7000 s.42 ,R8
Za:
<http://igrek.amzp.pl/details.php?id=1851587>

Dąbrowice na planie z 1955 r.

**DĄBROWICE NA ZDJĘCIACH FELIKSA KRUPIAKA
Z ARTYKUŁU GRZEGORZA STEMPEWSKIEGO W
KUTNOWSKICH ZESZYTACH REGIONALNYCH**

Ratusz w Dąbrowicach
Fot. Feliks Krupiak
G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic
Kutnowskie Zeszyty Regionalne t. XXIV
s. 355-364

Widok na Nowy Rynek, ratusz i
kościół w Dąbrowicach
Fot. Feliks Krupiak
G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic
Kutnowskie Zeszyty Regionalne t. XXIV
s. 355-364

Usuwanie bruku z Nowego Rynku w
trakcie okupacji niemieckiej
Fot. Feliks Krupiak
G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic
Kutnowskie Zeszyty Regionalne t. XXIV
s. 355-364

Rozbiórka kaplicy na Nowym Ryнку w
trakcie okupacji niemieckiej
Fot. Feliks Krupiak
G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic
Kutnowskie Zeszyty Regionalne t. XXIV
s. 355-364

Kościół parafialny w Dąbrowicach
Fot. Feliks Krupiak
G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic
Kutnowskie Zeszyty Regionalne t. XXIV
s. 355-364

Nauczyciele i uczniowie szkoły w Dąbrowicach na tel tylnej elewacji ratusza, fot. Feliks Krupiak
G. Stemplewski, Fotograf z Dąbrowic, Kutnowskie Zeszyty Regionalne t. XXIV, s. 355-364

Dziękuję za uwagę!

Kontakt:

kacper.szewczyk@edu.unl.lodz.pl

k.szewczyk@wuz-lodz.pl

Dom ludowy i kościół parafialny w Dąbrowicach, autor S. Konieczkowski z zakładu Apollini z Kutna

Załącznik E. Formularz ankiety skierowanej do mieszkańców Dąbrowic

Ankieta-Dąbrowice

Szanowni Mieszkańcy,

Zabytki są nieodłącznym elementem naszej lokalnej tożsamości, historii i kultury. Pełnią nie tylko funkcję estetyczną, ale również edukacyjną, społeczną i turystyczną. Chcielibyśmy poznać Państwa opinie na temat ich roli w życiu społeczności.

Ankieta, którą mają Państwo przed sobą, ma na celu zebranie informacji o tym, jak mieszkańcy postrzegają zabytki urbanistyczne oraz kwestie związane z ich ochroną konserwatorską. Państwa odpowiedzi pomogą w opracowaniu metod współpracy pomiędzy urzędem konserwatora zabytków, a mieszkańcami miast historycznych.

Ankieta jest anonimowa, a jej wypełnienie zajmie **około 5–10 minut**. Państwa głos jest dla nas niezwykle cenny – dziękuję za poświęcony czas i zaangażowanie!

W razie pytań proszę o kontakt: kacper.stawczycki@edu.uni.lodz.pl

* Wymagane

1. Czy uważa Pani/Pan, że zamieszkwane przez Panią miasto posiada wartość zabytkową lub historyczną? *

☐ Tak

☐ Nie

2. Dlaczego uważa Pani/Pan że zamieszkwane przez Panią/Pana miasto posiada wartość zabytkową lub historyczną? *

3. Dlaczego uważa Pani/Pan że zamieszkwane przez Panią/Pana miasto nie posiada wartości zabytkowej lub historycznej? *

4. Jakie obiekty w Pani/Pana mieście uważa Pani/Pan za zabytkowe? [proszę wymienić] *

5. Co sprawia, że wymienione w pytaniu 2 obiekty uważa Pani/Pan za zabytkowe? [możliwe jest wskazanie wielu odpowiedzi] *

- ☐ Wartość historyczna – obiekt jest związany z ważnymi wydarzeniami lub postaciami.
- ☐ Funkcja i przeznaczenie – obiekt pełni lub pełni ważną rolę społeczną, religijną, edukacyjną itp.
- ☐ Wiek obiektu – budynek lub miejsce ma długą historię.
- ☐ Oficjalny status – znajduje się w rejestrze zabytków lub jest objęty ochroną prawną.
- ☐ Znaczenie kulturowe – miejsce jest istotne dla lokalnej społeczności, tradycji lub obyczajów.
- ☐ Osobiste wspomnienie i emocje – mam z tym miejscem związane doświadczenia, które sprawiają, że uważam je za ważne.
- ☐ Wartości architektoniczne – budynek ma unikalny styl, charakterystyczne detale lub jest dziełem znanego architekta.
- ☐ Inne

6. Czy jest Pani/Pan w stanie zdefiniować problemy dotyczące zabytkowej części miasta? *

- ☐ Nie
- ☐ Tak

7. Jakie problemy dotyczące zabytkowej części miasta jest Pani/Pan w stanie wskazać? *

8. Czy Jest Pan/Pani właścicielem, mieszkańcem lub użytkownikiem zabytkowego/ starego budynku w mieście? *

- ☐ Tak
- ☐ Nie

9. Jakie problemy wskazał/a by Pan/Pani jako uciążliwe w posiadaniu i utrzymaniu zabytkowego budynku? [możliwe jest wskazanie wielu odpowiedzi]

- ☐ Za mało informacji jak technicznie przeprowadzić remont zabytku
- ☐ Brak lub zbyt mało fachowców z doświadczeniem przy pracy z zabytkiem
- ☐ Większa ilość wymaganych formalności w urzędzie, brak informacji jak załatwić sprawę z konserwatorem
- ☐ Droższe ceny remontów/ materiałów/ wykonawców
- ☐ Niejasne wymagania przy remoncie zabytku
- ☐ Ograniczenie przez konserwatora co do zakresu przebudów i remontów
- ☐ Inne

10. Czy uważa Pan/Pani, że lepszy dostęp do informacji o zabytkach, z których korzysta urząd konserwatora byłby pomocny w użytkowaniu i utrzymywaniu zabytkowego domu/kamienicy? *

- ☐ Tak, dodatkowe informacje byłoby przydatne, ale nie najważniejsze
- ☐ Tak, byłoby to bardzo pomocne
- ☐ Nie, dostęp do większej ilości informacji nie byłby dla mnie przydatny

11. Jakie działania według Pana/ Pani konserwator zabytków powinien podjąć w celu ochrony zabytkowego miasta? *

Ta zawartość nie została stworzona ani zatwierdzona przez firmę Microsoft. Podane przez Ciebie informacje zostaną przesłane właścicielowi formularza.

 Microsoft Forms

Załącznik F. Formularz ankiety skierowanej do pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków

Ochrona zabytkowych układów urbanistycznych.

Szanowni Państwo

Ankieta, którą mają Państwo przed sobą, ma na celu zebranie informacji o tym, jak pracownicy wojewódzkich urzędów ochrony zabytków postrzegają zagadnienia związane z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych. W ramach pracy w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Łodzi pracuję nad doktoratem wdrożeniowym, którego celem jest opracowanie metod wymiany i promowania źródeł wiedzy o miastach historycznych. Państwa dostarczą cennych informacji o obszarach problemowych związanych z tym złożonym tematem.

Zdaję sobie sprawę z ogromnej ilości zadań, z którymi mierzą się Państwo na co dzień, ale będę bardzo wdzięczny za poświęcenie **około 5–10 minut na jej wypełnienie**. Odpowiedź na pytanie nr 7 spowoduje wyświetlenie dalszych pytań. Państwa głos jest dla mnie niezwykle cenny – dziękuję za poświęcony czas i zaangażowanie!

W razie pytań proszę o kontakt:

k.szewczyk@ueuz-lodz.pl

kasper.szewczyk@edu.uni.lodz.pl

Z wyrazami szacunku,

Kasper Szewczyk, Szkółka Doktorska Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Łódzkiego/ Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Łodzi

rejestracja:

1. Jak długo pracuje Pani/Pan w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków? *

- ☐ Mniej niż 3 lata
- ☐ 3-10 lat
- ☐ Więcej niż 10 lat

2. Jakim zakresem tematycznym zajmuje się Pani/Pan w urzędzie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź): *

- ☐ Archeologia
- ☐ Zieleń zabytkowa
- ☐ Zabytki nieruchome
- ☐ Zabytki ruchome
- ☐ Karty i egzekucja
- ☐ Plany miejscowe, decyzje o warunkach zabudowy, inwestycje celu publicznego i inne zagadnienia związane z planowaniem przestrzennym
- ☐ Inne

3. Czy na obsługiwany przez Panią/Pana terenie znajdują się dawne lub obecne miasta o genezie historycznej, w tym objęte ochroną konserwatorską? *

- ☐ Tak
- ☐ Nie

4. Jakiej wielkości miastami i miasteczkami zajmuje się Pani/Pan na obsługuwanym przez siebie terenie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź): *

- ☐ Do 10 tys. mieszkańców
- ☐ Do 50 tys. mieszkańców
- ☐ Do 100 tys. mieszkańców
- ☐ Powyżej 100 tys. mieszkańców

5. Jakie funkcje administracyjne pełnią miasta historyczne na obsługuwanym przez Panią/Pana terenie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź): *

- ☐ Miasto wojewódzkie
- ☐ Stolica powiatu (w tym miasto na prawach powiatu)
- ☐ Siedziba władz gminy
- ☐ Żadna

6. Jakie formy ochrony konserwatorskiej lub jak zaewidencjonowane są miasta historyczne na obsługuwanym przez Panią/Pana terenie? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź): *

- ☐ Układ urbanistyczny, strefa ochrony konserwatorskiej, zespół architektoniczno-urbanistyczny ujęty w wojewódzkiej ewidencji zabytków
- ☐ Układ urbanistyczny/strefa ochrony konserwatorskiej wpisane do rejestru zabytków
- ☐ Układ urbanistyczny, strefa ochrony konserwatorskiej, zespół architektoniczno-urbanistyczny ujęty w gminnej ewidencji zabytków
- ☐ Strefa ochrony konserwatorskiej wyznaczona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego
- ☐ Brak form ochrony
- ☐ Zespół architektoniczno-urbanistyczny wpisany do rejestru zabytków
- ☐ Park kulturowy

7. Czy uważa Pani/Pan, że wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługuwanym terenie są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim? *

- ☐ Tak
- ☐ Nie

8. Dlaczego uważa Pani/Pan, że nie wszystkie miasta posiadające wartość zabytkową na obsługuwanym terenie są objęte ochroną lub nadzorem konserwatorskim?

9. Czy uważa Pani/Pan, że w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim na obsługuwanym terenie ich zakres jest wystarczający? *

☐ Tak

☐ Nie

10. Dlaczego uważa Pani/Pan, że w miastach już objętych ochroną lub nadzorem konserwatorskim na obsługuwanym terenie ich zakres jest niewystarczający?

11. Jakiego rodzaju sprawy związane z ochroną miast zabytkowych uważa Pani/Pan za najtrudniejsze lub sprawiające najwięcej problemów? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź) *

☐ Inne rozbiórki

☐ Podziały zabytków i podziały geodezyjne

☐ Sprawy związane z montażem nośników reklamowych

☐ Rozbiórki obiektów historycznych nieobjętych indywidualnie ochroną

☐ Mała architektura, przebudowa nawierzchni

☐ Inwestycje związane przebudową obiektów nie zabytkowych, niehistorycznych

☐ Remonty i przebudowy przestrzeni publicznych

☐ Inne, drobne działania np. wymiana stolarki, przyłącza infrastruktury technicznej, wykonywanie murali

☐ Inwestycje związane przebudową obiektów nie zabytkowych, o znaczeniu dla wartości układu urbanistycznego (np. kamienice nieobjętych ochroną, ale o genezie i formie historycznej)

☐ Rozbiórki obiektów zabytkowych

☐ Inwestycje związane z budową nowych budynków

☐ Roboty budowlane przy zabytkach indywidualnie chronionych

☐ Inwestycje związane z montażem urządzeń technicznych, paneli fotowoltaicznych, budową elektrowni wiatrowych

☐ Inne

12. Czy doświadcza Pani/Pan problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw związanych z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych (w odniesieniu do form ochrony w pytaniu nr 6)? *

☐ Tak

☐ Nie

13. Jakiego rodzaju problemów związanych z merytorycznym rozpatrywaniem spraw związanych z ochroną zabytkowych układów urbanistycznych Pani/Pan doświadcza? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź) *

☐ Niskiej jakości, niekompletne lub zawierające przestarzałe dane dokumentacja konserwatorska

☐ Niewystarczająca wiedza inwestorów na temat zagadnień związanych z zabytkami

☐ Brak określonych wartości zabytkowych układu urbanistycznego, w tym wskazania obiektów o znaczeniu dla układu urbanistycznego

☐ Brak opisanego celu ochrony

☐ Brak lub zbyt mało dokumentacji konserwatorskiej dotyczącej miast- białych kart, studiów historycznych

☐ Brak lub zbyt mało miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego

☐ Trudny dostęp do dokumentacji konserwatorskiej- kart zabytków, studiów historycznych

☐ Nieprecyzyjnie określone granice obszaru objętego ochrony

☐ Inne

14. Jakimi metodami pozyskuje Pani/Pan informacje dotyczące zabytkowych układów urbanistycznych? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź) *

☐ W swoich działaniach ograniczam się do pozyskania tylko informacji niezbędnych w konkretnie rozpatrywanej sprawie

☐ Wykraczam poza konserwatorskie opracowania

☐ Wykorzystuję bardzo dobrą wiedzę na ten temat (wynika z moich zainteresowań i z mojego doświadczenia)

☐ Ograniczam się wyłącznie do dokumentacji konserwatorskiej

☐ Inne

15. Z jakich rodzajów narzędzi, źródeł wiedzy na temat miast historycznych i dokumentów korzysta Pani/Pan w pracy? (możliwa więcej niż jedna odpowiedź) *

- ☐ a. Karta bieżąca układu urbanistycznego
- ☐ b. Studium historyczno-urbanistyczne
- ☐ c. Karta adresowa
- ☐ d. Teczka urbanistyczna z lat 1962-1965.
- ☐ e. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego
- ☐ f. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego
- ☐ g. Literatura naukowa i popularyzatorska
- ☐ h. Historyczne materiały źródłowe, archiwalne mapy i plany, historyczne grafiki i obrazy
- ☐ i. Strony internetowe jednostek samorządowych
- ☐ j. Encyklopedie internetowe
- ☐ k. Geoportale, systemy informacji przestrzennej
- ☐ l. Fora internetowe, grupy tematyczne w serwisach społecznościowych
- ☐ m. Wyszukiwarki archiwaliów np. szukajwarchiwach.gov.pl
- ☐ n. Portale internetowe z archiwalnymi zdjęciami np. fotopolska.eu
- ☐ inne

16. Jeśli nie wiedziała Pani/Pan o istnieniu albo przydatności któregośkolwiek ze źródeł wiedzy wskazanych w pytaniu nr 13, proszę wymienienie odpowiednich punktów:

17. Jeśli ma Pani/Pan jakieś spostrzeżenia, uwagi lub pomysły związane z poprawą jakości i skuteczności pracy konserwatorów zabytkami urbanistyki proszę o ich wskazanie i krótkie opisanie.

Ta zawartość nie została stworzona ani zatwierdzona przez firmę Microsoft. Podane przez Ciebie informacje zostaną przesłane właścicielowi formularza.

 Microsoft Forms

Załącznik G. Formularz ankiety ewaluacyjnej dla Poradnika Konserwatorskiego

Poradniki konserwatorskie-ewaluacja

Dziękujemy za poznanie się z przygotowanymi poradnikami konserwatorskimi. Prosimy poświęcić poświęcenie kilku minut na wypełnienie niniejszej ankiety ewaluacyjnej. Ankieta jest anonimowa i posłuży w dalszym rozwoju projektu.

* Wymagane

1. Czy jest Pani/Pan mieszkańcem jednego z miast opisywanych w poradnikach? *

☐ Tak

☐ Nie

2. W skali od 1-5 jak ocenia Pani/Pan przydatność poradnika jako pomocy w załatwieniu sprawy w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków? 1 oznacza niską przydatność, a 5 wysoką. *

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

3. W skali od 1-5 jak ocenia Pani/Pan przydatność poradnika jako materiału popularyzującego wiedzę o miastach historycznych? 1 oznacza niską przydatność, a 5 wysoką. *

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

4. Jaki zmiany, czy dodatkowe informacje chciałaby Pani/Pan odnaleźć w tego typu poradniku? Prosimy o krótki opis.

5. Jeżeli ma Pani/Pan jakikolwiek inne uwagi dotyczące poradnika lub programu, prosimy o ich opisanie poniżej.

Te zawartość nie została stworzona ani zatwierdzona przez firmę Microsoft. Podane przez Ciebie informacje zostaną przesłane właścicielowi formularza.

 Microsoft Forms

Załącznik I. Formularz ankiety ewaluacyjnej Dokumentu wewnętrznego dla pracowników WUOZ

Zabytkowe Układu Urbanistyczne - przewodnik dla pracowników - ewaluacja

Niniejsze anonimowa ankieta ma na celu ocenę przydatności wewnętrznego dokumentu podsumowującego informacje o zabytkowym układzie urbanistycznym, przeznaczonego dla pracowników WUOZ. Wszelkie uwagi posłużą do dalszego rozwoju projektu.

* Wymagane

1. Jak długo pracuje Pani/Pan w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków? *

- ☐ Mniej niż 5 lat
- ☐ 3-10 lat
- ☐ Więcej niż 10 lat

2. Jak w skali od 1 do 5 ocenia Pani/Pan przydatność przewodnika dla pracowników w codziennej pracy? *

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

3. Jeśli ma Pani/Pan jakieś pomysły na zmiany w formacie przewodnika proszę o ich wpisanie poniżej.

Ta zawartość nie została stworzona ani zatwierdzona przez firmę Microsoft. Podane przez Ciebie informacje zostaną przesłane właścicielowi formularza.

 Microsoft Forms

